

Architektura Ludowa

Jej rozwój i przemiany

Wybrane zagadnienia ze studiów wernakularnych na przykładach zagranicznych oraz z powiatów chrzanowskiego i krakowskiego

mgr inż. arch. *Kamil Miłoś Hojarczyk*

Praca doktorska pod kierunkiem

d r. hab. inż. arch. *Huberta Mełgesa*, prof. PPUZ w Nowym Targu

Serdecznie dziękuję Panu Profesorowi Hubertowi Mełgesowi, który nigdy we mnie nie wątpił, zawsze wspierał i zachęcał do dalszej pracy.

Podziękowania kieruję do Rodziców, Siostry i Przyjaciół za wsparcie i cierpliwość, a także jak i podnoszenie na duchu w chwilach kryzysów.

Spis treści

Wstęp	7
Wprowadzenie	11
Wpisanie się w dyskurs (cel kontekstualny)	11
Cele naukowe	12
Taktyka badawcza	14
Metodyka pracy	17
Hipotezy oraz pytanie badawcze	17
Zakres czasowy	18
Zakres terytorialny i analiza ruralistyczna	19
Stan badań	22
Struktura pracy	26
Architektura wernakularna jako system badawczy	30
Terminologia wernakularyzmu	31
Początki i rozwój badań nad architekturą wernakularną	35
Współczesne badania architektury wernakularnej	41
Zmienność w dyskursie architektury ludowej na tle przemian kulturowych, społecznych i ekonomicznych	44
Style neowernakularne, ruch <i>Arts and Crafts</i> , <i>Heimatstil</i> oraz Styl Swojski	50
Modernizm	75

Postmodernizm	83
Wzajemne oddziaływanie stylów architektonicznych i wernakularyzmów.....	88
Archetyp i typologia architektury.....	93
Badania nad początkami architektury	95
Archetypy Carla Gustawa Junga.....	101
Archetyp jako narzędzie badawcze w architekturze.....	102
Archetyp w ujęciu fenomenologicznym.....	105
Dom tyrolski jako archetyp miejsca	109
Badania terenowe	122
Grupa A	124
Grupa B.....	126
Grupa C.....	128
Grupa D	130
Grupa E.....	134
Analiza wsi według zaproponowanej typologii.....	137
Budynki i ich pochodzenie.....	169
Grupa A – budownictwo drewniane	170
Typ A01, A02, A03 -.....	175
Typ A04 –	191
Typ A05 -.....	195
Chałupa krakowska jako archetyp.....	197

Grupa B – budynki murowane	201
Typ B01 -	201
Typ B02 -	203
Typ B03 -	205
Typ B04 -	206
Grupa C – <i>wpływy Heimatu</i>	207
Typ C01 -	210
Typ C02 -	211
Grupa D – budynki o sześciennym kształcie	213
Typ D01 -	220
Typ D02, D03 -	223
Typ D04 -	226
Typ D05 -	228
Typ D06 -	229
Typ D07 -	230
Grupa E – nowy tradycyjizm	231
Typ E01 –	236
Typ E02, E03 –	237
Typ E04 –	239
Podsumowanie i wnioski	242
Streszczenie	254

Abstract.....	258
Bibliografia	261
Pozycje książkowe i artykuły	261
Katalogi oraz zestawy projektów.....	290
Netografia.....	291
Akty prawne	291
Mapy i dokumenty kartograficzne.....	293
Spis tabel.....	298
Spis ilustracji	298
Spis zdjęć.....	300

Wstęp

Pytanie, w jakiej mierze kształt współczesnej wsi jest efektem tożsamości wiejskiej, a na ile jest miejską kreacją, pozostaje bez odpowiedzi co najmniej od stu lat. Oddzielenie tego, co jest zewnętrzną projekcją, od autentycznego tworu lokalnych społeczności, jest główną ideą, która przyświeca temu opracowaniu. Prezentowany opis, w intencji autora, ma być wyłącznie podróżą poprzez różnego rodzaju formy, które narastały w czasie i jakie dziś i w przeszłości, występują na polskiej wsi. Opisując ich kształt i wpływy, jakie odcisnęły się na ich wyglądzie, unika się jednak wszelkich epitetów wartościujących, czy owa architektura jest zła czy dobra. Istotą tych badań jest zmiana sposobu postrzegania formy budynku, nie jako cechy stałej, niezmiennej, jednostkowej, wynikającej z realizacji indywidualnego projektu, ale rozpatrując ją jako cechę zmieniającą się w czasie. Materia formy i funkcji budynku dostosowuje się do stylu życia mieszkańców wówczas, gdy ta obecna staje się przeszkodą do dalszego, swobodnego użytkowania. I tutaj nie bez znaczenia pozostają wpływy zewnętrzne, kształtujące materie społeczeństwa. Moment ten jest bodźcem do zainicjowania procesu ewolucji pierwotnej formy budowli, zajęcia najbliższej przestrzeni, a w konsekwencji ekspansji poza pierwotny zarys planu. Dom mieszkalny w sensie formy architektonicznej zostanie przedstawiony, nie jako zwarta monolityczna bryła, rzeźba, skończone dzieło, lecz płynne stale zmieniające się tworzywo, które ulega transformacji. To, co inspirowało postmodernistów, czyli narastane w czasie, autor zaplanował rozłożyć na kolejne fazy, by zbadać, co kierowało mieszkańcami oraz czy istnieją wymierne prawa i wzorce rządzące tymi zmianami. Celem tych rozważań jest odkodowanie motywów, którymi rządzą się zmienne prawa budynków mieszkalnych. Zamysłem tych badań jest stworzenie wzorców budownictwa mieszkaniowego w Polsce, dzięki którym będzie można przewidzieć w jakim kierunku będzie rozwijać się budownictwo na danym terenie, co pozwoli stworzyć warunki do poprawy polityki planistycznej.

Obecny dyskurs w architekturze polskiej ogranicza się wyłącznie do krytyki stanu budownictwa na prowincji. Zainteresowanie wyrażają jednak inni badacze, skupiając się na współczesnym, społecznym wymiarze wsi, jak również zastanych problemach, z przeszłości jak pańszczyzna i następstwa. Fizyczną pamiątką po tamtym okrucieństwie jest drewniane domostwo. Chałupa chłopska wciąż na wsi tożsama jest z biedą, pomimo wysiłku aby

odczarować tę spuściznę po okresie feudalizmu. Jednak jest to forma wciąż żywa, przede wszystkim w umysłach lokalnej ludności, ze względu na postępujący zanik tego typu budownictwa. Z drugiej strony budzi coraz większe zainteresowanie, nie tylko badaczy ale również młodszych mieszkańców wsi. Archetyp pierwotnego domostwa zaprzęta głowy badaczy architektury od lat 60. XX wieku. Badacze tacy jak Amos Rapoport czy Paul Oliver przywrócili rangę studiów wernakularnych, potwierdzając ich znaczenie dla współczesnych problemów społecznych jak i mieszkaniowych dostrzegli bowiem w *prymitywnej chacie*, o której pisał Joseph Rykwert, stałe i niewyczerpalne źródło odnowy architektury. Uczeni Ci potwierdzają, że architektura *prymitywna* jest *prymitywna* tylko w środkach, a nie w koncepcji, co prowadzi do konkluzji, że nadal można wiele się nauczyć od tego typu budownictwa. Robili z resztą tak XIX-wieczni architekci szukający stylów narodowych, później próbujący uchwycić przekaz architektury ludowej w stylu neowernakularnym, a potem kolejno twórcy stylów *Arts and Crafts* i *Heimatstil*. Powrót do wernakularyzmu nie ominął również twórców modernistycznych i postmodernistycznych, którzy znani są z pozoru, jako antytradycjonalistyczni.

Przemiany gospodarcze i społeczne w XIX i XX wieku odcisnęły swoje piętno na krajobrazie, zwłaszcza na architekturze wiejskiej. Postęp techniczny, zmiany rządów, industrializacja, spowodowały całkowite przeobrażenie krajobrazów kulturowych w Polsce, z nielicznymi wyjątkami. Co więcej zmian dokonali sami mieszkańcy wsi w zdecydowanej większości pod wpływem czynników zewnętrznych. Analizując architekturę wsi od XIX wieku, kiedy to kolejne państwa zaborcze dokonywały szeregu reform społecznych, w tym kluczowej czyli zniesienie pańszczyzny, można dostrzec ciągle zmagania lokalnej architektury rozdartej pomiędzy własną tożsamością, a wpływami globalnymi. Od czasu wyjścia z systemu feudalnego, przez dalsze prądy i wpływy XIX i XX wieku postępuje wymuszanie zmian w układzie przestrzennym wsi, zarówno społecznym jak i budowlanym, których jakość i realizacja wciąż odpowiadają za jej współczesne funkcjonowanie. W wyniku niezmiernie burzliwej historii Polski z przełomu dwóch ostatnich stuleci, jak i również przez specyficzną polską sytuację zanikł rdzeń architektury, archetyp, który w każdym innym społeczeństwie jest nośnikiem lokalnej tradycji oraz doskonałym medium, za pomocą którego można łączyć nowe potrzeby społeczne, prądy architektoniczne, zmiany struktury ekonomicznej z tożsamością miejsca, w którym te zmiany są dokonywane. Brak tej stałej w zmieniającym się wszechświecie

również odpowiada za obecny wygląd polskich przedmieść i wsi.

Studiowanie form architektury, jakie występują na wsi, jest tak naprawdę wstępem do, tego aby zrozumieć złożoność coraz bardziej zróżnicowanych i skomplikowanych struktur miast i środowisk miejskich. Polska wieś i jej przemiany są mikrokosmosem, laboratorium przemian jakie zaszły i mogą zajść w każdym innym środowisku nieskrępowanym regulacjami, czy to prawnymi czy tymi narzuconymi przez obyczaje czy tradycję. Wgląd w architekturę ludową może dać odpowiedzi na podstawowe pytania o podstawową naturę ludzkiego siedliska oraz zupełnie współczesnego mieszkania, ukierunkować procesy, jakim podlega projektowanie i ustalić hierarchię znaczenia podstawowych potrzeb, jakie powinien spełniać budynek lub co należy w nim zmienić, aby tym potrzebom sprostać. Dwa wieki później, można dostrzec echo rozważań Marca-Antoine'a Laugiera nad pochodzeniem architektury i jej związku z przyrodą jak i aksjomatów Jean-Jacquesa Rousseau na temat powrotu do natury. Nowa architektura w drugiej dekadzie XXI wieku, stara się walczyć ze zmianami klimatycznymi, wpisując architekturę w rytm naturalnego otoczenia. Jednak to próba wyważenia otwartych drzwi. Stąd coraz częściej słyszane są głosy, nawet takich gwiazd architektury jak Rem Koolhaas, że pierwotne budownictwo terenów nieurbanizowanych i szeroki wernakularz, jaki można znaleźć na europejskiej i amerykańskiej wsi są bliskie naturze, w zgodzie z nią wzrastające i w istocie wytwarzają współczesne wyobrażenie o życiu w zgodzie z naturą. Amos Rapoport prawie pół wieku temu napisał w swojej słynnej książce:

Budownictwo tego typu zmierza raczej do stanu równowagi z naturą niż do jej zdominowania, co dodatkowo wzmacnia jego wyższość nad tradycją grand design jako temat badań nad relacją środowiska naturalnego do człowieka i natury.¹

Budownictwo ludowe, budownictwo wernakularne czy tradycyjne to wiele nazw na to samo zjawisko specyficznego typu architektury, który pomimo przeciwności losu, wojen,

¹ *Construction of this type aims for a state of balance with nature rather than dominating it, which further reinforces its superiority over traditional grand design as a research topic on the relationship of the environment to humans and nature.* Tłum. Kamil Hojarczyk.

(Amos Rapoport, *House Form and Culture*, wyd. Prentice Hall, Hoboken, New Jersey, 1969, s. 13).

niesprzyjającego klimatu, opresyjnych rządów, a nawet społecznej pogardy, trwa i się rozwija. Ta odporność może stać się inspiracją dla w zasadzie każdej architektury, również tej z najwyższej półki.

Wprowadzenie

Powody jakimi kierowałem się przy wyborze tematu dysertacji mają znaczenie osobiste, jak i również po części ambicjonalne. Od okresu studenckiego interesowała mnie architektura wsi, a zwłaszcza temat nowe powojenne budownictwo, które w niebywałym tempie zastąpił tradycyjne budownictwo drewniane. Pierwsze lata studiów na Wydziale Architektury wypełniała wiedza praktyczna, co nie dawało większego pola do popisu na polu naukowym. Dopiero na IV roku studiów, gdy trafiłem do grupy, wówczas jeszcze doktora, Huberta Mełgesa otworzyła się przede mną nowa możliwość uczestnictwa w pracach koła naukowego Karpaty. Praca z materiałem badawczym, a co więcej zmuszenie się do napisania czegośkolwiek, było wyzwaniem po czterech latach nauki opartej na piktogramach. Po dłuższych namowach, doktora Mełgesa zmusiłem się do zbadania i opisanego przemian wsi Zagórze, rodzinnej miejscowości mojego ojca. Odkryłem wówczas, że architektura wsi, jest żywa, pulsująca, ulegająca przemianom, a nie wymianom. Praca, którą wówczas stworzyłem została nagrodzona podczas Przeglądu Kół Naukowych, co jeszcze bardziej rozbudziło, świeżo odkryte, ambicje badawcze. Naiwne wówczas, patrząc z perspektywy czasu, studenckie marzenie, aby stworzyć atlas architektury wsi polskiej, popchnęło mnie do rozpoczęcia studiów doktoranckich.

Wpisanie się w dyskurs (cel kontekstualny)

Dyskusję akademicką w Polsce rozpalają obecnie dwa zagadnienia. Pierwszym z nich jest historia ludowa, pisana z perspektywy stanów najniższej położonych w hierarchii społecznej, uzupełniająca luki w polskiej historiografii, a zarazem prostująca mity na temat Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Badacze przyglądając się temu trudnemu dziedzictwu opisują nie tylko sam proceder poddaństwa i jego implikacje, patrzą również szerzej, analizują całe życie na wsi. Co znamienne, narracja na temat wsi kończy się w okolicach jednego wydarzenia – na wielkiej reformie rolnej z 1944 roku². Potem jakby wieś rozplywała się w czeluściach dziejów. Innym ważkim tematem jest wątek dziedzictwa modernizmu. i nie jest to wąska dyskusja, odbywająca się wyłącznie w grupach architektów i historyków sztuki. Jest to ogólnopolska dyskusja, w którą włączają się również głosy spoza kręgów akademickich.

² Adam Leszczyński, *Ludowa Historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*. Wyd. W.A.B, Warszawa 2020.

Badacze szeroko eksplorują architekturę socmodernizmu³, z jednym wyjątkiem – budownictwa jednorodzinne. Jak przyznaje Anna Cymer książce *Architektura w Polsce 1945 -1989*, architektura wernakularna z tego okresu jest nieprzebadana⁴. Nakładając na siebie oba zagadnienia, wyraźnie widać lukę w badaniach socjologicznych i architektonicznych obejmujących wieś w latach 1945- 1989, którą autor niniejszej dysertacji stara się uzupełnić.

Cele naukowe

Celem pracy jest uzupełnienie badań nad **typologią**⁵ budownictwa jednorodzinne, wsi i przedmieść, o architekturę z lat 1850 - 2008⁶. Współczesny dyskurs badań nad architekturą wernakularną rozpoczął się w latach 60. XX wieku w Stanach Zjednoczonych, szybko zdobywając popularność w innych regionach świata. Dziś eksplorowany jest również w innych zakątkach globu, szczególnie w Azji. Co więcej, architektura wernakularna nie jest wyłącznie obiektem badawczym, jest również elementem żywej architektury⁷. W tym samym czasie polski dyskurs architektoniczny wciąż skupia się na centrach miast i architekturze wielorodzinnej. Poza nielicznymi badaniami⁸ współczesna polska wieś pozostaje niezbadanym obszarem, który może wzbogacić ogólnoswiatową debatę nad architekturą rodzimą.

Badania jakościowe i ilościowe przedstawione w niniejszej dysertacji, pozwalają

³ Termin stworzony przez prof. Adama Miłobędzkiego (Adam Miłobędzki, *Architektura ziem Polski*, wyd. Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 1994) jest obecnie mocno krytykowany. Ma on określać odrębność architektury modernistycznej powstałej po II wojnie światowej od tej, z okresu dwudziestolecia międzywojennego. Ignoruje przy tym zmiany jakie zaszły w architekturze po drugiej stronie żelaznej kurtyny. w opinii autora tych słów, *kostka polska* zdecydowanie lepiej odpowiada egalitarnym celom jakie założyli sobie architekci, tworzący ruch modernistyczny na początku XX wieku, niż willa Savoye, zaprojektowana i wybudowana dla bogatego przemysłowca.

⁴ Anna Cymer, *Architektura w Polsce 1945-1989*, wyd. Centrum Architektury, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, Warszawa 2020, s. 154

⁵ Zgodnie z ideą New Urbanism, aby doprowadzić do ładu przestrzennego, należy określić kontekst oraz lokalne preferencje mieszkańców. Niezbędne do tego narzędzie stanowi typologia. (na podstawie Dan Trudeu, , *A typology of New Urbanism neighborhoods* [w:] *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, vol. 6, druk online 2013

⁶ Część badań w dysertacji to badania ilościowe.

⁷ Matthew Butcher, *Architectures of slowness: Actioning historical loops and repetitions*, [w:] *Expanding Fields of Architectural Discourse and Practice*, wyd. University College London Press, Londyn, 2020, s. 160-191

⁸ W większości pochodzącymi z nieistniejącego już Zakładu Architektury i Planowania Wsi Politechniki Krakowskiej.

na znalezienie **nowych przejawów wiejskiej tożsamości**. Przeobrażenia, jakim uległy polskie wsie, zatarły tradycyjny lokalny koloryt, eliminując budownictwo drewniane, znane z badań autorów takich jak Zygmunt Gloger⁹ czy Jan Sas Zubrzycki¹⁰. Jednakże nowe formy powstające na wsi i na przedmieściach nie tyle wyrugowały budownictwo tradycyjne, ile je przeobraziły. Odnalezienie szeregu nowych motywów dekoracyjnych i kompozycyjnych w obrębie pojedynczych wsi lub zespołów wiejskich potwierdza tę tezę. Poszukując przesłanek do nowego ujęcia architektury regionalnej, autor oparł się na badaniach i rozróżnieniu tego co lokalne od zapożyczeń, a także cechach lokalnych społeczności, ukształtowania terenu, właściwościach przyrodniczych, poziomie uprzemysłowienia. Elementy te, w opinii autora, miały znaczący wpływ na kształtowanie się lokalnej architektury i mogą być czynnikiem determinującym na wpływającym wyodrębnienie się regionalizmów.

Wyłonione z badań dane pozwalają na przedstawienie spektrum rozwoju budownictwa od form podstawowych – archetypicznych, poprzez następujące po nich struktury, narastające w wyniku przekształceń kształtów i funkcji budynków. Analiza całej nieprzerwalnej i niczym nie zakłóconej ewolucji form architektonicznych pozwala na nakreślenie kierunków, według których rozwijało się budownictwo lokalne i rozszyfrowanie reguł rządzących tymi przemianami. W celu jak najlepszej syntezy opracowania oddzielono formy rodzime i od tych które powstały pod wpływem czynników zewnętrznych. Poddane badaniom budownictwo nie zostało ocenione pod względem formalnym czy wzajemnej harmonii kompozycyjnej, lecz jedynie poddane opisowi, dzięki czemu autor ma nadzieję przedstawić jak najbardziej obiektywnie obraz sytuacji. Zbudowanie zrębów typologii zabudowy wsi, w duchu badań wernakularnych, jest uwieńczeniem podjętych prac badawczych oraz pierwszym i podstawowym krokiem w kierunku debaty nad ewentualnymi środkami naprawczymi. Stworzenie typologii budownictwa jednorodzinne daje możliwość zrozumienia zmian jakie zaszły na polskiej wsi.

Podczas pracy nad spełnieniem powyższych celów, pojawiają się **cele cząstkowe**, które

¹⁰ Pionierskie badania Zygmunta Glogera (Zygmunt Gloger, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, wyd. Wł. Łazarskiego, Warszawa 1907) oraz Jana Sasa Zubrzyckiego (Jan Sas Zubrzycki, *Polskie Budownictwo Drewniane*, wyd. Grafika, 2017 (przedruk 1916)), choć obarczone błędami czasów sobie współczesnych (polsko – niemiecka dyskusja akademików o pochodzenie budownictwa drewnianego, naznaczona nacjonalizmami, ma niewiele wspólnego z podejściem naukowym) są skarbnicą danych ikonograficznych wsi z końca XIX wieku.

bezpośrednio będą wynikać z technicznej strony badań naukowych nad dysertacją, takich jak: zebranie materiałów ikonograficznych budynków, stworzenie mapy typograficznej budownictwa na terenie badanych wsi.

Taktyka badawcza

Aby spełnić podstawowy cel pracy, czyli stworzyć zbiór informacji na temat płynności, zmienności architektury mieszkaniowej dokonano badań terenowych, polegających na inwentaryzacji domów jednorodzinnych na wybranym terenie oraz sporządzono liczne rysunki, w większości aksonometrycznych, przedstawiających typy architektury w danym środowisku. W trakcie badań dokonano obserwacji, z uwzględnieniem widocznych śladów przeszłych form domostw oraz ich dalszych przebudów. Szczególną uwagę zwrócono na budynki, będące w trakcie trwania prac remontowych, odsłaniając przy tym, pod wierzchnimi warstwami okładzin, konstrukcyjne zróżnicowanie kolejnych elementów dobudowywanych do domostwa, co pozwoliło na ustalenie ewolucyjnych przemian danego budynku. Badania te utrwalono za pomocą zdjęć, rysunków oraz formy opisowej, w której zawarto spostrzeżenia i informacje, które pozyskano od mieszkańców za pomocą wywiadów.

W czasie trwania inwentaryzacji ruralistyczno-architektonicznej dokonano wstępnej selekcji oraz podziału obiektów, czego efektem było sporządzanie mapy typografii budynków badanych wsi, dzieląc je na kategorie ze względów na kubaturę, okres kiedy zostały zbudowane, pochodzenie stylistyczne oraz współczesne uwarunkowania regionalne, objawiające się zwłaszcza w elementach architektonicznych, takich jak dachy, ściany, perforacje i materiał wykończeniowy. W czasie pracy nad mapą typograficzną budownictwa

mieszkaniowego jednorodzonego stworzono własną systematykę¹¹, która po rozwinięciu posłużyła jako uniwersalne narzędzie badawcze architektury wsi i przedmieść. Najcenniejsze, według autora, dla tematu dysertacji przykłady budownictwa lokalnego utrwalono za pomocą skanu fotogrametrycznego, zapisanego w postaci chmury punktów. Pozwala to na stworzenie szczegółowego modelu architektury będącego wstępem do dalszych badań.

Następnym elementem prac badawczych była analiza porównawcza map katastralnych oraz zdjęć lotniczych od roku lat 40. XIX wieku do 90. XX wieku, zarówno geodezyjnych jak i wojskowych, będących częścią zasobów archiwalnych Wojskowego Biura Historycznego, z siedzibą w Warszawie oraz oddziału Archiwum Narodowego w Krakowie. Nowszych danych, na temat pierwszych dwóch dekad XXI wieku, dostarczają zdjęcia satelitarne oraz fotogrametryczne, lotnicze skany terenu z źródeł internetowych typu Open Source, takich jak Google Earth czy Geoportal. Zebrane dane były niezbędne do stworzenia przekrojowego profilu przemian jakie nastąpiły od końca II wojny światowej aż po drugą dekadę XXI wieku.

Ustalenie momentu oraz przyczyn rozbudowy budynku, ze względu na chęć stworzenia mieszkania dla następnego pokolenia jest ważną częścią badań nad ewolucyjnym charakterem domu mieszkalnego. Ponadto, dzięki przedstawionym mapom aktywności budowlanej mieszkańców, pozwoli na obserwację rozwoju ruralistycznego z perspektywy jednostki.

Odnalezienie wpływów globalnych, w rozumieniu wpływów kulturowych i społecznych, na lokalną architekturę jest elementem wieńczącym badania terenowe. Za pomocą analizy tekstów źródłowych takich jak publikacje naukowe ale również czasopisma branżowe, prasa

¹¹ Tego typu badania wprost odwołują się do materialistycznej filozofii architektury, którą wprowadził Karol Marks. Architektura i przestrzeń architektoniczne postrzegane są jako skamieniałe, dające się uporządkować i zrozumieć w kategoriach form materialnych i strukturalnych, aby wytworzyć *rodzaj i gatunek*. Sfera domowa i dom przybierają niemal anatomiczną formę gotową do opisu, oglądu i porównania; staje się ona rodzajem *corpus delicti*. Idea Marksa służy opisaniu, jak przestrzeń architektoniczne i domowe mogą być interpretowane jako skamieliny, jako pozostałości po fizycznym bytowaniu istot żywych (Karol Marx, *An Introduction to Karl Marx*, edyt. Jon Elster, wyd. Cambridge University Press. Cambridge, Wielka Brytania 1986, s.76, Victor Buchli, *An Anthropology of Architecture*, wyd. Routledge, Londyn 2013, s. 35).

popularna, filmy, seriale i inne zjawiska ze spektrum zarówno szeroko rozumianej popkultury jak i również kultury wysokiej, autor zbada ich przenikanie do architektury lokalnej. Niezbędna przy tym będzie współpraca z innymi badaczami zajmującymi się kulturoznawstwem i ekonomią. Tylko w ten sposób autor w pełni będzie w stanie oddać charakter zjawiska.

Na podstawie zebranych materiałów z wyżej wymienionych badań powstanie mapa powiązań pomiędzy warstwą lokalnego budownictwa i globalnych trendów architektonicznych, ekonomicznych, kulturalnych i społecznych¹². Wyszukanie wzajemnych zależności w następujących po sobie cyklach i trendach pozwoli na odnalezienie wewnętrznej struktury mechanizmu tych przemian, na podstawie których będzie można właściwie oceniać ich wpływ, zarówno w skali regionalnej, jak i globalnej.

¹² Jak przekonują Mihaly Csikszentmihalyi i Eugene Rochberg-Halton w książce *The meaning of things, Domestic symbols and the self*, (ibidem, wyd. Cambridge University Press, Cambridge 1981) dom jest odzwierciedleniem indywidualnych potrzeb mieszkańców, a jego przebudowy czy rozbudowy mają jedynie za zadanie dostosować domostwo do charakteru mieszkańców, dzięki czemu sam budynek zyskuje osobowość.

Jak jakaś dziwna rasa kulturowych ślimaków, ludzie budują domy z własnej istoty, skorupy, aby schronić swoją osobowość. Ale te symboliczne projekcje reagują na swoich twórców, kształtując z kolei ich jaźnie. Tak skonstruowana otoczka nie jest tylko metaforą. Dom jest bytem empirycznym i normatywnym, ukształtowanym w czasie przez obiektywne wzorce aktywności psychicznej, które ludzie inwestują w różne obszary domu, w różne przedmioty i w różne działania. Dom jest więc celem lub intencją, która urzeczywistnia się poprzez uwagę, jaką poświęcają mu mieszkańcy. Innymi słowy, dom jest rzemiosłem kultywowanym przez wszystkich jego członków. Kiedy pewne przedmioty, pomieszczenia i działania są preferencyjnie wybierane przez poszczególnych członków rodziny, by ucieleśnić różne wzorce znaczeniowe, wtedy osoby te mogą być postrzegani jako zamieszkujący różne środowiska symboliczne, mimo że znajdują się w tym samym gospodarstwie domowym. Tak więc każdy fizyczny dom może zawierać różne "domy", a charakter tych domów może się zmieniać w czasie, gdy zmieniają się cele i wzorce uwagi, które tworzą jaźnie jego członków. Ale dom, jak już powiedziano, jest także obiektywnym bytem z własną "osobowością", która wywiera wzajemny wpływ na poszczególnych członków rodziny. Stanowi on gestalt rodziny i stanowi istotną część społecznego "ja" jednostki (...)

Like some strange race of cultural gastropods, people build homes out of their own essence, shells to shelter their personality. But, then, these symbolic projections react on their creators, in turn shaping the selves they are. The envelope thus constructed is not just a metaphor. The home is an empirical and normative entity, constituted through time by the objective patterns of psychic activity that people invest in different areas of the house, in different objects, and in different activities. Thus the home is a goal or intention that becomes realized through the attention the inhabitants give to it. In other words, the home is a craft cultivated by all its members. When certain artifacts, rooms, and activities are preferentially selected by various family members to embody different patterns of meaning, then different family members can be seen as inhabiting different symbolic environments even though in the same household. So every physical house might contain different "homes," and the character of these homes might change over time as the goals and patterns of attention that make up the selves of its members change. But the home, as already stated, is also an objective entity with its own "personality," which exerts a reciprocal influence on the individual family members. It represents the gestalt of the family and forms an essential part of the social self of the individual (...)

(Ibidem. tłum. Kamil Hojarczyk, s. 138).

Metodyka pracy

W porównaniu z wieloma innymi dyscyplinami i dziedzinami naukowymi, w badaniach architektonicznych chętniej sięga się po interdyscyplinarne narzędzia badawcze. Od lat 70. ubiegłego wieku badania w dziedzinie architektury nabrały szerszego charakteru i objęły wiele obszarów tematycznych, w tym zagadnienia społeczne i behawioralne¹³. *Zeitgeist* jako metoda badawcza pochodzi z szerokiego kręgu zagadnień socjologicznych, jednak od lat z powodzeniem stosowany jest w badaniach architektury. Autor tej pracy stara się jak najbardziej ustrzec przed ideologizowaniem, a działając na krawędzi antagonizujących epok – historyzmu, modernizmu i postmodernizmu jest to niezmiernie trudne. Podstawową metodę badawczą niniejszej pracy przynoszą architektoniczne *studia wernakularne*, wywodzące się z kręgu badań antropologicznych. Początkowo były stosowane w XIX i na początku XX wieku w takich dziedzinach jak etnografia, natomiast w latach 60. XX wieku wyodrębniły się jako nowa dziedzina badań architektonicznych, zapoczątkowana przez Bernarda Rudofskiego oraz Paula Olivera znana właśnie jako architektura wernakularna, która została szerzej opisana w rozdziale drugim.

Hipotezy oraz pytanie badawcze

PYTANIE BADAWCZE

Jak rozwijało się budownictwo mieszkaniowe na wsi od II połowy XIX wieku i jaki wpływ na jego ewolucję miały tendencje kulturowe, polityczne i architektoniczne?

¹³ Linda Groat, David N. Wang, , *Architectural Research Methods Second Edition*, wyd. John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey 2013, s. 6.

HIPOTEZA 1

Usystematyzowanie współczesnej architektury wsi i przedmieść pozwoli na stworzenie mapy powiązań pomiędzy architekturą a zjawiskami społeczno-ekonomicznymi w XIX, XX i XXI wieku.

HIPOTEZA 2

Globalizacja, przemiany społeczno-polityczne oraz kulturowe, spowodowały zanik drewnianej architektury wernakularnej, która stale ustępuje miejsca trendom globalnym.

HIPOTEZA 3

Przemiany zachodzące w obrębie budynku mieszkalnego i bezpośrednio z nim związany styl życia jego mieszkańców, ich plany i decyzje, struktura rodzinna i status materialny są podstawową jednostką warunkującą planistyczny obraz miejscowości. Zbiór domostw wraz z ich mieszkańcami stanowi lokalną chmurę wektorów, gdzie indywidualne dążenia i plany, podniesione do skali miejscowości kształtują planistyczny obraz wsi.

HIPOTEZA 4

Wpływy kultury, a dokładniej kultury popularnej mają bezpośrednie przełożenie na styl życia mieszkańców, a co za tym idzie, formy budynków mieszkalnych.

Zakres czasowy

Praca w wymiarze ogólnym dotyka całego okresu od zniesienia pańszczyzny do czasów współczesnych, aż do symbolicznego kresu postmodernizmu jaki nastąpił w 2008. Wprowadzenie sztywnego początku zakresu czasowego nie jest jednak możliwe, ponieważ tendencje i przemiany, jakie zachodziły na wsi, miały charakter płynny i ewolucyjny, co znalazło również odzwierciedlenie w przemianach społeczno-kulturowych obserwowanych od czasu zniesienia gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, a co za tym idzie wprowadzenia gospodarki rynkowej na polską wieś. Od tego okresu reżimy polityczne, na badanym terenie zmieniały się kilkakrotnie, od Wolnego Miasta Krakowa, poprzez okupację austriacką, Autonomię Galicyjską, II Rzeczpospolitą, okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, aż po

III Rzeczpospolitą. Reżimy te, ze względu na swoją odmienność, miały przełożenie na wszystkie dziedziny życia polskiego społeczeństwa nie wyłączając z tego architektury i kultury. Ponadto w wymiarze globalnym trendy polityczne, społeczne i ekonomiczne różnicowały się od XIX wieku do wieku XXI. Po dziewiętnastowiecznym konserwatyzmie, historyzmie następuje triumf modernizmu w społeczeństwie, który wpłynął nie tylko na architekturę i sztukę, ale również na system ekonomiczny i społeczny zwanego keynesizmem, z dużą rolą państwa jako moderatora gospodarki krajowej, a po nastaniu autorytarnej Rzeczypospolitej Ludowej – gospodarki centralnie planowanej. Pod koniec XX wieku następuje ostateczny triumf demokracji w III RP, wprowadzeniu systemu neoliberalnego i nastaniu postmodernizmu. W pracy poddano analizie również poszczególne akty prawne, które wywarły szczególny wpływ na kształtowanie się architektury na badanym terenie, poczynając od rozporządzeń austriackich po neoliberalne ustawy z lat 90. XX wieku. Innym punktem odniesienia są katalogi domów jednorodzinnych, które są podstawowym medium dialogu architektury wysokiej z architekturą wernakularną.

Aby lepiej oddać zmiany, jakie zaszły na polskiej wsi na przestrzeni dwóch stuleci, niezbędny jest punkt odniesienia, zgodnie z którym analizowane przemiany mogą być konfrontowane. Regionem, wybranym do analizy porównawczej jest Tyrol, który w opinii autora może być stawiany za wzór prawidłowego rozwoju architektury wernakularnej. Przedstawiając ewolucję alpejskiej architektury tego regionu, w tym samym przedziale czasu, od początku XIX wieku po lata współczesne, w opinii autora tym ostrzej widoczne, są motywy i wewnętrzna struktura przemian, jakie zaszły na terenie Polski.

Zakres terytorialny i analiza ruralistyczna

Terenem badań są miejscowości w pasie wytworzonym w przestrzeni pomiędzy dwoma dużymi ośrodkami, konurbacją śląską i Krakowem, ze szczególnym uwzględnieniem i dogłębną analizą wybranych miejscowości w powiecie chrzanowskim. Analizując przemiany architektoniczne można zauważyć ich przełożenie na procesy rozwojowe w wymiarze

ruralistycznym i urbanistycznym w tym zjawisko rurbanizacji wsi¹⁴. Moment, w którym dana rodzina, jako najmniejsza jednostka społeczna, decyduje się na powiększenie domostwa albo wybudowanie nowego, z myślą o następnym pokoleniu jest najmniejszym elementem, który zatrzymuje lub popycha do przodu przestrzenny rozwój miejscowości. Z kolei na tę decyzję składa się szereg czynników, przede wszystkim klimat ekonomiczny, przyzwolenie społeczne jak i polityczne. Mechanizm ten działa nie tylko w ramach jednej miejscowości, lecz podlega również czynnikom migracji. W ramach procesu przesiedlania się mieszkańców miast na tereny niezurbanizowane oraz w wyniku wewnętrznego wzrostu demograficznego, miejscowości powiększają się wzdłuż istniejących dróg prowadzących do centrum aglomeracji, stąd też wytworzenie się geometrycznego układu, z centrum-metropolią i promienistymi pasmami wokół. Owo zjawisko wpisuje się również w koncepcję zaproponowaną przez M. R. G. Conzena¹⁵ - koncepcję *fringe-belt*. Bliskość obu ośrodków aglomeracyjnych (Katowice i Kraków dzieli zaledwie 80 km) miały zasadniczy wpływ nie tylko na kształt ruralistyczny miejscowości ale również wygląd samych budynków. Przepływ technologii budowlanej jak i wpływy kulturowe, których ośrodkami są zarówno Śląsk jak i Kraków od co najmniej dwustu lat kształtują przestrzeń architektoniczną w przestrzeni pomiędzy nimi.

Dziś pasy suburbanistyczne, które powstawały skokowo najpierw w latach 70. XX wieku następnie od lat 90. XX wieku do dziś, stanowią ciąg niemalże nieprzerwalnej zabudowy,

¹⁴ Hubert Mełges, *Architektoniczna strefa przejściowa między miastem a wsią (na wybranych przykładach aglomeracji śląsko-krakowskiej)* [w:] Czasopismo Techniczne, Architektura, nr 1A, 2007, s. 125-131.

¹⁵ *Koncepcja fringe-belt (pasów obrzeżnych), sformułowana po raz pierwszy w Niemczech około 50 lat temu (artykuł powstał w 1988, natomiast koncepcja powstała w 1936 roku), ma swoje początki w sformułowanej przez Louisa koncepcji (Herberta Louisa) historycznego znaczenia fizycznych ograniczeń rozwoju miast, w szczególności murów miejskich. w okresie powojennym teoria ta została rozbudowana przez Michaela Roberta Güntera Conzena i stała się podstawą do badania morfologicznej teorii wzrostu i przemian miast. Koncepcja została szeroko rozpowszechniona w latach 70. XX wieku, chociaż do lat osiemdziesiątych XX wieku zajmowali się nią wyłącznie uczeni spoza świata anglojęzycznego. Istotnym wydarzeniem było ustanowienie związku między fringe-belt z jednej strony i cyklami rozbudowy, teorii renty gruntowej, innowacjami, cyklem życia rodzinnego i obszarami społecznymi z drugiej. Zastosowanie koncepcją fringe-belt zaczyna się również poza naukami geograficznymi. Fringe-belt przedstawiają zarówno możliwości, jak i ograniczenia urbanistyki. Dotyczy to zarówno sytuacji, gdzie początkowo tworzyły części planów urbanistycznych jaki i, co częstsze, w miejscach gdzie rozwinęły się w zasadniczo nieplanowany sposób.* (tłum. Kamil Hojarczyk).

Jeremy W. R Whitehand, *Urban fringe belts: Development of an idea* [w:] Planning Perspectives, nr 3, wyd. Routledge, London 1988, s. 47-58.

skoncentrowanej wzdłuż dróg krajowych, ciągnących się po północnej i południowej stronie autostrady A4. Oba obszary znajdują się w województwie małopolskim, ze względu na fakt, iż granice województwa śląskiego stanowią jednocześnie zakres terytorialny Konurbacji Śląskiej. Pas północny ma około 50 km. Rozpięty jest wzdłuż drogi 79, koncentrując wsie i miasta gmin Zabierzów, Krzeszowice, Trzebinia i Chrzanów. Pas południowy przylega do drogi krajowej 44 i ma łączną długość około 54 km. Skupia miejscowości z gmin Liszki, Czernichów, Alwernia, Babice Libiąż i Chrzanów (opisywany korytarz suburbanistyczny biegnie przez miejscowości: Kryspinów, Liszki, Kaszów, Czułówek, Przeginia Duchowna, Brodła, Poręba Żegoty, Alwernia, Kwaczała, Babice, Wygiełzów, Zagórze, Żarki, Libiąż, Chrzanów, Chełmek).

Większość z tych miejscowości przybrała charakterystyczne, wydłużone układy planistyczne, dostosowujące swój kształt do drogi, wzdłuż której są rozpięte¹⁶. Powstanie tych układów potwierdza tezę Hansena o naturalności układów pasmowych¹⁷, ze względu na fakt, iż wytworzyły się one samoczynnie. Początek niekontrolowanej rozbudowy wsi, wydłużający pierwotne układy planistyczne przypada na lata 70. XX wieku, choć podobne procesy można obserwować już w latach 30. XX wieku, choć na znacznie mniejszą skalę. Powstają wówczas swoiste korytarze zabudowy¹⁸, wypełnione budownictwem jednorodzinne. Początkowo łączyły one wsie z przysiółkami, następnie całe obszary wiejskie z okolicznymi miastami, a ostatecznie dwie aglomeracje. Suburbanistyczne ciągi zabudowy, które pierwotnie miały kilka kilometrów długości rozrosły się do skali regionalnej, osiągając długość kilkudziesięciu kilometrów. Przestrzeń życia mieszkańców rozszerza się ze skali pieszego, do skali samochodu, natomiast sama zabudowa jest tworzona wbrew jakimkolwiek regulacjom co wiąże się ze zjawiskiem *architektury wolności*¹⁹, szerzej opisywanym w rozdziale trzecim oraz rozlewaniem się miast. Inne jest jednak ognisko intensywnej rozbudowy. O ile w państwach zachodnich właśnie miasto jest centralnym miejscem zmian przestrzennych, to w przypadku

¹⁶ Rafał Błazy, Jakub Błachut, Anna Ziobro, *Wpływ drogowych korytarzy transportowych na przekształcenia małych i średnich miast w Polsce południowej*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2019.

¹⁷ Oskar Hansen, *Ku formie otwartej*, wyd. Zachęta Narodowa Galeria Sztuki, Warszawa 2004, s. 56.

¹⁸ Hubert Melges, *Pozamiejski obraz przestrzenno-architektoniczny Małopolski (wczoraj i dziś) Wybrane problemy*, wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2018, s. 121.

¹⁹ John F. C. Turner, Robert Fichter, *Freedom to build: dweller control of the housing process*, wyd. Macmillan Company, Nowy Jork 1972.

opisywanego obszaru, rozrastanie się terenów zabudowanych zachodzi dwubiegunowo, zarówno od strony miasta jak i wsi. Powoduje to kilka czynników, rozłożonych w czasie.

Początkowo, przez wysoką rentę demograficzną, odziedziczoną jeszcze z czasów galicyjskich, nałożył się powojenny boom demograficzny. Zjawisko to musiało znaleźć swoje odbicie w układzie przestrzennym miejscowości, powiększając nasyconą zabudową miejscowość. Obecne przekształcenia wsi systematycznie zacierają tradycyjne podziały znane z XIX wiecznych map morfogenetycznych. Efekt ten potęguje neoliberalna polityka państwa która osłabia narzędzia planistyki regionalnej, a wzmacnia możliwość inwestycji w dowolnym obszarze kraju. Osłabienie możliwości wpływania na kształt planistyczny regionów został zapoczątkowany dużo wcześniej przez kryzys gospodarki centralnie zarządzanej w drugiej połowie lat 70. XX wieku, a później, w latach 90. XX wieku, przez przyjęcie skrajnie agresywnego modelu liberalnego. Trend ten trwający po dziś dzień, powoduje lokalizowanie nowego budownictwa wyłącznie wzdłuż istniejących dróg, gdzie istnieje możliwość podłączenia się do mediów, co wydłuża układ ruralistyczny do skali, nad którą w przyszłości trudno będzie zapanować.

Wszystkie te zjawiska miały swój początek w wymiarze architektonicznym i sprzężonym z nim zjawiskami politycznymi i ekonomicznymi (na podstawie badań z rozdziału piątego).

Stan badań

Typologia oraz przemiany zachodzące w architekturze ludowej były przedmiotem zainteresowania etnografów, szczególnie w drugiej połowie wieku XIX oraz na początku wieku XX. Pierwszym badaczem, który zebrał i usystematyzował regionalne budownictwo ludowe był Oskar Kolberg, wybitny badacz kultury ludowej. W monumentalnym dziele *Lud*, obok szczegółowego opisu życia na wsi zawartego w 33 tomach, poświęcił też wiele miejsca zagadnieniu budownictwa wraz z bogatym materiałem ikonograficznym. Opisane przez niego zagadnienia i związanie regionalnego zróżnicowania chałupy krakowskiej z różnorodnością ludów zamieszkujących najbliższe otoczenie Krakowa w tomie piątym swojego dzieła - *Krakowskie*²⁰, może być uznane za początek antropologii architektonicznej na ziemiach

²⁰ Oskar Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusta, zabawy, pieśni, muzyka i tańce, serya V, Krakowskie*, wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1871.

polских. Inni badacze tego okresu, zgodnie z obowiązującą modą, skupiali się na wyodrębnieniu cech typowo polskich na tle europejskiego budownictwa drewnianego. Tematem tym zajmował się między innymi Zygmunt Gloger^{21,22}, Ignacy Kraszewski²³, Jan Karłowicz²⁴, czy Zygmunt Czartoryski²⁵. Współczesne badania nad typologią polskiego budownictwa ludowego i jego regionalnym zróżnicowaniu rozpoczął Gerard Ciołek, w swoim dwutomowym dziele *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*²⁶ z 1944 roku. Natomiast Ignacy Tłoczek poświęcił całą karierę naukową zgłębiając ten temat. Jego szereg publikacji po dziś stanowi podstawę badań nad drewnianym budownictwem wsi polskiej^{27,28}. Z punktu widzenia studiów etnograficznych zagadnieniem chałupy polskiej w wielu publikacjach zajmowali się bracia Marian i Wojciech Pokropkowie^{29,30}. Tematem samego budownictwa z obszaru krakowskiego podjął w swojej pracy doktorskiej Jan Władysław Rączka³¹ ,jednak zdecydowanie obszerniejsze badania na ten temat przedstawił Jerzy Czajkowski, który dokumentował je w licznych publikacjach^{32,33,34,35}, a przede wszystkim w zbierającej całość badań nad drewnianym budownictwem zachodniej części województwa krakowskiego pracy

²¹ Zygmunt Gloger, *Encyklopedia staropolska: ilustrowana*, tom 1-4, wyd. P. Laskauera i W. Babickiego, Warszawa 1900-1903.

²² Zygmunt Gloger, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, tom. 1., wyd. W. Lazarskiego, 1907.

²³ Józef Ignacy Kraszewski, *Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej*, wyd. AH Kirkor, Wilno 1860.

²⁴ Jan Karłowicz, *Chata polska – studium lingwistyczno-archeologiczne*, wyd. J. Berger, Warszawa 1884.

²⁵ Zygmunt Czartoryski, *O stylu krajowym w budownictwie wiejskim*, wyd. JK Żupańskiego, 1896.

²⁶ Gerard Ciołek, *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, tom 1, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 1984.

²⁷ Ignacy Tłoczek, *Chałupy Polskie*, wyd. Arkady, Warszawa, 1958.

²⁸ Ignacy Tłoczek, W sprawie badań nad architekturą ludową [w:] *Ochrona Zabytków*, nr 1, 1958.

²⁹ Marian Pokropek, *Budownictwo Ludowe w Polsce*, wyd. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976.

³⁰ Marian Pokropek, Wojciech Pokropek, *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce, Tom I, Budownictwo ludowe, chałupy i ich regionalne zróżnicowanie*, wyd. Neriton, Warszawa 1995.

³¹ Jan Władysław Rączka, *Drewniane chaty w Wielkim Krakowie*, tom 1, praca doktorska, Kraków 1977.

³² Jerzy Czajkowski, *Budownictwo wiejskie w północnej części Krakowskiego w XVIII wieku* [w:] *Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie*, tom 5, 1967, s. 75-99.

³³ Jerzy Czajkowski, *Z badań nad budownictwem wiejskim w powiecie Olkuskim* [w:] *Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie*, tom 2, 1967, s. 31- 147.

³⁴ Jerzy Czajkowski, *Ze studiów ludowych nad budownictwem ludowym w krakowskim* [w:] *Lud*, 1977.

³⁵ Jerzy Czajkowski, *Dom drewniany w Polsce, tysiąc lat historii*, wyd. Nomos, Kraków, 2011.

*Budownictwo wiejskie w Krakowskim*³⁶. Niestety, ze względu na ówczesny podział administracyjny Polski, tereny dzisiejszego powiatu chrzanowskiego nie znajdowały się w województwie krakowskim lecz śląskim i były pomijane przez badaczy zarówno z Krakowa jak i ze Śląska. Wyjątkiem byli Jan Kozub³⁷³⁸ oraz Zygmunt Kuchta³⁹, którzy poświęcili swoje prace doktorskie badaniom terenów wiejskich Ziemi Chrzanowskiej. Natomiast Hubert Mełges w swojej pracy badawczej zajmuje się architekturą wsi po 1945 roku oraz przeobrażeniami architektoniczno-ruralistycznymi wsi, skupiając swoją uwagę przede wszystkim na terenie Jury Krakowsko-Częstochowskiej⁴⁰⁴¹⁴²⁴³⁴⁴.

Wybierając studia wernakularne jako główne narzędzie badawcze autor zapoznał się z pracami głównych autorów zajmujących się tym tematem. Niekwestionowanym liderem tej dziedziny badań architektonicznych jest Paul Oliver. Przez przeszło pięćdziesiąt lat dokumentował architekturę wernakularną najpierw w cyklu *shelter*⁴⁵⁴⁶⁴⁷⁴⁸, następnie w innych

³⁶ Jerzy Czajkowski, *Budownictwo wiejskie w Krakowskim* [w:] Materiały muzeum budownictwa ludowego w Sanoku, nr. 22, 1976, s. 49-123.

³⁷ Jan Kozub, *Przekształcenia architektury budynku mieszkalnego na tle przemian społecznych, gospodarczych i przestrzennych wsi Ziemi Chrzanowskiej w latach 1950 do 1970*, praca doktorska, Kraków 1984.

³⁸ Jan Kozub, *Wpływ struktur rodzinnych na kształt zagrody XIX i XX wieku na obrzeżach aglomeracji na Ziemi Chrzanowskiej* [w:] *Urbanizacja wsi w obrzeżach miejsko-wiejskich*, Katowice 1995.

³⁹ Zygmunt Kuchta, *Proces urbanizacji wsi Ziemi Chrzanowskiej pod wpływem przemysłu po drugiej wojnie światowej*, tom I, praca doktorska, Kraków 2002.

⁴⁰ Hubert Mełges, *Architektura wsi podmiejskich* [w:] Sesja naukowa w ramach Komisji Architektury i urbanistyki PAN w Krakowie, Kraków 1994, s. 19-34.

⁴¹ Małgorzata Mełges, Hubert Mełges, *Kształty dachów budynków mieszkalnych jednorodzinnych w aspekcie wpływu modernizmu* [w:] Teza Komisji Architektury i Urbanistyki, Studia Krajobrazowe, 2008, s. 160-173.

⁴² Hubert Mełges, *Housing in the Polish Countryside (ruralist's reflections) / Budownictwo mieszkaniowe na polskiej wsi (refleksje ruralisty)* [w:] *Czasopismo Techniczne: Architektura*, nr. 1, 2015, s. 83-108.

⁴³ Hubert Mełges, *Budownictwo mieszkaniowe na polskiej wsi (refleksje ruralisty)* [w:] *Czasopismo Techniczne: Architektura*, z. 1, r. 112, 2015, s. 83-108.

⁴⁴ Hubert Mełges, *Pozamiejski obraz przestrzenno-architektoniczny Małopolski wczoraj i dziś : (wybrane problemy)*, wyd. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2018, s. 117-120.

⁴⁵ Paul Oliver, *Shelter and society*, wyd. FA Praeger, Nowy Jork 1969.

⁴⁶ Paul Oliver, *Shelter in Africa*, wyd. Barrie & Jenkins, Londyn 1971.

⁴⁷ Paul Oliver, Orestis Doumanis, *Shelter in Greece*, Architecture in Greece Press, Ateny 1979.

⁴⁸ Paul Oliver, *The anthropology of shelter* [w:] Market Profiles, 1979.

licznych pozycjach⁴⁹ oraz wykładach⁵⁰, by ukoronować swoją pracę monumentalną pozycją *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*⁵¹ wydajną w trzech tomach, liczącą aż 2384 strony i opisującą architekturę ludową ze wszystkich stron świata. Innym ważnym historykiem architektury, który zajmował się architekturą wernakularną jest Amos Rapoport, którego prace^{52,53} stały się podstawą do zbudowania typologii architektury wiejskiej na terenie powiatu chrzanowskiego, a zwłaszcza książka *House Form and Culture*⁵⁴, która przedstawia związki i wpływy kultury na kształt lokalnego budownictwa. Kolejną pozycją, która stała się inspiracją do zbudowania systematyki budownictwa ludowego jest kolejne monumentalne dzieło małżeństwa Virginii i Lee McAlesterów *A Field Guide to American Houses*⁵⁵, w wersji cyfrowej liczące niemal sześć tysięcy stron, szczegółowo opisuje wszystkie style i formy architektury amerykańskich przedmieść. Innym badaczem architektury wernakularnej, którego prace wpłynęły na kształt niniejszej dysertacji jest Dell Upton^{56,57,58,59,60}, którego praca badawcza skupia się na architekturze ludowej europejskiej oraz północnoamerykańskiej.

⁴⁹ Paul Oliver, *Built to meet needs: cultural issues in vernacular architecture*, wyd. Oxford Architectural Press, Oxford 2006.

⁵⁰ Paul Oliver, *Vernacular architecture in the twenty-first century*, Hepworth Lecture, Londyn 1999, Prince of Wales Institute.

⁵¹ Paul Oliver, *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*, tom I, wyd. Cambridge University Press, Cambridge, Wielka Brytania, 1998.

⁵² Amos Rapoport, *House Form and Culture*, wyd. Prentice Hall, Hoboken, New Jersey 1969.

⁵³ Amos Rapoport, *Vernacular design as a model system*, [w:] *Vernacular architecture in the twenty-first century*, red. Asquith, Lindsay, Vellinga, Marcel, wyd. Taylor & Francis, Londyn, Nowy Jork 2006, s. 179-198.

⁵⁴ Amos Rapoport, *House Form and Culture*, wyd. Prentice Hall, Hoboken, New Jersey 1969.

⁵⁵ Virginia McAlester, Lee McAlester, *A Field Guide to American Houses*, wyd. Alfred A. Knopf, Nowy Jork 1996.

⁵⁶ Dell Upton, John Michael Vlach, *Common places: readings in American vernacular architecture*. University of Georgia Press, Athens, Georgia, 1986.

⁵⁷ Dell Upton, *The tradition of change*, [w:] *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 1993.

⁵⁸ Dell Upton, *The Power of Things: Recent Studies in American Vernacular Architecture* [w:] *American Quarterly*, vol. 35, nr. 3, 1983, s. 263-274.

⁵⁹ Dell Upton, *Outside the academy: A century of vernacular architecture studies, 1890-1990* [w:] *Studies in the History of Art*, nr. 35, 1990, s. 199-213.

⁶⁰ Dell Upton, *Toward a performance theory of vernacular architecture: Early tidewater Virginia as a case study*, 1979.

Struktura pracy

Wstęp

We wprowadzeniu do rozdziału przedstawiono główne założenia pracy, cele kontekstualne oraz naukowe. Ukazano również narzędzia, jakie przyjęto podczas prac nad dysertacją w postaci taktyki badawczej oraz metodyki, z opisem hipotez oraz pytania badawczego. Został też omówiony zakres czasowy i terytorialny studiów z opisem rozwoju ruralistycznego badanego terenu. Rozdział zamyka stan badań nad architekturą wiejską i architekturą wernakularną. Dzieli się na podrozdziały:

1. Wpisanie się w dyskurs (cel kontekstualny)
2. Cele naukowe
3. Taktyka badawcza
4. Metodologia pracy
5. Hipotezy i pytania badawcze
6. Zakres czasowy
7. Zakres terytorialny i analiza ruralistyczna
8. Stan badań

Rozdział 1

Kolejny rozdział stanowi wprowadzenie w zagadnienie architektury wernakularnych, jej studiów oraz założeń tego działu architektury, którego narzędzia badawcze zostały wybrane jako główne elementy wykorzystywane przy pracy nad niniejszą dysertacją. Zostały w nim omówione zagadnienia terminologii wernakularyzmu, przedstawiono sylwetki głównych badaczy oraz ich idee. Ponadto zawiera historię badań nad architekturą wernakularną oraz jej współczesne kierunki studiów nad tą dziedziną.

1. Wprowadzenie.
2. Terminologia wernakularyzmu.
3. Początek i rozwój badań nad architekturą wernakularną.

4. Współczesne badania architektury wernakularnej.

Rozdział 2

Rozdział trzeci poświęcony jest zmienności w dyskursie budownictwa wernakularnego na tle przemian kulturowych, społecznych i ekonomicznych. We wprowadzeniu do rozdziału przedstawione zostało kolejne narzędzie badawcze niezbędne do studiów nad związkami pomiędzy architekturą wysoką, a architekturą wernakularną, a mowa tutaj o *Zeitgeist*. Kolejne rozdziały, podzielono według okresów czasowych, zgodnych z dominacją danego stylu architektonicznego. Omówiono w nich wpływy jakie wywierały na siebie architektura wysoka i architektura wernakularna.

1. Wprowadzenie.
2. Style neowernakularne, ruch *Arts and Crafts*, *Heimatstil*, Styl Swojski.
3. Modernizm.
4. Postmodernizm.

Rozdział 3

W rozdziale czwartym omówiono jedno z najważniejszych zagadnień architektury wernakularnej jakim jest archetyp. Pojęcie to często używane przez architektów, ma niejednoznaczne konotacje, które ów rozdział stara się wyjaśnić, omawiając historię typologii architektury, zagadnienie archetypu według Gustawa Junga, pojawienie się tego terminu w badaniach architektonicznych oraz zagadnienie archetypu w ujęciu fenomenologicznym. Rozdział zamyka historia rozwoju domu tyrolskiego, który według autora jest modelowym przykładem archetypu miejsca.

1. Wprowadzenie.
2. Badania nad początkami architektury.
3. Archetypy Gustawa Junga.
4. Archetyp jako narzędzie badawcze w architekturze.
5. Archetyp w ujęciu fenomenologicznym.
6. Dom tyrolski jako archetyp miejsca.

Rozdział 4

W rozdziale piątym przedstawiono badania nad typologią architektury wiejskiej, na badanym obszarze powiatu chrzanowskiego oraz krakowskiego. Na podstawie wstępnych inwentaryzacji podzielono rodzaje budynków na pięć grup typologicznych, dwadzieścia jeden typów oraz sto podtypów, jakie występują na badanym obszarze. Następnie w celu weryfikacji przebadano 11 wsi, aby sprawdzić, czy opracowana typologia budownictwa wiejskiego się sprawdza.

1. Wprowadzenie.
2. Grupy typologiczne oraz typy budownictwa wiejskiego.
3. Mapy badanych miejscowości.
4. Zestawienie budynków.

Rozdział 5

Rozdział przedstawia i omawia wszystkie budynki które uporządkowano w grupy typologiczne i typy oraz niektóre podtypy. Głównym obszarem zainteresowania rozważanym w rozdziale jest pochodzenie tych form, co sprawiło iż stały się one popularne, a także przyczyny ich zaniku.

1. Wprowadzenie
2. Grupa A - budownictwo drewniane.
 - a. Typ A01, A02, A03.
 - b. Typ A04.
 - c. Typ A05.
 - d. Chałupa krakowska jako archetyp.
3. Grupa B – budynki murowane.
 - a. Typ B01.
 - b. Typ B02.
 - c. Typ B03.
 - d. Typ B04.
4. Grupa C – wpływy heimatu.
 - a. Typ C01.
 - b. Typ C02.

5. Grupa D – budynki o sześcienniej kubaturze.
 - a. Typ D01.
 - b. Typ D02, D03.
 - c. Typ D04.
 - d. Typ D05.
 - e. Typ D06.
 - f. Typ D07.
6. Grupa E – nowy tradycjonalizm.
 - a. Typ E01.
 - b. Typ E02, E03.
 - c. Typ E04.

Podsumowanie i zakończenie

Rozdział zamyka i podsumowuje badania zmienności i stałości budownictwa wernakularnego na badanym terenie. Skupia wszystkie wątki i wprowadza refleksje na temat odmienności i stanu architektury ludowej w Polsce i w Austrii.

1. Architektura wernakularna jako system badawczy

Niniejsza praca wpisuje się w sferę badań nad architekturą wernakularną⁶¹ wykorzystując przy tym aktualne dyskursy metodologiczne obecne zwłaszcza w badaniach wernakularnych w kręgu kultury anglosaskiej. Zmiana paradygmatów analizy architektonicznej znacząco wpływa na kształt badań nad obiektami budowlanymi. Analiza wernakularna przygląda się nie tylko formie i kompozycji, rzutom i elewacjom czy konstrukcji i funkcji ale również zagadnieniom zupełnie niearchitektonicznym, które jednak mają swój zasadniczy wkład na ostateczny kształt budynków. Współczesny dyskurs badań⁶² nad architekturą wymaga uwzględnienia kontekstu kulturowo-społecznego. Dlatego niezbędne jest prześledzenie wpływu zjawisk socjologiczno-kulturowych takich jak style architektoniczne⁶³, mody, prądy społeczne oraz doktryny polityczne oraz ekonomiczne na tworzenie się architektury wernakularnej⁶⁴.

⁶¹ Architektura regionalna, architektura rodzima, wernakularna, konsekwentnie będzie nazywana w niniejszej pracy architekturą, a nie budownictwem. Autor odwołuje się, pomimo deklarowanej neutralności światopoglądowej, do współczesnego dyskursu badań, zapoczątkowanego w latach 80. w Stanach Zjednoczonych, przez prace Gwendolyn Wright, Alana Gowansa, Anthony'ego Kinga czy Della Uptona (Ich prace opisane zostały w stanie badań). Wąskie rozumienie architektury, wywodzi się z myśli teoretyków modernistycznych, czego znamienym dowodem jest słynny cytat Nikolausa Pevsnera „*Szopa na rowery jest budynkiem, katedra w Lincoln – dziełem architektonicznym. Prawie wszystko, co zawiera przestrzeń w skali wystarczającej, by mogła poruszać się w niej ludzka istota, jest budynkiem; termin architektura stosuje się tylko do budynków projektowanych z myślą o wyrazie estetycznym.*” (Nikolaus Pevsner, *Historia architektury europejskiej*, tłum. Agnieszka Morawińska, Joanna Pawlikowska, wyd. Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa, 1976, s.11).

⁶² Linda Groat, David N. Wang, *Architectural Research Methods Second Edition*, wyd. John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, 2013, s.316.

⁶³ Przenikanie stylów „wysokiej architektury” do „architektury ludowej” wcale nie jest oczywiste. Obie formy architektury rozwijają się równoległe obok siebie, jednak rzadko dochodzi do ich interakcji.

⁶⁴ Część badań w dysertacji to badania jakościowe.

Terminologia wernakularyzmu

Pierwotnie termin wernakularyzm⁶⁵ odnosił się do ludowego, wiejskiego budownictwa epoki przedindustrialnej, które nie zostały zaprojektowane, a ich forma wynikała z lokalnej tradycji, ani też nie wpłynęły na nie intelektualne i artystyczne prądy renesansu czy też szerzej klasycyzmu⁶⁶. Na przełomie XVIII i XIX wieku znaczenie tego terminu utrwala się w literaturze fachowej jako budownictwo powstałe bez wpływu stylów czy trenerów architektury wysokiej. Według badaczy neoromantycznych, aby cokolwiek można było uznać za wernakularne, musi być dziełem regionalnym lub unikalnym dla danego miejsca, wytworzonym z lokalnych materiałów lub komponentów, według tradycyjnej sztuki budowlanej, przez osoby, które, po ukończeniu prac go zasiedlą⁶⁷. Na przełomie XIX i XX wieku architekturą wernakularną zainteresowali się architekci z ruchu *Heimatstil* obejmującym swoimi wpływami Niemcy i Austrię, oraz *Arts and Crafts* popularnym zarówno w Wielkiej Brytanii jak i w Stanach Zjednoczonych. Frank Lloyd Wright będąc w swojej wczesnej twórczości najwybitniejszym przedstawicielem tego ruchu⁶⁸, opisał architekturę ludową jako:

*budownictwo ludowe, powstające w odpowiedzi na rzeczywiste potrzeby, dopasowane do środowiska przez ludzi, którzy nie wiedzieli lepiej, jak je dopasować do rodzimych odczuć*⁶⁹.

⁶⁵ Z łaciny *vernaculus* oznacza: ojczysty, rodzimy, domowy (Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/wernakularna-architektura;3994881>).

⁶⁶ Do połowy XVIII wieku wszystko co nie podlegało widocznym wpływom architektury klasycznej określano mianem gotyckości, do tego stopnia, że epitet „gotycki” i „chiński” stały się synonimami. Stąd też do tego zbioru zaliczano architekturę wernakularną, określaną wówczas jako *pastoral architecture* (architekturę pasterską, sielankową), Peter Collins, *Changing ideals in modern architecture, 1750-1950*, wyd. Montreal, Que. McGill-Queen's University Press, 1998, s. 42-61.

⁶⁷ Roderick J. Lawrence, *Learning from the vernacular: basic principles for sustaining human habitats* [w:] *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice*, red. Lindsay Asquith and Marcel Vellinga, wyd. Taylor & Francis, Nowy Jork, 2006, s. 110-127.

⁶⁸ Frank Lloyd Wright, *The essential Frank Lloyd Wright: critical writings on architecture*, wyd. Princeton University Press, 2010, s. 23- 32.

⁶⁹ *Folk building growing in response to actual needs, fitted into environment by people who knew no better than to fit them with native feeling.* tłum. Kamil Hojarczyk, (Paul Oliver, *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*, tom I, wyd. Cambridge University Press, Cambridge, Wielka Brytania, 1998, s.9).

Ignacy Tłoczek, wybitny badacz architektury ludowej w Polsce⁷⁰, definiuje ją, analizując obiekty opierając się o czynnik geograficzny, regionalny i społeczno-gospodarczy. Co warte odnotowania jego definicja jest w zasadzie zbieżna z definicją architektury wernakularnej, zaproponowanej przez Olivera, tyle że pięćdziesiąt lat wcześniej:

Architektura ludowa jest tą częścią architektury (...), którą tworzył wiejski nie- cechowy cieśla i cechowy majster z miasteczka na potrzeby wsi, przy użyciu materiałów miejscowego pochodzenia i zastosowaniu form konstrukcyjnych i plastycznych, właściwych środowisku danej grupy etnicznej. Decydującym przeto momentem o zakwalifikowaniu obiektu w poczet architektury ludowej będzie przewaga występujących w niej pierwiastków samorodnej sztuki plastycznej i samorodnej techniki budowlanej⁷¹.

Do czasu wprowadzenia do obiegu naukowego terminu *architektura wernakularna*, architektura ta była określana różnymi nazwami. Badacze architektury XIX-wieczni i Ci z pierwszej połowy XX wieku nazywali ją *architekturą tradycyjną*, etnografowie zazwyczaj określali ją jako ludową, natomiast antropologowie *architekturą prymitywną*⁷². W Polsce za sprawą Katedry Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej przyjęła się nazwa architektury rodzimej. Jednakże współczesne studia wernakularne narodziły się dopiero w latach 60. XX wieku i są bezpośrednio związane z prowadzonymi przez badaczy na przełomie XIX i XX wieku, jednak nie ma pomiędzy nimi ciągłości.

Klasyfikacja badanego budownictwa wernakularnego jest niezbędna do zbudowania

⁷⁰ Stanisław Serafin, Kazimierz Uszyński, *Architekt Ignacy Felicjan Tłoczek (1902-1982)* [w:] *Ochrona Zabytków*, nr 1, 1984, s. 56-58.

⁷¹ Ignacy Tłoczek, w *sprawie badań nad architekturą ludową* [w:] *Ochrona Zabytków*, nr 11/1-2 (40-41), 1958, s. 19-34.

⁷² Dell Upton, *Outside the academy: A century of vernacular architecture studies, 1890-1990* [w:] *Studies in the History of Art*, nr 35, 1990, s. 199-213.

odpowiedniego modelu powiązań w zakresie oddziaływania kulturowego. Według Paula Olivera⁷³ i Amosa Rapoporta⁷⁴ 90 do 98 procent wszystkich budynków na świecie to architektura wernakularna. Jest więc oczywiste, że architektura wsi i przedmieść w swojej masie musi być zakwalifikowana do architektury wernakularnej, pomimo iż wiele przykładów tego typu architektury zaprojektowanych zostało przez architektów. Wynika to z nowszych definicji tego zjawiska. *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World (Encyklopedia Architektury Wernakularnej Świata)*⁷⁵ definiuje architekturę wernakularną jako:

(...)obejmującą domy mieszkalne i wszelkie inne budynki należące do ludzi. Budownictwo to związane jest z kontekstem środowiskowym i dostępnymi zasobami, zwyczajowo budowane jest przez właścicieli lub wspólnoty, z wykorzystaniem tradycyjnych technologii. Wszystkie formy architektury wernakularnej są budowane w celu zaspokojenia konkretnych potrzeb, z uwzględnieniem wartości, gospodarki i sposobu życia kultur, które je stworzyły.

Na podstawie starszego dzieła *Dwellings: The Vernacular House Worldwide* z 1897 roku, można zauważyć, że z czasem Oliver zdecydowanie rozszerzył definicję wernakularyzmu:

(...) nie można już mówić o architekturze wernakularnej, jeśli jest ona budowana przez architektów, tych, którzy świadomie projektują budynek. Skomplikowanie, teorie i procesy współczesnego budownictwa sprawiły, że architektura nie może być już nazywana

⁷³ Paul Oliver, *Dwellings: The Vernacular Houses World Wide*, wyd. Phaidon Press, Londyn 2003 s. 12.

⁷⁴ Amos Rapoport, *Vernacular design as a model system [w:] Vernacular architecture in the twenty-first century*, red. Asquith, Lindsay, Vellinga, Marcel, wyd. Taylor & Francis, Londyn, Nowy Jork 2006, s. 179-198.

⁷⁵ *comprising the dwellings and all other buildings of the people. Related to their environmental contexts and available resources they are customarily owner- or community-built, utilizing traditional technologies. All forms of vernacular architecture are built to meet specific needs, accommodating the values, economies and ways of life of the cultures that produce them.* tłum. Kamil Hojarczyk, (Paul Oliver, *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*, tom I, wyd. Cambridge University Press, Cambridge, Wielka Brytania, 1998 s.14).

wernakularną⁷⁶.

Inny uznany badacz architektury wernakularnej Dell Upton unikał twardej definicji nauki, którą się zajmuje. Uważał, że podział na architekturę wysoką i architekturę wernakularną jest sztuczny i dopiero podział ten ostatecznie zniknie, będzie można mówić o jakiejś definicji.

(...) Z tego powodu zawsze unikałem definiowania tego terminu. Kiedy jestem naciskany, wolę definiować architekturę wernakularną nie jako kategorię, do której niektóre budynki mogą być dopasowane, a inne nie, ale jako podejście do studiów architektonicznych, które uzupełnia bardziej tradycyjne badania historyczne architektury. Coraz częściej wydaje mi się, że najlepsze studia nad architekturą wernakularną charakteryzują nie tyle rodzaje budynków, które poddają się tego rodzaju badaniom, ile sposób, w jaki to robią. Studia nad architekturą wernakularną osiągną dojrzałość, gdy określimy inkluzywne podejście do badania całej architektury, które wyeliminuje potrzebę stosowania tak ekskluzywnej etykiety jak architektura wernakularna.⁷⁷

Nie należy mylić architektury wernakularnej z architekturą tradycyjną, która jest niejako pochodną tej pierwszej. Dell Upton w artykule *The Tradition Of Change*⁷⁸ wyraźnie rozróżnia terminy tradycyjny i wernakularny. Tradycyjne budownictwo wynika z modelu małej społeczności. Budowane jest w ten sam sposób ze względu na szacunek dla sąsiadów lub z obawy przed cenzurą. Tradycja może jednak zniknąć z biegiem czasu. Dlatego ludzie

⁷⁶ ...it is contended that 'popular architecture' designed by professional architects or commercial builders for popular use, does not come within the compass of the vernacular. tłum. Kamil Hojarczyk (Paul Oliver, *Dwellings: The Vernacular House Worldwide*, wyd. Phaidon, Nowy Jork 2003, s. 15).

⁷⁷ For this reason, I have always avoided defining the term. When pressed, my preference is to define vernacular architecture not as a category into which some buildings may be fit and others not, but as an approach to architectural studies that complements more traditional architectural historical inquiries. Increasingly, it seems to me, the best studies of vernacular architecture are characterized not by the kinds of buildings that they treat but by how they go about it. Vernacular architecture studies will have reached maturity when we have defined an inclusive approach to the study of all architecture that will eliminate the need for such an exclusive label as vernacular architecture. tłum. Kamil Hojarczyk (Dell Upton, *The Power of Things: Recent Studies in American Vernacular Architecture* [w:] *American Quarterly*, vol. 35, nr. 3, 1983, s. 263-274).

⁷⁸ Dell Upton, *The tradition of change* [w:] *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 1993, s. 9-15.

zazwyczaj uważają tradycyjne budynki za coś, co pochodzi z dawnych czasów. Natomiast budynek wernakularny dotyczy bardziej jego otoczenia, zarówno w sensie krajobrazowym jak i społecznym. Wartość, funkcja, potrzeba, wspólnotowość na swój sposób odgrywają najważniejszą rolę w definiowaniu języka architektury wernakularnej. Oprócz architektury tradycyjnej istnieją także inne bliskie znaczeniu wernakularyzm terminy, takie jak: architektura ludowa, regionalna, rodzima, a nawet architektura spontaniczna. Wernakularyzm również nie jest tym samym co regionalizm⁷⁹, który kładzie większy nacisk na klimat, ukształtowanie terenu i lokalne materiały. Co więcej dystansuje się, w równym stopniu, od architektury tradycyjnej, historycznej i modernistycznej⁸⁰.

Początki i rozwój badań nad architekturą wernakularną

Wiele osób wniosło wkład w badania nad architekturą wernakularną, choć bez wątplenia największe zasługi dla tej dziedziny nauki posiadają Bernard Rudofsky⁸¹, Paul

⁷⁹ Za twórcę i propagatora *regionalizmu krytycznego* uważa się Kennetha Framptona. Doktryna regionalizmu krytycznego zakłada krytyczne patrzenie na nowoczesną architekturę (mowa o czasach rozkwitu postmodernizmu historyzującego), ze względu na jej uniwersalne, postępowe cechy, ale jednocześnie przywiązując wagę do geograficznego kontekstu budynku. Nacisk, zdaniem Framptona, powinien być położony na topografię, klimat, światło, tj. na tektonikę budynku, a nie na scenografię (jak nazywał postmodernistyczne budownictwo). Postulował stosowanie lokalnych materiałów, dzięki czemu architektura może być poznawana przez zmysł dotyku. Frampton był wielkim krytykiem ślepego i nieprzemyślanego używania detali historycznych oderwanych od kontekstu miejsca. w tekście *W stronę regionalizmu krytycznego: sześć punktów dla architektury sprzeciwu* Frampton przywołuje myśl Paula Ricoeura: *jak stać się nowoczesnym i powrócić do źródeł; jak ożywić starą, uspioną cywilizację i wziąć udział w cywilizacji uniwersalnej*. (Kelly Carlson-Reddig, *Re-reading critical regionalism* [w:] *Local Identities Global Challenges*, ACSA Fall Conference, 2011).

⁸⁰ Kenneth Frampton, *Towards a Critical Regionalism: Six Points for an Architecture of Resistance* [w:] *The Anti-Aesthetic*, red. H. Foster, 1985, s. 16-30.

⁸¹ Bernard Rudofsky (1905 – 1988) amerykańsko-australijski pisarz, architekt, designer i wykładowca Uniwersytetu Yale, MIT, Cooper-Hewitt, Uniwersytecie Waseda w Tokio i Królewskiej Akademii Sztuk Pięknych w Kopenhadze. Jeden z twórców dziedziny badawczej jaką jest architektura wernakularna (Maur Reynolds, *Bernard Rudofsky, Architect And 'Outspoken' Social Analyst*, [w:] *The New York Times*, 13 marca, 1988, s. 82).

Oliver⁸² i Dell Upton⁸³. Rudofsky zasłynął wystawą *Architektura bez architektów* Museum of Modern Art w Nowym Jorku z 1964 roku, będącą prezentacją tradycyjnej architektury niezachodniej, przedstawiając zdjęcia z wiejskich regionów Azji, Afryki i Południowej Afryki. W wydanej w tym samym roku monografii z wystawy, pod tym samym tytułem, jako pierwszy określił ten typ budownictwa mianem wernakularny, z powodów, jak sam twierdził, braku pomysłu na lepszą nazwę. Jednak głównym przesłaniem tego albumu był oskarżycielski ton wobec modernistycznej wykładni historii architektury. Rudofsky stwierdza w nim:

*Historia architektury, pisana i nauczana w świecie zachodnim, nigdy nie zajmowała się więcej niż kilkoma wybranymi kulturami. Pod względem przestrzennym obejmuje ona jedynie niewielką część globu - Europę, skrawki Egiptu i Anatolii - lub niewiele więcej niż było znane w II wieku n.e. Co więcej, ewolucja architektury jest zwykle rozpatrywana jedynie w jej późnych fazach. Pomijając pierwsze pięćdziesiąt stuleci, kronikarze przedstawiają nam w pełnej krasie "formalną" architekturę, co jest równie arbitralnym sposobem wprowadzenia do sztuki budowania, jak, powiedzmy, datowanie narodzin muzyki wraz z pojawieniem się orkiestry symfonicznej. O ile odrzucenie wczesnych etapów można wytłumaczyć, choć nie usprawiedliwić, niedostatkami zabytków architektury, o tyle dyskryminacyjne podejście historyka wynika przede wszystkim z jego zaściankowości.*⁸⁴

⁸² Paul Hereford Oliver (1927 – 2017) brytyjski historyk architektury, wykładowca Uniwersytetu Oksfordzkiego oraz historyk muzyki afroamerykańskiej. Na polu architektury wernakularnej włączył się badaniami tradycyjnego budownictwa Afryki i innych regionów rozwijających się. (Charles Kneivitt, *Vernacular man: With the publication of Paul Oliver's Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World, Banister Fletcher has a new rival* [w:] *Architects Journal*, 1998.

⁸³ Dell Thayer Upton (ur. 1949) amerykański historyk architektury, wykładowca Uniwersytetu Browna. W swoich badaniach zajmuje się wernakularnym budownictwem Stanów Zjednoczonych zarówno tej rdzennych Amerykanów, kolonialnej jak i współczesnej.

⁸⁴ *Architectural history, as written and taught in the Western world, has never been concerned with more than a few select cultures. In terms of space it comprises but a small part of the globe—Europe, stretches of Egypt and Anatolia—or little more than was known in the second century a.d. Moreover, the evolution of architecture is usually dealt with only in its late phases. Skipping the first fifty centuries, chroniclers present us with a full-dress pageant of "formal" architecture, as arbitrary away of introducing the art of building as, say, dating the birth of music with the advent of the symphony orchestra. Although the dismissal of the early stages can be explained, though not excused, by the scarcity of architectural monuments, the discriminative approach of the historian is mostly due to his parochialism.* Tłum. Kamil Hojarczyk (Bernard Rudofsky, *Architecture without architects*, wyd. Museum of Modern Art, Nowy Jork 1964, s. 4).

W swojej publikacji i licznych wykładach⁸⁵ Rudofsky nie zajmował się dywagowaniem czy rodzime budownictwo, które przewrotnie nazywał architekturą bez rodowodu⁸⁶, innych kultur jest piękne czy też nie, jak również nie chciał, aby było porównywane z architekturą zachodnią. Zajmowała go bardziej osobista misja, aby te formy architektury zostały zauważone przez architektów⁸⁷. Jego starania doprowadziły do dołączenia do historii światowej architektury obszarów, które wcześniej były ignorowane. Był to również sprzeciw przeciwko odziedziczonej po XIX-wiecznych badaczach, imperialistycznej perspektywie patrzenia na rozwój światowej architektury.

Za to Paul Oliver, w swojej pierwszej książce na temat architektury tradycyjnej, *Shelter and Society*⁸⁸ (*Schronienie i społeczeństwo*), będącej zarazem pierwszą z serii książek *Shelter* dotyczących domostwa jako ludzkiego schronienia, stara się wpisać architekturę wernakularną w dyskurs akademickiej historii architektury. Z zacięciem etnograficznym opisuje szereg obiektów z krajów rozwijających się, które miały poszerzyć standardową wiedzę na temat dziejów sztuki budowania i odciążać europocentryczny punkt widzenia. Ponadto wpisał do badań wernakularnych narzędzia studiów antropologicznych, które zagościły w tej nauce na stałe, stając się jej nierozłącznym elementem. W swojej późniejszej publikacji, *Shelter in Africa*⁸⁹, która podejmuje podobny temat, jednak skupiając się na rdzennych ludach Afryki, Oliwer ubolewa nad kondycją ówczesnej etnografii, która kompletnie porzuciła zainteresowanie architekturą, przy tym krytykując całą popularną wówczas szkołę antropologii, której ojcem był Bronisław Malinowski⁹⁰, skupiającą się wyłącznie na społecznych relacjach, hierarchii, rytuałach i wierzeniach⁹¹. Sam zauważa przy tym, jak wielki wpływ ma kondycja

⁸⁵ Bernard Rudofsky, *lessons from Bernard Rudofsky: Life as a Voyage*, red. Platzer, Monika, wyd. Birkhäuser, Wiedeń, 2007 .

⁸⁶ Bernard Rudofsky, *Architecture without architects*, wyd. Museum of Modern Art, Nowy Jork, s. 156.

⁸⁷ Ibidem, s. 71-82.

⁸⁸ Paul Oliver, *Shelter and society*, wyd. FA Praeger, Nowy Jork, 1969.

⁸⁹ Paul Oliver, *Shelter in Africa*, wyd. Barrie & Jenkins, Londyn, 1971.

⁹⁰ Bronisław Malinowski (1884-1942) polski etnolog i twórca współczesnej antropologii, twórca teorii wzajemności i wymiany, (Murdock, George. Peter; *Bronislaw Malinowski* [w:] *American Anthropologist*, nr 45, 1943, s. 441–451.

⁹¹ Podobną krytykę Szkoły Antropologii Malinowskiego, na gruncie polskim, uprawiał Marian Pokropek.

społeczeństwa na wygląd architektury. *Shelter in Grece*⁹² podejmuje ten sam temat, jednak analizując architekturę i wpływ kultury Greckiej w obrębie byłego Cesarstwa Wschodniorzymskiego. Serię *Shelter* zamyka artykuł *The anthropology of shelter*⁹³ z 1979 roku, który podsumowuje cały cykl wydawniczy. Oliver referuje, iż woli używać terminu *schronienie* zamiast *architektura*, odnosząc się do *pevsnerowskiej*⁹⁴ wykładni architektury gdzie architekturą można nazwać jedynie budynki wybitne i to z kręgu kultury zachodniej. Autor tej publikacji wykląda tu swoje credo, które będzie mu przyświecać podczas całej swojej pracy naukowej; architektury nie da się rozumieć bez kontekstu kulturowego.

W swoim koronnym dziele; *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*⁹⁵ (*Encyklopedia Architektury Wernakularnej Świata*) z 1997 roku Oliver szczegółowo, bo pozycja liczy trzy tomy i w sumie 2500 stron, opisał nową dziedzinę akademicką, którą zresztą praktycznie współtworzył, jaką są studia wernakularne. To monumentalne dzieło wypełniła ważną lukę w dyskursie architektonicznym. To dzięki niemu zaczęto mówić o architekturze ludowej, jednak nie tylko w kontekście europejskim, ale również w skali globu. Ponadto do badań nad sztuką budowlaną Oliver wprowadził interdyscyplinarność. Odtąd badania nad obiektem nie koncentrowały się wyłącznie nad formą, funkcją i konstrukcją. Dla oceny dzieła zaczęły być ważne kategorie społeczne, ekonomiczne i kulturowe. Co więcej wprowadza nową koncepcję powstawania i trwałości obiektu ze względu na procesy kulturowe. Według tej teorii każdy budynek posiada historyczno-kulturowe tło, które w wyniku przenika idei między narodami, społeczeństwami, ale też klasami społecznymi i nieformalnymi środowiskami, uformowała wygląd, formę, architekturę obiektu. Tezy zwarte w tej pozycji wpłynęły nie tylko na sam kształt studiów wernakularnych ale miały duży wpływ na całą architekturę, *en bloc*, która stała się dziedziną prawdziwie multidyscyplinarną. Przemiany te doprowadziły również do powstania nowej dziedziny nauk jaką jest antropologia architektury, będąca działem

⁹² Paul Oliver, Orestis Doumanis, *Shelter in Greece*, Architecture in Greece Press, Ateny, 1979.

⁹³ Paul Oliver, *The anthropology of shelter* [w:] *Market Profiles*, 1979.

⁹⁴ Od Nikolausa Pevsnera.

⁹⁵ Paul Oliver, *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*, tom I, II, III, wyd. Cambridge University Press, Cambridge 1997.

antropologii, jednak wykorzystująca narzędzia badawcze znane architektom⁹⁶.

Rozkwit i rozwój badań nad architekturą wernakularną przypada na lata 60. XX wieku. Jest to okres, kiedy aktywiści miejscy⁹⁷, będąc głosem mieszkańców miast, coraz śmieiej krytykowali modernistyczną architekturę, za jej antydemokratyczny, protekcyjalny i biurokratyczny charakter. Również architekci, coraz bardziej zmęczeni puryzmem i bezkompromisowością modernizmu zaczynają szukać nowych inspiracji i jak wielu ich poprzedników zwracają się ku architekturze ludowej. Powstaje wiele publikacji, jak przykładowo Sibyl Moholy-Nagy *Native Genius in Anonymous Architecture*⁹⁸, Bernard Rudofsky *Architecture without Architects*⁹⁹, czy Amosa Rapoport *House, Form and Culture*¹⁰⁰. Były one powiewem świeżości i jednocześnie mocno wpłynęły na rodzące się na gruzach *Pruitt Igoe* nowe ruchy architektoniczne zaczęły przywiązywać wagę do takich pojęć, jak region, tradycja, miejsce, klimat. Z czasem pojęcie wernakularyzmu zataczało coraz szersze kręgi, wpisując w swój nurt takie pojęcia jak *Slums*¹⁰¹ czy *Squatting*¹⁰². Badaczem, który podjął ten temat był John Turner¹⁰³¹⁰⁴. Analizując dzielnice

⁹⁶ Mari-Jose Amerlinck, *Architectural Anthropology*, wyd. Bergin & Garvey, Connecticut, London 2001, s. 9-12.

⁹⁷ Jednym z najlepiej udokumentowanych sporów o demokratyzację podejmowania decyzji planistycznych jest batalia jaką stoczyła Jane Jacobs z Robertem Mosesem, człowiekiem który zdołał opanować cały proces architektoniczno-urbanistyczny w Nowym Jorku. (Robert Kanigel, *Eyes on the Street: The Life of Jane Jacobs*, wyd. Knopf Doubleday Publishing Group, Nowy Jork 2017).

⁹⁸ Sibyl Moholy-Nagy, *Native genius in anonymous architecture*, wyd. Horizon Press, Nowy Jork 1957.

⁹⁹ Bernard Rudofsky, *Architecture without architects*, wyd. Museum of Modern Art, Nowy Jork 1964.

¹⁰⁰ Amos Rapoport, *House Form and Culture*, wyd. Prentice Hall, Hoboken, New Jersey 1969.

¹⁰¹ Obszary zamieszkiwane przez ludność wykluczoną, imigrantów, często na ziemi, której nie posiadają. Określenie pojawiło się w latach 20. XIX wieku dla określenia najbiedniejszych dzielnic miejskich. Slumsy wg. Raportów ONZ można dziś podzielić na dwa typy: *slumsy nadziei* i *slumsy rozpacz*. Pierwsza kategoria określa osiedla, gdzie widać stopniową poprawę warunków życia, lokalne władze przekazują zasiedlone już tereny ich mieszkańcom, a stan higieniczno-sanitarny budynków ulega polepszeniu. Druga grupa to dzielnice gdzie pomimo trudnych warunków bytowania, sytuacja mieszkaniowa stale się pogarsza. (*UN-HABITAT Feature/Backgrounder*, broszura 21. Sesji Komisji Zarządzania Organizacji Narodów Zjednoczonych, Nairobi, Kenya, 2007).

¹⁰² Zajmowanie i zamieszkiwanie opuszczonych lub niezamieszkałych budynków lub terenów i jest związane ze zjawiskiem slumsów (Pruijt, Hans; *Squatting in Europe* [w:] *Squatting in Europe: Radical spaces, urban struggles*, red. Squatting Europe Kollektive, Wivenhoe, Nowy Jork, Port Watson, 2013, s.17 - 60

¹⁰³ John F. C Turner, *The squatter settlement: an architecture that works*, 1968.

¹⁰⁴ John F. C Turner, *Housing By People: Towards Autonomy in Building Environments*, wyd. Marion Boyars Londyn 1976.

biedy w wielu zakątkach świata, doszedł on do wniosku, że pomimo wielu braków ta architektura działa, a co za tym idzie rozwiązywanie problemów osób wykluczonych zamieszkujących tego typu dzielnice powinny być prowadzone poprzez partycypację i współpracę, a nie jak dotąd przez scentralizowaną i zhierarchizowaną biurokrację. Dzięki argumentom Turnera projektowanie partycypacyjne stało się również popularne również wśród architektów i urbanistów przy projektowaniu osiedli w krajach rozwiniętych. Innym obszarem badań architektury wernakularnej stał się konsumpcjonizm i komercja. W niezmiernie wpływowej książce *Learning from Las Vegas* z 1972 roku, Robert Venturi, Denis Scott Brown i Steven Izenour wprowadzili pojęcie *komercyjnego języka wernakularnego*¹⁰⁵. Argumentowali oni, że spotykane wzdłuż autostrad krzykliwe bilbordy reklamowe i architektura nawiązująca do sprzedawanego produktu, jak najbardziej mieści się w kategorii amerykańskiej tradycji.

Pewną szarą strefę dla badań wernakularnych stanowią domy katalogowe. Dell Upton, John Michael Vlach analizują jak katalogi gotowych form detali i domów wpływają na tradycyjną lub zakorzenioną w danym kulturze formę architektoniczną, badają również czy gotowe projekty powstają pod wpływem architektury wernakularnej¹⁰⁶. Gotowe zestawy domów jednorodzinnych są dziś podstawowym źródłem form, jakie występują w krajobrazie wsi i przedmieść. Projektowane są one przez architektów, jednakże w specyficznych warunkach, gdy projekty tworzone są pod gust potencjalnego inwestora, a więc sam architekt stara się odczytywać i zapisywać język wernakularny w swoim projekcie. Z drugiej strony projekt katalogowy jest jedynie „bazą” dla potencjału twórczego inwestora, który może dowolnie zmieniać w ramach swoich potrzeb lub gustu, a zwłaszcza środowiska kulturowego, w którym żyje. Samo zjawisko, mimo swojej powszechności, jest słabo opisane w literaturze i stanowi jeden z przedmiotów badań w niniejszej publikacji.

¹⁰⁵ Denise Scott- Brown, Steven Izenour, Robert Venturi, *Uczyć się od Las Vegas*. wyd. Karakter, tłum Anna Porębska, Kraków 2013, s. 63.

¹⁰⁶ Dell Upton, John Michael Vlach, *Common places: readings in American vernacular architecture*. University of Georgia Press, Athens, Georgia, 1986, s. 43-62.

Współczesne badania architektury wernakularnej

Pomimo że studia wernakularne istnieją jako dziedzina badawcza przeszło pięćdziesiąt lat i pomimo wysiłku kilku pokoleń badaczy, badania nad architekturą rodzimą na początku XXI wieku wciąż były dziedziną dosyć hermetyczną, nad czym m.in. ubolewał Paul Oliver w swoim wykładzie zacytowanym właśnie *Vernacular architecture in the twenty-first century (architektura wernakularna w XXI wieku)*¹⁰⁷ z 1999 roku. Nieuchronność całkowitej urbanizacji wszystkich zakątków globu stała się samospełniającą przepowiednią na początku nowego milenium. Natomiast architektura wernakularna jawiła się jako przeszkoda lub po prostu ekscentryzm. Oliver przestrzegał iż zamieszkiwanie miliardów ludzi na bardzo niewielkiej powierzchni w wieżowcach megamiast to przepis na katastrofę, zarówno humanitarną jak i społeczną, a jedyną odpowiedzią na zmiany klimatyczne, stały wzrost ludności czy zubożenie różnorodności jest architektura wernakularna. Na szczęście, dwadzieścia lat później, apel Olivera został wysłuchany, radykalizm urbanistów opadł, a zainteresowanie architekturą wernakularną stale wzrasta, m.in. w takich projektach jak Regen Village czy dyskusja zataczająca coraz szersze kręgi nad osiedlami wykluczonych oraz architekturą ludową nieeuropejską, którą podsycają osoby otrzymujące w ostatnich latach nagrodę Prizkera, a mowa tu o Alejandro Aravene oraz Diébédo Francisca Kéré. Ponadto rozgłos jaki przyniosły nowemu, rodzimemu wernakularyzmowi liczne projekty Bogusława Barnasia ze Studia BXB, pokazują iż trend jest pozytywny.

Główne wyzwania, jakie stawiają sobie dziś badacze studiów wernakularnych, związane są właśnie z potencjalnymi kryzysami, z jakimi będzie musiała się zmierzyć ludzkość. Podstawowym pytaniem pozostaje, jak architektura wernakularna wpłynie na zmiany ekologiczne, kulturowe i technologiczne? Czy zostanie po raz kolejny przetworzona jak to miało miejsce na początku ubiegłego wieku, czy może pójdzie w zupełnie nowym kierunku.¹⁰⁸ Architektura rodzima, pomimo swojej zdawałoby się kruchości, ma niezwykłą zdolność do

¹⁰⁷ Paul Oliver, *Vernacular architecture in the twenty-first century*, Hepworth Lecture, Londyn, 1999, Prince of Wales Institute.

¹⁰⁸ Lindsay Asquith, Vellinga Marcel, *Introduction [w:] Vernacular Architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice*, wyd. Taylor & Francis, Nowy Jork 2006, s. 1-21.

adaptacji i przeobrażania się¹⁰⁹. Tradycja precedensu w architekturze wernakularnej, stanowiąca punkt wyjścia do jej przemiany, dzięki kreatywności i innowacyjności lokalnych twórców, wynika nie tyle z podążania za modami ile raczej z przystosowywania się do nowych warunków nie tylko klimatycznych, ale również społecznych, które z kolei mogą być na tyle silne, iż stanowią przymus. Akceptacja innowacji następuje natomiast za pomocą długiej i stałej liczby powtórzeń. Stąd konstatacja, iż kreatywność i tradycja wcale się nie wykluczają¹¹⁰. Ponadto głównym problemem współczesnych badań wernakularnych jest stale malejąca liczba obiektów do badania. Liczba chałup, stodół, drewnianego budownictwa miejskiego z roku na rok maleje, a zatem maleje również liczba obiektów badawczych. Dotyczy to zarówno kultury zachodniej jak i niezachodniej¹¹¹. Jednak z drugiej strony otwierają się nowe pola badawcze, jak architektura małych biznesów, reklam, współczesny etnodizajn i etnoarchitektura, nowe wernakularyzmy na wsi oraz to co często było pomijane, a stanowi *clou* badań wernakularnych, czyli cała otoczka społeczna związana z architekturą tradycyjną. Nowi badacze dochodzą do wniosku iż architektura tradycyjna nie powinna być traktowana jako zbiór muzealnych eksponatów, które należy za wszelką cenę chronić, lecz obserwować i badać, patrzeć jak stale się zmienia, bo przecież kto by chciał mieszkać w skansenie¹¹².

Nowym polem badawczym jest również badanie tradycyjnej architektury pod względem jej wytrzymałości konstrukcyjnej, rozwiązań funkcjonalnych a przede wszystkim odporności na nieprzychylność pogody czy zmieniających się pór roku¹¹³. Włączanie wiedzy, umiejętności i doświadczenia tradycyjnej architektury do współczesnego budownictwa jest koniecznym

¹⁰⁹ Trevor H.J. Marchand, *Endorsing indigenous knowledge: the role of masons and apprenticeship in sustaining vernacular architecture the case of Djenne* [w:] *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice*, wyd. Taylor & Francis, Nowy Jork 2006, s. 46- 62.

¹¹⁰ Simon J. Bronner, *Building tradition: control and authority in vernacular architecture* [w:] *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice*, wyd. Taylor & Francis, Nowy Jork 2006, s. 23 -45.

¹¹¹ Nezar AlSayyad, *The end of tradition, or the tradition of endings?* [w:] *The End of Tradition?*, red. Nezar AlSayyad, , wyd. Routledge, Londyn 2004. s. 1-28.

¹¹² Marcel Vellinga, *Engaging the future: vernacular architecture studies in the twenty-first century* [w:] *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice*, wyd. Taylor & Francis, Nowy Jork 2006, s. 81 -94.

¹¹³ Roderick J. Lawrence, *Learning from the vernacular: basic principles for sustaining human habitats* [w:] *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice*, wyd. Taylor & Francis, Nowy Jork 2006, s. 110 – 127.

działaniem w dobie szybko zmieniającego się klimatu¹¹⁴. Nagląca jest również potrzeba tworzenia zrównoważonych społecznie osiedli. Za pomocą badań tradycyjnych osad ludzkich, z uwzględnieniem wieku, płci i potrzeb rdzennych grup społecznych i powiązań, jakie je łączą, można wiele wniesić z zindywidualizowane i anonimowe współczesne osiedla, które jak pokazują badania, mogą przyczynić się do zaburzeń społecznych. Innymi obszarami, na których można swobodnie stosować wernakularną wiedzę budowlaną są miejsca po katastrofach oraz nieformalne dzielnice biedy, powstające na obrzeżach megametropolii.

Powyższe badania utrwalają przekonanie, graniczące z pewnością, że język wernakularyzmu nie zaniknie również w XXI wieku. Co więcej można nawet pokusić się o tezę, że to budownictwo powstałe według Wielkich Stylów Architektury z czasem ulega *wernakularyzacji*. Inną kwestią, która może znacząco wpłynąć na architekturę ludową jest ciesząca się coraz większym zainteresowaniem historia ludowa, opowiadana nie jak to miało miejsce w akademickim dyskursie, z punktu widzenia władców, wojen i handlu, ale z perspektywy uciśnionych. Daje to również zupełnie nowe pole do interpretacji architektury wernakularnej zarówno tej z przeszłości, jak i tej dzisiejszej mając na uwadze niedawny kryzys finansowy i zawirowania społeczno-kulturowe nim wywołane i odczuwalne nadal, również w zakresie mieszkalnictwa.

¹¹⁴ Paul Sillitoe, Alan Bicker, Johan Pottier, *Participating in development*, [w:] *Approaches to Indigenous Knowledge*, wyd. Routledge, Londyn 2002.

2.

Zmienność w dyskursie architektury ludowej na tle przemian kulturowych, społecznych i ekonomicznych

Przed przystąpieniem do badań nad przemianami architektury, należy odpowiedzieć na kilka fundamentalnych pytań, na temat samej natury zmienności. Fizyczna zmiana formy jest oczywista. Aby udowodnić taki proces wystarczy pojechać do pierwszej lepszej wsi lub miejscowości podmiejskiej. Opisany poniżej duch czasów – Zeitgeist, reprezentujący, jedną ze szkół badań historycznych¹¹⁵, do pewnego momentu tłumaczy tę ewolucję. Jednak tylko w pewnej skali. W szerszej perspektywie, poza formą, wyłania się kompozycja¹¹⁶, archetyp, a zatem i typologia, które powinny opierać się wartościom następujących po sobie epok czy stylów. Szczególnie archetyp, który jest niezmiernie ważny w badaniach nad architekturą regionalną, a jest terminem jeszcze szerszym, zahaczającym o fenomenologię.

Johann Joachim Winckelmann w przedmowie do swojego epokowego dzieła *Dzieje sztuki starożytnej* z 1764 roku pisze:

(...) historia sztuki starożytnej, którą starałem się napisać nie jest zwykłą narracją o chronologii i przemianach w sztuce, ponieważ pojmuję historię w szerszym znaczeniu, jakie ma ono w języku greckim, wobec tego moim zamiarem jest stworzenie systemu¹¹⁷.

Autor tezy o białości antyku, odżegnuje się od bycia kronikarzem historii sztuki, pragnie przedstawić prawa rządzące tworzeniem sztuki, rozumie historię jako proces. Było to

¹¹⁵ Dean Keith Simonton, *Zeitgeist*, [w:] *Encyclopedia of Creativity, second edition* red. Mark Runco, Steven Pritzker, wyd. Academic Press, Harvard 2011, s. 534.

¹¹⁶ Seyed Farhad Tayyebi, Yüksel Demir, *Architectural Composition: A Systematic Method to Define a List of Visual Attributes*, [w:] *Art and Design Review*, 2019, nr 7, s. 131-144.

¹¹⁷ *Die Geschichte der Kunst des Altertums, welche ich zu schreiben unternommen habe, ist keine bloße Erzählung der Zeitfolge und der Veränderung in derselben, sondern ich nehme das Wort Geschichte in der weiteren Bedeutung, welche dasselbe in der griechischen Sprache hat, und meine Absicht ist, einen Versuch eines Lehrgebäudes zu liefern.*

Johann Joachim Winckelmann, *Dzieje sztuki starożytnej*, tłum. KH <https://www.projekt-gutenberg.org/winckelm/kunstalt/chap001.html>

rewolucyjne podejście do badań historycznych, które wyodrębniły socjologiczny zestaw analizy dziejów i ich następstw. Od tego momentu odrzucono postrzeganie przeszłości jako serii wydarzeń rządzących się tymi samymi prawami, rozumiejąc, że ludzie i ich motywy, którymi się kierowali zmieniały się przez stulecia¹¹⁸, a wraz z nimi poglądy polityczne, kulturowe, ekonomiczne i społeczne. Nowy nurt w historiozofii architektury skompilował proces badań nad dziełem, któremu należało nadać kontekst. *Zeitgeist*¹¹⁹, czyli pochodzące z niemieckiego określenie trendów społeczno-kulturowych, w przeciwieństwie do *stylu*¹²⁰, jest pojęciem nierozdzielnie powiązaniem z okresem historycznym. Aby trend lub zjawisko można było zakwalifikować jako *Zeitgeist*, a nie jako modę (lub paradygmat) musi mieć związek z innymi obszarami życia społecznego charakterystycznymi dla danego czasu¹²¹. Opis wpływu poszczególnych zjawisk nie może jednak mieć funkcji nadrzędnej i przesłaniać faktycznego

¹¹⁸ Mari Hvattum, *Zeitgeist, Style, and Stimmung: Historiography of Architecture*, [w:] *The Companions to the History of Architecture, Volume II, Eighteenth-Century Architecture*, wyd. John Wiley & Sons, 2017, s. 691.

¹¹⁹ Termin *Zeitgeist* wywodzi się z wczesnonowożytnych prób wyodrębnienia i jakościowego zdefiniowania okresów historycznych, m.in. Hegla, który uważał, że sztuka odzwierciedla kulturę epoki, w której powstaje. (John Shannon Hendrix, *Aesthetics & The Philosophy Of Spirit*, wyd. Peter Lang. Nowy Jork 2005, s. 11). Termin *Zeitgeist* odnosi się do politycznego, kulturowego, socjologicznego oraz interdyscyplinarnego tła, które wpływa na jakość i ilość dzieł w danym czasie i miejscu. Termin *Zeitgeist* jest ściśle związany z *Ortgeist*, innym niemieckim słowem oznaczającym "ducha miejsca". w praktyce te dwa terminy mogą być używane zamiennie. Bliskość znaczeniowa wynika z faktu, że "duch" jest niezmiennie ograniczony do konkretnego czasu i miejsca. W swojej skrajnej postaci teoria *Zeitgeist* staje się odpowiednikiem determinizmu i redukcjonizmu socjokulturowego. Wszystkie zachowania jednostki, w tym kreatywność, są zdeterminowane przez zmienne społeczne i kulturowe. W tym kontekście, jednostka zostaje zredukowana do zbioru norm, ról i innych czynników, które istnieją poza nią i przed nią. Możliwe jest jednak uznanie wpływu *Zeitgeistu* bez przyjmowania tak ekstremistycznej postawy. *Zeitgeist* dostarcza wtedy zestawu zmiennych, które łączą czynniki psychologiczne i biologiczne w tworzeniu potencjału twórcy. (Dean Keith Simonton, *Zeitgeist* [w:] *Encyclopedia of Creativity*, second edition red. Mark Runco, Steven Pritzker, wyd. Academic Press, Harvard 2011, s. 534).

¹²⁰ Styl to zbiór właściwości lub cech, które razem odróżniają jednostkę, grupę, okres historyczny, dzieło lub muzykę, sztukę lub literaturę od innych jednostek, grup, okresów historycznych lub dzieł muzyki, sztuki lub literatury. Różne style mogą być przypisane do tego samego obiektu w zależności od tego, na czym skupia się jego badanie. Styl nie jest pojęciem ścisłym. Różne kategorie stylistyczne są w pewnym sensie z grubsza nakreślone, aby pomóc w zrozumieniu wyjątkowości różnych form ludzkiej ekspresji lub okresów historycznych. Z tego powodu toczy się wiele sporów o to, gdzie kończy się jeden styl, a zaczyna inny, oraz o to, jak klasyfikować poszczególne dzieła według stylu. z tego powodu istnieje wiele sporów na temat miejsca, gdzie kończy się jeden styl, a zaczyna drugi, oraz jak klasyfikować poszczególne dzieła według stylu. Nie ma absolutnej definicji stylu, tak jak nie ma dokładnej daty granicznej w historii, gdzie jeden okres się kończy, a drugi zaczyna. Jeśli styl jest używany do zrozumienia, w jaki sposób zmiany w formach wyrazu zachodzą w czasie, może być pojęciem pomocnym. (Jas Elsner, *Style* [w:] *Critical Terms for Art History*, Robert S. Nelson, Richard Shiff, wyd. University of Chicago Press, Chicago 2010, s. 98-109).

¹²¹ Frédéric Godart, *Culture, structure, and the market interface: Exploring the networks of stylistic elements and houses in fashion*, [w:] *Poetics*, nr 68, 2018, s. 72-88.

obiekty badań. Zeitgeist daje narzędzie do badań dzieła w kontekście wpływu otoczenia na twórcę¹²². W przypadku badań nad architekturą wernakularną można lub prawie zawsze można wykluczyć znajomość autora dzieła, zwłaszcza z imienia i nazwiska oraz sytuację, gdy własność twórcza jest rozmyta. Nie zmienia to jednak mechanizmu działania narzędzia badawczego. Autor ulega tak samo wpływowi miejsca i czasu, będąc rozpoznawalnym artystą, o którym piszą podręczniki czy wiejskim snycerzem. Wpływ ten nie jest jednorodny.

Zeitgeist, wpływając na kreatywność twórców przybiera dwie formy: wewnętrzną i zewnętrzną. Zewnętrzny duch czasu to warunki, które są zewnętrzne w stosunku do konkretnej dziedziny twórczości. Przykładem mogą być wydarzenia polityczne, okoliczności ekonomiczne i warunki społeczno-kulturowe spoza samej dyscypliny. Natomiast na zeitgeist wewnętrzny składają się wszystkie elementy nierozzerwalnie związane z daną dziedziną twórczości¹²³. Duch czasów, chociaż ściśle związany z architekturą, nie jest elementem ścisłym. Wystarczy wziąć za przykład dokument, którego wpływ na współczesnych twórców jest niepodważalny - plan miejscowy. Siły oddziałujące na sam kształt tego dokumentu, z czasem zmieniały się. W okresie modernizmu architektura oraz urbanistyka były nadrzędnym elementem w pracach planistycznych. Oczywiście reprezentanci innych dziedzin, tacy jak ekonomiści i politycy wciąż współtworzyły plan. Jednak to architekt-urbanista stał w centrum¹²⁴. Dziś zdecydowanie większy, niekiedy decydujący, wpływ na plan wywierają elementy pozaarchitektoniczne. Tam gdzie pojawiają się potencjalne zyski, dominacja myśli architektonicznej czy urbanistycznej schodzi na dalszy plan, a ich miejsce zajmuje polityka, ekonomia czy odbiór społeczny¹²⁵. i jest to także element współczesnego ducha czasu.

Plan miejscowy jest dziś praktycznie jedynym źródłem oddziaływania architekta na tworzenie

¹²² W niniejszym wywodzie twórca nie jest tożsamy z architektem. Architektura wernakularna, z definicji, (Paul Oliver, *Problems of definition and praxis*, [w:] *Built to meet needs: cultural issues in vernacular architecture*, wyd. Architectural Press, Oxford 2006) tworzona jest bez architekta, co nie wyklucza istnienia twórcy.

¹²³ Dean Keith Simonton, *Zeitgeist* [w:] *Encyclopedia of Creativity, second edition* red. Runco, Mark, Pritzker, Steven, wyd. Academic Press, Harvard 2011, s. 533.

¹²⁴ Abramson Daniel, *Boston's West End, Urban Obsolescence in Mid-Twentieth-Century America*, [w:] *Governing by Design: Architecture, Economy, and Politics in the Twentieth Century*, red. Harris, Dianne; wyd. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2012, s. 47-69.

¹²⁵ Derbyshire, Ben, *The decline and fall of architecture*, [w:] *Building*, 2014. (<https://www.building.co.uk/housing/the-decline-and-fall-of-architecture/5066064.article>)

się kształtu współczesnej architektury wernakularnej¹²⁶. Zmieniający się wpływ architekta na politykę przestrzenną powoduje w konsekwencji utratę władzy architekta nad tworzącym się środowiskiem mieszkaniowym, jego ładem przestrzennym. Temat ten podejmowany jest przez wielu badaczy¹²⁷ i częściowo będzie poruszony w tej dysertacji.

	uwarunkowania polityczne	uwarunkowania kulturowe	uwarunkowania społeczne
zeitgeist wewnętrzny	<ul style="list-style-type: none"> - plany miejscowe - plany regionalne - plany ogólnokrajowe - prawo budowlane - politykę przestrzenną kraju 	<ul style="list-style-type: none"> - style i trendy architektoniczne - style regionalne - region etnograficzny - prawo budowlane - media budowlane/ architektoniczne 	<ul style="list-style-type: none"> - status architekta w społeczeństwie - świadomość estetyczna - zbiorowa podświadomość - „semistyle” regionalne
zeitgeist zewnętrzny	<ul style="list-style-type: none"> - doktryna ekonomiczna - ustroj państwa - polityka gospodarcza - wolność jednostki - polityka społeczna 	<ul style="list-style-type: none"> - krąg kulturowy - polityka kulturalna - wpływ massmediów - trendy kulturowe 	<ul style="list-style-type: none"> - demografia - aktywność edukacyjna i zawodowa - migracje - zamożność - prądy kulturowe i społeczne

Tab. 1. Elementy zeitgeistu wewnętrznego i zewnętrznego wpływające na architekturę wernakularną

Oddziaływanie kulturowe na architekturę regionalną wydaje się procesem nieskomplikowanym. Obowiązujący w danym czasie styl czy trend wpływają na wygląd architektury i na jej twórców. Architektura wernakularna, z przytoczonych wcześniej definicji, opiera się temu prostemu opisowi. Ignacy Tłoczek w cytowanym wcześniej artykule słusznie

¹²⁶ Katalog jako zbiór projektów domów jednorodzinnych, wywierają wpływ jedynie pośredni. Biura tworzące takie zestawienie starają się mieć w swojej ofercie projekty w jak najbardziej różnorodny i schlebny różnym gustom. Zatem to od inwestora zależy, który projekt wybuduje w danym środowisku kulturowym, a nie od samego architekta.

¹²⁷ Proces utraty kontroli Architekta nad Architekturą jest omawiany od lat 70. XX wieku. Krytyka architektademiurga, jak choćby ta prezentowana przez Jane Jacobs (Jane Jacobs, *Śmierć i Życie Wielkich Miast Ameryki*, wyd. Fundacja Centrum Architektury, Warszawa 2017) narastała od lat 60. XX wieku i zdołała przeobrazić proces decyzyjny w planistycę oddając ją, w teorii, społeczeństwu, a de facto szeroko rozumianej finansjerze (J.A. Knesl, *The Powers of Architecture*. [w:] Environment and Planning D: Society and Space, nr 2, 1984, s. 3-22) Zmiana typu polityki ekonomicznej, w latach 80. XX wieku w krajach anglosaskich, a w latach 90. w Polsce, oddała całość polityki mieszkaniowej w ręce prywatne tj. deweloperom, nie oferując przy tym jakiegokolwiek formy ochrony architekta przed nowym zleceniodawcą (Spencer Douglas, *The Architecture of Neoliberalism: How Contemporary Architecture Became an Instrument of Control and Compliance*, wyd. Blumnsbury, Londyn 2016). Jednocześnie narastała krytyka architekta w popkulturze, tworząc nową figurę architekta-idioty (*The Architect*, reż. Matt Tauber, 2006, *The Architect*, reż. Parker, Jonathan, 2016).

zauważa, że *architektura wysoka*¹²⁸ i architektura ludowa egzystują na różnych poziomach. w późnomodernistycznych pracach architektów i teoretyków takich jak Walter Gropius¹²⁹, który wcześniej inspirował się architekturą regionalną, widać zdecydowane odcięcie się od wernakularnego rodowodu. Twierdząc, że są to dwa światy. Architektura pisana przez duże A oraz budownictwo ludowe egzystują wręcz w innych wymiarach i niezdolne i niezdolne są do interakcji¹³⁰. Zgodnie z tymi definicjami, architektura wernakularna w Polsce obumarła w latach 70. XX wieku, a jej ostatnie relikty można oglądać w skansenach. Jednak już od drugiej połowy XIX wieku architektura rodzima i architektura wysoka wchodzą w silną interakcję wzajemnie się inspirując. Nie może więc dziwić, iż najbardziej cenieni architekci poprzedniego stulecia, tacy jak Wright, Gropius, Mies van der Rohe i Le Corbusier, przynajmniej na początku ich kariery, byli pod silnym wpływem architektury ludowej, nie tylko projektując dla najbogatszych, ale również mieszkania społeczne dla robotników. Ta wzajemna fascynacja trwa w zasadzie do dzisiaj.

Zainteresowanie architekturą wiejską zaczyna jednak się wiek wcześniej i wynika z odrzucenia symetrii i związanych z nią proporcji jako wyznacznika piękna, którą kultywowano od czasów Witruwiusza. Edmund Burke, który w opublikowanym w 1756 roku *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful*¹³¹ poddał w wątpliwość twierdzenia, iż użyteczność i proporcja są wyznacznikiem piękna. Natomiast idee, które buduje estetyka architektury, w opinii Burke'a, to małość, gładkość i delikatność. Tezy te wywołały ogólne oburzenie w środowisku architektów, ale zarazem były na tyle rewolucyjne, że szybko zdobyły dużą popularność. Nie dziwi więc fakt, że publikacja *Encyclopedia of Cottage, Farm and Villa Architecture*¹³² J. C. Loudona, afirmująca wiejskie życie oraz wiejską architekturę stała się niezmiernie popularna wśród angielskiej socjety, gdzie

¹²⁸ Termin *architektura wysoka* pojawia się w publikacjach anglojęzycznych, mając na celu odróżnienie jej od architektury wernakularnej. W polskiej literaturze, co zauważa Tłoczek, rozróżnienie przebiega na linii *architektura/ budownictwo*, co również sam autor uważa za mało ścisłe.

¹²⁹ Walter Gropius, *Rebuilding our communities*, wyd. ID book, Chicago, 1945.

¹³⁰ Walter Gropius, *Scope of Total Architecture*, wyd. F. W. Dodge Corporation, Nowy Jork 1970, s. 91-134.

¹³¹ Edmund Burke, *A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful: with an introductory discourse concerning taste*, wyd. Harper, 1844, s 41-72.

¹³² J. C. Loudon, *An Encyclopaedia of Cottage, Farm, and Villa Architecture and Furniture*, wyd. Cambridge University Press, Cambridge 2014.

wręcz wymogiem stała się budowa wiejskiego ogrodu, który później przybrał nazwę angielskiego, rustykalizacja wiejskich rezydencji, czy wznoszenie w duchu angielskiego *folly*¹³³ czyli *glupotki* niewielkich wiejskich chat. Trend ten stał się na tyle popularny, że zaczęto publikować seriami podręczniki do starzenia murów, tak aby wyglądały na *zgniłe* i inne praktyczne porady budowlane traktujące o tym, jak idealnie odwzorować wiejskie detale¹³⁴. Wkrótce *styl pastoralny*, jak go nazywali ówczesni, rozlał się na całą Europę. Wśród najbardziej spektakularnych konstrukcji tego typu końca XVIII wieku należy wymienić *Hameau de la Reine (Przysiółek królowej)* w *Petit Trianon* wybudowany w 1786 przez malarza Huberta Roberta. Było to założenie ze stodołą, młynem, mleczarnią, domkiem rybaka, strażnicą, młynem oraz chałupką królowej. Z zewnątrz osada faktycznie przypominała lekko wyidealizowaną francuską wioskę, natomiast wnętrza mogły szokować widza marmurowymi posadzkami i klasycystyczną dekoracją¹³⁵. Inną wartą odnotowania realizacją jest *Queen Charlotte's Cottage (chatka królowej Charoltty)* w Kew Gardens z 1774 roku prawdopodobnie wykonany przez Williama Chambersa, czy *Hameau de Chantilly (przysiółek Chantilly)* w parku Château de Chantilly zbudowanym w 1774 przez architekta Jean-François Leroy składająca się z siedmiu rustykalnych domków. Natomiast według relacji Johann Bernoulliego¹³⁶ podobną wioskę posiadał książę Adam Czartoryski przy rezydencji na Powązkach. Owe *glupotki* wraz z publikacjami wybitnych filozofów, takich jak Rousseau czy Monteskiusza wzbudziło zainteresowanie tematem wiejskim dając wiek później konkretną myśl architektoniczną, a wraz z nią realizacje, nie będące już tylko ogrodowym kaprysem.

¹³³ Niewielka budowla ogrodowa, choć czasem przybierająca imponujące rozmiary, wywodząca się z XVIII wiecznego angielskiego i francuskiego ogrodnictwa krajobrazowego. w założeniu miała być dziełem kaprysu o funkcji czysto estetycznej, często o ekstrawaganckim wyglądzie stylistycznie niepasująca do głównej rezydencji, stąd też miała wywoływać uczucie szoku. Częstym tematem tego typu architektury były greckie lub rzymskie świątynie, chińskie pagody, tureckie namioty lub rustykalne wioski z młynami i chatami. (Gwyn Headley, Wim Meulenkamp, *Follies- A National Trust Guide*, wyd. Jonathan Cape, Londyn, 1986)

¹³⁴ Peter Collins, *Changing ideals In Modern Architecture 1750-1950*, wyd. McGill-Queen's University Press Montreal & Kingston, Londyn, Ithaca 1998, s. 42- 58.

¹³⁵ Meredith Martin, *Dairy queens: the politics of pastoral architecture from Catherine de'Medici to Marie-Antoinette*, col. 176, wyd. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 2011, s 158 – 213.

¹³⁶ Ksawery Liske, *Cudzoziemcy w Polsce*, nakł. Gubrynowicza i Schidta, Lwów 1876, s. 244 -245.

Style neowernakularne, ruch *Arts and Crafts*, *Heimatstil* oraz Styl Swojski

W połowie XIX wieku wprowadzono zupełnie nową koncepcję uwspólnotwienia społeczeństwa mieszkającego na terenie jednego państwa, jakim był naród. Była to teoria wówczas nowoczesna, zastępująca wcześniejsze formy identyfikacji zbiorowości jak przywiązanie do krainy historycznej, grupy etnicznej czy regionu geograficznego¹³⁷. Koncepcja ta była szczególnie promowana przez państwa, które były dopiero w drodze do unifikacji terenów o wspólnym języku czy kulturze, jednak rozbitych politycznie, takie jak Niemcy czy Włochy¹³⁸. Odrodzenie gotyckie (*gothic revival*)¹³⁹, będąc najpopularniejszym stylem w połowie XIX wieku, musiało również ulec silnym wpływom rodzących się w Europie nacjonalizmów, które wymagały samookreślenia się architektury w poszczególnych krajach¹⁴⁰. Pytanie jak łączyć sztukę budowania z narodem jako pierwszy zadał Heinrich Hübsch w książce *In welchem Style sollen wir bauen?* (*W jakim stylu powinniśmy budować*)¹⁴¹.

Jednak idea narodu była zbyt abstrakcyjna dla ówczesnych mieszkańców Europy, zwłaszcza na prowincji, gdzie życie od czasów feudalnych niewiele się zmieniło. Niezbędne były namacalne środki, które byłyby w stanie zobrazować nową koncepcję organizacji społeczeństwa. W sukurs przyszły sztuki wizualne, które zaczęły wykorzystywać zdobycze nowej nauki – etnografii. To etnografowie i geografowie, którzy od połowy XIX wieku, badając kultury agrarne ówczesnej Europy, zwrócili uwagę opinii publicznej na architekturę

¹³⁷ Jeremy King, *The Nationalization of East Central Europe: Ethnicism, Ethnicity, and Beyond*, [w:] *Staging the Past, The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, red. Maria Bucur, Nancy M. Wingfield, wyd. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2010, s. 112-152.

¹³⁸ Carl Levy, *Anarchism, internationalism and nationalism in Europe, 1860–1939*, [w:] *Australian Journal of Politics & History*, nr. 50.3, 2004, s. 330-342.

¹³⁹ Nikolaus Pevsner, *An Outline of European Architecture*, wyd. Hazell, Watson & Viney, Londyn 1948, s. 188-216.

¹⁴⁰ Mitchell Schwarzer, *The sources of architectural nationalism*, [w:] *Nationalism and architecture*, wyd. Routledge, Londyn, Nowy Jork 2016, s. 41-60.

¹⁴¹ Heinrich Hübsch, *In welchem Style sollen wir bauen?*, wyd. CF Müller, 1828.

wernakularną¹⁴², wspierając przy tym dążenia państw europejskich do określania tożsamości narodowej. Innym czynnikiem, który destabilizował społeczeństwo przez cały XIX wiek była rewolucja przemysłowa, która szybko zdołała podmyć fundamenty tradycyjnie pojmowanego bezpieczeństwa. Szczególnie traumatyczny wpływ miała na środowisko zamieszkania, które wymagało naprawy. I tym razem rozwiązaniem dla architektów okazał się powrót do źródeł. Wobec tych wszystkich przemian narastała coraz większa opozycja w stosunku do *palladianizmu* jak i w ogóle do całej sztuki opartej na wzorcach klasycznych¹⁴³. Początkowo na drodze do secesji stylowej, czy nawet szerzej, kulturowej odnowy, wykorzystano gotyk, który święcił triumfy w swojej odnowionej odsłonie od końca XVIII wieku do pierwszych dekad wieku XIX. Jednak już od lat 40. XIX wieku zaczęto eksplorować, dzięki etnografii, kulturę ludową¹⁴⁴.

Na bazie tych poszukiwań powstał w Anglii *Arts and Crafts Movement* oraz *Garden City*, zjawiska ideowo mocno ze sobą powiązane. Ruch ten, który na język polski można przetłumaczyć jako *Sztuki i Rzemiosła*, wyrósł na opozycji wobec industrializmu i szeroko pojętej nowoczesności, która w mniemaniu twórców niszczyła piękno tradycyjnego wzornictwa. Szczególne oburzenie wśród architektów i artystów przyniosło wzornictwo sztuki użytkowej, produkowanej maszynowo, prezentowanej na Wielkiej Wystawie Londyńskiej w 1851 roku. W licznych suplikach krytykujących tak bezmyślnie produkowane przedmioty codziennego użytku prym wiodli Henry Cole, Owen Johnson oraz Matthew Wayatt, wzywali również do reformy, powrotu do ręcznie wytwarzanych przedmiotów i umiaru w dekoracyjności¹⁴⁵. Również nędza pracowników fabrycznych, ich ciasne i niehigieniczne domostwa, zatrucie środowiska, urbanizacja jak również odwrót od rzemiosła i maszynowa

¹⁴² Maiken Umbach, *The Vernacular International: Heimat, Modernism and the Global Market in Early Twentieth-Century Germany*, [w:] *National Identities*, druk online, 2010.

¹⁴³ Peter Collins, *Changing ideals In Modern Architecture 1750-1950*, wyd. McGill-Queen's University Press Montreal & Kingston, Londyn, Ithaca 1998, s. 120- 123

¹⁴⁴ Styl neowernakularny w przeciwieństwie do architektury wernakularnej, projektowany jest przez architektów, którzy wykorzystują jedynie elementy regionalne w swoich budowlach, szczególnie popularny w krajach anglosaskich i niemieckojęzycznych. (Charles Jencks, *Architecture today*, wyd. H.N. Abrams; F First Edition, 1982).

¹⁴⁵ Gillian Naylor, *The Arts and Crafts movement, a study or its sources, ideals and influence on design theory*, wyd. MIT press, Cambridge, Massachusetts, 1971, s. 18-21.

produkcja sprzętów codziennego użytku pchnęły zatroskanych twórców do zrzeszenia się i stworzenia alternatywy. Za duchowego twórcę ruchu uważa się Johna Ruskina¹⁴⁶, który powiązał kondycję moralną i społeczną narodu ze stanem architektury mieszkaniowej oraz warunkami pracy. Krytykował przy tym produkcję maszynową, uważając ją za nieuczciwą, zaś szczerą odnajdując w dziełach wykonanych ręcznie. Jednak to prace Williama Morrisa stały się podwaliną reformy, która wkrótce przerodziła się w ruch *Arts and Crafts*. Morris odrzucając pompatyczność wiktoriańskiej architektury zwrócił się ku tradycyjnym angielskim stylom, szczególnie eksplorując architekturę angielskich wiejskich domów (*countryhouse*). Jego styl wykrystalizował się pod koniec lat 50. XIX wieku, w postaci projektu domu własnego *Red House*, który współtworzył z Philipem Webbem, gdzie odrzucił detal, stawiając na prostotę konstrukcji i kładąc nacisk na grę brył z cegły oraz rozrzeźbionego dachu. Forma budynku natomiast wzorowana była na tradycyjnym budownictwie wiejskim epoki Tudorów. Morris uważał, że artysta czy architekt są również rzemieślnikami, a pracując ręcznie przy wznoszeniu swoich budowli dają wyraz szczeroci swojej pracy¹⁴⁷. Dzieła Morrisa zyskały szybko naśladowców i popularyzatorów w tym wspomnianego Webba oraz Normana Shawa tworzących w tym, jeszcze niesformalizowanym stylu. Morris był również zapalonym socjalistą, który starał się łączyć idee polityczne z architekturą. Przejął swoje poglądy na większość architektów zrzeszonych w powstałym dopiero w 1887 roku stowarzyszeniu *Arts and Crafts Exhibition Society*¹⁴⁸, od którego styl wziął nazwę. Ideowy profil tego ruchu zdecydowanie odróżniało go od jego niemieckiego odpowiednika, który zaadoptował idee nazistowskie. Do najwybitniejszych przedstawicieli ruchu, który zakorzenił się również za oceanem należeli szkocki architekt Charles Rennie Mackintosh¹⁴⁹ oraz Frank Lloyd Wright, we wcześniej twórczości znanej jako *domy prerii*¹⁵⁰.

¹⁴⁶ Alan Crawford, *Ideas and objects: the arts and crafts movement in Britain* [w:] *Design Issues*, nr 13.1, 1997, s. 15-26.

¹⁴⁷ Pevsner Nikolaus, *The Sources of Modern Architecture and Design*, wyd. Frederick A. Praeger, Nowy Jork, Waszyngton, 1968, s. 115- 144.

¹⁴⁸ Linda Parry, *William Morris and the Arts and Crafts Movement*, [w:] *A Sourcebook*, New York, Portland House, 1989, s. 78-91.

¹⁴⁹ Pevsner Nikolaus, *The Sources of Modern Architecture and Design*, wyd. Frederick A. Praeger, Nowy Jork, Waszyngton 1968, s. 117.

¹⁵⁰ Iain Thomson, *Frank Lloyd Wright: A Visual Encyclopedia*, wyd. PRC Publishing LTD, Londyn 2006.

Ruch *Arts and Crafts* zyskał dużą popularność również na kontynencie, gdzie na bazie wzorca angielskiego zaczęły powstawać style neowernakularne¹⁵¹: w Polsce - *styl zakopiański* na Węgrzech - *styl transylwański*, w Finlandii - *styl karelski*, w Niemczech oraz Austrii – *Heimatstil*, w Szwajcarii *Chaletstil*, a w Rosji ruch artystów związanych z *Kolonią Abrancevo*¹⁵². Ruch *Sztuk i Rzemiosła* miał również decydujący wpływ na powstanie architektury secesji zarówno Belgii jak i Austrii¹⁵³. Natomiast Celia Applegate w swojej wpływowej publikacji *A nation of provincials*¹⁵⁴ perorowała, że europejskie ruchy neowernakularne w znacznej mierze przyczyniły się do narodzin i stabilizacji państw narodowych, dając poczucie swojskości w czasach kiedy historia zdecydowanie przyspieszyła. Reforma i popularność regionalizmów w architekturze przyczyniły się do zjawiska, gdy pojedyncze style wernakularne zyskują uznanie międzynarodowe, dzięki czemu kopiowane są z dala od miejsca swoich narodzin. Szczególnie modne w Stanach Zjednoczonych okazały się brytyjskie style wernakularne takie jak styl królowej Anny oraz *style georgiańskie* (z okresu panowania dynastii hanowerskiej) czy z epoki Tudorów, Amerykanom udało się nawet zwernakularyzować neostyle takie jak neobarok i neorenesans w postaci popularnego *Second Empire Style*¹⁵⁵, zgodnie z którym budowano drewniane posiadłości. Natomiast w Europie popularne okazało się budownictwo z regionu Alp – Tyrolu, Styrii, Szwajcarii, Bawarii.

Zainteresowanie *stylem tyrolskim*¹⁵⁶, zwanym też *alpejskim* lub *szwajcarskim*, pochodzi jeszcze

¹⁵¹ Fabienne Chevallier, *National Architectures in Europe*, [w:] *Encyclopédie d'histoire numérique de l'Europe*, druk online, 2020.

¹⁵² Gordon Campbell, *The Grove Encyclopedia of Decorative Arts*, tom 1, wyd. Oxford University Press, Oxford 2006, s. 145.

¹⁵³ Pevsner Nikolaus, *The Sources of Modern Architecture and Design*, wyd. Frederick A. Praeger, Nowy Jork, Waszyngton 1968, s. 115- 144.

¹⁵⁴ Celia Applegate, *A nation of provincials: the German idea of Heimat*, wyd. University of California Press, Berkley 1991.

¹⁵⁵ Madison Kramer, Ergun Akleman, *A procedural approach to creating American second empire houses*, [w:] *Journal on Computing and Cultural Heritage*, nr. 13.1, 2020, s. 1-19.

¹⁵⁶ Styl wywodzący się od tradycyjnego budownictwa regionu Alp był nazywany różnie: stylem tyrolskim, alpejskim, jednak najbardziej utrwaliła się nazwa stylu szwajcarskiego (Józef Tarnowski, *Styl alpejski w środkowej Europie i polska kontrakcja wobec niego – styl zakopiański*, [w:] *Estetyka i Krytyka*, nr 2/2012, s. 231-262) w literaturze anglojęzycznej utrwaliło się hasło *Swiss Chalet* (J. Schopfer, *Swiss Chalets*, [w:] *The Architectural Record*, 7, 1897, s. 33 – 63) natomiast w literaturze niemieckojęzycznej sprawa jeszcze bardziej

z XVIII wieku i jest związane z budową pawilonów wiejskich w romantycznym stylu pastoralnym w zakładanych wówczas, modnych ogrodach angielskich. Uznanie jako odpowiednia architektura dla miejscowości górskich zyskuje w latach 40. i 50 XIX wieku¹⁵⁷. Choć pierwsze przypadki jej przeszczepiania z dala od alpejskich stoków należy datować na lata 30. XIX wieku, kiedy dzięki kolonii tyrolskich osadników powstała osada Erdmannsdorf, dzisiejsze Mysłakowice, u podnóża Karkonoszy¹⁵⁸. Ogólnoeuropejski rozgłos architektura alpejska zyskuje na Wystawie Światowej w Paryżu z 1867 roku, natomiast sławę zawdzięcza Wystawie Światowej w Wiedniu w 1873. Targi w stolicy Austro-Węgier miały w założeniu przyćmić poprzednie wystawy w Londynie i Paryżu. Setki wystaw, zaprezentowano w gmachu głównym, będącym olbrzymią koncentryczną halą przykrytą szklanym dachem, o formie ściętego stożka, zwieńczonego efektowną latarnią. Centralną halę liczącą 80 metrów wysokości zaprojektował Karl von Hasenauer. Ogrom wystaw pomieścił nie tylko gmach główny, ale 196 innych budynków, rozsianych na 233 hektarach w pobliżu Prateru. Prezentacja domu tyrolskiego i pawilonu szwajcarskiego, była jedną ze skromniejszych wystaw, jednak przyciągnęła znaczną liczbę zwiedzających, a alpejski *bauernhaus* zdobył światowy rozgłos i stał się popularnym stylem w miejscowościach letniskowych i uzdrowiskowych w całej Europie Środkowej również w Polsce¹⁵⁹. Styl ten z powodzeniem stosowano między innymi w galicyjskich miejscowościach jak Krynica i Szczawnica, w dolinie Prądnika nieopodal Ojcowa, w podwarszawskich uzdrowiskach, gdzie przyjął lokalną nazwę *Świdermajer*¹⁶⁰.

się komplikuje ponieważ w użyciu są terminy: *Schweizerhausstil*, *Tirolerhausstil*, *Schweizer Holzstil*, *englischer Reformstil*, *Chaletstil*, które to zaliczane są do efemerycznej grupy *Heimatstil* (Andreas Lehne, *Heimatstil. Zum Problem der Terminologie* [w:] *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, nr 43, 1989, s. 159–164).

¹⁵⁷ Beatrice Härig, *Was sind ... Schweizerhäuser?*, [w:] *Deutsche Stiftung Denkmalschutz*, nr 27/5, Bonn 2017, s. 58–59.

¹⁵⁸ Józef Tarnowski, *Styl alpejski w środkowej Europie i polska kontrakcja wobec niego – styl zakopiański*, [w:] *Estetyka i Krytyka*, nr 2, s. 231-262.

¹⁵⁹ Matthew Rampley, *Peasants in Vienna: ethnographic display and the 1873 World's Fair*, [w:] *Austrian History Yearbook*, nr. 42, 2011, s. 110-132.

¹⁶⁰ Żartobliwe określenie, ukute przez Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego, łączące nazwy *biedermeier* oraz nazwę rzeki Świder. Termin *świdermajer* określa drewnianą architekturę powstającą w latach 1880 – 1910 w letniskowych miejscowościach na rzece Świder (Anin, Emilianów, Falenica, Józefów, Michalin, Miedzeszyn, Międzyzlesie, Otwock, Świder, Radość, Zbójna Góra). Za głównego twórcę i propagatora tego trendu uważa się Michała Elwiro Andriolliego. Sama forma architektoniczna łączy w sobie neowernakularne style; drewniany alpejski oraz rosyjski *ropetovschina*. (Jacek Knothe, *Architektura neowernakularna – geneza. Od Erdmannsdorf do Pensjonatu Maryja*, [w:] *Budownictwo i Architektura*, nr 16.4, 2017, s. 141-158) (Pechenkin, Ilia; *Ivan Ropette and his "russian style". Rethinking the problem*, [w:] *Texts*, nr 4, 2016, 64-78).

Szeroko rozpowszechnił się również w Sudetach i Karkonoszach, będącymi wówczas pod niemieckim panowaniem. Również w Stanach Zjednoczonych odegrał pewną rolę, stając się przyczynkiem do tworzenia się formy amerykańskiego *bungalow*¹⁶¹. W następstwie wystawy wiedeńskiej i paryskiej, kolejne narody Monarchii Austro-Węgierskiej chciały pochwalić się swoją architekturą wiejską i postępami jakie poczyniły na polu ich modernizacji, stąd cyklicznie następujące po sobie wystawy organizowano w Bukowinie 1886, Lwowie 1894, Pradze 1895 i Budapeszcie 1896 oraz Wadowicach 1907 i Krakowie 1912¹⁶². Innym ważnym następstwem Wystaw Światowych i Narodowych było upowszechnienie się specjalistycznych pił o cienkim brzeszczocie¹⁶³, a następnie mechanicznej obróbki drewna. Dało to większą swobodę obróbkom snycerskim, a ich cena zdecydowanie spadła. Stało się to pretekstem do stosowania w budownictwie neowernakularnym całej gamy ozdobnych detali wziętych wprost z katalogów, powszechnych wówczas, klasycyzujących detali architektonicznych. Ponadto twórcy mieli możliwość rozwijania lokalnych dekoracji w duchu historyzmu¹⁶⁴.

Konsekwencją powszechnego uznania przez *architekturę wysoką* budownictwa wernakularnego jako godnego naśladowania, było przeobrażanie się tego ostatniego według nowych wzorców. Najprawdopodobniej najbardziej spektakularną drogę przeszła wernakularna architektura krajów niemieckojęzycznych – Niemiec, Austrii i Szwajcarii, z tym jednak wyjątkiem, że objęła swoim zasięgiem całe państwa. Nowy styl będący pod silnym wpływem angielskiego *Arts and Crafts*, zwany *Heimatschutz*¹⁶⁵, *Heimatstil* albo *Heimatschutzstil*,

¹⁶¹ Bruno Giberti, *The Chalet As Archetype: The Bungalow, The Picturesque Tradition and Vernacular Form*, [w:] *Traditional Dwellings and Settlements Review*, Vol. 3, Nr 1, 1991, s. 55-64.

¹⁶² Bjarne Stocklund, *The role of international exhibitions in the construction of national cultures in the 19th century* [w:] *Ethnologia europaea*, nr. 21, 1994, s. 35-44.

¹⁶³ Józef Tamowski, *Styl alpejski w środkowej Europie i polska kontrakcja wobec niego – styl zakopiański*, op. cit., s. 231-262.

¹⁶⁴ Merle Curti, *America at the World Fairs, 1851-1893* [w:] *The American Historical Review*, vol. 55, nr 4, 1950, s. 833-856.

¹⁶⁵ Ruch *Heimatschutz* powstał w 1904 roku, gdy zaniepokojony bezmyślną industrializacją krajobrazu Ernst Rudorff połączył swoje siły z Dürerbundem, organizacją stworzoną przez Ferdinanda Avenariususa. Niebawem dołączyli do nich; poeta Adolf Bartels, który zajął się sekcją literatury, muzykolog Robert Batka oraz Paul Schultze-Naumburg który zajął się opisywaniem sztuk plastycznych, rzemiosłem i architekturą. Współtworzone przez nich pismo *Der Kunstwart Halbmonatsschau für Ausdruckskultur auf allen Lebensgebieten*, odniosło ogromny sukces. Do 1903 roku nakład pisma wynosił 20 000 egzemplarzy. W 1905 Schultze-Naumburg wydał

wywarł wpływ nie tylko na architekturę wiejskich posiadłości czy uzdrowisk ale również na drobną miejską oraz wiejską zabudowę mieszkaniową, a nawet całych dzielnic jak w przypadku Währing i Döbling w Wiedniu. w swoich początkach ruch miał zdecydowanie prospołeczne przesłanie, a zarazem antyindustrialne¹⁶⁶. Styl ten jest bardzo pojemny i obejmuje historyzujące budownictwo z bogatym detalem z połowy XIX wieku oraz funkcjonalne i proste budownictwo z początku XX wieku. Widząc nędzę robotników fabrycznych i złe warunki mieszkaniowe, podobnie jak swój angielski odpowiednik, *Heimatstil* poprzez powrót do korzeni, czerpiąc z dorobku etnografów, starał się poprawić sytuację mieszkaniową zwykłych obywateli, opierając się na ludowej formie i rzemieślniczym wykonaniu. Jak w przypadku *Arts and Crafts*, ruch *Heimatu* miał swoich duchowych ojców. Nietzsche widząc ogrom przemian społecznych i ekonomicznych w XIX-wiecznych Niemczech oraz ludzi zagubionych w

periodyk *Heimatschutz* poświęcony już tylko architekturze. Poruszano w nim wiele problemów, którymi zajmował się ruch m.in: zniekształcanie krajobrazu, wpływ regulacji rzek, bezmyślne budowanie lub planowanie obiektów przemysłowych, instalacji elektrycznych, mostów, kopalń, torów kolejowych i dróg; kwestie reklam, konserwacji średniowiecznych zamków, stosowania nowych materiałów budowlanych. *Heimatschutz* ugruntowywał swoją pozycję także poprzez promowanie lub sponsorowanie obszernej listy książek, czasopism i broszur na temat ochrony i konserwacji zabytków, przyrody i krajobrazu, ogrodów, cmentarzy, kultury i budownictwa ludowego, budowli inżynierskich, ruin architektonicznych, kościołów wiejskich, budownictwa drewnianego, historii architektury, współczesnego domu i planowania miast, które również stanowiły obszar jego działania. (Gradmann, Eugen; *Heimatschutz und Landschaftspflege*, wyd. Strecker & Schröder, 1910, Andresen Hans-Günther; *Bauen in Backstein. Schleswig-Holsteinische Heimatschutz-Architektur zwischen Tradition und Reform. Zur Ausstellung der Schleswig-Holsteinischen Landesbibliothek*, wyd. Boyens, Heide, 1989) Najważniejszymi wydawnictwami, wokół których budowany był niemiecki, wariant odrodzenia wernakularnego był *Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten (dom wiejski w Rzeszy Niemieckiej oraz jej rubieżach)* (*Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten*, red. Verband deutscher Architekten und Ingenieurvereine, wyd. Kühtmann, Drezno 1905–1906). Analogicznie do wydania niemieckiego powstały regionalne albumy dla Szwajcarii (*Das Bauernhaus in der Schweiz*, red. Schweizerischer Ingenieur- und Architektenverein, wyd. Graphische Anstalt, Zurych 1903) oraz Austrii (*Das Bauernhaus in Österreich- Ungarn und in seinen Grenzgebieten*, red. Österreichischer Ingenieur- und Architektenverein wyd. Verlag Österreichischer Ingenieur- und Architektenverein und Kühtmann, Wiedeń/Drezno 1905-1906). Bliźniaczo podobną publikacją w wydaniu polskim było *Wieś i Miasteczko (Wieś i miasteczko, opr. zbiorowe, wyd. Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1916)* oraz *Kulturarbeiten* Paula Schultze-Naumburga (Paul Schultze-Naumburg, *Kulturarbeiten*, wyd. G. D. W. Callwey, Monachium 1902) Album ten nie tylko przedstawiał piękno niemieckiej prowincji, szczegółowo omawiając charakterystyczne formy dla danych regionów, ale również, z zacięciem godnym manifestu, przedstawiał wyższość prostej architektury ludowej nad historyzującymi stylami, zwłaszcza nad popularnym na przełomie wieków stylem wilhelmińskim.

¹⁶⁶ Beate Stoertkuhl, *Hans Poelzig in Schlesien – Heimatstil als rhetorische Figur*, [w:] *Vernakulare Moderne: Grenzüberschreitungen in der Architektur um 1900. Das Bauernhaus und seine Aneignung* red. Aigner, Anita, wyd. Transcript Verlag, 2010, s.181-206.

nowoczesności, określił ich jako *istoty bez ojczyzny*¹⁶⁷ i jako *zwierzę pozbawione jeszcze korzeni*¹⁶⁸, a ludzi przybyłych do miast w poszukiwaniu pracy w fabrykach, odciętych od swoich korzeni i tradycji, zakwalifikował jako gatunek bliższy naturze niż cywilizacji. Heidegger, szukając określenia, które byłoby myślową odskocznią od zindustrializowanych i przeludnionych miast do wiejskiej krainy szczęśliwości wprowadził słowo *Heimat*¹⁶⁹. Argumentował przy tym potrzebę namysłu nad naszym istnieniem i oderwaniem od korzeni. Eduard Spranger, niemiecki teoretyk i filozof zajmujący się zagadnieniem *Heimatu* w dwóch pierwszych dekadach ubiegłego wieku, zauważył, że pojęcie to nie jest zarezerwowane dla konkretnego miejsca, lecz jest uczuciem, które wywołuje miejsce przywodzące na myśl szczęśliwe miejsce, gdzie architektura współgra z naturą, ludzie są dla siebie życzliwi i pomocni. Jest to oczywiste odniesienie do przedindustrialnej niemieckiej wsi. Tak więc *Heimat* związany jest z konkretnym ładunkiem emocjonalnym, łączącym zarówno miejsce jak doznania, wspomnienia i pamięć, odwołująca się do dawnych, *lepszyc* czasów¹⁷⁰. Tak więc odbiciem *Heimatu* w architekturze jest zarówno miejsce, autentyczne, wernakularne, z którym wiążą się wszystkie wyżej wymienione emocje, jak i przestrzeń sztucznie stworzoną przez architekta, która ma przywoływać te pozytywne uczucia. Jest więc to swoista zależność pomiędzy miejscem, jego historią i doświadczeniem obserwatora zawartym zarówno w architekturze jak i umyśle¹⁷¹. Architektem, który jako pierwszy przeszczepił angielski ruch na grunt niemiecki był Gottfried Semper, w książce *Wissenschaft, Industrie und Kunst: Vorschläge zur Anregung nationalen Kunstgefühles. Bei dem Schlusse der Londoner Industrie-Ausstellung. (Nauka, przemysł i sztuka: sugestie dotyczące pobudzania narodowych uczuć do*

¹⁶⁷ Fryderyk Nietzsche, *Wiedza Radosna*, tłum. Staff, Leopold, wyd. Jakóba Mortkowicza, Warszawa 1911, s. 351.

¹⁶⁸ Ibidem s. 166.

¹⁶⁹ *Heimat* - słowo oznaczające zarówno ojczyznę jak i tożsamość w języku niemieckim (nieprzetłumaczalne na język polski) posiadające silniejsze konotacje w stosunku do regionalizmu niż państwa. Heidegger ukuł na podstawie znanego słowa nowy termin *Heimatlosigkeit*, aby opisać zagubienie, jakie powodują nowe technologie. Od tego momentu słowo *Heimat* nierozzerwalnie łączyło się z tęsknotą za utraconą idyllą oraz poszukiwaniem bliskości, korzeni i tradycji. (Kai Hammermeister, *Heimat in Heidegger and Gadamer* [w:] *Philosophy and Literature*, nr 24.2, 312-326).

¹⁷⁰ Stanisław Jopek, *Eduard Spranger (1882-1963) i jego filozofia społeczna na tle historii Niemiec* [w:] *Forum Philosophicum*, vol. 6, 2001, s. 145 – 164.

¹⁷¹ Juan García-Esparza, A; *Epistemological paradigms in the perception and assessment of vernacular architecture* [w:] *International Journal of Heritage Studies*, nr 21(9), 2012, s. 869–888.

sztuki . Na zakończenie Wielkiej Wystawy Londyńskiej) ¹⁷² z 1852 roku przybliżał on niemieckim projektantom zasady nowego stylu¹⁷³. Architekci zafascynowani nowym trendem, zajęli się przełożeniem filozofii *Arts and Crafts* oraz *Heimatu* na język niemieckiej architektury. Udało im się zsyntetyzować regionalne formy, tak aby bez przeszkód można było ich używać również z dala od regionalnego pochodzenia, łagodząc ból związany z odchodzeniem dawnego ruralistycznego świata na rzecz przemysłowej przyszłości. Architektura *Heimatu* okazała się wielkim sukcesem w wymiarze społecznym i indywidualnym. Sukces dotyczył również sfery psychologii, dając poczucie bezpieczeństwa i przynależności oraz pozwalając jednostkom identyfikować się z przodkami, miejscem, krajem, zwyczajami, językiem czy dialektem¹⁷⁴. Jednocześnie *Heimat* stworzył nowoczesne poczucie tożsamości regionalnej i patriotyzmu lokalnego i związanych z nimi kulturą i tradycją¹⁷⁵. W swojej XX-wiecznej formie, budownictwo *Heimatu*, pomimo odwołań do tradycjonalizmu nie ukrywa jednak swojej nowoczesności. W przeciwieństwie do XIX-wiecznych niemieckich i austriackich willi w duchu historyzmu, budynki nie naśladują, a jedynie wykorzystują regionalne proporcje i kształty tworząc zupełnie nową formę, wpasowaną w otaczający krajobraz, wykorzystując przy tym nowoczesne materiały budowlane. Ponadto swobodnie podchodzono do aranżacji ścian wewnętrznych, kładąc duży nacisk na funkcjonalność i wygodę użytkownika. W rezultacie stworzono formę parterowego domu, o planie zbliżonym do kwadratu i dachem¹⁷⁶ krytym dachówką ceramiczną i formą zaczerpniętą z wiejskiego i małomiasteczkowego stylu *Fachwerkhaus*¹⁷⁷. Projekt ten zdobył wielką popularność w Cesarstwie Niemieckim, a później

¹⁷² Gottfried Semper, *Wissenschaft, Industrie und Kunst: Vorschläge zur Anregung nationalen Kunstgefühles. Bei dem Schlusse der Londoner Industrie-Ausstellung*, wyd. Friedrich Viewig und Sohn, Brunszwik 1852.

¹⁷³ Gillian Naylor, *The Arts and Crafts movement, a study of its sources, ideals and influence on design theory*, wyd. MIT press, Cambridge, Massachusetts, 1971, s. 18-21.

¹⁷⁴ Elizabeth Boa, Rachel Palfreyman, *Heimat, a German dream, regional loyalties and national identity in German culture 1890–1990*, wyd. Oxford University Press, London 2000, s. 23.

¹⁷⁵ Kenneth Frampton, *Modern Architecture and the Critical Present* [w:] *Architectural Design*, tom 52, 1982, s. 77.

¹⁷⁶ Dach o ostrym nachyleniu, zmieniający kąt na łagodniejszy, tuż przy okapie, za pomocą przepustnicy krokwiowej. (Günther Binding, Udo Meinzer, Anita Wiedenau, *Kleine Kunstgeschichte des deutschen Fachwerkbau*, wyd. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1975).

¹⁷⁷ *Ibid.*

republice Weimarskiej¹⁷⁸, gdzie, masowo powielany, zmienił krajobraz podmiejski na stałe wrastając w ludowy krajobraz niemieckiej wsi. Również w Polsce chętnie inspirowano się stylem, przy wznoszeniu osiedli robotniczych, od 1918 do połowy lat 30¹⁷⁹. *Heimatschutz* był doskonałym warsztatem przygotowawczym dla późniejszych modernistów, m.in. Hansa Poelziga czy Maxa Webera, zanim ruch ten zatracił się w mrocznej przeszłości Niemiec lat 30. i 40. wówczas zmienił kierunek, przybierając reakcyjny a wręcz rasistowski charakter. Natomiast czołowi architekci tego stylu, tacy jak Paul Schultze-Naumburg wpisali się w nazistowską walkę ze zdegradowaną sztuką, stając się pionierami narodowosocjalistycznej polityki budowlanej¹⁸⁰. Dziś *Heimatstil* i ruch *Heimatschutz*, cieszą się w Niemczech złą sławą jako przejaw postaw zacofanych i nacjonalistycznych¹⁸¹. Niestety nie podjęto prób powrotu do idei w czasach powojennych. Niemniej jednak dokonania niemieckich architektów na polu *reformowania*, mówiąc w sensie dosłownym - zmiany formy, architektury wernakularnej są znikome, jeśli porówna się je z dokonaniem austriackimi, o których mowa w rozdziale czwartym. W istocie antropologia kulturowa analizowała znaczenie wywierane przez konkretne szkoły myśli filozoficznej na społeczeństwo i miejsce zamieszkania.

Zainteresowanie polskim budownictwem chłopskim, podobnie jak w całej Europie, zapoczątkowali etnografowie. Modny wówczas pogląd, iż budownictwo wiejskie posiadało jeszcze walory sztuki starożytnej dotarło również nad Wisłę. Pod tym kątem badał wsie Polski

¹⁷⁸ Wiele tego typu budynków po dziś można podziwiać w willowych dzielnicach miast anektowanych przez Polskę po II Wojnie Światowej, m.in. w Gdańsku, Wrocławiu jak i również w miejscowościach uzdrowiskowych. (Jacek Knothe, *Architektura neowernakularna – geneza. Od Erdmannsdorf do Pensjonatu „Maryja”*, [w:] *Architektura i Budownictwo*, nr 16/4, wyd. Politechniki Lubelskiej, Lublin 2017 s. 141-158.

¹⁷⁹ Inspiracje niemieckimi osiedlami robotniczymi powstałymi w duchu *Heimatstil* odnaleźć można w budynkach wielorodzinnych w Kolonii Rospontowa z lat 1920-1924 (Szczepan Świątek, *Zarys historii Fabloku*, [w:] *Fablok w Chrzanowie*, red. Bogusław Krasnowolski, Chrzanów, 2004, s. 47-59) oraz Kolonii Szpitalnej z lat 1930-1933 w Chrzanowie (*Ocalić od zapomnienia - 80 lat szpitala powiatowego w Chrzanowie*, red. Kamil Bogusz, Chrzanów 2013).

¹⁸⁰ Winfried Nerdinger, *Bauen im Nationalsozialismus. Bayern 1933–1945*, wyd. Klinkhardt & Biermann, Monachium, 1993.

¹⁸¹ Beate Stoertkuhl, *Hans Poelzig in Schlesien – Heimatstil als rhetorische Figur*, [w:] *Vernakulare Moderne: Grenzüberschreitungen in der Architektur um 1900. Das Bauernhaus und seine Aneignung* red. Aigner, Anita, wyd. Transcript Verlag, 2010, s.181-206.

i Litwy Józef Ignacy Kraszewski¹⁸². Pierwszą publikacją, która podchodzi analitycznie do budownictwa wiejskiego jest praca Jana Karłowicza *Chata polska – studium lingwistyczno-archeologiczne*¹⁸³. W pierwszej części, zgodnie z duchem popularnego wówczas ewolucjonizmu, na podstawie badań lingwistycznych oraz archeologicznych stara się on prześledzić rozwój budownictwa słowiańskiego od czasów najdawniejszych. Wymienia on szałas, jaskinie, ziemianki, namioty, aż po budownictwo mu współczesne. Dzieli je na dwa typy: często oraz rzadko występujące. Najczęstszą jest chałupa, szerokofrontowa, dwudzielna z sienią pośrodku, z reprezentacyjno-mieszkalną izbą białą po jednej stronie, a po drugiej izba czarna, przeznaczoną do robót gospodarczych. Natomiast typ rzadszy to chałupa kierunkowana szczytem do ulicy, dziś nazywana wąskofrontową, z amfiladowym układem przestrzennym. Autor opisuje przy tym wszelkie modyfikacje owych typów, jak dodatkowa komora¹⁸⁴, przyzba¹⁸⁵ czy przyłap¹⁸⁶. Kazimierz Matlakowski, lekarz, urzeczony pięknem Tatr i ludu zamieszkującego Podhale, a zarazem jego odrębnością na tle reszty kraju stworzył pierwszą polską kronikę budownictwa i zwyczajów górali tatrzańskich. *Budownictwo ludowe na Podhalu*¹⁸⁷. Obok opisów krajobrazów w publikacji znajduje się również charakterystyka typów osadnictwa i ukształtowania zagrody. Jednak główną częścią pracy jest portret górskich chałup z okolic Zakopanego. Przy obrazowaniu tego typu budownictwa Matlakowski używa nie tylko opisów i rysunków. Stosuje również innowacyjną jak na owe czasy technikę fotografii. Przechodząc od rzutu chałupy, poprzez konstrukcję zarówno ścian i dachów, zilustrowane detalami, przedstawia góralskie zdobnictwo wnętrza oraz elewacji. Praca ta daje unikalny wgląd w oryginalne budownictwo Podtatrza, sprzed epoki witkiewiczowskiej. Dzieło Zygmunta Czartoryskiego *O stylu krajowym w budownictwie wiejskim*¹⁸⁸, skupia się przede wszystkim na polskich dworach i folwarkach, opisując kolejne części budynku, od dachów murów, wnętrza po detale jak ganki, które w mniemaniu autora są wyróżnikiem narodowego stylu. Nieocenione

¹⁸² Ignacy Kraszewski, *Józef; Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej*, wyd. AH Kirkor, Wilno 1860.

¹⁸³ Jan Karłowicz, *Chata polska – studium lingwistyczno-archeologiczne*, wyd. J. Berger, Warszawa 1884.

¹⁸⁴ Niewielka izba bez okien, służąca do przechowywania zapasów, odzieży oraz sprzętów (<https://sjp.pwn.pl/szukaj/komora.html>).

¹⁸⁵ Wał usypany wokół podmurówki (<https://sjp.pwn.pl/szukaj/pryzba.html>).

¹⁸⁶ Wysunięty okap dachu wsparty na słupach lub rysiach, dziś nazywany podcieniem (<https://sjp.pwn.pl/doroszewski/przylap;5486526.html>).

¹⁸⁷ Władysław Matlakowski, *Budownictwo ludowe na Podhalu*, wyd. Akademii Umiejętności, Kraków 1892.

¹⁸⁸ Zygmunt Czartoryski, *O stylu krajowym w budownictwie wiejskim*, wyd. JK Żupańskiego, 1896.

pod względem ikonograficznym są prace Zygmunta Glogera. Pierwsza publikacja *Encyklopedia staropolska - ilustrowana*¹⁸⁹ jedynie wzmiankuje budownictwo ludowe. Natomiast kolejne monumentalne, bogato ilustrowane *Budownictwo drzewne i wyroby z drewna w dawnej Polsce*¹⁹⁰ daje unikalny wgląd w wygląd chałupy pańszczyźnianej, posiłkując się wywiadami z chłopami, własnymi obserwacjami oraz historycznym materiałem źródłowym, również relacjami zagranicznymi. Poza tym szczegółowo przedstawia budownictwo drewniane zarówno ówczesne wiejskie, sakralne, w tym prawosławne cerkwie oraz bożnice, małomiasteczkowe budownictwo podcieniowe oraz budownictwo dworskie. Dodatkowo przedstawia bogatą analizę drewnianych elementów konstrukcyjnych, stolarki drzwiowej i okiennej oraz rodzaju zdobnictwa. Do dzisiaj jest to nieoceniona pozycja dla badaczy architektury drewnianej. Oskar Kolberg, będąc zapewne najwybitniejszym polskim etnografem wydał monumentalne dzieło *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, podzielone aż na 33 tomy. Każdy poświęcony innemu regionowi. Tom od piątego do ósmego poświęcony jest regionowi krakowskiemu. Co prawda Kolberg skupiał się przede wszystkim na muzyce i pleśniach ludowych, tańcach, obyczajach, lokalnej gwarze, wyglądzie poszczególnych mieszkańców wsi, podaniach, jednak jako pierwszy opisuje budownictwo wiejskie z regionu krakowskiego, dość szczegółowo opisując podział wnętrza, wygląd zewnętrzny, a co ważne, z punktu widzenia studiów wernakularnych sam proces budowy chałupy krakowskiej. Cechą wspólną opisanych powyżej badaczy, z wyłączeniem Kolberga, była chęć odnalezienia, granicząca z manią, jednego wspólnego stylu, który mógłby objąć cały naród. Być może było to pokłosie faktu, że polska nie posiadała wówczas swojej państwowości. Jednak nie wzięto wzoru z badaczy i architektów niemieckich i austriackich, którzy dużą wagę przywiązywali do regionalizacji budownictwa, a poszukiwanie stylu narodowego stało się wspólną obsesją zarówno architektów z II jak i III Rzeczypospolitej.

Polska specyfika narodowa spowodowała, że zainteresowanie architekturą ludową przez ogół społeczeństwa, zwłaszcza przez ziemiaństwo i mieszczaństwo, przyszło późno i było

¹⁸⁹ Zygmunt Gloger, *Encyklopedia staropolska: ilustrowana*, tom 1-4, wyd. P. Laskauera i W. Babickiego, Warszawa 1900 -1903.

¹⁹⁰ Zygmunt Gloger, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, tom. 1, wyd. W. Lazarskiego, 1907.

dosyć powierzchowne, zwłaszcza wśród architektów. Odpowiedzialne za to są przede wszystkim skomplikowane relacje społeczne i związane z nimi problemy narastające jeszcze od XVII wieku. Rozdzwięk pomiędzy wsią a dworem następował przez cały okres I Rzeczypospolitej, a po zniesieniu poddaństwa przerodził się wręcz we wzajemną pogardę i wrogość¹⁹¹. Model społeczny Rzeczypospolitej szlacheckiej doprowadził do odseparowanych od siebie dwóch klas społecznych, uprzywilejowanej i poddańczej. Pomimo procesów emancypacyjnych z XIX wieku pamięć pańszczyzny przetrwała na wsi bardzo długo. Kojarzona była przede wszystkim z szlachtą, a później inteligencją, stąd też długo polscy chłopci podchodzili ze sceptycyzmem do wszelkich pomysłów prezentowanych przez tę pierwszą, wciąż uprzywilejowaną warstwę, również wobec niepodległości. Obawiano się, że wraz z powrotem polskiej państwowości, przywrócona zostanie pańszczyzna. Jak zauważył Jan Ludwik Popławski w pierwszym numerze czasopisma *Głos*¹⁹² w 1886 roku, peroruje, iż w ówczesnej Polsce były dwie cywilizacje pańska i ludowa¹⁹³. W wyniku wielowiekowego wyzysku pogłębiła się przepaść pomiędzy oboma klasami społecznymi, które Popławski nazywał wręcz dwoma oddzielnymi rasami. Wkrótce w tygodniku *Głos* zaczęły się ukazywać artykuły potępiające społeczne podziały, pisane zarówno przez socjalistów jak i narodowców. I w obu tych ruchach politycznych wpisano w swój program emancypację chłopstwa i pełną równość dla wszystkich. Galicja jako jedyny region dawnej Rzeczypospolitej, która po wielkich reformach wewnętrznych i przeobrażeniu się absolutystycznego Cesarstwa Austriackiego w monarchię konstytucyjną o nazwie Austro-Węgry, otrzymała autonomię w latach 1869-1873, a wraz z nią swobody obywatelskie. Szybko zaczął organizować się Ruch Chłopski pod przewodnictwem księdza Stanisława Stojalowskiego. W wydawanych od 1875 roku przez niego periodyku, coraz śmieiej krytykowano polską szlachtę. Ostry język i zręczne slogany przyniosły rosnącą popularność wśród chłopstwa temu czasopismu, wokół którego wkrótce powstał ruch, który następnie przerodził się w znaczące siły polityczne, które po połączeniu stworzyły pierwszą partię chłopską - Stronictwo Ludowe, założoną w 1895. Ze względu na liczbę ludności pochodzenia wiejskiego, Stronictwo Ludowe zaczęło mieć coraz większy

¹⁹¹ Rauszer Michał *Chłop-niewolnik? Pańszczyzna w perspektywie antropologii historii*, [w:] LUD, s. 107-127.

¹⁹² Wpływowym wśród polskiej inteligencji tygodnik zajmujący się zarówno kulturą jak i polityką i społeczeństwem, wydawano go od 1886 do 1900 roku w Warszawie. (Michał Czajka, Marcin Kamler, Witold Sienkiewicz, *Leksykon historii Polski*, wyd. Wiedza Powszechna, Warszawa, 1995, s. 934).

¹⁹³ Adam Leszczyński, *Ludowa Historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*. Wyd. W.A.B, Warszawa, 2020, s. 294 -409.

wpływ na politykę autonomii kształtowaną we Lwowskim Parlamencie¹⁹⁴. Dzięki pracy ludowców, na wsiach zaczęły powstawać, od lat 70. XIX wieku, kółka rolnicze wzorowane na podobnych z Księstwa Poznańskiego. Miały one na celu wprowadzanie innowacji w rolnictwie oraz promowanie spółdzielni wiejskich zajmujących się handlem płodami rolnymi. Natomiast od lat 80. XIX wieku tworzono Polskie Towarzystwa Oświecenia ludowego, które zakładały na wsiach biblioteki i czytelnie. Równolegle rząd krajowy prowadził intensywną budowę szkół¹⁹⁵.

Do powszechnej dyskusji na temat stanu zabudowy wiejskiej wywołał niewielki skandal związany z chatą galicyjską będącą eksponatem na Wystawie Światowej w Wiedniu z 1873 roku. Jedną z atrakcji stanowiła zaaranżowana wioska, będąca ulicą prezentującą budownictwo ludowe z różnych zakątków Cesarstwo Królewskiej Monarchii. Eksponatami były domy z kolonii niemieckich m.in. dom z Michelsbergu w Siedmiogrodzie, gospodarstwo z Geidel (obecnie Gajdel) na Słowacji, niemiecki dom z Alzacji, dom typowy dla Górej Austrii, gospodarstwo alpejskie Vorarlbergu, oraz budownictwo typowe dla nie niemieckojęzycznych regionów Cesarstwa; dom Szekler z Węgier, rumuński dom z Banatu, dom chorwacki oraz chałupa galicyjska. Dodatkowo dodano typowe budownictwo z Rosji oraz krajów bałkańskich. Na prasie oraz zwiedzających szczególne wrażenie zrobił kontrast pomiędzy budownictwem wsi niemieckich a węgierskimi, rumuńskimi, Słowian południowych i polskimi. Nie wiadomo, czy kontrast był stworzony celowo, jednak z wsi niemieckich wybrano przykłady z gospodarstw bogatych, natomiast z pozostałych były to raczej domostwa chłopów małorolnych lub średniorolnych. Spowodowało to lawinę rasistowskich komentarzy, nie tylko dziennikarzy, ale również naukowców opisujących wrażenia z wystawy. Artykuł w brytyjskim *The Times* perorował, że chata galicyjska prezentuje wysoce prymitywny stan społeczeństwa polskiego. Gazeta *Der Froh* opublikowała satyryczny komiks przedstawiający galicyjską chatę i prymitywnych chłopów twierdząc, że tak oto wygląda Polska. Inne gazety nie mogły uwierzyć, że są jeszcze regiony, gdzie domy kryje się strzechą. Reakcja polskich komentatorów była skrajna, niektórzy domagali się wymiany chałupy galicyjskiej na bardziej wyidealizowaną

¹⁹⁴ Hermann Böhm, *Flugschriften der Bauernparteien in Polen 1895-1939*, [w:] *Zeitschrift für Ostforschung*, nr 22, 1973, s. 566-569.

¹⁹⁵ Kai Struve, *Peasants and Patriotic Celebrations in Habsburg Galicia*, [w:] *Galicia A Multicultural Land*, red. Chris Paul Hann, Robert Magoosi, wyd. University Of Toronto Press, Toronto, Buffalo, Londyn 2005, s. 103- 138.

Zd. 1. Zaaranżowana wioska na Wystawie Światowej w Wiedniu z 1873 roku

Zd. 2. Chałupa galicyjska na Wystawie Światowej w Wiedniu z 1873 roku

formę inni jak Agaton Giller, przytomnie podkreślali, że tak właśnie wygląda polska wieś¹⁹⁶. Był to początek dyskusji o stanie budownictwa na wsi, nie tylko w Galicji, ale również całej CK Monarchii. Potem przysłyły pierwsze decyzje. Co prawda wymóg władz austriackich wymiany nakrycia dachowego na materiał mniej palny niż tradycyjna strzecha pochodził jeszcze z 1782 roku¹⁹⁷, jednak nie był szczególnie respektowany. Rozpoczął jednak długotrwały proces wymiany materiału dachowego, pociągając za sobą konieczność wymiany całej konstrukcji dachowej, a co za tym idzie modyfikację estetyczną całej chałupy, który przyspieszył w latach 70. XIX wieku. W 1880 roku przyznano ulgi podatkowe, zwalniając z podatku i klasowego czynszowego na 12 lat na budowę nowego domostwa, przebudowę całkowitą lub częściową. Ponadto zarówno rząd w Wiedniu jak i autonomiczny rząd krajowy we Lwowie starały się zwiększać dostępność kredytów pod remont lub budowę. Istniały również specjalne pożyczki na wymianę pokryć dachowych oraz murowanie kominów¹⁹⁸. Pomimo pewnych wysiłków w 1914 murowane budynki mieszkalne na wsi stanowiły zaledwie 5% ogólnej zabudowy¹⁹⁹. Udało się za to w większości wymienić materiał dachowy, a co za tym idzie również konstrukcję dachu. Pod koniec XIX wieku większość dachów w Małopolsce Zachodniej była dwuspadowa²⁰⁰.

Wpływ, jaki wywarł ruch *Arts and Crafts*, *Heimatschutz* czy szerzej mówiąc, style neowernakularne na architekturę ludową w Polsce jest najlepiej znany na przykładzie budownictwa podhalańskiego, które po interwencji krakowskich architektów m.in. Stanisława Witkiewicza zostało *przeformowane* według europejskich wzorców, tworząc styl zakopiański²⁰¹. Archetyp zakopiańskiej architektury został okraszony elementami, zaczerpniętymi z drewnianej, neowernakularnej architektury willowej oraz twórczo

¹⁹⁶ Matthew Rampley, *Peasants in Vienna: ethnographic display and the 1873 World's Fair* [w:] Austrian History Yearbook, nr 42, 2011, s. 110-132.

¹⁹⁷ Jacek Sypień, *Historia Olkuskiej Straży Pożarnej*, wyd. Centrum Poligraficzno Reklamowe OMEGA ART., Olkusz 2014, s. 15-16.

¹⁹⁸ Krzysztof Broński, *Ewolucja polityki mieszkaniowej w Galicji na przełomie XIX i XX wieku* [w:] Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, nr 2, 2011, s. 71-88.

¹⁹⁹ Andrzej Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2000, s. 52.

²⁰⁰ Tomasz Czerwiński, *Budownictwo ludowe w Polsce*, wyd. Sport i Turystyka-Muza SA, 2006, s. 33- 35.

²⁰¹ Aleksander Böhm, *Styl zakopiański w polskim planowaniu i kształtowaniu krajobrazu* [w:] Nauka Przyroda Technologie, 2008, Tom 2, zeszyt 4, art. 26.

rozwiniętymi, lokalnymi wzorami. Wcześniej Górale, nie bez powodu uznawani za szczególnie przywiązanych do tradycji, nie posługiwali się ani planami ani nawet rysunkami. Cała ich wiedza budowlana opierała się wyłącznie na tradycji ustnej i sprowadzała do powtarzania w zasadzie dwóch modeli budynków, w zależności od zasobności, jednoizbowego lub dwuizbowego, z pewnymi wariantami jak dodawanie komory czy świetlicy²⁰². Jednak pomimo szczególne konserwatywnego podejścia do ciesielstwa i oni w końcu poddali się nowym wpływom. Nowe detale szybko przeniknęły do ludowego ciesielstwa, za pośrednictwem Szkoły Przemysłu Drzewnego, przeobrażając wcześniejsze formy podhalańskiego budownictwa regionalnego²⁰³. Innym przykładem jest ludowe budownictwo Białostoczczyzny oraz Lubelszczyzny²⁰⁴, pozostające wówczas pod silnym wpływem rosyjskich nurtów neowernakularnych związanych z *Kolonią Abrancevo*²⁰⁵. Na Śląsku, w Wielkopolsce i na Pomorzu domki w stylu niemieckiego Heimatstil praktycznie pozostają dominującą formą zabudowy wiejskiej²⁰⁶. Natomiast w Małopolsce na północ od Tatr, wpływy ruchów neowernakularnych są słabsze, jednak wciąż widoczne. Największy wpływ miał tu tzw. *styl szczawnicki*²⁰⁷, będący lokalną odmianą *stylu tyrolskiego* oraz *styl zakopiański*.

Sukces jaki odniósł styl architektury Stanisława Witkiewicza, zwany nawet *fiksacją zakopiańską*²⁰⁸, będący swoistą hybrydą popularnych w XIX wieku historyzujących stylów neowernakularnych oraz podhalańskiego budownictwa. Wpływ jaki wywarł na budownictwo

²⁰² Kazimierz Dobrowolski, *Pasterstwo tatr polskich i Podhala*, tom 6, wyd. Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, Warszawa, Kraków 1970.

²⁰³ Monika Stobecka, *Kolonialny regionalizm, problem tożsamości w zakopiańskiej architekturze* [w:] *Miejsce*, nr 5, 2019.

²⁰⁴ Elżbieta Przesmycka, *Lubelszczyzna. Wielokulturowość osadnictwa, budownictwa i architektury*, wyd. Politechniki Lubelskiej, Lublin 2008.

²⁰⁵ Jarosław Szewczyk, *Katalog zdobień drewnianych domów Białostoczczyzny*, wyd. Górnolesne, Warszawa 2014, s. 23.

²⁰⁶ Witold Krassowski, *Problemy regionalizacji w studiach nad zabudową wsi* [w:] *Ze studiów nad budownictwem wiejskim*, wyd. Budownictwo i Architektura, 1957, s. 55-101.

²⁰⁷ Barbara Alina Węglarz, *Spacerkiem po starej Szczawnicy*, wyd. Rewasz, Warszawa 2011, s. 46-51.

²⁰⁸ Termin jakim Aleksander Świętochowski w felietonie, który ukazał się w czasopiśmie *Prawda*, określił wręcz niezdrowe podniecenie architekturą zakopiańską. (Andrzej Jopkiewicz, *Władysław Matlakowski: Lekarz – Pisarz – Uczony, Januszk Kapiśnik, Warszawa 1995 [recenzja]* [w:] *Medycyna Nowożytna*, nr 3/1, 1996, s. 177-182).

ludowe Podhala, w kontekście zmian społecznych, ekonomicznych i wymogów higieniczno-sanitarnych, a co za tym idzie możliwości ingerencji w tradycyjny plan zabudowy, należy przeanalizować, badając podłoże społeczne z którego styl ten wyrastał. Zwłaszcza, że *styl zakopiański*²⁰⁹ był głównym kandydatem by stać się stylem narodowym przez prawie cały XX wiek. Podhale jako region na mapie przedrozbiorowej Polski, gdzie ucisk feudalny był znikomy, a ludność góralska nie znała tak uciążliwych dla pozostałych mieszkańców wsi powinności jak pańszczyzna²¹⁰. Dawało to pewną swobodę rozwoju lokalnego budownictwa, a nawet rozkwit związanych ze sztuką budowlaną dziedzin artystycznych takich jak stolarstwo i snycerka. Na terenach, gdzie wyzysk stale wzrastał od XVII do XIX wieku²¹¹, dopiero uwłaszczenie chłopstwa i możliwość swobodnego zarządzania własnym już majątkiem, otwierał w zasadzie drogę do powstania regionalnego stylu wsi, w tym krakowskiej. Wcześniej koszt wzniesienia lub remontu pokrywał właściciel wsi, dlatego też starano się jak najbardziej uprościć formę tego schronienia i obniżyć koszt wzniesienia takiego domostwa. Zrezygnowano z popularnych jeszcze w XVII wieku wysuniętych podcieni, często podpieranych kunsztownie wykończonych snycerką słupami²¹². Ponadto właściciel ziemski – szlachcic, ale także w przypadku badanego obszaru - biskup, celowo zmniejszał powierzchnie budynku, doprowadzając sytuację do absurdu, gdzie na 40-50 metrach kwadratowych jednoizbowej chałupy, bo z komory często też zrezygnowano, gnieździło się kilka pokoleń, czego dowodem są inwentarze wsi i kluczy które sporządzano od XVII wieku, przykładem jest sprawozdanie z likwidacji klucza lipowieckiego²¹³. Nadanie najpierw wolności osobistej, a następnie oczynszowanie, zniesienie poddaństwa i uwłaszczenie, następujące w kolejnych państwach

²⁰⁹ Ilona Dardzińska, *Styl narodowy - forma manifestu czy manifest formy?*, [w:] *Przeźren, Ekonomia, Społeczeństwo*, nr 14/II, 2018, s. 27-41.

²¹⁰ Kacper Pobłocki, *Niewolnictwo po polsku*, [w:] *Czas Kultury*, nr XXXII, i.n. 3, wyd. Stowarzyszenie Czasu Kultury, 2016, s. 60 – 69.

²¹¹ Adam Leszczyński, *Ludowa Historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*, wyd. W.A.B, Warszawa 2020, s. 112-139.

²¹² Kamil Janicki, *Pańszczyzna. Prawdziwa historia polskiego niewolnictwa*, wyd. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2021, s. 224.

²¹³ *Akt z lat 1802 – 1803 dotyczące m.in. upaństwowienia klucza lipowieckiego i uposażenia oficjalistów*, Państwowe Archiwum w Krakowie, sygn.. R-9.

zaborczych w latach 1787-1864 roku²¹⁴. Stworzyło to zręby gospodarki rynkowej opartej na obrocie pieniądza. Wprowadzenie pierwiastków gospodarki kapitalistycznej na polskiej wsi przyczyniło się do spontanicznego powiększenia zagród, jak i samego domostwa chłopca. Jednakże do interakcji architektury wysokiej z architekturą wernakularną pozostała daleka droga. Odbiło się to również na zainteresowaniu etnografów. Matlakowski, Gloger czy Małkowski²¹⁵, skupiają się wyłącznie na drewnianej architekturze miejskiej, dworskiej, sakralnej i chłopskiej, ale wyłącznie z tych regionów, gdzie pańszczyzny nie było, a więc architektura mogła rozwinąć cechy regionalne. Zła sława jaką przyniosła wsi galicyjskiej Wystawa Wiedeńska, mogła zostać naprawiona podczas zorganizowanej w 1894 roku Powszechnej Wystawy Krajowej we Lwowie. Jednak architekci zamiast szukać i rozwijać własne cechy regionalne, woleli skorzystać z gotowych rozwiązań zza granicy. Pawilon Miasta Lwowa, Pawilon Przemysłu, Pawilon Szkolnictwa czy Pawilon Romana Potockiego były eklektyczną kompilacją stylów neowernakularnych *alpejskiego, królowej Anny* czy nawet *transylwańskiego*, z elementami *wiktoriańskiego neogotyku* czy *francuskiego stylu drugiego imperium*²¹⁶. Również wystawa etnograficzna nie prezentowała się okazale. Wystawiono jedynie pięć domostw reprezentujących różne regiony Galicji; chałupę z okolic Sokala, lepiankę ziemną z Podola, chatę tatrzańską, chatę huculską oraz chałupę naddniestrzańską. Ponadto przedstawiono cerkiew grekokatolicką z Galicji Wschodniej oraz dwór podcieniowy,

1787 – nadanie wolności osobistej chłopom w zaborze austriackim, zniesienie wszystkich powinności poza pańszczyzną, którą ograniczono do maksymalnie trzech w tygodniu.

1799 – zamiana pańszczyzny na czynsz w dobrach królewskich, w zaborze pruskim.

1807 – likwidacja poddaństwa w zaborze pruskim.

1808 – 1850 - proces uwłaszczenia chłopów na terenach zaboru pruskiego.

1820 – oczynszowanie chłopów do dobrach narodowych w Wolnym Mieście Krakowie.

1848 – 1857 - proces uwłaszczenia chłopów na terenach zaboru austriackiego.

1864 – 1904 – proces uwłaszczenia chłopów w Królestwie Polskim.

1931 – zniesienie pańszczyzny na Spiszu.

(Krzysztof Ślusarek, *Uwłaszczenie chłopów w Galicji zachodniej*, wyd. Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica, Kraków 2002) (Krzysztof Ślusarek, *Sytuacja szlachty i chłopstwa na tle przemian struktury społeczeństwa polskiego w XIX wieku*, 2007). (Józef Ciągwa, *Zniesienie pańszczyzny na Spiszu w latach 1931–1934* [w:] *Studia Iuridica Lublinensia*, nr 25, 2017, s. 165-173).

²¹⁵ Kazimierz Mokłowski, *Sztuka ludowa: Cz. 1, Dzieje mieszkań ludowych; Cz. 2, Zabytki sztuki ludowej*, wyd. Księgarni H. Altenberga, Lwów, Kraków 1903.

²¹⁶ Edward Trzemski, *Powszechna Wystawa Krajowa*, Lwów 1894.

krytą dachem łamanym polskim²¹⁷. Być może była to ostatnia okazja na stworzenie regionalnego budownictwa w neowernakularnym historyzującym kostiumie, który w Alpach podbił serca Europejczyków. Kolejna wystawa, tym razem na znacznie mniejszą skalę, odbyła się w Wadowicach w 1907 roku. Zaprezentowano na niej projekty, będące wynikiem konkursu Towarzystwa Kółek Rolniczych na wzorową zagrodę włościańską. Pierwszą nagrodę zdobyła praca Józefa Handzelewicza, prezentująca styl neodworkowy²¹⁸. Wystawa Przemysłu i Rolnictwa, która odbyła się w Częstochowie dwa lata później, również miała ambicję przedstawienia wzorcowej zagrody włościańskiej. Ostatecznie wybudowano zagrodę zaprojektowaną przez W. Kononowicza, mimo iż zdobyła drugą nagrodę, jednak jako jedna z nielicznych prac konkursowych, m.in. obok projektu Jana Witkiewicza, w jakikolwiek sposób nawiązywała do tradycyjnej architektury polskiej wsi²¹⁹. Kolejną wzorcową zagrodę włościańską zaprezentowano na Wystawie Sztuki Ogrodowej w Krakowie. Zwycięski projekt Zdzisława Kalinowskiego składał się z chaty, stodoły i obory. Pomimo ledwo widocznych cech regionalnych, takich jak czterospadowy dach i sień pośrodku budynku, największym mankamentem realizacji był materiał. Zamiast tradycyjnego drewna użyto materiałów ceramicznych. Prawdziwą rewolucję w spojrzeniu na regionalny charakter polskiej wsi przynoszą dopiero dwa konkursy odbywające się w ramach przyszłej odbudowy kraju po zawierusze Wielkiej Wojny. Zarówno krakowski jak i warszawski konkurs z 1915 roku na zagrodę włościańską poprzedziły badania tradycyjnego budownictwa wiejskiego prowadzone na Mazowszu i Małopolsce. Krakowskiemu konkursowi przewodniczył Władysław Ekielski, był dobrze zaznajomiony z ideami ruchu *Arts and Crafts*, znał również osobiście Ebenezera Howarda²²⁰. A w dyskusji na temat przeszczepiania stylu zakopiańskiego na inne tereny Polski, czemu był bardzo przeciwny, powoływał się na prace Gottfrieda Sempers²²¹. Rozumiał więc problem unifikacyjności poprzednich konkursów. Katalog będący wynikiem tych prac

²¹⁷ Włodzimierz Łoziński, *Ilustrowany przewodnik po Lwowie i Powszechnej Wystawie Krajowej*, wyd. Towarzystwo dla rozwoju i upiększania miasta, Lwów 1894, s.154 – 170.

²¹⁸ Małgorzata Rozbicka, *Józef Handzelewicz (1880-1963): architekt, inżynier-ceramik i przemysłowiec*, [w:] *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, nr 56.1, 2011, s. 102-127.

²¹⁹ Kazimierz Skórewicz, *Konkurs na projekt wzorcowej zagrody włościańskiej* [w:] *Architekt*, red. Jerzy Warchałowski, nr 3, 1909, s. 7- 14.

²²⁰ Maciej Motak, *Ebenzer Howard's Ideas in relation to the Planning of Krakow: A short history*, [w:] *History Urbanism*, red. Carola Hein, wyd. TU Delft Open, Delft, 2016, s. 237-250.

²²¹ Andrzej Szczerski, *Sources of Modernity: The Interpretations of Vernacular Crafts in Polish Design around 1900*, [w:] *The Journal of Modern Craft*, tom 1, 2008, s. 55–76.

przedstawia pięć typów zagród, o różnym programie funkcjonalnymi i różnej zasobności włościanina:

- Typ pierwszy przeznaczony był dla włościanina bezrolnego.
- Typ drugi dla włościanina posiadającego 1-3 mórg (0,25-0,75 ha) ziemi.
- Typ trzeci dla włościanina posiadającego 3- 5 mórg (0,75 – 1,25 ha).
- Typ czwarty dla włościanina posiadającego 6- 10 mórg (1,25– 2,5 ha).
- Typ piąty dla włościanina posiadającego 11- 20 mórg (2,75– 5 ha).

Każdy kolejny typ miał odpowiednio bogatszy program, większe pomieszczenia inwentarskie i rozszerzony zakres technologii rolniczej. Natomiast każdy z wymienionych rodzajów zagród przedstawiony został w kilku wariantach regionalnych. Sam katalog zawiera również inwentaryzacje chałup z regionu krakowskiego, które miały być inspiracją dla projektantów, opisy materiałów budowlanych, opisy techniczne budowy chałupy, stodoły, stajni, gnojarni, pieca oraz kominów. Pod względem funkcjonalnym plany zagród również nawiązują do swoich tradycyjnych odpowiedników, z sienią biegnącą przez środek budynku, podcieniami bocznymi oraz charakterystycznym kształtem dachu z przepustnicą krokwiową. Postarano się również o wzorcowy projekt dla regionu Podhala, z dachem półszczytowym i charakterystyczną snyderką. Autorami projektów byli czołowi krakowscy architekci: Władysław Ekielski, Włodzimierz Tetmajer, Konrad Khul, Karol Stryjeński, Jan Burzyński, Władysław Klimczak, Stanisław Wąs, Ignacy Kędzierski, Zygmunt Parland, Józef Kaban, Józef Gałęziowski oraz Kazimierz Wyczyński²²². Do 1915 roku niemal cała Galicja, Poza Krakowem i zachodnią częścią Księstwa Krakowskiego, była okupowana przez wojska rosyjskie, rujnując przy tym całkowicie okupowane terytoria. Dzięki wygranej bitwie pod Gorlicami udało się odrzucić carską armię

²²²*Odbudowa, polskiej wsi, projekty chat i zagród włościańskich, opracowane przez grono architektów polskich, wydane, red. Władysław Ekielski, wyd. Zakład W. Krzeptowskiego, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1915.*

na linię Bugu²²³. Przystąpiono wówczas *akcji ratunkowej*²²⁴ dla jak najszybszej, tymczasowej odbudowy. W maju 1916 roku rząd w Wiedniu powołał nowy urząd – Centralę Krajową Gospodarczej Odbudowy Galicji, w której programie znalazł się program finansowania podnoszenia się ze zniszczeń wojennych. 2/3 kosztów miały być finansowane z kredytów udzielonych przez nowo powstałą organizację, 1/3 zaś pokrywał rząd w Wiedniu²²⁵. Choć większość nowych budynków wznoszono w sposób tradycyjny, wsie wokół Krakowa faktycznie korzystały z rozwiązań funkcjonalnych jak i estetycznych, przedstawionych w zestawie *projektów chat i zagród włościańskich* pod redakcją Ekielskiego²²⁶, który sam katalog traktował bardziej jako inspirację niż zestaw gotowych projektów do realizacji²²⁷. W artykule z 1922 roku Wacław Krzyżanowski opisuje niektóre odbudowy m.in. z Bibic, Węgrzec, Prokocimia, Bolenia czy Olszanicy. Zauważając przy tym powiększenie sieni i izb, zwiększenie liczby okien, podwyższenie sufitów, co jednak pozostawało w dialogu z tradycją. Nawet przy murowanych chałupach drewna używano w dekoracji zewnętrznej, aby nawiązać do chałupy krakowskiej²²⁸.

W latach powojennych wydawano szereg prospektów prezentujących propozycje zagród chłopskich dla odbudowującej się wsi. Niestety towarzyszyła temu, po raz kolejny, akcja szukania stylu narodowego, za który tym razem uznano styl dworski. Stąd też większość projektów wydawanych przez ministerstwo robót publicznych w latach 1918-1921 nosiło w

²²³ Jarosław Centek, *Bitwa pod Gorlicami w 1915 r.* [w:] Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich, nr 3, 2012, s. 193-196.

²²⁴ Tomasz Kargol, *Odbudowa Galicji ze zniszczeń wojennych w latach 1914-1918*, wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012, s. 51- 54.

²²⁵ Ibidem, s. 70.

²²⁶ Marian Magdziak, *Od chłopskiej chałupy do domu współczesnego rolnika*, wyd. Politechniki Łódzkiej, Łódź 2020, s. 83-88.

²²⁷ Małgorzata Rozbicka, *Kierunek "swojski" w międzywojennej architekturze wsi i miasteczka: podstawy ideowe, wzorce, dążenia i efekty projektowe*, [w:] *Architektura regionalna - rzeczywista potrzeba czy iluzja? O budowaniu zgodnie z tradycją i krajobrazem*, red. Liżewska Iwona, wyd. Narodowy Instytut Dziedzictwa Warszawa, 2022, s.95-112.

²²⁸ Wacław Krzyżanowski, *O dobrej odbudowie* [w:] *Architekt*, nr 2, 1922, s. 23- 24.

mniejszym lub większym stopniu cechy architektury starszalskiej²²⁹²³⁰²³¹. Pewną odskocznią od stylu dworskiego były Warsztaty Krakowskie. Ugrupowanie utworzone w 1913 roku, a działające do 1926, skupiało architektów, artystów i rzemieślników wdrażających idee *Arts and Crafts* na grunt polski. Utworzono wówczas warsztaty rzemieślnicze, gdzie pracowano nad nowym wzornictwem dla mebli, metaloplastyki, tkanin oraz architektury. Główną inspiracją twórców była sztuka ludowa, zwłaszcza z regionu Tatr i Podhala. Architektom i dizajnerom udało się wytworzyć specyficzny styl architektury, którym punktem kulminacyjnym był pawilon polski na Międzynarodowej Wystawie Sztuk Dekoracyjnych i Nowoczesnego Przemysłu w Paryżu w 1925 roku²³².

Reforma rolna z 1925²³³ spowodowała kolejne zwiększenie zainteresowania projektowaniem dla polskiej wsi. Powołano przy tym szereg instytucji m.in. Państwowy Bank Rolny, który udzielał kredytów pod nową zabudowę zagrodową, porad konstrukcyjnych i służył pomocą przy zdobywaniu materiałów budowlanych. Ponadto zatrudniono Pawła Wędziagolskiego na stanowisko głównego architekta dla projektów typowych. Projekty przez niego zaproponowane dla wsi Krotyszyn²³⁴ jak i późniejsze przedstawione przez Franciszka Piaścika²³⁵ noszą wyraźne piętno późnego nurtu niemieckiego *Heimatstil*. Można wręcz pokusić się o wrażenie, że niektóre projekty są żywcem ściągnięte z niemieckich katalogów.²³⁶Niemieccy architekci wprowadzili w pierwszej dekadzie XX wieku, budownictwo wzorowane na niemieckiej wsi,

²²⁹ *Odbudowa Polskiego Miasteczka, Projekty Budynków Użyteczności Publicznej*, red. Józef Pokutyński, Kraków 1918.

²³⁰ *Odbudowa kraju, Projekty domów dla nadzoru leśnego*, wyd. Ministerstwa Robót Publicznych, Warszawa 1921.

²³¹ *Materiały Architektoniczne. Budowle użyteczności publicznej wsi i miasteczka*, zeszt 1-30, wyd. Ministerstwa Robót Publicznych, Warszawa 1921.

²³² *Warsztaty Krakowskie 1913-1926*, red. Maria Dziedzic, wyd. Akademii Sztuk Pięknych, Kraków 2009.

²³³ Dz.U. z 1926 r. nr 1, poz. 1 Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 roku o wykonaniu reformy rolnej.

²³⁴ Wędziagolski, Paweł; *Z działalności państwowego banku rolnego w dziedzinie budownictwa* [w:] *Architektura i Budownictwo*, nr 9, 1928, s. 347- 358

²³⁵ *Przykładowe projekty zagród wiejskich : (dla gospodarstw od 2 do 15 ha) : wraz z wykazami najważniejszych materiałów budowlanych, opisem projektów i wskazówkami technicznymi*, red. Piaścik, Franciszek, wyd. Wydział Budownictwa Wiejskiego Centralnego Towarzystwa Organizacji i Kółek Rolniczych, Warszawa 1938.

²³⁶ Schultze-Naumburg, Paul; *Kulturarbeiten: Kulturarbeiten Band 3 Dörfer und Kolonien*, wyd. Deutliche Gebrauchsspuren, Monachium 1920.

jednak z uproszczonym detalem, minimalnym okapem i charakterystycznymi dla środkowych Niemiec ściętymi naczółkami. Ostatnim podejściem do prób tworzenia nowych projektów w oparciu o tradycyjnym, polskim budownictwie ludowym w II Rzeczypospolitej, był plan kolonizacyjny Pomorza Gdańskiego i województwa poznańskiego, zwany Poniatówkami, od nazwiska ministra rolnictw Juliusza Poniatowskiego. Akcję rozpoczęto w 1935 i trwała aż do początku II Wojny Światowej. Budynki wznoszone w ramach tworzenia nowych gospodarstw, oparto na konstrukcji mieszanej zarówno sumikowo-łątkowej jak i zrębowej. Charakterystycznym elementem chałupy był podcień narożny z bogato fazowanymi słupami, żywcem wyjętymi z opracowań Glogera, który prowadził do przestronnej sieni. Dach dwuspadowy wieńczył zdobiony szczyt deskowaniem szczyt o profilowanych końcach belek²³⁷.

W okresie powojennym w wyniku zmiany systemu politycznego na oparty na ideologii marksistowskiej sztuka i architektura ludowa stały się ważnym narzędziem do budowy nowego społeczeństwa socjalistycznego²³⁸. Aktywnie na tym polu działało Ministerstwo Kultury i Sztuki powołując szereg instytucji, które miały zajmować się promowaniem sztuki ludowej, były to m.in. Wydział Sztuki Ludowej oraz Biuro Koordynacji Ruchu Amatorskiego, Centrala Przemysłu Ludowego i Artystycznego, znanego jako Cepelia oraz Instytut Wzornictwa Przemysłowego. Powołano również Państwowy Instytut Badań Sztuki Ludowej, mający na celu poszerzenie wiedzy oraz badania nad sztuką ludową. Przeznaczono spore fundusze na ratowanie drewnianej architektury, czego efektem były m.in. prace Henryka Jasińskiego²³⁹ przy renowacji Lanckorony, Czchowa czy Ciężkowic. Powstawały również licznie parki i muzea etnograficzne. Styl ludowy uznano, obok klasycyzmu, za jedyną ideologicznie słuszną formę artystycznej i architektonicznej wypowiedzi. Efektem badań krakowskiej sekcji Zdobnictwa Państwowego Instytutu Badań Sztuki Ludowej oraz organizowanych, od 1948 roku, przez tą instytucję konkursów na malowaną chatę rozwinęła się dekoracja barwnymi motywami

²³⁷ Małgorzata Dróżdż-Szczybura, *Poniatówki. Nieostrzegane dziedzictwo czasów II Rzeczypospolitej. Przeszłość dla przyszłości*, tom 5, red. Zdzisława Tołłoczko, Jacek Czechowicz, Kraków 2015.

²³⁸ Ewa Klekot, *Kłopoty ze sztuką ludową. Gust, ideologie, nowoczesność*, wyd. Słowo, Obraz, Terytoria, Gdańsk 2021, s. 265-268.

²³⁹ Henryk Jasiński, *Ochrona budownictwa małomiasteczkowego w woj. krakowskim : doświadczenia i realizacyjne [w:] Ochrona Zabytków*, Warszawa 1949, s. 148-152.

kwiatowymi chat w Zalipiu²⁴⁰. Powstawały również kolektywne twórcze, inspirowane Warsztatami Krakowskimi, skupione wokół już istniejącego rzemiosła artystycznego m.in. właśnie w Zalipiu, na terenie Kurpiowszczyzny rozwijając wzornictwo wycinanek oraz w Zakopanem, gdzie w Zakopiańskiej Szkole Zawodowej i Instytucie Przemysłu Ludowego pracowano nad nowymi projektami i prototypami inspirowanymi sztuką góralską²⁴¹.

Podczas prac nad obudową wsi, władze centralne również postawiły na budownictwo ludowe jako wzorzec do podnoszenia z ruiny terenów pozamiejskich. Na zamówienie Ministerstwa Odbudowy powstał w 1946 roku zestaw *Projektów Zagród Wiejskich*²⁴², w którym zamieszczono, 15 planów zagospodarowania działki, projektów 15 projektów domów mieszkalnych, 10 projektów zagród, na które składały się dom mieszkalny oraz zabudowania inwentarskie i gospodarcze, 10 projektów łączących część inwentarską z mieszkalną, 10 projektów budynków inwentarskich oraz 10 projektów stodół. Każdy z projektów został wykonany przez innego architekta z Regionalnego Urzędu Planowania przestrzennego, przez co każda z koncepcji posiada rys lokalny, z biura z którego pochodzi. Krakowskie projekty wykonał Andrzej Rzymkowski. Posiadają one wyraźny regionalny rys z poszczególnych części ówczesnego województwa małopolskiego. Znajdziemy tam budynki inspirowane zabudową charakterystyczną dla Ojcowskiego Parku Narodowego z dachem naczółkowym, oraz dwa projekty budynków mieszkalno-inwentarskich z podcieniem narożnym i zewnętrznymi komórkami wywodzącymi się z chałupy krakowskiej.

²⁴⁰ Magdalena Woźniczko, Dominik Orłowski, 'Malowana wieś' Zalipie jako przejaw turystyki etnograficznej na Powiślu Dąbrowskim [w:] Zarządzanie w Kulturze, nr 15.2, 2014, s. 1-12.

²⁴¹ Ewa Klekot, *Kłopoty ze sztuką ludową. Gust, ideologie, nowoczesność*, wyd. Słowo, Obraz, Terytoria, Gdańsk 2021, s. 265-268, s.263-307.

²⁴² *Projekty Zagród Wiejskich*, wyd. Ministerstwa Odbudowy, nr. 3, Warszawa 1946.

Modernizm

Wbrew powszechnej opinii^{243,244} również proste, wynikające z funkcji budownictwo ludowe stało się inspiracją dla modernistów. Najnowsze prace badaczy tego stylu w architekturze na nowo odkrywają rzeczywiste inspiracje awangardy z początku XX wieku, przesuując akcenty z fascynacji fabryką i industrializacją na budownictwo ludowe i szeroko rozumiany wernakularz²⁴⁵. Na nowo analizowane są teksty, których autorzy, hołdujący nowemu stylowi, z emfazą opisywali architekturę rodzimą ze względu na bezpośredni związek między formą a funkcją, który ich zdaniem decydował o tektonice obiektu: praktyczne odpowiedzi na rzeczywiste potrzeby. W wydanej w 1936 roku książce *Pioneers of the Modern Movement*, która szybko stała się biblią badaczy modernizmu, Nikołus Pevsner wskazuje angielską architekturę wernakularną jako źródło powstania ruchu *Arts and Crafts*²⁴⁶, który z kolei bezpośrednio przyczynił się do powstania modernizmu²⁴⁷. Sam termin *architektura wernakularna*²⁴⁸, w odróżnieniu od terminu *tradycyjna, ludowa, sielska, pastoralna* czy nawet *chłopska*, pojawił się po raz pierwszy w okresie dojrzałego modernizmu²⁴⁹, w latach 50. i 60. ubiegłego wieku²⁵⁰. Ówczesni twórcy starali się wykorzystać proste, tradycyjne budynki do

²⁴³ Ewa Węclawowicz-Gyurkovich, *Co zrobić z tym postmodernizmem?* [w:] *Wiadomości Konserwatorskie*, nr 48, wyd. Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków Warszawa 2016, s. 7-17.

²⁴⁴ Zbigniew Radziewanowski, *O niektórych problemach regionalizmu i ekologii w architekturze i urbanistyce, Pomoc dydaktyczna*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2005.

²⁴⁵ *Modern Architecture and The Mediterranean Vernacular Dialogues and Contested Identities*, red. Jean François Lejeune, Michelangelo Sabatino, wyd. Routledge, Nowy Jork 2010.

²⁴⁶ Nikołaus Pevsner, *The Sources of Modern Architecture and Design*, wyd. Frederick A. Praeger, Inc, Nowy Jork 1968.

²⁴⁷ Colin Amery, *Nikolaus Pevsner's 'Pioneers of the Modern Movement', 1936* [w:] *The Burlington Magazine*, 151, no 1278, 2009, s.617–619.

²⁴⁸ Termin wernakularyzm został stworzony na początku XVII wieku z łacińskiego *vernaculus* - domowy, rodzimy (od *verna* niewolnik urodzony w domu) i pierwotnie odnosił się do języka ludu. Podstawowa i ogólna definicja języka wernakularnego to: język lub dialekt, którym posługują się zwykli ludzie w danym kraju lub regionie, architektonicznie oznacza raczej budynki domowe i funkcjonalne niż monumentalne. (Paul Oliver, *Built to Meet Needs: Cultural Issues in Vernacular Architecture*, wyd. Routledge, Londyn 2006).

²⁴⁹ Bernard Rudofsky, *Architecture Without Architects: A Short Introduction to Non-Pedigreed Architecture*, wyd. Univ Of New Mexico Pr, Nowy Jork 1964.

²⁵⁰ Robert Brown, Daniel Maudlin, *Concepts of Vernacular Architecture*, [w:] *The SAGE Handbook of Architectural Theory*, edyt. C. Greig Crysler, Stephen Cairns, Hilde Heynen, wyd. SAGE Publications Ltd., 2012.

uprawomocnienia dominujących, funkcjonalistycznych teorii projektowania²⁵¹. Architektura wernakularna została scharakteryzowana jako funkcjonalne schronienie dla ludzi, zwierząt i zapasów, *zbudowane w celu zaspokojenia potrzeb*, skonstruowane zgodnie z dostępnością i wydajnością materiałów oraz ukształtowane w odpowiedzi na warunki środowiskowe i klimatyczne²⁵². Nie jest to zaskoczeniem, zważywszy na ideologiczne podłoże modernizmu, jakim był socjalizm w duchu saint simonowskim. Dzieło Michela Chevoliera *Le Système de la Méditerranée* przedstawia region basenu Morza Śródziemnego jako miejsce synkretycznego mieszania się filtrowania i syntezy najrozmaitszych kultur i idei. Idea ta mocno zakorzeniła się we francuskim ruchu socjalistycznym połowy XIX wieku. Wywód ten pokazuje, że architektura nie jest binarna czy historyczna, w rozumieniu klasyczna, ani modernistyczna, istnieje bowiem trzeci ważny punkt jakim jest wernakularyzm. Dopiero na płaszczyźnie trzech wierzchołków, możemy prawidłowo odczytywać historię architektury.

Architektura wernakularna również miała swój wpływ na tworzenie się stylu międzynarodowego. Na przełomie XIX i XX wieku, kiedy przyszli twórcy modernizmu pobierali jeszcze nauki, wciąż modne było powiązanie etnografii z architekturą w postaci stylów neowernakularnych. Wykładowcy akademicy tworzyli paralelę pomiędzy pierwotnym anonimowym budownictwem a początkami architektury. Do niemal obowiązkowej podróży śladami architektury klasycystycznej po ukończeniu studiów, dołączyła kontemplacja budownictwa wernakularnego²⁵³. Zauważano szczerłość w używaniu materiałów i dekoracji oraz funkcjonalność, prządek i przejrzystość tej architektury²⁵⁴. Powszechnie przyjmuje się, że bałkańska podróż Corbusiera stała się wielką inspiracją dla, wówczas młodego, architekta, kształtując jego późniejsze dokonania. Siedmiomiesięczna podróż, którą odbył jako 24-latek w 1911 została opisana w pamiętniku²⁵⁵, a wydana dopiero po jego śmierci. Wspomnienia te

²⁵¹ Paul Oliver, *Built to Meet Needs: Cultural Issues in Vernacular Architecture*, wyd. Routledge, Londyn 2006.

²⁵² Nezar Alsayyad, *Urban informality as a "new" way of life. Urban Informality: Transnational Perspectives*, [w:] *the Middle East, Latin America, and South Asia*, s. 7-30, 2004.

²⁵³ Juan A. García-Esparza, *Epistemological paradigms in the perception and assessment of vernacular architecture* [w:] *International Journal of Heritage Studies*, 2012, s. 1-20.

²⁵⁴ Walter Benjamin, *Konstelacje: wybór tekstów*, tłum. Adam Lipszyc, Anna Wołkowicz, wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012, s. 171.

²⁵⁵ Le Corbusier, *Journey to the East*, tłum. Ivan Žaknić, wyd. MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1987.

opatrzone tym samym tytułem jakim sam autor określał swoją przygodę *Voyage d'Orient*, podróż na wschód. Podczas tej wyprawy studiował lokalną architekturę, zwracając szczególną uwagę na tę o ludowym charakterze. na Węgrzech zwrócił uwagę na plan domostw, gdzie pokoje rozmieszczone są wokół podwórza; w Tyrnowie zauważył salon, którego okno, szersze niż wyższe, sięgało od ściany do ściany. w Rumunii i w Tyrnowie uderzyła go jaskrawa kolorystyka domów, malowanych dwa razy do roku na jaskrawą biel z akcentami ostrego błękitu, co skomentował następująco:

*Kiedy krew jest młoda, a duch zdrowy, normalny sensualizm potwierdza swoje prawa*²⁵⁶.

Z tych, krótkich obserwacji można wywnioskować, jak wielki wpływ na Le Corbusiera miała bałkańska podróż, można wręcz pokusić się o stwierdzenie, że była to *origin story* stylu architekta. Okno w Tyrnowo może być postrzegane jako źródło *fenetre en longueur*, okna wstęgowego, które stało się jedną z cech charakterystycznych architektury modernistycznej, a węgierskie dziedzińce, które nazwał "pokojami letnimi", mogą być postrzegane jako pierwowzór zamkniętego tarasu Willi Savoye²⁵⁷. Natomiast jaskrawa biel śródziemnomorskich domostw, stała się wizytówką zarówno architekta jak i stylu który zapoczątkował. Cytowany tutaj Francesco Passanti nie widzi sprzeczności pomiędzy corbusierowską fascynacją maszyną jak i „chłopską” architekturą jak budownictwo ludowe nazywali wiedeńscy secesjoniści, twierdząc, że są to dwie strony tej samej wernakularnej monety. Corbusier oczywiście nie był pierwszym, artystą, architektem, który uległ przemożnemu urokowi sielskiej architektury Południa. Już od początku XIX wieku architektura włoskiej wsi zaczęła oddziaływać na wyobraźnię europejskich twórców. W duchu italskiej architektury pastoralnej, na północ od Alp, projektowali m.in. Mathurin Crucy w Bretanii, Charles Percier i Pierre-François Léonard Fontaine w Paryżu, John Nash w Anglii, Friedrich Gilly w Berlinie oraz Friedrich Weinbrenner w Karlsruhe. Byli to jednak twórcy, którzy wykorzystywali elementy wernakularnej architektury w dziełach z gruntu klasycystycznych. Pierwszym wpływowym architektem, był

²⁵⁶ Le Corbusier, *Journey to the East*, tłum. Ivan Žaknić, wyd. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, Stany Zjednoczone, 1987, s. 116-117.

²⁵⁷ Francesco Passanti, *The Vernacular, Modernism, and Le Corbusier* [w:] *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 56, no 4, 1997, s. 438-451.

Carl Gustav Schinkel, który dzięki podróży po Italii, jaką odbywał wówczas każdy szanujący się adept sztuki budowlanej, w swoich realizacjach stworzył zupełnie nową przestrzeń dla pastoralnej estetyki południa. Opracowana przez niego forma, rozwinięta później w tzw. Szkole Poczdamskiej, odrzucała klasycystyczny porządek, wprowadzając asymetryczną kompozycję, tworzonych z pozbawionych detalu brył, gdzie wewnątrz otwierało się na otaczający krajobraz, podobnie jak cała bryła, która miała stanowić integralną część starannie zaprojektowanego otoczenia, dzięki systemom krat i pergol, dla roślinności pnącej. W tych założeniach, gdzie prostota, gra światła i cienia i związek z krajobrazem zajmowały najwyższe miejsce, czuć przedsmak tego co zdominowało światową architekturę w połowie XX wieku²⁵⁸.

Architekci modernizmu inspirowali się architekturą ludową, jednak dalecy byli od nawiązań do pierwotnego wernakularza. Architektura ludowa kojarzyła się z tradycją, natomiast moderniści mieli budować architekturę świeżą, nową, stąd wszelkie intencjonalne odwołania do wernakularyzmu czy do klasycyzmu były nie na miejscu. Zdarzały się jednak wyjątki. Corbusier lubił odwoływać się do tradycji, często zmyślonej, jak w przypadku *Kiedy katedry były białe*²⁵⁹. Natomiast swój moduł, na którym oparł nową zasadę kompozycji wywodził z czasów prehistorycznych²⁶⁰. Jednak o ile corbusierowski moduł miał być miarą przeniesioną z proporcji ludzkiego ciała, to moduł architektury drewnianej wywodził się raczej z możliwości konstrukcyjnych pojedynczej drewnianej belki.

Jednym z nielicznych projektów wprost nawiązujących do architektury ludowej był *Blockhaus Sommerfeld* w Berlinie, autorstwa Waltera Gropiusa. Ta jednopiętrowa willa z czterospadowym dachem i drewnianą konstrukcją zrębową jest nietypową realizacją w portfolio założyciela

²⁵⁸ Barry Bergdoll, *Introduction [do:] Modern Architecture and The Mediterranean Vernacular Dialogues and Contested Identities*, red. Jean François Lejeune, , Michelangelo Sabatino, wyd. Routledge, Nowy Jork 2010, s. 14-19

²⁵⁹ Le Corbusier; *Kiedy katedry były białe. Podróż do kraju ludzi...*, red. Leśniak, Andrzej; wyd. Centrum Architektury, Warszawa 2021.

²⁶⁰ Joseph Rykwert, *O rajskim domu Adama, idea pierwotnej chaty w historii architektury*, wyd. SARP, Warszawa 2018, s. 58-60.

Bauhausu²⁶¹. Jest również jedyną realizacją, w której udało się zastosować *jedność rzemiosła*, idei która przyświecała zarówno pierwotnym założeniom Bauhausu, jak i architektom zrzeszonym w ruchu *Arts and Crafts*, gdzie architekci, mistrzowie ciesielstwa, rzeźbiarze, artyści sztuk użytkowych i projektanci mebli pracowali razem nad realizacją. Sam Gropius odciął się później od realizacji, co jest znamienne postawą architektów dojrzałego modernizmu do odwoływania się do źródeł architektury. Gropius w jednym ze swoich listów potępił skazę prymitywizmu i napominał tych, którzy źle rozumieli Roussowski *powrót do natury* jak i również nawoływał do czerpania inspiracji z architektury przemysłowej²⁶².

W latach 50. czyli okresie dojrzałego modernizmu, można dostrzec pewien przedsmak nowego stylu, którego pierwsze manifesty ukażą się dwadzieścia lat później. Wywołany na początku wywołu o modernizmie Le Corbusier zmienia swoje upodobania dotyczące własnego stylu. Długie doświadczenie projektowe oraz wnikliwa obserwacja budownictwa ludowego, nad którym zachwyty towarzyszył wielkiemu architektowi przez całe życie, rozpały w nim podziw nad szczerością niedoskonałości w architekturze, którą żartobliwie nazwał *romantisme du mal foutu*²⁶³, romantyzmem niedoródek. Tak powstała *Maisons Jaoul*,²⁶⁴ gdzie gra użytych materiałów i rozwiązań konstrukcyjnych, ma tworzyć wrażenie prowizoryczności budynku, który został zbudowany z dostępnych na miejscu materiałów, niemalże w gospodarczym modelu wznoszenia budowli. Moderniści ponownie skupiają wzrok na pięknie regionalizmu. Przodują w tym architekci skandynawscy. Daleka północ Europy to region, w którym nie mógł się rozwinąć modernizm ukształtowany w duchu tradycji regionu basenu morza Śródziemnego, ze względów klimatycznych, ale również kulturowych.

²⁶¹ Wolfgang Pehnt, *Gropius the Romantic* [w:] *The Art Bulletin*, nr 53.3, 1971, s. 379-392.

²⁶² Hans Maria Wingler, *Das Bauhaus: 1919-1933 Weimar, Dessau, Berlin und die Nachfolge in Chicago seit 1937*, wyd. Rasch/Dumont, Kolonia 1975, s. 62-63.

²⁶³ *Le Corbusier, Entretiens avec Georges Charensol (1962) et Robert Mallet (1951)*, Vincennes, Frémeaux et Associés, film dokumentalny, 2007.

²⁶⁴ Dom, który powstawał w latach 1951-55, stanowi zespół dwóch budynków. w założeniu architekta miał w jak największym stopniu być dostosowany do indywidualnych potrzeb mieszkańców, którzy, co niezwykle u słynnego architekta, mieli decydujący wpływ na kształt funkcjonalny domostwa. Również w sferze wykonawstwa Corbusier odszedł od tak wielbionej przez siebie dekadę wcześniej prefabrykacji. Wszystkie prace budowlane wykonywane były ręcznie, przez zaufanych rzemieślników i wykonawców. (Caroline Maniaque Benton, *Back to Basics: Maisons Jaoul and the Art of the mal foutu* [w:] *Journal of Architectural Education*, wyd. Wiley, 2007).

Polscy architekci modernistyczny, wzorem swoich kolegów z Zachodu z rzadka odnosili się do tradycjonalizmu, jednak są pewne wyjątki w postaci architektury drewnianej. Przykładem może być seria czterech projektów domów, różniących się wielkością powierzchni użytkowej o drewnianej konstrukcji i takiej samej elewacji jednak z niemal płaskim dachem. Miały stanąć w ramach parcelacji gruntów w Klementynowie, przy Podkowie Leśnej. Autorami projektów byli Bohdan Lahert oraz Józef Szanajca. Każdy typ pomyślany był w ten sposób, iż mógł być budowany jako wolnostojący, bliźniaczy lub w zabudowie szeregowej. Natomiast dzięki standaryzacji drewnianych elementów konstrukcyjnych, koszt budowy miał znacząco się obniżyć²⁶⁵. W latach 30. XX wieku drewno obok szkła i betonu staje się podstawowym materiałem dla polskich architektów hołdujących stylowi międzynarodowemu. Dzięki wsparciu państwa oraz uruchomieniu rodzimej produkcji zestandaryzowanych systemów domów drewnianych powstało wiele osiedli w oparciu o konstrukcje drewniane, m.in. osiedle Związkowiec na warszawskich Bielanych oraz osiedle w Babicach, również nieopodal stolicy²⁶⁶. Jednak jednym z nielicznych przykładów, gdzie drewno jest akcentowane na elewacji jest Kolonia Towarzystwa Osiedli Robotniczych w Lublinie, która powstawała w latach 1935-1946. Składała się z osiemnastu domów Spółdzielni Podoficerskiej, dziesięciu Spółdzielni Legionowej oraz 35 domków dla Związku Legionistów. Projekty bliźniaczych domów zaprojektowanych najprawdopodobniej przez Romana Piotrowskiego w Pracowni Architektonicznej T.O.R, posiadały murowany parter oraz drewniane piętro, zaakcentowane przez użycie tego materiału na elewacji oraz niemal płaski dach²⁶⁷.

Kenneth Frampton w przedmowie do drugiego wydania, ważnego dla badań nad architekturą modernistyczną wydawnictwa, *Changing ideals in modern architecture 1750-1950*²⁶⁸ Petera

²⁶⁵ Zygmunt Wóycicki, *Nowe typy domków drewnianych* [w:] *Architektura i Budownictwo*, nr 10/11, 1926, s. 39-41.

²⁶⁶ Małgorzata Rozbicka, *Modernizm w drewnianej architekturze międzywojennej Polski* [w:] *Architektura XX wieku do lat sześćdziesiątych i jej ochrona w Gdyni i w Europie, Modernizm w Europie - modernizm w Gdyni*, red. Maria Jolanta Sołtysik, Robert Hirsch, wyd. Urząd Miasta Gdyni, Gdynia 2014, s. 33-40.

²⁶⁷ Natalia Przesmycka, *Lublin. Przeobrażenia urbanistyczne 1815-1939*, doktorat, Lublin 2012, s. 196 – 198.

²⁶⁸ Peter Collins, *Changing ideals In Modern Architecture 1750-1950*, wyd. McGill-Queen's University Press Montreal & Kingston, Londyn, Ithaca 1998, s. 14.

Collinsa, twierdzi, że „modernistyczny wernakulaż” nigdy nie powstał, w czym upatruje przyczyny śmierci wielkiego stylu. Jednak nowsze badania zdają się przeczyć słowom profesora architektury z Columbia University. Maiken Umbach, najpierw w artykule²⁶⁹, a później w pracy zbiorowej pod jej redakcją podaje szereg przykładów modernistycznej architektury wernakularnej w Niemczech. We wspomnianej książce autorzy esejów podobnego zjawiska dopatrują się we Stanach Zjednoczonych²⁷⁰, Niemczech²⁷¹ oraz w krajach byłego Bloku Wschodniego²⁷². W tekście *Modernism made Vernacular: The Brazilian Case*²⁷³ Fernando Luiz Mara odnajduje modernistyczny wernakularyzm w Brazylii. Tezie Framptona przeczy sam polski krajobraz. Oddziaływanie wtórne, kiedy to architektura modernizmu kształtowała architekturę wernakularną jest również jedną z tez, którą autor tej dysertacji stara się udowodnić w dalszej części tej pracy. Modernizm wywarł wielki wpływ na kształt architektury regionalnej w Polsce. Charakterystyczna bryła, kształtem zbliżona do sześcianu, w pewnym momencie stała się obowiązującą z urzędu, formą architektury jednorodzinnej nie tylko na przedmieściach, ale również na wsi. Co prawda historia tego typu architektury sięga okresu przedwojennego, a jego pojawianie się w prospektach budowlanych datuje się już na lata 50. XX wieku, jednak to boom budowlany początku pierwszej dekady Gierka przyczynił się do absolutnej dominacji tej formy w polskim krajobrazie²⁷⁴. Proces, jaki przeszła ta forma domu, od awangardowego projektu prezentowanego na wystawach²⁷⁵, poprzez propagandowy

²⁶⁹ Maiken Umbach, *The Vernacular International: Heimat, Modernism and the Global Market in Early Twentieth-Century Germany* [w:] National Identities, 2002.

²⁷⁰ Mike Saler, *At Home in the Ironic Imagination: The Rational Vernacular and Spectacular Texts* [w:] *Vernacular Modernism Heimat, Globalization, and the Built Environment* edyt. Maiken Umbach, Bernd Hüppauf, wyd. Stanford University Press, Redwood City, Kalifornia, Stany Zjednoczone 2021.

²⁷¹ Maiken Umbach, *The Deutscher Werkbund, Globalization, and the Invention of Modern Vernaculars, Texts* [w:] *Vernacular Modernism Heimat, Globalization, and the Built Environment* edyt. Maiken Umbach, Bernd Hüppauf, wyd. Stanford University Press, Redwood City, Kalifornia, Stany Zjednoczone 2021.

²⁷² John Czaplicki, *The Vernacular in Place and Time: Relocating History in Post-Soviet Cities* [w:] *Vernacular Modernism Heimat, Globalization, and the Built Environment* edyt. Maiken Umbach, Bernd Hüppauf, wyd. Stanford University Press, Redwood City, Kalifornia, Stany Zjednoczone 2021.

²⁷³ Fernando Luiz Lara, *Modernism Made Vernacular: The Brazilian Case* [w:] *Journal of Architectural Education*, tom 63, nr 1, 2009, s. 41-50.

²⁷⁴ Hubert Mełges, *Housing in the Polish Countryside (ruralist's reflections)* [w:] *Czasopismo Techniczne*, Kraków 2015, s.83-108.

²⁷⁵ *Przewodnik po wystawie*, [w:] *Katalog Wystawy Budowlano-Mieszkaniowej Banku Gospodarstwa Krajowego w Warszawie na Kole 1935*, red. Tomasz Bobera, Warszawa 1935.

model budynku jednorodzinny dla klasy robotniczej²⁷⁶, aż po zwernakularyzowany dom wiejski, obrazuje przenikanie wielkich idei świata architektury do budownictwa ludowego. Jednak jak można zaliczyć *kostkę polską* do grona architektury ludowej? Otóż wyczerpuje ona większość znamion tego zjawiska. Budowana była kolektywnie, często siłami nie tylko całej rodziny, ale również lokalnej społeczności, w rozumieniu wsi. Używano przy tym tradycyjnych technik budowlanych, a w czasach permanentnego niedoboru również kamienia i gliny. To właśnie specyfika przyspieszenia historii jakie zaszło w XX wieku. Wznoszono nowoczesne budynki, z dużymi przeszkleniami i płaskimi dachami, technikami jakie stosowano od setek lat. Co więcej projekt budynku często tworzyli nie sami architekci, a lokalni urzędnicy, jak choćby członkowie Gromadzkich Rad. Z drugiej jednak strony, nie ulega wątpliwości, że styl międzynarodowy w swoim wschodnim wcieleniu, w pełni przyczynił się do zaniku drewnianej, tradycyjnej architektury²⁷⁷. Pytaniem otwartym jest, czy jej popularność jest wynikiem niezaprzeczalnych walorów funkcjonalnych, zwłaszcza w porównaniu z poprzednimi formami domu wiejskiego czy, też jest to wynik propagandy, mody, a może autorytarnej władzy.

²⁷⁶ *Katalog Rozwiązań Projektowo-Materiałowych Domków Jednorodzinnych Dla Górnictwa*, red. Wacław Badnar, wyd. Ministerstwo Górnictwa i Energetyki Zarząd Biur Projektów Przemysłu Węglowego, Biuro Studiów i Projektów Typowych Górnictwa Węglowego, Katowice 1957.

²⁷⁷ Hubert Melges, *Pozamiejski obraz przestrzenno-architektoniczny Małopolski wczoraj i dziś : (wybrane problemy)*, op. cit.

Postmodernizm

Brian McHale²⁷⁸, amerykański teoretyk literatury uważał, że literaturę postmodernistyczną od modernistycznej odróżnia nacisk na odmienne działy filozofii. Modernizm jest epistemologiczny, bada relacje pomiędzy poznaniem a rzeczywistością, zadając pytania o prawdę, percepcję rzeczywistość. Ponowoczesność ma natomiast tendencje ontologiczne, a naturą jej rozważań jest natura bytu i rzeczywistości. Tak samo jest z architekturą postmodernistyczną. Architekci i teoretycy architektury zadawali pytanie o sens samej architektury, o jej znaczenie, status, ale również eksperymentowali z samą jej materią. Stąd częste nawiązania do architektury historycznej czy to w formie cytatu, czy wręcz ironii, jednak przedstawiana w zupełnie nowym kostiumie materiałowym i kompozycyjnym. Powrót do języka klasycznej architektury²⁷⁹ miał, w mniemaniu ówczesnych architektów, spowodować większe zrozumienie dla nowo powstałej architektury niż dla realizacji modernistycznych, której wymowa w opinii wyżej wymienionych jest niejasna dla społeczeństwa²⁸⁰. Był to również koronny argument Roberta Venturiego, który omawiając zalety swojego projektu Guild House w Filadelfii, przedstawiał klasycyzującą elewację jako bardziej czytelną dla widza²⁸¹. Postmodernistyczni architekci stale przeszukiwali annały historii architektury w celu znalezienia inspiracji do eksperymentowania. Po zachwycie nad architekturą klasyczną i jej reinterpretacją, ujętą w nowych kontekstach, postmoderniści zapragnęli powtórzyć eksperyment z innymi stylami, kolejno więc sięgali po budownictwo z lat 20, 30, i 40. ubiegłego wieku. Odkryto wówczas na nowo rosyjskich konstruktywistów, których zestawiono z filozofią Jacques'a Derridy – dekonstruktywizmem, który dotąd funkcjonował w przestrzeni literaturoznawczej. W 1985 filozof zaproszony został przez Bernarda Tschumiego do współpracy przy projekcie *Parc de la Villette*, co zaowocowało szeregiem tekstów Derridy o architekturze. W ten sposób do palety narzędzi architektonicznych została dołączona

²⁷⁸ Brian McHale, *Postmodernist fiction*, wyd. Methuen, Londyn, Nowy Jork 2003, s. 3 – 6.

²⁷⁹ Charles Jencks, *The Language of Post-Modern Architecture*, wyd. Rizzoli, Londyn 1977, s. 39 – 73.

²⁸⁰ Linda Groat, *Meaning in post-modern architecture: An examination using the multiple sorting task*, [w:] *Journal of Environmental Psychology*, Vol. 2, Issue 1, 1982, s. 3-22.

²⁸¹ Denise Scott- Brown, Steven Izenour, Robert Venturi, *Uczyć się od Las Vegas*. wyd. Karakter, tłum Anna Porębska, Kraków 2013, s. 93-100.

dekonstrukcja²⁸². Na podstawie tych informacji wyłania się obraz ruchu kulturowego, który jest w stanie przyłączyć, zredefiniować i zdekonstruować każdy kod powstały na przestrzeni wieków, co więcej odrzucając pojęcie prawdy, będące dotąd bazą w każdym rozważaniu naukowych i filozoficznych z nurtu racjonalizmu. Zatem każdy wynik eksperymentu, każdy podgląd musi zostać przyswojony bez prawa do jego odrzucenia. Mechanizm ten stał się głównym punktem krytyki ruchu, ponieważ dopuszcza do głównego nurtu dyskursu społecznego nawet najbardziej radykalne poglądy²⁸³. Ponadto przyswajanie i przeobrażanie stylów historycznych, w oczach dzisiejszego badacza socjologii, stanowi zawłaszczenie kulturowe, które jest jednym z grzechów kardynalnych drugiej dekady XXI wieku²⁸⁴. Z tego względu powstaje problem logiczny, jak pogodzić idee zawarte w postmodernizmie z wartościami zawartymi w wernakularyzmie.

Postmodernizm jest często opisywany jako antytradycjonalistyczny, co wynika z jego lewicowego, a w opinii niektórych badaczy, skrajnie lewicowego rodowodu. Stąd nasuwa się pewna trudność z przetworzeniem i asymilacją architektury wernakularnej. Ta jest sama w sobie synonimem tradycjonalizmu, a jej dekonstrukcja i obecność zewnętrznych wpływów można odczytać jako zaprzeczenie podstaw jej istoty. Jednakże architektura ponowoczesna wykazywała silne zainteresowanie architekturą wernakularną, ze względów wynikających z postmodernistycznego głodu zaadoptowania i przeobrażenia historycznych ruchów architektonicznych i wytworzenia własnego języka stylowego opozycyjnego do modernizmu, a co za tym idzie, ustanowienie własnych wzorców kulturowych. Wzorce te są standardowe, uniwersalne i niezależne od jakichkolwiek specyficznych cech lokalnych z ich tłem społeczno-kulturowym, które, według postmodernistów, mogą być swobodnie reinterpretowane i asymilowane w jakichkolwiek kontekstach²⁸⁵. Nie może dziwić więc, iż ponowoczesne wzorce budownictwa i architektury, pod wieloma względami krzykliwe i skomercjalizowane,

²⁸² Mark Wigley, *The Architecture of Deconstruction: Derrida's Haunt*, wyd. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1997, s. I – XI.

²⁸³ Zygmunt Bauman, *Towards a critical sociology: an essay on commonsense and emancipation*, wyd. Routledge & K. Paul, Oxon, Nowy Jork 1976, s. 57 - 63

²⁸⁴ Terry Farrell, Adam Nathaniel Furman, *Revisiting postmodernism*, wyd. RIBA publishing, Newcastle upon Tyne 2019, s. 54.

²⁸⁵ Juan A. García-Esparza, *Epistemological paradigms in the perception and assessment of vernacular architecture*, [w:] *International Journal of Heritage Studies*, nr 21(9), 2012, s. 869–888.

stały się ekspansywne do tego stopnia, iż bezpośrednio wpłynęły na cechy i elementy architektury wernakularnej. Spowodowało to konieczność ponownej reinterpretacji definicji wernakularyzmu, tak aby można było wpisać nowo zachodzące przemiany architektoniczne, społeczno-ekonomiczne i kulturowe jakie przeobrażały dotąd architekturę ludową. Proces ten jest wciąż w fazie powstawania i nie ma jeszcze wykrystalizowanych poglądów na tent temat w literaturze przedmiotu. Juan García-Esparza oraz David Kolb²⁸⁶ krytykują jednak podejście współczesnych badaczy, przedstawiając je jako postawę wykluczającą. Krytykowani badacze wszelkie naleciałości, wpływy i zmiany obce kulturowo w stosunku do regionu z którego pochodzi architektura ludowa, odrzucają, wykreślając je poza nawias architektury wernakularnej. Co więcej sam postmodernizm traktują jako styl przejściowy, inspirowany płytką etyką, który miał niewielki wpływ na architekturę tradycjonalistyczną.

Uwagę badaczy wernakularyzmu przykuł jednak pomniejszy ruch, zrodzony w łonie postmodernizmu i wynikający bezpośrednio z jego filozofii, znany jako *architektura wolności*, a podstawowe cechy tego nurtu zawarte zostały w dwóch publikacjach Johna F. C. Turnera *Freedom to build: dweller control of the housing process (wolność budowania, kontrola mieszkańców nad procesem mieszkaniowym)*²⁸⁷ oraz *Housing By People: Towards Autonomy in Building Environments (Dom i jego mieszkańcy: w kierunku autonomii środowiska mieszkaniowego)*²⁸⁸. Jego *modus operandi* stało się odrzucenie jakiegokolwiek kontroli i wpływu na budownictwo oraz silne odrzucenie idei modernizmu. Był to jednak ruch całkowicie oddolny, ludowy, który głęboko kontestował potrzebę politycznej i planistycznej kontroli nad praktykami budowlanymi, natomiast cała inicjatywa i władza miała być przejęta przez samych ludzi, którzy podjęli wysiłek stworzenia własnego domostwa, czy szerzej, przestrzeni do życia. Dyskurs tego ruchu zapoczątkował niekontrolowaną

²⁸⁶ David Kolb, *The Critique of Pure Modernity: Hegel, Heidegger, and After*, wyd. University of Chicago Press, Chicago 1986, s. 263.

²⁸⁷ John F. C. Turner, Robert Fichter *Freedom to build: dweller control of the housing process*, wyd. Macmillan Company, Nowy Jork 1972.

²⁸⁸ John F. C. Turner, *Housing By People: Towards Autonomy in Building Environments*, wyd. Marion Boyars, Londyn 1976.

rozbudowę, generując rozległe osiedla, jak np. *favelas*²⁸⁹ i *barrios*²⁹⁰ w Ameryce Południowej, *basti*²⁹¹ na subkontynencie indyjskim, *prosfigika* w Grecji, *bidon-ville* w Afryce Północnej, *kampung* w Indonezji i *gecekondu* w Turcji, a także boom budowlany na polskiej wsi w latach 70. i 80. XX wieku, który jak dotąd, nie dorobił się chwytliwej nazwy w literaturze. Ogniska tych ruchów, mimo iż rozrzucone po całym globie, pojawiły się spontanicznie w drugiej połowie XX wieku, jako prowizoryczne rozwiązanie w zakresie mieszkalnictwa w szybko urbanizujących się krajach przy jednoczesnym skokowym przyroście ludności. Ta forma budownictwa, będąc szybkim rozwiązaniem dla palących potrzeb mieszkaniowych, stała się jednocześnie kompromitująca dla scentralizowanego budownictwa społecznego architektury instytucjonalnej, mocno związanej z modernizmem, a co za tym idzie centralizacją procesów decyzyjnych wyrażonych w modelu powojennego państwa opiekuńczego, które nie radziło sobie z dynamiką ogromnego powojennego głodu mieszkaniowego²⁹².

Architektura postmodernizmu zwraca się w stronę tradycji ale wyłącznie w rozumieniu stylów wielkiej architektury, od klasycyzmu poprzez przetworzone w XIX wieku style neogotyckie jak styl wiktoriański czy neowernakularne, jednak wyłącznie w krajach anglosaskich, gdzie popularny był styl królowej Anny, styl neokolonialny, czy styl

²⁸⁹ *Favelas* to zbiorcza nazwa dzielnic robotniczych w Brazylii, charakteryzujących się ubóstwem, wykluczeniem na tle rasistowskim i wysoką przestępczością. Termin w wolnym tłumaczeniu z języka portugalskiego oznacza slums lub getto. Jeszcze zanim powstały współczesne favele, biedni i kolorowi mieszkańcy brazylijskich miast byli stopniowo wypychani z centrum miast i zmuszani do życia na dalekich przedmieściach. Większość współczesnych faweli pojawiła się w latach 60. i 70. XX wieku ubiegłego wieku z powodu masowej migracji ludności wiejskiej do miast. (Camila Carvalho, Cabral Diogo de Carvalho, *Beyond the Favelas: An Analysis of Intraurban Poverty Patterns in Brazil* [w:] *The Professional Geographer*, nr 73.2, 2021, s. 269-281).

²⁹⁰ Podobne do faweli dzielnice biedy w krajach hiszpańskojęzycznych Ameryki Południowej i Azji Południowo Wschodniej. Największa skala tego zjawiska dotknęła Wenezuelę i Filipiny (Enzo Falco, Jesús Zambrano-Verratti, Reinout Kleinhans, *Web-based participatory mapping in informal settlements: The slums of Caracas, Venezuela*. [w:] *Habitat International*, 2019, s. 94)

²⁹¹ Jest to nazwa slumsów w hindi (Alison M. Buttenheim, *The sanitation environment in urban slums: implications for child health*. [w:] *Population and environment*, nr 30, 2008, s. 26-47).

²⁹² Suha Özkan, *Traditionalism and vernacular architecture in the twenty-first century* [w:] *Vernacular architecture in the 21st century: Theory, education and practice*, red. Asquith, Lindsay, Vellinga, Marcel, wyd. Taylor & Francis, Nowy Jork 2006, s.97 – 109.

neogeorgiański. Powrót do tych stylów określa się jako *new tradition*²⁹³. Jednym z najbardziej jaskrawych przykładów tego typu budownictwa jest miasteczko Poundbury w Wielkiej Brytanii, zbudowane według pomysłu ówczesnego księcia Walii.²⁹⁴ Miasteczko łączy w sobie wszystkie tradycyjne style Wysp Brytyjskich jednak z charakterystycznym dla postmodernizmu przetworzeniem i mieszanką stylów w duchu *radykałnego eklektyzmu*²⁹⁵. Jednak sami architekci postmoderniści, skupieni na budownictwie miejskim, nie wykazywali większego zainteresowania tradycyjnym budownictwem wiejskim²⁹⁶.

Przenikaniu idei postmodernistycznych do Polski sprzyjała pewna otwartość, zarówno granic jak i mentalnie ówczesnej władzy, która zmieniła się w 1970 roku. Możliwość wyjazdów zagranicznych otworzyła przed architektami możliwość, choć wciąż utrudnioną, podróży na Zachód, jak i również do krajów Bliskiego Wschodu, z którymi państwa bloku socjalistycznego utrzymywały dobre relacje, a gdzie również realizowano serię projektów architektonicznych i inżynierskich²⁹⁷. W przeciwieństwie do nurtów zachodnich, polski postmodernizm wychodził ze środowisk pravicowych, stąd w ówczesnych projektach można znaleźć silne zakorzenienie w tradycji, tożsamości narodowej, symbolice i duchowości. Polscy architekci adoptowali eklektyczne i historyczne formy zachodnie, próbując bazować na rodzimej typologii²⁹⁸. Starano się również łączyć rodzimą historyczną estetykę z nowymi nurtami. Na gruncie architektury próbowano znaleźć punkty styeczne pomiędzy semiotyką architektoniczną Jana Sasa Zubrzyckiego z semantyką Roberta Venturiego²⁹⁹. Nowe idee przenikały na przedmieścia i wsie nie tylko z pomocą architektów, ale również powracających imigrantów i ponowne łączenie

²⁹³ Virginia McAlester, Lee McAlester, *A Field Guide to American Houses*, wyd. Alfred A. Knopf, Nowy Jork 1996, s. 271.

²⁹⁴ Karol III; *A Vision of Britain: A Personal View of Architecture*, Doubleday 1989.

²⁹⁵ Charles Jencks, *Towards radical eclecticism* [w:] *The Presence of the Past: First International Exhibition of Architecture–Venice Biennale*, nr 80, 1980, s. 30-37.

²⁹⁶ Andrew P. Steen, *Radical Eclecticism and Post-Modern Architecture* [w:] *Fabrications: The Journal of the Society of Architectural Historians*, Australia and New Zealand, nr 25.1, 2015, s. 130-145.

²⁹⁷ Łukasz Stanek, *Miastoprojekt goes abroad: the transfer of architectural labour from socialist Poland to Iraq (1958–89)* [w:] *Journal of Architecture*, nr 17. 3, 2012, s. 361-386.

²⁹⁸ Florian Urban, *Postmodern Architecture in Socialist Poland. Transformation, Symbolic Form and National Identity*, wyd. Routledge, Milton Park, Abingdon, 2021, s. 27.

²⁹⁹ Andrzej Duszka, Jerzy Dziuba, *Architektura znaczenia* [w:] *Architektura*, nr 32.4, 1980, s. 86–95.

rodzin, których członkowie wyjechali za pracą na Zachód.

Wraz z przewrotem 1989 roku i zmianą funkcjonowania gospodarki z centralnie planowanej na wolnorynkową, nowe idee mogły się rozwijać w nieskrępowany sposób. Pojawił się również kapitał na ich realizację oraz szeroki wybór materiałów budowlanych. Powrót do tradycjonalizmu najbardziej widoczny był na prowincji w postaci stylu dworskowego³⁰⁰. Dla architektów miał znaczenie jako kontynuacja przedwojennych idei poszukiwania tożsamości narodowej w architekturze, które zostały przerwane przez rządy autorytarne. Dla inwestorów, styl ten podkreślał ich świeżo zdobyty status materialny, niejako powracając przez to do idei sarmackiej.

Wzajemne oddziaływanie stylów architektonicznych i wernakularyzmów

Jak przedstawiono powyżej, architektura wysoka i architektura wernakularna przez wieki wzajemnie na siebie wpływają oraz obustronnie się inspirują. Istnieje jednak niewidzialna, lecz namacalna, granica, która oddziela te światy. Funkcjonuje ona na pewno w głowach architektów i badaczy zajmujących się tym tematem. To niezbyt zręczne rozróżnienie opisał Robert Redfield³⁰¹, a rozwinął Milton Singer³⁰². Rozróżnił on ludzką cywilizację na *wielką tradycję (great tradition)* i *małą tradycję (little tradition)*. Ta pierwsza prezentuje treści kultury, które uważane są za bardziej wyrafinowane, skłaniają do refleksji oraz prezentują najwyższy poziom estetyki i intelektu, a ze względu na rozpoznaną w nich wartość są archiwizowane i przechowywane. Natomiast mała tradycja jest ludowa, popularna często

³⁰⁰ Ewa Węclawowicz-Gyurkovich, *Postmodernizm w polskiej architekturze* : skrypt dla studentów wyższych szkół technicznych, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 1998, s. 67-81.

³⁰¹ Robert Redfield, *Peasant society and culture: an anthropological approach to civilization*, wyd. University of Chicago Press, Chicago 1956, s. 72.

³⁰² Milton B. Singer, *When a Great Tradition Modernizes: An Anthropological Approach to Indian Civilization*, wyd. Pall Mall, Liverpool, 1972, s 55-67.

prymitywna i związana z tradycją ustną. Redfield w liście do Singera wyjaśnia, jaki ma cel takie rozróżnienie:

*Myślę o tych dwóch tradycjach nie jako o idealnych typach (cywilizacji), ponieważ nie mogę ich scharakteryzować jako istniejące na pewno, albo nieistniejących skrajnych form czegoś; myślę o nich jako o koncepcjach pozwalających na wyodrębnienie w każdej starej cywilizacji o ważnych cechach rozwojowych treści, ról i urzędów, mediów i procesów jednego systemu kultywującego składnik refleksyjny z innymi nierrefleksyjnymi systemami w lokalnych społecznościach*³⁰³.

Redfield twierdzi przy tym, że każda mała tradycja w końcu przejdzie proces czy to na drodze ewolucji, czy też rewolucji i przybierze w końcu formę wyższą. Ta bardzo modernistyczna w swojej treści dychotomia, którą ostro krytykował m.in. Venturi, jest jednak jednym z argumentów obrazujących, że ten podział faktycznie istnieje.

Paul Oliver³⁰⁴ widzi tę granicę w różnicy między mentalnością miejską i wiejską, co rozwija w swoim eseju. O ile ta pierwsza ma tendencję do parcia do przodu, technicyzacji społeczeństwa, a co za tym idzie chęć ciągłego ulepszania wszystkich aspektów życia człowieka o tyle ta druga oparta jest na tradycji, zwyczaju, pragmatyzmie. Życie na wsi jest regulowane bardziej przez praktykę i zwyczaj niż prawo. Przekłada się to również na architekturę. Ta miejska jest ciągle zmieniająca się, migotliwa, rosnąca, ale w ramach technicznych i prawnych regulacji. Natomiast architektura wiejska opiera się na tradycyjnych rozwiązaniach, budynek jest na swój sposób planowany nieświadomie, zarówno konstrukcyjnie jak i estetycznie, a budowniczowie często mają za nic regulacje takie jak prawo budowlane czy warunki techniczne. Jednak jak zauważył Oliver, ślepe przywiązanie do tradycji i uparte trwanie w niej jest niezmiernie rzadkie i najczęściej wynika z izolacji. Wernakularyzm mimowolnie podlega twórczemu rozwojowi, a transmisja wiedzy budowlanej czy estetyki architektonicznej jest naturalna przebiega w sposób

³⁰³ *I think of the two traditions not as ideal-types, because I cannot characterize them as possible but non-existent extreme forms of something; I think of them as concepts for separating out, in any old-established civilization with important orthogenetic features, the content, roles and offices, media and process of one system that cultivates a reflective component with other unreflective systems in local communities.* tłum. KH, ibidem s. 10.

³⁰⁴ Paul Oliver, *Built to Meet Needs, Cultural Issues in Vernacular Architecture*, wyd. Elsevier, Londyn 2006, s. 163-184.

mimowolny, poprzez obserwacje, że innowacja działa, a następnie jej powtarzanie. Oliver nazywa ten proces dyfuzją, będącej formą rozwojową od budownictwa tradycyjnego. Proces adaptacji i zapożyczeń w budownictwie jest obserwowany od tysiącleci i przebiega zarówno wertykalnie, poprzez klasy i poziomy społeczne, jak i horyzontalnie w wyniku przenikania innowacji od innego społeczeństwa. Co więcej, nie jest zabójczy dla tradycyjnej architektury, a ją po prostu zmienia, z drugiej strony jednak z pewnością niesie ze sobą zmiany społeczne³⁰⁵. Myśl ta jest w zasadzie syntezą różnic, jakie dzielą współczesne studia wernakularne od tych z przełomu XIX i XX wieku. Zmiany te są wielostopniowe i stanowią zachodzący w czasie proces. Podobną konstatację podtrzymują Marian i Wojciech Pokropkowie³⁰⁶. Wernakularna, pierwotna osada uderza widza podobieństwem budownictwa, spoiwem tej unifikacji jest tradycja, będąca konstruktem społecznym, zarówno opresyjnym jak i jednoczącym. W miarę liberalizacji tradycji budowlanej lub odgórnego narzucenia jej zmian, pojawiają się niespójności w tkance architektonicznej. Innowacje te są mało widoczne, jednak dla wprawnego widza wyróżniają się na tle spójnej struktury. Ostatnim etapem jest atomizacja lokalnej społeczności, wobec czego architektura zostaje podporządkowana wyłącznie indywidualnym potrzebom. Pierwotna osada stając się nowoczesną, ulegając prądom zewnętrznym, jednocześnie traci spójność. Budynki różnią się od siebie w sposób znaczący, zatarta zostaje jedność kulturowa miejsca³⁰⁷. Stąd wynika ważna konstatacja, iż większość badaczy podchodzi do architektury jako zamkniętego, stworzonego już artefaktu, nie zaś jako procesu, który jest rozłożony w czasie i trwa³⁰⁸.

Procesem odwrotnym, kiedy to twórcy architektury wysokiej sięgają po tradycyjne budownictwo jest koncepcja, silnie wpisana w nurt nowoczesności, powrotu do źródeł, powrotu

³⁰⁵ Gaudenz Domenig, *Tektonik im primitiven Dachbau. Materialien und Rekonstruktionen zum Phänomen der auskragenden Giebel an alten Dachformen Ostasiens, Südostasiens und Ozeaniens. Ein architekturtheoretischer und bauethnologischer Versuch*, wyd. ETH, Zurych 1980.

³⁰⁶ Marian Pokropek, Wojciech Pokropek, *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce, Tom I, Budownictwo ludowe, chałupy i ich regionalne zróżnicowanie*, wyd. Neriton, Warszawa 1995, s. 114.

³⁰⁷ Simon J. Branner, *Building tradition: control and authority in vernacular architecture* [w:] *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice*, red. Lindsay Asquith, Marcel Vellinga, wyd. Taylor and Francis, Londyn, Nowy Jork 2006, s. 23-45.

³⁰⁸ Dell Upton, *Toward a performance theory of vernacular architecture: Early tidewater Virginia as a case study*, 1979.

do natury Jeana-Jacques'a Rousseau³⁰⁹. Aby zilustrować swoją ideę francuski filozof stworzył figurę szlachetnego dzikusa, dobrego z natury i żyjącego blisko natury, dzięki czemu zna pewne pierwotne prawdy, których znajomość człowiek cywilizowany zatracił gdzieś w drodze rozwoju. Na bazie tej koncepcji architekci i badacze architektury epoki oświecenia zaczęli szukać i domniemywać wyglądy pierwotnej chaty, która miała zawierać wszystkie prawdy, będąc jednocześnie nieskończoną krynycą kreatywności, posiadającą dodatkowo wszelkie cnoty, czystość, a przy tym będąc nieskorumpowaną przez cywilizację na temat budownictwa. Powrót do korzeni jest cechą stałą w okresach przejściowych i dotyczy zarówno polityki, nauk społecznych, jak i szeroko rozumianej kultury³¹⁰. Według Rykwerta³¹¹ proces powrotu do źródeł jest stale powtarzającą się czynnością w okresach schyłkowych wielkich stylów architektonicznych. Wówczas świeżości i nieskalaności obecnym stylem szuka się w tradycji. Można więc zakładać, że pojawianie się nowych realizacji nawiązujących do wernakularyzmu, czy ogólniej rzecz ujmując sięganie przez architektów po inspirację z kręgu architektury ludowej zwiastuje nadejście nowego i odwrót od starych stylów. Na podstawie powyższych przykładów, można prześledzić te zależności od architektury neogotyku, poprzez *Arts and Crafts*, *Heimatstil*, modernizm i postmodernizm. Wszystkie te style w swoich początkach sięgały do architektury ludowej, choć u swojego schyłku często się tego wypierając. Może więc, z drugiej strony, odwrót od wernakularnych inspiracji jest przyczyną upadku stylu? Oliwer, Frampton czy Rapoport przekazują wielką prawdę o architekturze ludowej. Jest ona budowana dla ludzi przez tych samych ludzi w ich skali i według ich potrzeb. W dodatku z lokalnych materiałów, w zgodzie z otaczającym krajobrazem. Ta pierwotna podstawowa zasada przyświecała również początkom modernizmu i postmodernizmu, aż do czasu kiedy stały się monumentalne, niezrozumiałe i zatraciły ludzką skalę, nie tylko w fizycznej formie.

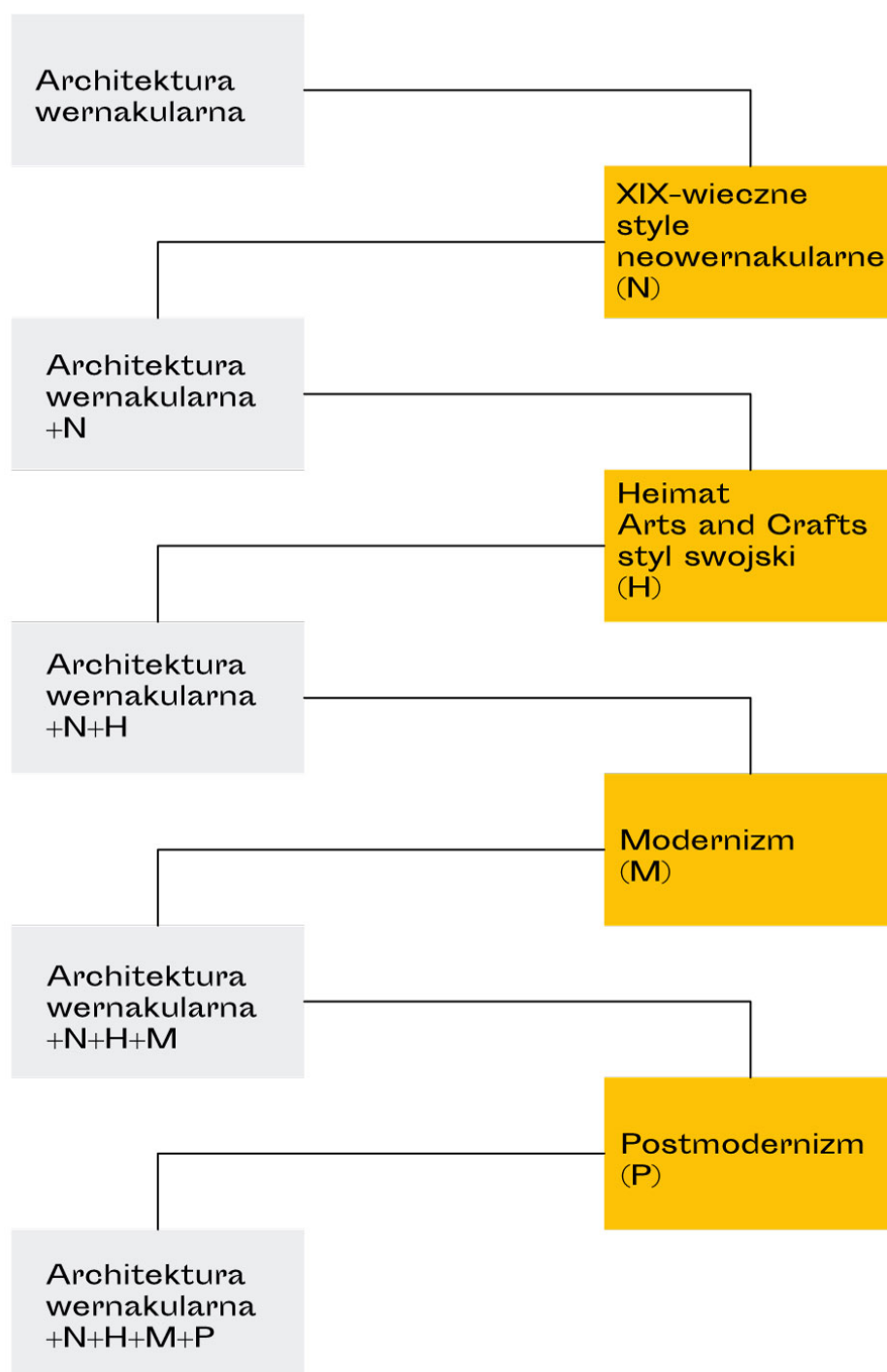
Znamienną cechą wzajemnego oddziaływania architektury wysokiej oraz architektury wernakularnej jest zjawisko, w którym wraz z dyfuzją stylu architektonicznego na budownictwo tradycyjne, rdzeń tego ostatniego ulega przemianie. Wpływy stylów neowernakularnych, *Heimatu*, modernizmu i postmodernizmu za każdym razem dodawały

³⁰⁹ Jeana-Jacques Rousseau, *Trzy rozprawy z filozofii społecznej*, wyd. PWN, Warszawa, 1956, s. 41- 47.

^{310 310} Marian Pokropek, Wojciech Pokropek, *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce, Tom I, Budownictwo ludowe, chałupy i ich regionalne zróżnicowanie*, wyd, Neriton, Warszawa 1995, s. 114.

³¹¹ Joseph Rykwert, *O rajskim domu Adama, idea pierwotnej chaty w historii architektury*, wyd. SARP, Warszawa 2018, 95-114.

pewną częśćkę do genotypu lokalnego archetypu i za każdym razem go zmieniały. Z drugiej strony architekci poszukujący inspiracji w sztuce i architekturze ludowej, rzadko zadawali sobie trudu aby odszukać ich pierwowzór, lecz brali na warsztat tę formę, która przez poprzedni styl już została zmieniona. Jednak aby tradycja w budownictwie lokalnym była nadal czytelna potrzebny jest pewien zestaw cech, *codex*, który mimo przemian ekonomicznych, historycznych czy kulturowych nadal pozostaje ten sam. Tym rdzeniem jest archetyp.

Tab. 2. Wzajemne przenikanie się architektury wysokiej i architektury wernakularnej

3. Archetyp i typologia architektury

Archetyp, pomimo że jest pojęciem pochodzącym z psychologii, na stałe zagościł w badaniach i opracowaniach architektonicznych, stając się niezmiernie wpływowym narzędziem opisu obiektów czy struktur planistycznych. Jednakże jego dokładna definicja jest ogólnie mglista i niejednoznaczna. Termin ten jest narzędziem badawczym występującym w studiach wernakularnych, fenomenologii architektury, antropologii architektury jak i regionalizmie architektonicznym. Tymczasem w tych dziedzinach występują pewne różnice w rozumieniu znaczenia tego zagadnienia. Zmienne jest również pojmowanie tego terminu w zależności od epoki; inaczej rozumieli go moderniści i postmoderniści. Aby wstępnie zrozumieć co się kryje za określeniem archetypu, wystarczy przetłumaczyć to słowo z greki. (z gr. *arche* – początek, *typos* – typ³¹²) czyli w wolnym tłumaczeniu oznacza typ początkowy lub, co chyba bardziej zrozumiałe, typ pierwotny. Termin ten nie był powszechnie stosowany i początkowo pojawił się w tekstach filozoficznych Filona z Aleksandrii w I wieku przed naszą erą i w sferze filozoficznej pozostał, aż do XX wieku³¹³.

Architekci, badacze i artyści od zarania dziejów interesowali się pochodzeniem architektury. W poemacie *Metamorfozy* Owidiusza, poeta przytacza opowieść o skromnej chatce Filemona i Baucis, którą bogowie zamienili w świątynię o marmurowych ścianach i dachu z brązu³¹⁴. Architektura jako dar od bóstwa, był popularnym mitem zarówno w kulturze greckiej jak i rzymskiej. Jednakże Witruwiusz jako pierwszy wywiódł idee, że architektura pochodzi bezpośrednio od natury. Tezy te, ze względu na autorytet autora *X Książki o Architekturze*³¹⁵,

³¹² [https://pl.wikipedia.org/wiki/Archetyp_\(psychologia\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Archetyp_(psychologia)).

³¹³ Carl Gustav Jung, *Archetypy i nieświadomość zbiorowa*, wyd. KR, Warszawa 2006, s.12.

³¹⁴ Joseph Rykwert, *On Adam's House in Paradise: The Idea of the Primitive Hut in Architectural History*, wyd. MIT Press, Cambridge 1981, s. 76.

³¹⁵ Marcus Vitruvius, *O architekturze ksiąg dziesięć*, tłum.K. Kumaniecki, wyd. PWN, Warszawa 1956.

uznawano za pewniki, z którymi nie można dyskutować. Wszakże klasycystyczną architekturę od czasów renesansu kontynuowano, a okres gotyku powszechnie uznawano za aberrację. Stąd powstało poczucie pewnej stałości i niezmienności³¹⁶ zakłócone jedynie przez mroki średniowiecza. Oddanie antycznym ideałom ograniczało jedynie czujne oko inkwizycji, przez co odnoszono się do antycznego dzieła, przez pryzmat teologii chrześcijańskiej. Stąd powstała teza iż traktat wielkiego Rzymianina jest niekompletny, ze względu na jego nieznaną prawdę zawartych w Piśmie Świętym. Skądinąd zestawienie tych dwóch ksiąg, świętej dla chrześcijan i jakby nie było, świętej, dla architektów, zaowocowało powstaniem archetypu świątyni Salomona, uznanej za niedościgniony architektoniczny wzór, również dla Greków, jak wówczas sądzono, a od której miała pochodzić cała architektura klasyczna. Badania nad formą i próba rekonstrukcji tej antycznej jerozolimskiej budowli zajęła badaczom co najmniej dwa stulecia, miała również ogromny wpływ na kształt architektury, nie tylko sakralnej, ale również pałacowej, czego najlepszym przykładem jest Escorial³¹⁷. Szczególne zainteresowanie pierwotnym typem domostwa jako wszechstronnej kategorii analitycznej, nastąpił w XVIII wieku, kiedy to badacze ducha oświecenia analizowali dzieła starożytnych w oparciu o najnowsze odkrycia archeologiczne z rejonu basenu Morza Śródziemnego oraz architekturę podbitych obcych kultur w zamorskich koloniach. Idea *pierwotnej chaty* rozpałała umysły uczonych architektów aż do końca XIX wieku. XX wiek natomiast przynosi skonkretyzowaną koncepcję archetypu, która staje się narzędziem badawczym, dzięki, któremu można analizować powstawanie i rozwój kultur w dowolnym regionie świata³¹⁸.

³¹⁶ Dopiero XX-wieczne badania pokazują, iż antyczna klasyczna architektura wcale nie była jednolita, posiadała swoje tektoniczne i atektoniczne fluktuacje zgodnie z definicją Heinricha Wölfflina (H W, *Podstawowe pojęcia historii sztuki. Problem rozwoju stylu w sztuce nowożytnej*, tłum. Danuta Hanulanka, wyd. Słowo/ obraz terytoria, Wrocław 2006, s. 80-85). Natomiast publikacja *Baroque Architecture in Classical Antiquity* Margaret Lyttelton (M L, *Baroque Architecture in Classical Antiquity*, wyd. Thames & Hudson, Londyn 1974) przedstawia barok, nie jako odosobnione zjawisko, ale pewną skłonność, jakiej ulegała klasycystyczna architektura w wydaniu zarówno rzymskim jak i greckim (hellenistycznym).

³¹⁷ Joseph Rykwert, *O rajskim domu Adama, idea pierwotnej chaty w historii architektury*, wyd. SARP, Warszawa 2018, s. 119-121.

³¹⁸ Victor Buchli, *An Anthropology of Architecture*, wyd. Routledge, Londyn, Wielka Brytania 2013, s. 19-47.

Badania nad początkami architektury

Witruwiusz jako pierwszy zastanawiał się nad pochodzeniem form architektonicznych. Stworzył wówczas teorię, iż narodziny architektury związane są z początkami mowy, organizacją społeczną i moralnością³¹⁹. Powstałe wówczas formy stały się uniwersalne dla całej cywilizacji, a nawet całej ludzkości, z czasem, powoli ewoluując w klasyczne porządki³²⁰. Twierdzenia te pozostawały niepodważalne, aż do czasów wielkich odkryć geograficznych. Pytanie o pochodzenie formy architektonicznej było nierozdzielnie związane z pytaniem o pochodzenie ludzkich formacji społecznych. Kiedy wiedza ta się rozszerzała, zastane teorie poddawano w wątpliwość. W dobie wielkich odkryć geograficznych, ówczesni Europejczycy zauważyli, że klasyczna architektura nie jest uniwersalna, co więcej, jest tylko jedną z form sztuki budowlanej w wielokulturowym świecie. Pierwsi badacze cywilizacji pozaeuropejskich doszli do wniosku, że musi istnieć jakaś wcześniejsza forma, niż grecka świątynia, która łączyłaby cały rodzaj ludzki. Pierwszą tezę wysnuł Antonio Filarete di Averlino. W jego traktacie z 1464 *Libro architetonico (Księga architektury)* łącząc przypuszczenia Witruwiusza z przypowieścią biblijną o wygnaniu z raju stworzył koncepcję jakoby architektura powstała z potrzeby schronienia się przed żywiołami. Dlatego w jego wyobrażeniu pierwszym domostwem była prymitywna struktura z patyków i liści³²¹. Tezę tę rozwinięto dopiero w XVIII wieku, za sprawą pism Abbe Laugiera³²². Przedstawił on teorię *prymitywnej chaty (primitive hutte)*, która będąc częścią większej teorii - uniwersalizmu, głosiła, iż wszystkie cywilizacje i kultury pochodzą od tej samej prymitywnej chaty, której kształt i forma bezpośrednio wywodzą się z form naturalnych³²³. Pomimo chęci podtrzymania tradycji *witruwiańskiej prostoty*, Laugier otworzył architekturę na tradycję karmelitańską, wskazując racjonalną naturę jako źródło architektury:

³¹⁹ Marcus Vitruvius, *O architekturze ksiąg dziesięć*, tłum.K. Kumaniecki, wyd. PWN, Warszawa 1956, s. 24.

³²⁰ Joseph Rykwert, *On Adam's House in Paradise: The Idea of the Primitive Hut in Architectural History*, wyd. MIT Press, Cambridge 1981, s. 137.

³²¹ Suha Özkan, *Traditionalism and vernacular architecture in the twenty-first century*, [w:] *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century*, wyd. Taylor & Francis, 2006, s. 97-109.

³²² Marc-Antoine Laugier, *An Essay on Architecture*, wyd. Hennessy and Ingalls, Los Angeles 1977, (1765).

³²³ *Ibidem*, s. 29.

*Poprzez naśladownictwo naturalnego procesu narodziła się sztuka (...) wszystkie wspaniałości architektury, były wzorowane na małej wiejskiej chatce. To właśnie poprzez zbliżenie się do prostoty pierwotnej formy, unika się podstawowych błędów i zbliża do ideału*³²⁴.

Na w pół mityczna *pierwotna chata*, w oczach Laugiera, była platońskim ideałem, o niemalże boskich właściwościach, którego odbiciem jest cała historia architektury. Obsesja znalezienia tego co pierwsze wpisuje się, obok odejścia od doszukiwania się religijnych wątków w początkach architektury, w myśl epoki oświecenia. Tutaj architektura jest samym procesem naturalnym. Jednak w koncepcji Laugiera, widać już powolne odchodzenie od renesansowej koncepcji *mimesis*. Sama sztuka budowlana co prawda ma się wywodzić ze świata roślin, jednak później architektura nie reprezentowała nic poza własną, wypracowaną wewnątrz dziedziny strukturą. Podobną koncepcję można znaleźć w pismach Rousseau, który również zachęcał do powrotu do natury i nazywał *homme naturel*³²⁵. Pisma Laugiera znacząco wpłynęły na późniejszych twórców, jednak nie naruszały pryncypiów klasycznej architektury. XIX-wieczni architekci, tacy jak Viollet-Le-Duc czy Ruskin widzieli w owej prymitywnej chacie jedynie stelaż dla ornamentu, który miał być nadal esencją architektury.

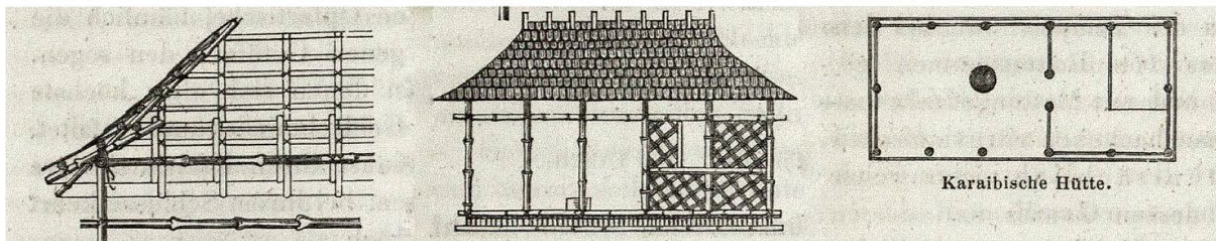
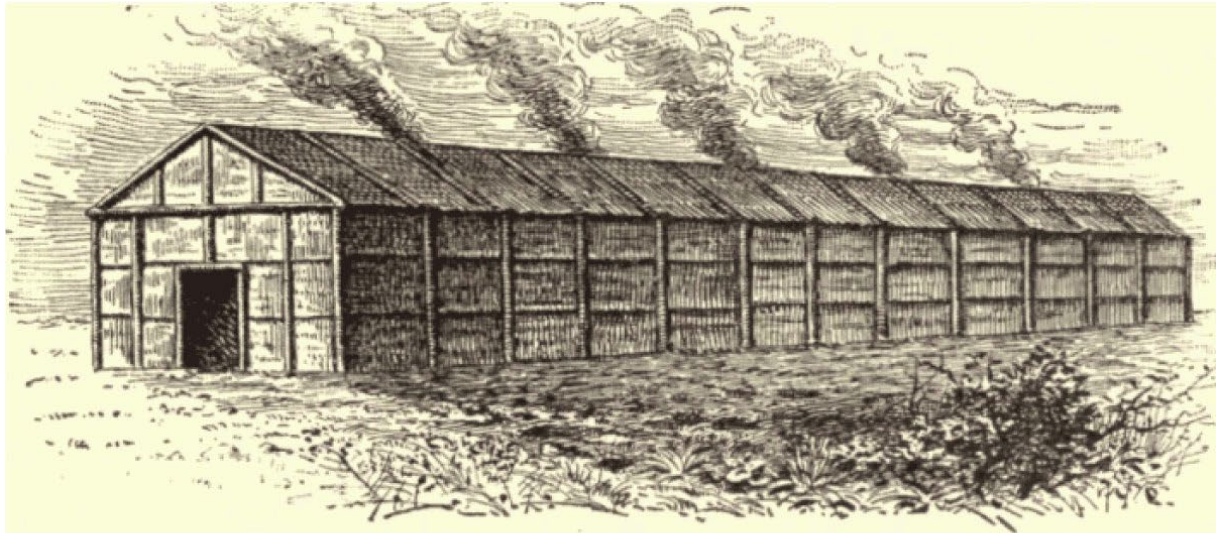
Zmiana miała zajść dopiero wiek później. A Kryształowy Pałac jest tutaj kluczem do zrozumienia kontekstu, w którym Gottfriedowi Semperowi³²⁶ przyszło spojrzeć na pochodzenie form architektonicznych w zupełnie w nowy sposób. Wielka Wystawa w

³²⁴ Such is the course of simple nature; by imitating the natural process, art was born. All the splendours of architecture ever conceived have been modelled on this little rustic hut i have just described. It is by approaching the simplicity of the first model that fundamental mistakes are avoided and true perfection is achieved. tłum. Kamil Hojarczyk

(Marc-Antoine Laugier, *An Essay on Architecture*, wyd. Hennessy and Ingalls, Los Angeles, 1977, (1765), s. 12).

³²⁵ Jean-Jacques Rousseau, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, Amsterdam, 1755 [za:] Mari Hvattum, *Gottfried Semper and the Problem of Historicism*, wyd. Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 31.

³²⁶ Niemiecki praktyk i teoretyk doby historyzmu (Mari Hvattum, *Gottfried Semper and the Problem of Historicism*, wyd. Cambridge University Press, Cambridge 2004).

Il. 1. Długa chata Irokezka

Il. 2. Chata Karaibska z wystawy kolonialnej z 1851 roku

Il. 3. Wielka Wystawa w Londynie z 1851 roku

Londynie była pierwszym tego typu wydarzeniem, gdzie w jednym miejscu zestawiono ze sobą dokonania większości kultur z całego niemal świata. Prezentowane o tyle chętnie, zwłaszcza że stanowiły dowód dominacji europejskich potęg kolonialnych nad resztą globu. Miały też swój podtekst rasistowski, ze współczesnego punktu widzenia, jednak niezmiernie popularny w połowie wieku XIX, mówiący o wyższości białego człowieka nad innymi rasami, w myśl darwinistycznej teorii społecznej³²⁷. Teoria ta kazała, być może nawet podświadomie, wystawić najbardziej prymitywne przykłady budownictwa zamorskich cywilizacji. Jednak dzięki tym niskim pobudkom, udało się jednak zestawić ze sobą wszystkie wczesne formy architektoniczne z różnych stron świata³²⁸. I właśnie podczas odwiedzin Wystawy Kolonialnej w 1851 roku niemiecki architekt zauważa niezwykłą analogię. Chata karaibska na tle stalowej konstrukcji prezentowała przeszłość i przyszłość architektury. Semper zestawiając nowatorską szklaną formę z atawistycznymi motywami drewnianej konstrukcji chaty zauważa:

Gdyby smukłe kolumny stały się nośnikami "prymitywnego" welum, które całkowicie harmonizowałoby z podwieszanymi draperiami i fikuśnymi dywanami, (...) to w tej cudownej budowli powinniśmy byli zobaczyć nieświadomie zrealizowany pierwotny typ najbardziej prymitywnej architektury³²⁹.

Wówczas niemieckiemu architektowi nasunęła się rewolucyjna myśl. Architektura rozwija się w drodze ewolucji, wraz z rozwojem cywilizacyjnym ludzkości. Semper odrzucił w swych rozważaniach całkowicie teorię *prymitywnej chaty*, uważając ją za przejaw mimetyzmu w architekturze, przy tym przesunął czas narodzin architektury na okres, kiedy pierwsze plemiona

³²⁷ Jeffrey A. Auerbach, Peter H. Hoffenberg, *Britain, the Empire, and the World at the Great Exhibition of 1851*, wyd. Ashgate Publishing, Hampshire 2008, s. 44.

³²⁸ Victor Buchli, *Introduction* [w:] *Material culture: critical concepts in the social sciences*, red. Victor Buchli, wyd. Taylor & Francis, Nowy Jork 2004, s. 7.

³²⁹ *In that case the slender columns would have become the bearers of the primitive velum, which would have completely harmonised with the suspended draperies and figured carpets, that hang perpendicularly between the columns and fill up the intercolumnar spaces; and thus, in our age of most complex knowledge, we should have seen in this marvellous building the original type of the most primitive form of architecture unwittingly realised.* tłum. Kamil Hojarczyk.

(Gottfried Semper, *London Writings 1850–1855*, edyt. Michael Gnehm, Sonja Hildebrand, Dieter Weidmann, wyd. Gta Verlag, Zurych 2019, s. 19).

zaczęły kultywować osiadły tryb życia. Odrzucił również drugą popularną wówczas teorię Antoine-Chrysostome Quatremere de Quincy³³⁰. Natomiast uznał, że sztukę budowania ludzkość zawdzięcza wyłącznie własnej pomysłowości, gdzie rozwój architektury jest wynikiem dostosowania budowli do własnych potrzeb. Idea stale udoskonalanej formy opiera się więc na ewolucji, a nie na rewolucyjnych przeblaskach geniuszu. Semper jako pierwszy zaczął dostrzegać ewolucję form architektonicznych oraz stojących za nimi funkcji. Przykładowo twierdził, iż ściana wyewoluowała z tkanych materiałów, które stanowiły przegrody w namiotach ludów koczowniczych. Zapoczątkował przy tym klasyfikację form budownictwa według funkcji i konstrukcji budynku³³¹.

Wystawa Kolonialna przeniesiona po zamknięciu Wystawy Światowej do Victoria and Albert Museum przyczyniła się do uzupełnienia i przeprojektowania modnej wówczas oświeceniowej, linearnej koncepcji rozwoju cywilizacyjnego, co miało wpływ nie tylko na rozumienie rozwoju architektury. Walnie przyczyniła się do rozwoju nauk społecznych, w tym na teorie Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, na których wielki wpływ miały wywrzeć ilustracje i opis Lewisa H. Morgana³³² dotyczące długiej irokeskiej chaty i stosunków społecznych w niej panujących, które Morgan określił jako:

*(...) praktykowali oni komunizm w życiu domowym, a zasada ta znalazła wyraz w architekturze ich domów i przesądziła o jej charakterze.*³³³

³³⁰ Antoine-Chrysostome Quatremere de Quincy (1755–1849) francuski teoretyk architektury, archeolog i krytyk sztuki. Będąc pod wielkim wpływem Laugiera, również poszukiwał źródeł, skąd pochodzi sztuka. Z tą różnicą, że pochodzenie architektury różnicował opierając się na historii i położeniu geograficznym. Quatremere rozróżniał trzy typy społeczności ludzkich: łowiecko-zbierackie, koczowniczych pasterzy oraz ludy rolnicze. (Louis A. Ruprecht Jr, *Classics at the Dawn of the Museum Era: The Life and Times of Antoine Chrysostome Quatremère De Quincy (1755–1849)* [w:] *Arion: A Journal of Humanities and the Classics*, tom 22, 2014, s. 133-174).

³³¹ Mari Hvattum, *Gottfried Semper and the Problem of Historicism*, wyd. Cambridge University Press, Cambridge, , Cambridge 2004, s. 70.

³³² Victor Buchli, *An Anthropology of Architecture*, wyd. Routledge, Londyn, Wielka Brytania, 2013, s. 34.

³³³ (...) *they practiced communism in living, in the household, and that this principle found expression in their house architecture and the predetermined its character*, tłum. Kamil Hojarczyk

Był to zarazem nowatorski opis architektury, o której formie nie decyduje wyłącznie materiał, styl czy konstrukcja, ale również kontekst społeczno-kulturowy. Dzięki tej koncepcji oryginalna, archetypiczna forma zostaje wprawiona w ruch razem z rozwojem społeczeństwa, a co za tym idzie badać należy nie tylko sam artefakt, ale również jego rozwój. Myśl ta wpłynęła na XX wiecznych architektów, m.in. Corbusiera, oraz socjologów, takich jak Claude Lévi-Strauss, który stworzył antropologiczną teorię *strukturalizmu*³³⁴. Zaś na jej podstawie Aldo van Eyck, przełożył tę teorię na język architektury, gdzie w *strukturalizmie architektonicznym czy estetyce liczby* można odnaleźć dalekie echa archetypu³³⁵.

Po odkryciach Bronisława Malinowskiego oraz utworzeniu nowej szkoły antropologii, zwanej teorią funkcjonalistyczną, antropologia czasowo porzuca typologię architektury jako narzędzie badawcze by powrócić do niej pół wieku później za sprawą Amosa Rapoporta³³⁶. Tymczasem nową metodę badawczą nad pochodzeniem i typologią architektury podsuwa psychologia i jej nowe zdobycze wiedzy.

(Lewis Henry Morgan, *Houses and house-life of the American aborigines*, wyd. US Government Printing Office, 1881, s.139)

³³⁴ Koncepcja strukturalizmu Levi-Straussa opiera się na zasadzie badawczej wg. której człowiek musi być interpretowany jako część natury, czyli w kategoriach czynników biologicznych i fizycznych, ponieważ te determinują człowieka. Determinizm ten podlega również funkcjonowaniu ludzkiej myśli. Zasady myślenia człowieka są zakorzenione w jego naturze, w warunkach fizjologiczno-chemicznych mózgu. Dlatego tworzenie kultury jest niczym innym, jak realizacją pewnego naturalnej struktury. Te struktury myślenia i rozumowania są wspólne dla wszystkich ludzi, dlatego też są podstawą do porównań międzykulturowych. Twierdzenie Levi-Straussa, oparte na strukturalnej aktywności ludzkiego mózgu, przekłada się na zjawiska społeczne również podlegające tym samym strukturom. Badając sprawy fundamentalnie, to ludzkość i każdy człowiek z osobna, niezależnie z jakiego środowiska pochodzi, dokonuje tych samych czynności jednak w różny sposób, albo ma ten sam sposób na różne czynności. Antropologia strukturalna, jak nazwano szkołę reprezentującą myśl Lévi-Straussa, przypisuje wszystkim kulturom pewne wspólne cechy, takie jak uniwersalny strukturalizm w mechanice myślenia człowieka, podział rzeczywistości na zasadzie przeciwności oraz opis semiotyczny tzn. opis rzeczywistości za pomocą systemu znaków tj. archetypów. (Marcel Mauss, *Techniques, Technology and Civilization*, wyd. Durkheim Press, Nowy Jork 2011, s. 130).

³³⁵ Francis Strauven, *Aldo van Eyck—shaping the new reality from the in-between to the aesthetics of number* [w:] CCA Mellon Lectures, nr 12, 2007, s. 1-20.

³³⁶ Amos Rapoport, *House Form and Culture*, wyd. Prentice Hall, Hoboken, New Jersey 1969.

Archetypy Carla Gustawa Junga

Na salony współczesnej nauki archetyp wprowadził Carl Gustav Jung. Rozpowszechniając go w psychologii i szerzej jako pojęcie kulturowe. W jego rozumieniu archetypy można określić jako wzorce postaw ludzkich, form, zdarzeń lub symbolów posiadające duży ładunek emocjonalny i przez to wywierające znaczny wpływ na psychikę człowieka. Wywołują nierozumiany, w przestrzeni świadomości, lęk lub fascynację, które związane z pierwotnymi popędami³³⁷. Archetypy, w ujęciu Junga, są *dane* człowiekowi niejako a priori, stanowią praobraz wartości kulturowych i stanowią właściwą treść zbiorowej nieświadomości³³⁸. Archetypy funkcjonują w społeczeństwie w sferze pojęć, symboli i znaczeń rozumianych przez wszystkich. Istnieje ich również tyle, ile typowych sytuacji życiowych. Poprzez powtarzanie pewnych sytuacji wywierają one piętno na strukturze ludzkiej psychiki za pomocą wypełniania jej zarysem formy, jednak bez konkretnej treści, a uwspólnotowanie tych doświadczeń przez społeczeństwo wpisują ją w nieświadomość zbiorową³³⁹. Archetypy są zatem przedstawieniem typowych przeżyć poprzednich pokoleń, gromadzonych od czasów najdawniejszych. Zdaniem Junga nieświadomość zbiorowa zawiera wiele różnorodnych archetypów, np. archetyp cienia, *animy*, *animusa*, męczennika, matki, wojownika, męczennika, trikстера. Są wspólne wszystkim ludziom na Ziemi niezależnie od przynależności rasowej czy kulturowej. Archetypy kształtują się we wczesnym dzieciństwie i zależą zarówno od cech dziedzicznych jak i środowiska kulturowego, w którym dziecko jest wychowywane³⁴⁰. Archetyp jest ściśle związany ze zbiorowością w rozumieniu kulturowym, niemożność jego zrozumienia lub odjęcia się od tych kodów powoduje alienację jednostki (ego). Zachodzi również proces odwrotny, gdzie archetyp

³³⁷ Carl Gustav Jung, *Nowoczesny mit*, [w:] *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, red. Prokopiuk, Jerzy; wyd. Czytelnik, Warszawa 1993, s. 251.

³³⁸ Hipotetyczna część ludzkiej psychiki (psyche) będąca pierwotnym narzędziem ludzkiej percepcji przed wytworzeniem się świadomości u człowieka. Nie jest częścią procesu myślowego, lecz postrzegania, czyli widzenia i słyszenia zjawisk zewnętrznych jednak bez pogłębionego rozumienia. Nieświadomość zbiorowa łączy się z symboliką wody i wszystkiego co jest pod powierzchnią, nie postrzegane rozumem, widziane, lecz odczuwane. Różni się od nieświadomości indywidualnej tym, iż jej kształt nie zawdzięcza osobistym doświadczeniom, które z czasem zostały zapomniane lub wyparte, a jest w pewien sposób dziedziczona w ramach grup społecznych, a przez to ma charakter zbiorowy. Składa się ona z archetypów, które wpływają na świadomość wtórnie, poprzez znaki i symbole nieobleczone jednak w formę. (Jung, Carl Gustav; *Archetypy i nieświadomość zbiorowa*, tłum. Robert Reszke, wyd. KR, Warszawa 2011, s. 27-31, 41, 53-54, 71).

³³⁹ *Ibidem*, s. 59.

³⁴⁰ *Ibidem*, s. 70.

dezintegruje indywidualizm³⁴¹. Co więcej, wszelkie przejawy ludzkiej aktywności intelektualnej, religijnej i kulturowej są jedynie emanacją zakodowanych archetypów, będących pośrednikami pomiędzy chaosem nieświadomości a świadomym działaniem.

Archetyp jako narzędzie badawcze w architekturze

Termin archetyp po raz pierwszy zagościł na łamach literatury architektonicznej w latach 50. XX wieku, w publikacji Paula Zuckera *Town and Square: From the Agora to the Village Green*³⁴². Autor przedstawia w niej pięć typów placów, kładąc nacisk na wartości estetyczne, poczynając od antycznego, a na XVII i XVIII-wiecznym kończąc, nie ograniczając się przy tym wyłącznie do jednej kultury. Analizowane przestrzenie Zucker wpisuje w zaproponowaną przez siebie typologię. Przy czym stara się znaleźć w tych typach ślady archetypu strukturalnego, który łączyłby wszystkie historyczne formy jako pewnego rodzaju zjawisko. Aldo Rossi w książce *Architekturę miasta*³⁴³ z 1966 roku, która okazała się rewolucyjna dla początków postmodernizmu, odrzuca funkcjonalizm jako najważniejsze narzędzie przy planowaniu urbanistycznym, proponując obok koncepcji *locus*, teorię *miejskich artefaktów*. W myśl tej koncepcji samo miasto, jak i poszczególne jego elementy, są artefaktami, które sprawiają, że dana przestrzeń jest indywidualna, szczególna, odstępująca od reguł, a zarazem najbardziej interesująca. Innymi słowy są te części miasta, które nadają mu wyjątkowy charakter, wydobywają te cechy, które decydują o jego tożsamości. Jak pisze Rossi są to:

(...) elementy pierwotne, stałe punkty w miejskiej dynamice. (...) Omijając jednak systematyczny rozwój tego typu programu, starałem się skupić przede wszystkim na problemach historycznych i metodach opisu artefaktów miejskich, na związkach między czynnikami

³⁴¹ Carl Gustav Jung, *Odrodzenie*, [w:] *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, red. Prokopiuk, Jerzy; wyd. Czytelnik, Warszawa 1993, s. 165-177.

³⁴² Paul Zucker, *Town and Square: From the Agora to the Village Green*, wyd. Columbia University Press, Nowy Jork, 1959.

³⁴³ Aldo Rossi, *The architecture of the city*, wyd. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, Londyn 1984 (1966).

lokalnymi a konstrukcją artefaktów miejskich oraz na identyfikacji głównych sił działających w mieście - czyli sił działających w sposób trwały i uniwersalny³⁴⁴.

Artefakty są więc rdzeniem miasta, które pomimo przebudów zachowuje swoje unikalne walory. Są przy tym głównymi generatorami życia społecznego miasta. Rossi proponuje również typologie miejskich budynków opierając się na ich wyglądzie tzn. formie i stylu, jednak tylko tych posiadających pewne uniwersalne wartości dla wszystkich miast i wspólne pochodzenie. Autor określa je jako *typ*, choć bardziej racjonalne byłoby użycie terminu *archetyp*. Przy czym Rossi nie odnosi się ani razu do prac Carla Gustawa Junga. Typy Rossiego, są na tyle wartościowe dla esencji miasta, iż należy się nimi inspirować, aby zachować strukturalną wartość przestrzeni³⁴⁵.

Architektem, który badał miasto pod względem jego form archetypicznych był również Leon Krier. W artykule *The reconstruction of vernacular building and classical architecture (Rekonstrukcja budynków wernakularnych i klasycznej architektury)*³⁴⁶ starał się wydobyć esencję miasta, rozumiejąc je poprzez analizę historyczną i stylistyczną wypełniających je budynków w postaci serii typów zdefiniowanych klasycystycznie i wernakularne. Dla Krieria typy te stanowią podstawę architektury. Natomiast kultura budowlana zajmuje się zasadniczo powtarzaniem typów budynków i ich dostosowaniem do lokalnych warunków użytkowania, materiałów oraz klimatu. Natomiast architektura jako sztuka zajmuje się naśladownictwem i przekładaniem struktury budynku na język symboli zrozumiały dla odbiorcy w miejscu w którym dany budynek powstaje. Warunkiem istnienia dobrego budynku jest zapisanie w jego formie na tyle uniwersalnej symboliki, aby był on czytelny przez stulecia. Krier zauważa

³⁴⁴ (...) *Primary elements, fixed points in urban dynamics* (...) *Bypassing a systematic development of a program of this type, however, I have instead sought to dwell particularly on historical problems and methods of describing urban artifacts, on the relationships between local factors and the construction of urban artifacts, and on the identification of the principal forces at play in the city-that is, the forces that are at play in a permanent and universal way*, tłum. Kamil Hojarczyk, ibidem s.22- 23.

³⁴⁵ Ibidem, s 41.

³⁴⁶ Leon Krier, *The reconstruction of vernacular building and classical architecture* [w:] *The Architects Journal*, nr 37, 1984, s. 55 – 84.

również połączenie formy niektórych typów (archetypów) budynków z ich funkcją, które na stałe na pokolenia wpisały się w świadomość społeczeństwa. Również w swoich licznych rysunkach³⁴⁷ dekonstruował archetypiczne formy domu, kościoła, szkoły, teatru czy placu próbując znaleźć ich uniwersalne wzorce.

Nowszym przykładem badania, które próbuje zidentyfikować pewne stałe, choć różnie wyrażane zasady i pojęcia, jest praca Ronalda Lewcocka³⁴⁸. Wychodzi on z założenia, że dzieła architektury są zasadniczo konceptualne, postulując przy tym istnienie pewnych *modeli mentalnych* lub *konceptji generatywnych*, które działają jak archetypy i mogą wyjaśniać niektóre, czasem nieoczekiwane, podobieństwa, które można znaleźć między formami architektury wernakularnej w wielu częściach świata lub między budynkami z różnych okresów. Analizując prace naukowców zajmujących się kognitywnością, którzy twierdzą, że ludzie posiadają zdolność do tworzenia modeli umysłowych, które są zaprogramowane genetycznie, Lewcock dowodzi, że koncepcje, które zostały rozwinięte w umyśle przy użyciu emocjonalnych połączeń pamięci, zwłaszcza prostych i silnych bodźców, mogą potencjalnie stanowić podstawę architektonicznej lub artystycznej ekspresji. W rezultacie ustanowienia połączeń pomiędzy ideami, emocjami, formami i przestrzeniami, takie *generatywne koncepcje*, które są wynikiem genetycznie wytworzonych i wyuczonych procesów, dają początek konkretnym ideom architektonicznym, które mają siłę archetypów mogą być albo wspólne dla całej ludzkości, albo należeć bardziej specyficznie do jednego społeczeństwa, poniekąd dowodząc słuszności wywodów Junga.

³⁴⁷ Leon Krier, *Drawings, 1967 – 1980*, katalog wystawowy, 1980.

³⁴⁸ Ronald Lewcock, *'Generative concepts' in vernacular architecture*, [w:] *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century*, wyd. Taylor & Francis, 2006, s. 199-215.

Archetyp w ujęciu fenomenologicznym

W badaniach wernakularnych archetyp ma wieloraki charakter³⁴⁹. Jednym z nich jest wymiar fenomenologiczny. Filozofia ta zagościła na stałe w architekturze za sprawą publikacji Christiana Norberga-Schulza *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*³⁵⁰. Autor tego dzieła był pod silnym wpływem wczesnych prac Heideggera³⁵¹, jednego z twórców filozofii fenomenologii. Tekstem, który usypał fundamenty pod nową dziedzinę architektoniczną, tak więc również był ważny dla kształtowania się poglądów Norberga-Schulza jest esej Heideggera z 1951 roku *Bauen, Wohnen, Denken*³⁵². Tekst ten jest o tyle rewolucyjny, iż kompletnie odwraca rozumienie architektury zawarte w pismach modernistów, takich jak choćby prace Nikolausa Pevsnera. Heidegger przedstawia architekturę mieszkaniową jako najważniejszy typ budownictwa, a zarazem jako najbardziej pierwotny rodzaj architektury. Stworzył też koncepcję jedności miejsca i formy architektonicznej, dzięki której Norberg-Schulz zbudował ideę *ducha miejsca*. Aby zrozumieć *genius loci* autor wprowadził dwa pojęcia *struktury* i *znaczenia*. *Znaczenie* opiera się na stosunku dzieła do jego otoczenia, nie jest to jednak relacja jednostronna, oba podmioty wzajemnie na siebie wpływają, a właściwości i poziom tych odniesień określa struktura³⁵³. Różnica pomiędzy miastem a wsią polega na tym, że w mieście architektura wchodzi w integracje z inną architekturą. Natomiast na wsi architektura wchodzi w interakcję z naturą. Norberg-Schulz operuje pojęciem *genius loci* w skali makro, odczytując ducha miejsca w takich miastach, jak Praga, Rzym czy Chartum, gdzie dekonstruuje to co lokalne i obce. Termin ten odgrywa decydującą rolę w nadaniu

³⁴⁹ Studium wernakularne posiada kilka podstawowych elementów którego częściami jest poziom strategiczny i poziom szczegółowy. Strategiczna część studium polega na całościowym badaniu substancji architektonicznej badanego obszaru, aby następnie przejść do inwentaryzacji grup budynków pod kątem skali, masy, kształtu dachów i detali - budynków i detali. w każdym przypadku dąży się do uzyskania pierwotnych czy też podstawowych cech danego budownictwa, zwanych archetypami. (*MUD-Lab Toolkit, Vernacular Study*, red. Philip Black, wyd. University of Mechester Press, Manchester 2021, s.75).

³⁵⁰ Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, wyd. Rizzoli, Nowy Jork 1979.

³⁵¹ Jonathan Hale, *Merleau-Ponty for Architects*, wyd. Routledge, Taylor and Francis Group, Londyn, Nowy Jork 2017, s. 43.

³⁵² Heidegger, Martin; *Bauen Wohnen Denken* [w:] *Mensch und Raum*, 1951.

³⁵³ Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, wyd. Rizzoli, Nowy Jork 1979, s. 166-202.

osadzie jej szczególnej tożsamości³⁵⁴. Autor zajmuje również stanowisko na temat architektury wernakularnej i jej szczególnego dialogu z naturą:

*Miejsca, w których elementy naturalne i wytworzone przez człowieka tworzą syntezę, są przedmiotem fenomenologii architektury. Podstawową relację między tymi dwoma rodzajami elementów wyznacza lokalizacja świata. Gdzie człowiek lokuje swoje osiedla. Gdzie przyroda tworzy przestrzenie, które "zapraszają" człowieka do osiedlenia się. Na to pytanie trzeba odpowiedzieć zarówno w kategoriach przestrzeni, jak i charakteru*³⁵⁵.

Jest to wstęp do zrozumienia czym jest architektura dla miejsca, jak ważnym jest jej korespondencja z otaczającą naturą, które razem tworzą zjawisko (*phenomena*). Jest również zaroszeniem do dyskusji na temat jakości i zalet takiej architektury. Uznając, że istnieje taka forma, która jest syntezą zarówno ludzkich potrzeb jak i dostosowania się do walorów miejsca, czego dowodem jest poprzedni rozdział, w postaci domu tyrolskiego, rodzi się pytanie czy można taką architekturę nazwać ją archetypem miejsca. Sam autor przez archetyp rozumie elementy architektoniczne, takie jak kolumny, dachy szczytowe, łuki, kopuły czy wieże³⁵⁶. Zagadnienie to rozwija inny norweski badacz, będący uczniem Norberga-Schultza - Thomas Thiis-Evensen w *Archetypes of Architecture*³⁵⁷, sprowadza on archetypy do form podstawowych takich jak kolumny, ściany dach, nazywając je gramatycznymi częściami architektury, których wariacje składają się na *architektoniczne zjawiska*. Jednak to znaczenie archetypu jest naznaczone ontologicznym rozumieniem architektury przez postmodernizm,

³⁵⁴ Christian Norberg-Schulz, *Genius loci: towards a phenomenology of architecture*, wyd. Rizzoli, Nowy Jork 1979, s. 166.

³⁵⁵ *Places where natural and man-made elements form a synthesis are the subject-matter of a phenomenology of architecture. The primary relationship between the two kinds of elements is de noted by the world location. Where does man locate his settlements Where does nature form p laces which "invite" man to settle. The question has to be answered both in terms of space and character*, tłum. Kamil Hojarczyk.

(Christian Norberg-Schulz, *Genius loci: towards a phenomenology of architecture*, wyd. Rizzoli, Nowy Jork 1979, s. 178).

³⁵⁶ Christian Norberg-Schulz, *Heidegger's thinking on architecture* [w:] *Perspecta*, nr 20, 1983, s. 61-68.

³⁵⁷ Thomas Evensen Thiis, *Archetypes in architecture*, wyd. Scandinavian University Press (Universitetsforlaget), 2020.

czyli redefinicją i dekonstrukcją architektury, a co za tym idzie zmuszeniem twórcy do rozebrania formy na części pierwsze. Klóci się to z koncepcją Junga, gdzie archetyp jest pojęciem globalnym i niepodzielnym, będąc sam w sobie manifestacją pewnych zjawisk. Można więc przyjąć na potrzeby tego tekstu, iż budynek będący emanacją fenomenu miejsca jest archetypem – archetypem miejsca. Jednym z nielicznych filozofów z nurtu fenomenologii³⁵⁸, który wprost odniósł się do budowy dzieła architektonicznego był Roman Ingarden. W drugim tomie dzieła *Studia z estetyki*³⁵⁹ przedstawił on koncepcję dwupoziomowej percepcji dzieła. Architektura, podobnie jak muzyka, w rozumieniu Ingardena, jest sztuką nieprzestawiającą³⁶⁰, co oznacza, że nie odnosi się dosłownie do materii świata rzeczywistego, jak robi to malarstwo czy rzeźba portretując naturę³⁶¹. Jedyne odniesienia do realizmu czyni w warstwie symbolicznej, jednak zawsze za pomocą własnych kodów, które składają się na *imaginarium* znaczeń, które we współczesnym terminologii może być nazwane *metajęzykiem*³⁶². Archetyp miejsca więc wchodzi w relację z otoczeniem nie za sprawą

³⁵⁸ Fenomenologia, filozofia stworzona przez niemieckiego filozofa Edmunda Husserla i jego ucznia Martina Heideggera, umieszcza w centralnym punkcie rozważań idee, mówiącą, jako istoty ludzkie jesteśmy nieuchronnie ucieleśnionymi podmiotami, a pierwszym i podstawowym środkiem komunikacji ze światem zewnętrznym są zmysły, takie jak dotyk, smak, wzrok i słuch. Myśl fenomenologiczna zapoczątkowana została wraz z publikacją *Dociekań logicznych* Edmunda Husserla w 1900 roku. Fenomenologia w wykształconej już formie zakwestionowała niektóre z najbardziej podstawowych zasad w historii zachodniej filozofii, w tym długotrwały podział na umysł i ciało, który dominował od czasów Platona. Idea ta została udoskonalona przez ucznia Husserla, Martina Heideggera, którego idee czerpały niemal tyle samo z nielicznych zachowanych fragmentów tzw. filozofii przedsokratejskiej, co z liczącej 2000 lat literatury późniejszej. Podczas gdy pisma Husserla nie miały tak bezpośredniego wpływu na architekturę, idee Heideggera zostały podjęte przez wielu historyków, teoretyków i projektantów architektury. (Jonathan Hale, *Merleau-Ponty for Architects*, wyd. Routledge, Taylor and Francis Group, Londyn, Nowy Jork 2017, s. 1-3).

³⁵⁹ Roman Ingarden, *Studia z estetyki*, tom 2, wyd. Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1958.

³⁶⁰ Ibidem, s. 148-152.

³⁶¹ Krzysztof Ingarden, *Teoria budowy dzieła architektury Romana W. Ingardena*, [w:] *Architektura Miasto Piękno*, red. Agata Zachariasz, Miłosz Zieliński, wyd. Oficyna Wydawnicza AFM, tom 1, Kraków 2021, s. 93-109.

³⁶² Problem komunikacji pomiędzy architekturą a odbiorcą podnosi Manfredo Tafuri. Traktując architekturę i urbanistykę jako nośniki informacji, wartości i symboli, należy rozpatrywać związek pomiędzy twórcą, a odbiorcą w kategorii szyfrowania – dekodowania zawartych w utworze treści. Architektura podobnie jak muzyka, będąc sztuką nieprzestawiającą, czyli dziedziną twórczości, której podstawowe elementy, z których dzieło zostało zbudowane, nie odnoszą się do kształtów i form zaczerpniętych ze świata rzeczywistego – naturalnego. Dlatego też architekci, podobnie jak pierwsi ludzie tworzący język, musieli stworzyć własny słownik pojęć, gramatykę, a w konsekwencji stylistykę. Dzięki tym elementom można zbudować złożony komunikat, którego odbiorcą jest społeczeństwo, nie tylko sam użytkownik. Tafuri szczególnie ważną rolę w rozwoju tego języka komunikacji widzi w awangardzie, czy raczej awangardach, ponieważ w rozumieniu

naśladownictwa, a poprzez tłumaczenie i syntezę pewnych form na język architektury. Symbioza ta nie zachodzi jednak natychmiastowo, lecz dojrzewa przez stulecia³⁶³, na poziomie podświadomości w rozumieniu Ingardena lub, jakby chciał Jung, na poziomie nieświadomości zbiorowej, dostrajając się do siebie, lecz pomimo różnych języków współbrzmia jednym i tym samym niesłyszalnym dźwiękiem, jak muzyka sfer.

autora, to zjawisko powtarzające się, a jego zadaniem jest rozrzedzanie, dekomponowanie i rekonponowanie w nowych modulacjach materiału źródłowego oraz kodów figuratywnych, będących konwencją tworzącą architektoniczną rzeczywistość. Eksperymentalizm stale ubogaca język architektury, tworząc zeń strukturę coraz bardziej skomplikowaną i wieloznaczną. Za pomocą eksperymentu odrywane są nowe kody architektoniczne. Metoda ta jednak nie jest zarezerwowana wyłącznie dla epoki współczesnej. Eksperymentalizm późnoantyczny, późnogotycki, manierystyczny, barokowy czy neoklasykistyczny wniósł do języka architektury więcej nowych znaczeń niż ruchy modernistyczne z końca XIX i XX wieku. (Tafari, Manfredo; *Theories and history of architecture*, tłum. Verrecchia, Giorgio, wyd. Harper Collins, London, New York, Granada, 1980 (1968), s. 121-163)

Inny badacz Bruno Zevi, na którego również powołuje się Tafuri, a którego Frank Lloyd Wright nazwał najwybitniejszym teoretykiem architektury epoki, rozróżnia dwa języki architektury. Pierwszym z nich jest język klasycyzmu, będący najbardziej rozwiniętą formą przekazu, doskonałą przez wieki, z wymyśłą gramatyką w formie detali architektonicznych oraz stylistyką w formie kompozycji. Nowy rodzaj języka architektonicznego, jeszcze nie w pełni wykształconego (słowa te pisał w 1964 roku), widzi w twórczości i filozofii modernizmu. Właśnie w tym nowym języku autor postuluje budowanie krytyki całej historii architektury, która w jego mniemaniu została zawłaszczona i zdekonstruowana przez język klasycyzmu, również style które od rzymskiej czy greckiej proveniencji są dalekie, takie jak budownictwo dalekiego wschodu, gotyk, a nawet barok. Krytyka ta zaś ma odbywać się nie za pomocą słów, a samej architektury, której język jest zdecydowanie bardziej przystępny dla twórców. Wówczas tworzenie się nowego języka architektury zostałyby domknięte. Krytyczna praca z narzędziami architektury implikuje ruch, reakcję po stronie krytykowanego twórcy, niekoniecznie już klasycystycznego. Inną formą przekazu jest również, według Zeviego – ironia. Ten popularny w okresie postmodernizmu środek do budowania ontologii architektonicznej występował już wcześniej, choćby w dziełach rywalizujących między sobą rzymskich architektach; Borrominim i Berninim. (Bruno Zevi, *The modern language of architecture*, wyd. Australian National University Press, Canberra, 1978 (1973)).

Badacz i popularyzator architektury postmodernistycznej Charles Jencks napisał publikację w 1977 roku *The Language of Post-Modern Architecture*, w której przybliżył znaczenie i strukturę języka postmodernizmu. Rysuje się tu wyraźna paralela pomiędzy tą pozycją a wydaną cztery lata wcześniej, choć przetłumaczona na język angielski została dopiero w 1978 roku, książką Bruno Zeviego. Jencks odwołuje się wyraźnie do języka architektury klasycystycznej budując komunikaty postmodernizmu. Wyróżnia przy tym takie części składowe tego języka, jak metafora, która staje się niezbędna do opisu niezrozumiałego dla społeczeństwa języka modernizmu. Jencks przywołuje tutaj istniejące po dziś dzień metafory, które opisywały architekturę połowy XX wieku takie jak *kartonowe pudełko*, *pudełko po butach*, *pudełko na jajka* czy *szafka na dokumenty*. Dobrze wyuczone kody wizualne nawiązujące do znanej przeciętnemu odbiorcy rzeczywistości, tworzą alternatywny do języka architektury język opisu tegoż zjawiska. Za pomocą tej sytuacji Jencks udowadnia, że język modernizmu jest niezrozumiały, dlatego warto wrócić do zrozumiałego dla wszystkich języka klasycznej architektury. Następnie autor przechodzi do omówienia słownictwa, składni i semantyki budując mosty znaczeniowe pomiędzy architekturą klasyczną i postmodernistyczną. (Charles Jencks, *The Language of Post-Modern Architecture*, wyd. Rizzoli, Londyn 1977).

³⁶³ Hubert Melges, *Pozamijski obraz przestrzenno-architektoniczny małopolski wczoraj i dziś: (wybrane problemy)*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2018, s. 189.

Dom tyrolski jako archetyp miejsca

Historia domu tyrolskiego jest przykładem, jak dzięki wieloletniej, a nawet wielosetletniej pracy, można stworzyć uniwersalny archetyp, który stał się wszechstronnym modelem dla krajobrazu górskiego, co więcej, w zbiorowej świadomości scalił się z górskim otoczeniem. Temat domu wiejskiego sięga II połowy XVIII wieku, wtedy to właśnie zaczęto podejmować pierwsze inicjatywy, aby dostosować budynki gospodarstwa rolnego z górskich regionów Austrii do nowoczesnego sposobu produkcji. Temat obejmował również zabudowania mieszkalne, które starano się przeprojektowywać, mając na uwadze zmieniające się potrzeby, również po to, aby wyrażały *postęp* zgodny z oświeceniowymi ideałami³⁶⁴. Na początku wieku XIX powstawały *k.k. Landwirthschaftsgesellschaft* (Cesarsko-Królewskie komisje rolnicze) nadzorując i dotując przebudowy, dzięki czemu zmiany następowały spontanicznie. Budynki drewniane zastępowano murowanymi, strzechę wymieniano na ceramiczną dachówkę lub szingle, a w ostateczności wobec braku funduszy, słomę utwardzoną gliną. Zwracano uwagę na względy higieniczne, takie jak prawidłowe przewietrzanie i nasłonecznienie gospodarskich wnętrz, dlatego też interwencje obejmowały również perforacje w elewacji oraz wymianę kominów, które dotychczas były w większości drewniane. Zmianom ulegały też budynki inwentarskie, które dostosowywano pod względem sanitarnym³⁶⁵.

Ważnym dla badań nad tyrolskim budownictwem ludowym wydarzeniem była wspomniana już Wystawa Światowa w Wiedniu w 1973 roku, gdzie obok wystaw prezentujących wiejską zabudowę CK Monarchii, zlecono również szereg badań nad kondycją tejże architektury. Jednymi z nich były inwentaryzacje Carla A. Romstorfera³⁶⁶, które przedstawiały wzorcowe gospodarstwa rolne dla regionu Austrii. Architekt wywiązał się ze zlecenia z nawiązką tworząc 61 barwnych plansz, które zostały wystawione pięć lat później

³⁶⁴ Hanns Koren, *Vorstufen des „heimatlichen Bauens [w:] Volk und Heimat. Festschrift für Viktor von Geramb*, red. Hanns Koren, Leopold Kretzenbacher, Graz 1949, s. 43 – 62.

³⁶⁵ Arthur Haberlandt, *60 Jahre vergleichende Bauernhausforschung im Rahmen der Anthropologischen Gesellschaft*, wyd. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Wiedeń 1952.

³⁶⁶ Karl Romstorfer, Hubert Wiglitzky, *Vergleichende graphische statistik in ihrer anwendung auf das herzogthums Bukowina und das osterreichische staatsgebiet*, wyd. W. Frick, 1886.

podczas Wystawy Światowej w Paryżu w 1889, której ekspozycja *Histoire de l'habitation humaine (historia ludzkiego osadnictwa)*³⁶⁷, zaprojektowana przez Charlesa Garniera, była odpowiedzią na ogólnoeuropejskie zainteresowanie tematem modernizacji wsi jakie wzbudziły targi wiedeńskie. Romstorfer bazując na swoich badaniach napisał następnie podręcznik do budowy wzorcowej zagrody *Die Stallgebäude in ihrer sanitären Anlage und der Vergleich des Lang-und Querreihensystems (standardy sanitarne budynków zagrodowych oraz porównanie planów długich i krzyżowych)*³⁶⁸.

Równolegle do prezentacji wiejskich chat na Wystawach Światowych trwały prace naukowe nad architekturą ludową. Nowa dziedzina jaką była etnografia, kwalifikując zagadnienia związane z budownictwem ludowym zgodnie z XIX-wiecznymi standardami, przyporządkowywała, podobnie jak strój ludowy, formę domostwa do regionu. Autorem tej koncepcji był Wilhelm Heinrich Riehl, którego prace skupiały się na wyodrębnieniu regionalnych stylów niemieckiej architektury ludowej (Wilhelm Heinrich Riehl: *Die Pfälzer - ein rheinisches Volksbild*, Stuttgart 1857). Badaczem, który rozszerzył koncepcję stylów domowych (*Heimatstil*) na Austrię był Alexander von Peez. W licznych publikacjach³⁶⁹ badał on różnorodną architekturę krajów monarchii, nie wystrzegając się jednak błędów swoich niemieckich kolegów, których rozważania nad formą domu wiejskiego budowane były wokół plemienia, z którego rzekomo się wywodziły, zamiast, co jest obecnie przyjęte, konstruować badania na podstawie uwarunkowań krajobrazowych i środowiskowych. Peez wystrzegął się jednak jałowych dyskusji nad wyższością jednej nacji nad drugą, dzięki czemu stworzył ciekawą koncepcję domu niemiecko-słowiańskiego w Karyntii³⁷⁰. Na bazie m.in. jego badań jego powstało Wiedeńskie Towarzystwo Antropologiczne, którego prace nie ograniczały się jednak wyłącznie do niemieckojęzycznej części Habsburskiej monarchii. Badania objęły

³⁶⁷ Patricia Morton, *The uses and abuses of human geography* [w:] *The Journal of Architecture*, nr 16.6, 2011, s. 805-820.

³⁶⁸ Karl Romstorfer, *Die Stallgebäude in ihrer sanitären Anlage und der Vergleich des Lang-und Querreihensystems*, wyd. Scholtze, Wiedeń 1881.

³⁶⁹ Alexander Peez, *Ueber einige Formen des mitteldeutschen Bauernhauses*. [w:] *Illustrierte Deutsche Monatshefte*, nr 5, 1858/59, s. 68 - 76; czy Peez, Alexander; *Erlebt - Erwandert*, Wiedeń 1899.

³⁷⁰ Oskar Moser Von, *Hundert Jahre Hausforschung in Österreich* [w:] *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, tom XLV/94, Wiedeń 1991, s. 329 – 350.

również wiejską zabudowę Czech, Węgier, Chorwacji i Galicji,³⁷¹ spotykały się z powszechnym zainteresowaniem i uznaniem, co można uznać za wyjątkowe na tle wzrastających tendencji nacjonalistycznych w innych częściach Europy. Warto zwrócić uwagę, że wysiłki Towarzystwa Etnograficznego przyczyniły się do powstania swoistej mody na budownictwo ludowe wśród wiedeńskiej socjety, a nawet wśród rodziny panującej³⁷². Dyskusje organizowane w ramach tej instytucji szybko przeniosły się do specjalistycznego czasopisma, wydawanego od 1895 roku *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*³⁷³ (Austriackie Czasopismo Folklorystyczne), wydawanego do dzisiaj. Powołano również do życia *Mittheilungen der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* (Cesarsko-Królewską Centralną Komisję Badań i Konserwacji Zabytków) w Wiedniu, która obok ratowania zabytków sakralnych i pałacowych, zajmowała się restauracją wartościowych przykładów budownictwa architektury mieszkaniowej, nie tylko mieszczańskiej, ale również wiejskiej, gdzie *Bauernhaus* stał się ważnym elementem austriackiej tożsamości narodowej. Obok ingerencji w celu ratowania zabytku, komisja podejmowała wysiłki mające na celu dokumentację zabudowy całych wsi, dzięki czemu Austria posiada jedno z najobszerniejszych archiwów rodzimej architektury³⁷⁴. Instytucja ta miała zasadniczy wpływ na kształtowanie praktyki architektonicznej na tyrolskiej wsi, padając na podatny grunt. Architekci drugiej połowy XIX wieku cierpieli na chroniczną przypadłość, którą można nazwać głodem nowości, będącym wynikiem przesytu architekturą klasyczną³⁷⁵.

³⁷¹ W badaniach Wiedeńskiego Towarzystwa Etnograficznego nad architekturą wiejską w Galicji i Siedmiogrodzie prym wiedli austriacki badacze Carl A. Romstorfer (*Das Bauernhaus in Galizien und der Bukowina* [w:] Wiener Landwirtsch. Zeitung, 1872, nr 39 oraz *Das Bauernhaus in Galizien und der Bukowina – Das Huzulenhäuser und rumänische Bauernhäuser*. [w:] Wiener Landwirtsch. Zeitung, 1886, nr 89) i Johan Reinhard Bünker (*Polnische Häuser und Fluren aus der Gegend von Zakopane und Neumarkt in Galizien*, Wien, 1907) którzy pozostawili po sobie teksty i inwentaryzacje architektury podhalańskiej i huculskiej. (Bünker, Otto; *Johann Reinhard Bünker – Sein Lebenswerk für die Volkskunde* [w:] Herausgegeben vom Burgenländischen Landesmuseum, Eisenstadt, nr XII/3, Eisenstadt, 1982, s.71-84) Badania ta prowadzono równoległe, a niektóre teksty wyprzedzają badania, dotąd uważane za pionierskie, Zygmunta Glogera i Władysława Matlakowskiego (Władysław Matlakowski, *Budownictwo ludowe na Podhalu*, Kraków 1892).

³⁷² Arcyksiążę Fryderyk Habsburg kazał wznieść dla siebie pawilon myśliwski w stylu tyrolskim, prezentowany później na wystawie milenijnej w Budapeszcie. (Sinkó, Katalin; *Hungary's Millennium Celebration* [w:] *The Age of Emperor Franz Joseph*, Part 2, 1880–1916 Wiedeń 1987, s. 295 -311).

³⁷³ *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, Verein für Volkskunde in Wien*, praca zbiorowa, wyd. Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Wiedeń 1947, s 32- 73.

³⁷⁴ *Jahrbuch der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Tom I, wyd. Braumüller, Wiedeń 1856, s. 3–36.

³⁷⁵ Peter Collins, *Changing ideals In Modern Architecture 1750-1950*, op. cit.

Wernakularna architektura podalpejskich dolin szybko została przyswojona przez wiedeńskich architektów, a ludowy wzorzec dostosowany do ducha epoki³⁷⁶. Następowo, do pewnego stopnia, fałszowanie oryginalnych form architektury tyrolskiej. Projektanci wychowani zgodnie z zasadami historyzmu upiększali prostą, oryginalną formę domu tyrolskiego poprzez bogato rzeźbione zakończenia belek dachowych, balkoniki zdobione fantazyjną snycerką, asymetryczne wykusze, uproszczone historyzujące detale stolarki, jedynie udające ludowe czy polichromie na elewacji. Do tej baśniowej przebudowy samego wyobrażenia domu alpejskiego przyczynił się architekt Johann Wunibald Deininger, który obok projektowania stał na czele wspomnianej Cesarsko-Królewskiej Centralnej Komisji Badań i Konserwacji Zabytków. w wydanym przez niego albumie *Das Bauernhaus in Tirol und Voralberg*³⁷⁷ przedstawiono mocno wyidealizowane³⁷⁸ studium tyrolskiej architektury, upiększając rzeczywistość poprzez dodawanie detali dekoracyjnych zaczerpniętych wprost z stylu historycznego lub innych regionów Austrii i Niemiec. Nie przeszkadzało to, a wręcz pomogło stać się niezwykle popularnym wydawnictwem wśród architektów zajmujących się stylem neowernakularnym. Nie zaprzestano również tworzyć coraz to bardziej fantazyjne projekty wykorzystując przy tym styl tyrolski. *Chateau Tyrolien* na Wystawie Światowej w Paryżu w 1900 roku jest tego przykładem³⁷⁹, że fantazja twórców jest w stanie wyjść daleko poza ramy regionalizmów. Jeden z austriackich krytyków trafnie określił to dzieło jako *coś pomiędzy zamkiem rycerskim a wiejską zagrodą*³⁸⁰, bardziej przypominał francuski donżon z drewnianymi detalami w stylu tyrolskim i był kolejną cegiełką budującą mit baśniowego Tyrolu.

³⁷⁶ Schier, Bruno, *House Landscapes and Cultural Movements in Eastern Central Europe*,

³⁷⁷ Deininger, Johann, W; *Das Bauernhaus in Tirol und Vorarlberg*, wyd. Czeiger S, Wiedeń, 1983.

³⁷⁸ Vöckler, Kai, *The Tyrolean House: Invented Tradition Or Simulacrum?* [w:] Volume, vol. 41, wyd. Archis, 2015.

³⁷⁹ Houze, Rebecca; *National Internationalism: Reactions to Austrian and Hungarian Decorative Arts at the 1900 Paris Exposition Universelle*, [w:] *Studies in the Decorative Arts*, vol. 12, nr 1 (jesień zima 2004-2005), wyd. University of Chicago Press, s. 55-97.

³⁸⁰ *Sein Mittlending zwischen Ritterschloß und Bauernhof*, tłum. Kamil Hojarczyk (W. Fred, *Architektur und Aussendecoration auf der Pariser Weltausstellung* [w:] *Kunst und Kunsthandwerk*, nr 3, Wiedeń 1900, s. 290-309.

Il. 1. Budownictwo tyrolskie przedstawione przez Johanna Deiningera w Das Bauernhaus in Tirol und Vorarlberg.

W pierwszym dziesięcioleciu XX wieku do Austrii przeniknął ruch *Arts and Crafts* w niemieckiej odmianie *Heimatschutz*. Kunnibert Zimmer oraz Gothard Graf von Trapp założyli w 1908 roku *Verein für Heimatschutz*³⁸¹. Głównym celem organizacji było zapobieżenie, z gubnego, w rozumieniu przywódców ruchu, wpływowi industrializacji na malowniczy krajobraz Alp i zniszczeniu przez przemysł rustykalnej tożsamości Tyrolu. Podobnie jak w przypadku Deiningera, wiele spośród popularyzowanych tradycji budowlanych było reinterpretowanych, idealizowanych, a miejscami wymyślanych na nowo. Tendencje te mieszcza się w terminologii *folklorizmu*³⁸². Warto zauważyć, że w czasach przed nastaniem masowej turystyki, rolnicy zamieszkujący górskie prowincje byli raczej biedni i nie mogli sobie pozwolić na tak wyszukane domostwa i bogate stroje ludowe, jakie w swoich publikacjach przedstawiali Deininger czy von Trapp. Z drugiej jednak strony baśniowość alpejskich wiosek sprzedawała się opinii publicznej wyjątkowo dobrze, budując przy tym mit, który będzie trwał

³⁸¹ Michael Wedekind, *Politisierungen von ‚Volkskultur‘ im Tirol des 20. Jahrhunderts: Von der Tracht und ihrer Unschuld* [w:] *Storia e Regione*, vol. 30 Issue 2, 2021, , s. 137-166.

³⁸² Pojęcie we współczesnym jego rozumieniu wprowadził Hans Moser w artykule *Vom Folklorismus in unserer Zeit* (*O folkloryzm w naszych czasach*), (Hans Moser, *Vom Folklorismus in unserer Zeit* [w:] *Zeitschrift für Volkskunde*, nr 58 (2). 1962, s. 177–209), a rozszerzył je dwa lata później w artykule *Der Folklorismus als Forschungsproblem der Volkskunde* (*Folklorizm jako zagadnienie badawcze w folklorystyce*) (*Der Folklorismus als Forschungsproblem der Volkskunde*, [w:] *Hessische Blätter für Volkskunde*, nr 55, 1964, s. 9–57).

Zdefiniował on folklorizm jako *wtórne przekazywanie i przedstawianie kultury* i dodał, że bardziej precyzyjna definicja wciąż nie została opracowana. na podstawie niemieckich dyskusji po artykułach Mosera Hermann Bausinger aby rozszerzyć dyskusję o folkloryzmie, wysłał ankietę do instytutów etnologicznych w całej Europie. Pięciu europejskich etnologów (polski, węgierski, jugosłowiański, szwajcarski i portugalski) napisało artykuły do *Zeitschrift für Volkskunde*. Badacze byli zgodni co do wtórności folklorizmu, ale różnie oceniali to zjawisko. Józef Burszta i treści ideologiczne - zawsze mamy do czynienia z "naturalnym" zjawiskiem życia. Józef Burszta, będący polskim adresatem listu, w artykule opublikowanym w *Zeitschrift für Volkskunde* (Józef Burszta, *Folklorismus in Polen*, [w:] *Zeitschrift für Volkskunde*, Monachium, Berlin, nr 65, 1969, s. 9- 20) twierdził, że

W przypadku folklorizmu mamy do czynienia z co najmniej dwoma zjawiskami:

1. *wykorzystywaniem istniejących elementów folkloru w mniej lub bardziej oryginalnej i autentycznej formie w celu ich rozwinięcia w podobnej formie, niekiedy w środowisku naturalnym, ale niekiedy także w sztucznie stworzonej sytuacji;*

2. *wykorzystywaniem autentycznych elementów folkloru w celu ich artystycznego przekształcenia w nową formę użytkową, mniej lub bardziej odmienną od formy pierwotnej.*

W obu przypadkach mamy jednak do czynienia z procesem, który jest swoisty tylko dla podstawowych zasad i reguł sztuki. Elementy folkloru, które obecnie służą jako wzory lub materiał, są albo

1. *zaczepnięte bezpośrednio ze współczesności w jej doskonałej lub nawet niedoskonałej formie, albo częścię*

2. *z dokumentacji dawno minionych form, które zachowały się w archiwach lub zabytkach kultury materialnej. Pośród tych procedur jest dążenie władz do promowania i ochrony zjawisk folkloru, które nadal istnieją w środowisku naturalnym, aby utrzymać je przy życiu, a nawet rozwijać.*

Najprostszą definicję folklorizmu przytacza Saša Poljak Istenič (Saša Poljak Istenič,; *Texts and contexts of folklorism*, [w:] *Traditiones*, 2011, nr 40.3 s. 51 – 73) gdzie *folklorizm oznacza ogólnie zjawisko społeczne i kulturowe, które prezentuje i ożywia formy kultury ludowej w szeregu wersji, od naukowej rekonstrukcji po (ludowe) wykonanie.*

przez następne stulecia. Ta *wymyślona tradycja*³⁸³, tworząca się na przełomie XIX i XX wieku doprowadziła do usunięcia w cień bardziej umiarkowanych ruchów i ugruntowania pozycji interpretatorskiego ruchu konserwatorskiego. Jednym z większych krytyków całego ruchu *Heimatstil* był Adolf Loos. Jako przeciwnika wszelkich prób wprowadzania historyzmów w architekturze, jego uwadze nie mogła ujść popularność odrodzenia wernakularnego. w artykule *Heimathunst*³⁸⁴ z 1914 krytykuje on próbę przeszczepiania regionalnych stylów na obce im terytoria, m.in. morawskie czy dolnoniemieckie budownictwo wernakularne na grunt wiedeński. Jego uwagę przykuwa również dekoracyjność rzekomo regionalnych stylów, które jak udowadnia w artykule zostały przeszczepione przez architektów z innych regionów, tworząc architektoniczną hybrydę, obcą i nienaturalną. Loos objawia się jako obrońca tradycyjnego budownictwa. Będąc pełen podziwu dla wielowiekowej tradycji, widzi w alpejskim krajobrazie wręcz niemożliwą jedność architektury i natury. W eseju *Architektur* z 1910 pisze:

*Czy mogę cię zaprowadzić nad brzeg górskiego jeziora? Niebo jest niebieskie, woda zielona, a wszystko leży w głębokim spokoju. Góry i chmury odbijają się w jeziorze, podobnie jak domy, gospodarstwa i kaplice. Nie stoją tam jak gdyby zbudowane przez człowieka. Wyglądają one tak, jakby wyszły z warsztatu Boga, podobnie jak góry i drzewa, chmury i błękitne niebo. A wszystko tchnie pięknem i spokojem...*³⁸⁵

³⁸³ *Tradycja wymyślona* oznacza zespół działań o charakterze rytualnym lub symbolicznym, rządzonych zazwyczaj przez jawnie bądź milcząco przyjęte reguły; działania te mają wpajać ludziom pewne wartości i normy zachowania przez ciągłe repetycje - co siłą rzeczy sugeruje kontynuowanie przeszłości. w istocie tam, gdzie to możliwe, owe działania dążą zwykle do ustanowienia więzi z odpowiadającym im czasem minionym. Charakterystycznym przykładem jest tutaj rozmyślny wybór stylu gotyckiego przy XIX-wiecznej przebudowie brytyjskiego parlamentu i równie nieprzypadkowa decyzja po drugiej wojnie światowej, aby odbudować parlament dokładnie na tym samym planie, co poprzednio. Historyczna przeszłość, w którą zostaje wpisana nowa tradycja, nie musi być długa; nie musi sięgać domniemanej, spowitej mgłą, otchłani dziejów. (Eric Hobsbawm, *Wprowadzenie, wynajdywanie tradycji*, [w:] *Tradycja wynaleziona*, red. Eric Hobsbawm, Terrence Ranger, 2008, s 10).

³⁸⁴ Adolf Loos, *Heimatkunst* [w:] *Adolf Loos: Sämtliche Schriften in zwei Bänden – Erster Band*, red. Franz Glück, wyd. Herold, Wiedeń, Monachium 1962, s. 331–341.

³⁸⁵ *Darf ich sie an die gestade eines bergsees führen? Der himmel ist blau, das wasser grün, und alles liegt in tiefem frieden. Die berge und wolken spiegeln sich im see und die häuser, höfe und kapellen tun es auch. Nicht wie von menschenhand gebaut stehen sie da. Wie aus gottes werkstatt hervorgegangen sind sie, gleich den bergen und bäumen, den wolken und dem blauen himmel. Und alles atmet schönheit und ruhe ...*

(Adolf Loos, *Architektur* [w:] *Adolf Loos: Sämtliche Schriften in zwei Bänden – Erster Band*, red. Franz Glück, wyd. Herold, Wiedeń, Monachium 1962, s.302, tłum. Kamil Hojarczyk).

Jednak architekci zakłócają tę idyllę, próbując stworzyć na bazie tradycji nową architekturę, nieważne czy dobrą czy złą, w konsekwencji *spokój, cisza i piękno zniknęły*³⁸⁶. Dlatego Loos pyta dlaczego *każdy architekt, dobry czy zły, bezczęści jezioro*³⁸⁷. Loos zauważył niebezpieczną tendencję, że tam gdzie oryginalne budownictwo jest tworzone przez samych mieszkańców, a wiedza konstruktorska przekazywana jest z pokolenia na pokolenie, następuje wypieranie tradycji przez amalgamat będący zlepkiem wyobrażeń architekta na temat wiejskiego budownictwa. Zdanie to wybrzmiewa dobitniej w tekście *Regeln für den der in den Bergen baut*³⁸⁸ (*zasady dla tych, którzy chcą budować w górach*):

*Zwróćcie uwagę na formy, jakie buduje chłop. Są one bowiem skondensowaną treścią mądrości jego przodków. Ale poszukajcie także przyczyny powstania takich form. Jeśli postęp technologii pozwolił na ulepszenie tej formy, zawsze korzystaj z tego ulepszenia. Cep został przecież zastąpiony przez młockarnię*³⁸⁹.

Ostrzeżenia Loosa dotyczące zachowania i kultywowania rzeczywistej substancji wiejskiej architektury, w czasie gdy je formułował były odosobnionym postulatem. Mit *haimatisches bauernhausen* przybrał rozmiary narodowego kultu. na fali pochodu nacjonalizmów przetaczającego się przez Europę po I Wojnie Światowej, powstała *Ein Buch für das Tiroler Haus (księga domu tyrolskiego)*³⁹⁰ Josefa Stegera z 1923 roku. w tekście tym autor podnosi dom

³⁸⁶ *Da, was ist das? Ein mißton in diesem Frieden. Wie ein Gekreisch, das nicht notwendig ist. Mitten unter den Häusern der Bauern, die nicht von ihnen, sondern von Gott gemacht wurden, steht eine Villa. Das Gebilde eines guten oder eines schlechten Architekten? Ich weiß es nicht. Ich weiß nur, daß friede, ruhe und Schönheit dahin sind. (ibidem)*

³⁸⁷ *Wie kommt es, daß ein jeder Architekt, ob schlecht oder gut, den see schändet? (ibidem)*

³⁸⁸ Adolf Loos, *Regeln für den der in den Bergen baut* [w:] Adolf Loos: *Sämtliche Schriften in zwei Bänden – Erster Band*, red. von Franz Glück, wyd. Herold, Wiedeń, Monachium 1962, s. 329–330.

³⁸⁹ *Achte auf die formen, in denen der Bauer baut. Denn sie sind der Urväter Weisheit geronnene Substanz. Aber suche den Grund der Form auf. Haben die Fortschritte der Technik es möglich gemacht, die Form zu verbessern, so ist immer diese Verbesserung zu verwenden. Der Dreschflegel wird von der Dreschmaschine abgelöst. (ibidem)*

³⁹⁰ Josef Steger, *Ein Buch für das Tiroler Haus*, wyd. Innsbruck Tyrolia, Innsbruck 1923.

tyrolski do rangi ogólnoaustriackiego symbolu narodowego, który szczególnie rezonował po przegraniu I Wojny Światowej, gdy w wyniku traktatu z Saint Germain, Austria po 400 latach wielonarodowej monarchii stała się jednonarodową republiką. Traktat wymuszał również oddanie południowego Tyrolu Włochom, co jedynie zmusiło i tak już rozbudzone w okresie monarchii tendencje nacjonalistyczne w pozostającej przy Austrii północnej części prowincji³⁹¹. W efekcie nacjonalizm stał się dodatkowym, niemniej decydującym składnikiem tworzącym tyrolski mit. Uznając nacjonalizm jako bezrefleksyjną idealizację własnego narodu, z jego historią i kulturą³⁹² lub jego lżejszą formę, którą można nazwać *lokalnym patriotyzm*³⁹³, staje się on ważnym jeśli nie decydującym czynnikiem tworzącym materialny tekst kultury, zbudowanym wokół danego regionu lub grupy etnicznej. Szeroko pojęta duma narodowa pozwoliła za pomocą publikacji branżowych, propagandowych a później powieści i filmów z gatunku *Alpehheimat*³⁹⁴; jak i również filozoficznych tekstów Martina Heideggera pozwoliły tyrolskiemu *Bauernhausowi* stać się wzorem górskiej zabudowy w całej Europie.

Wyzwaniem dla każdej formy roszczącej sobie status archetypu był test modernizmu, stylu, który zupełnie zmienił zasady kompozycji, przenosząc ciężar bryły z układu horyzontalnego (styl klasyczny wywodzący się z antyku) czy wertykalnego (gotyk, neogotyk, art-deco) na plan oparty na module³⁹⁵. Modernizm mimo deklarowanego odrzucenia tradycji zawartej w ponad dwóch tysiącach lat architektury klasycznej, z powodzeniem używał archetypów umożliwiając użytkownikom odczytanie funkcji z formy architektonicznej, zachowując przy tym pozory swojskości za pomocą odczytywania uniwersalnych kodów. Również architektura regionalna, do której przypisany został pewien komponent ideowy, czy to funkcji, symbolu czy tradycji, po przekształceniu do postaci modernistycznej nadal jest czytelna zarówno w formie jak i idei, pomimo tej drastycznej przemiany i bez wątpienia jest

³⁹¹ Georg Grote, *The South Tyrol Question, 1866–2010 From National Rage to Regional State*, wyd. Peter Lang, Berno 2012.

³⁹² John Breuilly, *Nationalism and the History of Ideas*, [w:] *Proceedings-British Academy*, wyd. Oxford University Press Inc., 2000, s. 187-224.

³⁹³ Claire Morelon, *Respectable Citizens: Civic Militias, Local Patriotism, and Social Order In Late Habsburg Austria (1890–1920)* [w:] *Austrian History Yearbook*, 2020, nr 51, s. 193-219.

³⁹⁴ Alexandra Ludewig, *Screening nostalgia: 100 years of German Heimat film*, wyd. Transcript, 2014.

³⁹⁵ Farhad Tayyebi Tayyebi, Demir Yüksel, *Architectural Composition: A Systematic Method to Define a List of Visual Attributes*, [w:] *Art and Design Review*, 2019, nr 7, s. 131-144.

archetypem. Tyrol, pomimo panującego wśród rodzimych projektantów konserwatywnego, wydał kilka ważnych osobowości, które zabłysły na firmamencie modernistycznej architektury. Dwóch z nich należy wspomnieć w kontekście architektury wernakularnej. Jednak zanim to nastąpi powinno się wyjaśnić specyfikę austriackiego ruchu nowoczesności. W przeciwieństwie do swojego niemieckiego odpowiednika, którego ideowe korzenie wywodzą się z Bauhausu, austriacki modernizm unikał projektowania masowego, skupiając się na indywidualnym podejściu do projektu³⁹⁶. Ponadto większość architektów hołdujących nowemu stylowi wywodziło się z ruchu *Heimatschutz*. Stworzyło to środowisko zdolne do podtrzymania żywotności archetypu tyrolskiego oraz eksperymentowania z nim. Na polu gry tradycji z nowoczesnością wyróżnia się Siegfried Mazagg³⁹⁷, niezmiernie zdolny architekt, którego nagła śmierć w wieku zaledwie trzydziestu lat przerwała błyskotliwą karierę. W kontekście architektury wernakularnej na uwagę zasługuje projekt Mazagga - Pensjonat Bergheim z 1932 roku³⁹⁸. Ten zaledwie trzypiętrowy budynek jest nadal uważany za dobry przykład *Neue Bauen am Berg*³⁹⁹. Dzięki dostosowaniu się do skali otaczającej architektury oraz zastosowaniu tradycyjnych materiałów pensjonat doskonale wtapia się w krajobraz tradycyjnych tyrolskich domostw. Patrząc na ten budynek, widoczny staje się wyraźny porządek: bielony murowany parter wspiera trzy piętra z drewnianą okładziną i długimi, rozpiętymi na całą szerokość elewacji balkonami, nadając formie wyraźny rytm oraz otwierając

³⁹⁶ Eve Blau, *The architecture of red Vienna, 1919-1934*, Mit Press, 1999.

³⁹⁷ Siegfried Mazagg (1902-1932) był uważany za jedną z wielkich nadziei architektury w Tyrolu w okresie międzywojennym. Wyposażony w wielką pewność siebie i sporą dawkę talentu, wydawał się być w stanie pomóc ruchowi nowoczesności przebić się w dużej mierze konserwatywnym środowisku jego ojczyzny. Zmarł już w wieku trzydziestu lat, nie mogąc dotrzymać tej obietnicy. Niemniej jednak nieliczne budynki zrealizowane i zaprojektowane przez Mazagga są świadectwem sprawnego łączenia ducha epoki oraz tradycji miejsca. Pozostawione przez niego nieliczne realizacje w dużej mierze z katalogu funkcji turystycznej takie jak hotele i pensjonaty w podalpejskich miejscowościach. tłum. Kamil Hojarczyk (Bettina Schlorhauser, Joachim Moroder, *Siegfried Mazagg-Interpret Der Frühen Moderne In Tirol*, wyd. Springer-Verlag, Wiedeń 2016).

³⁹⁸ *Ibid* s. 174-177.

³⁹⁹ *Neue Bauen am Berg* – jeden z terminów w niemieckiej myśli architektonicznej odnoszącym się do budownictwa w wysokich górach, przede wszystkim schronisk i hoteli. Trudność zaprojektowania takiego budynku stanowią warunki klimatyczne oraz środowiskowe. Konstrukcja musi być solidna, wytrzymująca wiatr i niepogodę przez dziesiątki lat, zapewniając przy tym przebywającym w niej osobom ochronę i bezpieczeństwo. Wymagania stawiane temu budynkowi wydają się więc rosnać z każdym metrem wysokości. Budowanie w wysokich górach to budowanie w ekstremalnych warunkach i jednocześnie we wrażliwym środowisku ekologicznym. Poza fizyczną i estetyczną wytrzymałością budynku, wymaga to od architektów, budowniczych i użytkowników świadomości zakresu ich odpowiedzialności wobec środowiska, krajobrazu i innych użytkowników. (Anne Isopp, *Editorial*, [w:] *Zuschnitt Zeitschrift über Holz als Werkstoff und Werke in Holz*, nr 69, 2018, s. 3).

od strony południowej i wschodniej na światło słońca oraz panoramę Alp. Całość zamyka z jednej strony linia dachu, z wielkim okapem urozmaiconym trójkątnymi wspornikami. Z drugiej strony elementem kończącym jest monolityczny, drewniany ryzalit zepchnięty do narożnika, który swoją jednolitą strukturą łamie wcześniej ustalony porządek. Dopiero uważnie przyglądając się temu budynkowi, można zauważyć, pewien dysonans – dach jest niemal płaski, wyraźnie różniąc się od pozostałych budynków. Architektowi udało się przemycić ducha alpejskiego archetypu i zamknąć go w wyraźnie nowoczesnej formie. Struktura stworzona przez Mazagga w pensjonacie *Bergheim* stała się lejtymotywwem jego późniejszych dzieł. Podobne motywy stylistyczne odnaleźć można w Landhaus Jenewein w Seefeld z 1932 oraz niezrealizowanych projektach jak *Haus Köbe* czy pensjonat w Garlos⁴⁰⁰. Jednak tak nowoczesne budownictwo jest rzadkością w krajobrazie Alp, pomimo zapotrzebowania na przestrzeń hotelową dla stale zwiększającej się liczby turystów odwiedzających Tyrol. Problem z jakim przyszło się zetknąć lokalnym planistą był wyborem pomiędzy niekontrolowanym rozrostem alpejskich miejscowości, szczelnie wypełnionych niewielkimi pensjonatami, budowanymi jednak z uszanowaniem miejscowej tradycji lub, wybór punktowych molochów ze szkoły Corbusiera, szanujących przestrzeń, jednak wprowadzających dychotomię stylistyczną. Ten niemożliwy do zrealizowania dylemat rozwiązał inny znany austriacki architekt – Clemens Holzmeister⁴⁰¹. Zaproponował on nowy model hotelu, którego kształt oparł na proporcjonalnie przeskalowanej formie miejscowego archetypu. *Sankt Anton Post Hotel* zamiast tradycyjnych trzech kondygnacji ma ich aż siedem, mieszcząc około setki pokoi. Aby zmniejszyć ciężkość tak olbrzymiej struktury w krajobrazie wsi, Holzmeister otoczył główny budynek mniejszymi, choć podobnymi domkami, przez co skala obiektu nie zraża, wpasowując się w panoramę miejscowości. Dzięki tym sprytnym zabiegom *Hotel Sankt Anton* stał się wzorem dla innych alpejskich kurortów stojących przed

⁴⁰⁰ Bettina Schlorhauser, Joachim Moroder, *Siegfried Mazagg-Interpret Der Frühen Moderne In Tirol*, wyd. Springer-Verlag, Wiedeń 2016, s 178 - 183.

⁴⁰¹ Clemens Holzmeister (1886-1983) studiował w latach 1906-1913 na Politechnice Wiedeńskiej pod kierunkiem Maxa von Ferstela i Siegfrieda Simony'ego, których stał się następnie asystentem. W latach 1919-1924 pracował jako nauczyciel w Państwowej Szkole Przemysłowej w Innsbrucku, a następnie przeniósł się do Akademii Sztuk Pięknych w Wiedniu, gdzie do 1938 roku kierował Mistrzowską Szkołą Architektury. Po emigracji do Turcji w latach 1939-1949 był profesorem na Politechnice w Stambule. W 1949 roku powrócił do Wiednia, gdzie do 1961 r. ponownie kierował Mistrzowską Szkołą Architektury na Akademii Sztuk Pięknych. Clemens Holzmeister jest jednym z najśłynniejszych austriackich architektów, znanych również na całym świecie, a jego dorobek obejmuje ponad 700 prac. (Clemens Holzmeister, Georg Loewit. Christian Fuhrmeister, *Clemens Holzmeister*, wyd. Haymon, Innsbruck 2000).

dylematem zwiększenia zysków z turystyki przy jednoczesnym zachowaniu krajobrazu kulturowego.

Świadomość umiaru przy wznoszeniu i rozbudowie pensjonatów po II Wojnie Światowej, przy lawinowym wzroście turystyki, stała się źródłem światowego sukcesu regionu. Presja inwestycyjna nie zdołała skruszyć dobrze opracowanych planów miejscowych. Planowane wprowadzenie zestandaryzowanej typologii dla budownictwa turystycznego okazało się niepotrzebne, a przywiązanie do tradycyjnego budownictwa stanowiło wystarczającą ochronę przed zakusami wielkiego kapitału narzucającego obce wzorce architektoniczne. Taka polityka oprócz oczywistych plusów ma jednak swoje ciemne oblicze. Zachowanie krajobrazu kulturowego przy praktycznym zahamowaniu rozwoju przestrzennego powoduje elitaryzację wypoczynku w Tyrolu, przy stale zwiększających się kosztach życia wśród mieszkających tam na stałe, co z kolei powoduje gentryfikację.

Na podstawie archetypu domu tyrolskiego, można dostrzec, iż jest on w pewien sposób sztucznym konstruktem. I na swój sposób odnosząc się do książki Erica Hobsbawma⁴⁰² jest on wymyśloną tradycją pochodzącą tak naprawdę z drugiej połowy wieku XIX. Jednak mimo licznych przemian jakim uległ za sprawą kolejnych stylów; dziewiętnastowiecznych prądów neowernakularnych, dwudziestowiecznego *Heimatstil*, a później modernizmu i postmodernizmu zachował swoją czytelność jak i główne zasady kompozycji takie jak proporcje, nachylenie dachu, rytm elewacji czy detale. Amos Rapoport⁴⁰³ uważał, że natura ludzka zawiera elementy stałości i zmiany w odniesieniu do natury biologicznej, percepcji i zachowania, które są powiązane kulturowo. Zatem dla balansu ludzkiej natury muszą istnieć dwa pierwiastki, zmienne, jak i wrodzone i stałe. Ładunek symboliczny zakodowany w archetypach ma na celu pomoc w interpretacji stałych i powtarzających się w historii odniesień ikonograficznych, intelektualnych czy właśnie architektonicznych. Pomimo naturalnych tendencji społeczeństwa do zmian i rozwoju, odgrywają one rolę, zarówno wewnętrznej

⁴⁰² Eric Hobsbawm, Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, wyd. Cambridge University Press, Cambridge 1983.

⁴⁰³ Amos Rapoport, *House Form and Culture*, wyd. Prentice Hall, Hoboken, New Jersey 1969, s. 130-132.

wartości samej architektury, jak i czynników łączących budynek ze strukturą społeczną, jego tożsamością i historią. Tak więc na dom tyrolski można spojrzeć z innej strony. Pełni on rolę integrującą lokalne społeczeństwo, przez które był wypracowywany przez prawie 300 lat, z tym wiąże się duma i symboliczna wartość dla regionu. Ponadto Alpy miały szczęście do architektów respektujących ich wielowiekowe dziedzictwo, co prawda zmieniając je, jednak nie na tyle aby zatarły swoją genetyczną tożsamość. Wykonali w końcu na tyle dobrze swoją pracę, że alpejska wioska stała się fenomenem kulturowym na całym świecie, symbolem piękna, jedności natury i architektury. Jest kopiowana na całym świecie nie tylko jako pojedyncze budynki, ale nawet w postaci całej wioski, jak to uczynili Chińczycy w prowincji Guangdong, gdzie dokładnie odtworzyli austriacką wioskę Hallstatt⁴⁰⁴.

⁴⁰⁴ *Chinese Secretly Copy Austrian UNESCO Town*, [w:] der Spiegel International
(<https://www.spiegel.de/international/europe/xeroxed-village-chinese-secretly-copy-austrian-unesco-town-a-768754.html>)

4. Badania terenowe

Na podstawie badań i inwentaryzacji zabudowy wsi, które przeprowadzono na terenie powiatów chrzanowskiego i krakowskiego, we wsiach: Babice, Bołęcin, Brodła, Chrzanów, Czułówek, Jankowice, Kaszów, Kwaczała, Metków, Okleśna, Olszyny, Płaza, Rozkochów, Wygiełzów, Zagórze, Żarki i mieście Alwernia, stworzono systematykę budownictwa wiejskiego, dzieląc ją na 5 grup typologicznych, 22 typy oraz 104 podtypy⁴⁰⁵. Jako wzorzec do tworzenia typologii budownictwa ludowego posłużyły badania Jerzego Czajkowskiego, u którego wyznacznikiem były rodzaj materiału budowlanego, rzut budynku, podstawowe rodzaje konstrukcji ścian i dachów, zewnętrzny wygląd obiektów, niekiedy pewne fragmenty budynku odróżniające go od innych⁴⁰⁶. Inną publikacją, która posłużyła za inspirację była publikacja *A Field Guide to America's Historic Neighborhoods and Museum Houses: The Western States. Great American Houses and Their Architectural Styles*⁴⁰⁷, gdzie typy budynku podzielono ze względu na okres powstania, styl, formę dachu i orientację względem niego wejścia, kompozycję i formę budynku oraz strukturę budynku.

Powstałą na tej bazie typologię dopasowano do 10 wsi: Babice, Brodła, Jankowice, Kwaczała, Okleśna, Olszyny, Płaza, Rozkochów, Źródła, Żarki oraz miasta Alwernia, przeprowadzając analizę zabudowy, zilustrowaną na załączonych ilustracjach.

⁴⁰⁵Typologia, nauka o typach, jest jednocześnie zabiegiem systematyzującym, polegającym w architekturze na wyróżnianiu typów rozwiązań projektowych, dokonywaniu porównywań poszczególnych rozwiązań z rozwiązaniem obranym jako typ, grupowaniu, porządkowaniu i dzieleniu według typów

Hanna Adamczewska-Wejchert, *Kształtowanie zespołów mieszkaniowych*. wyd. Arkady, Warszawa 1985.

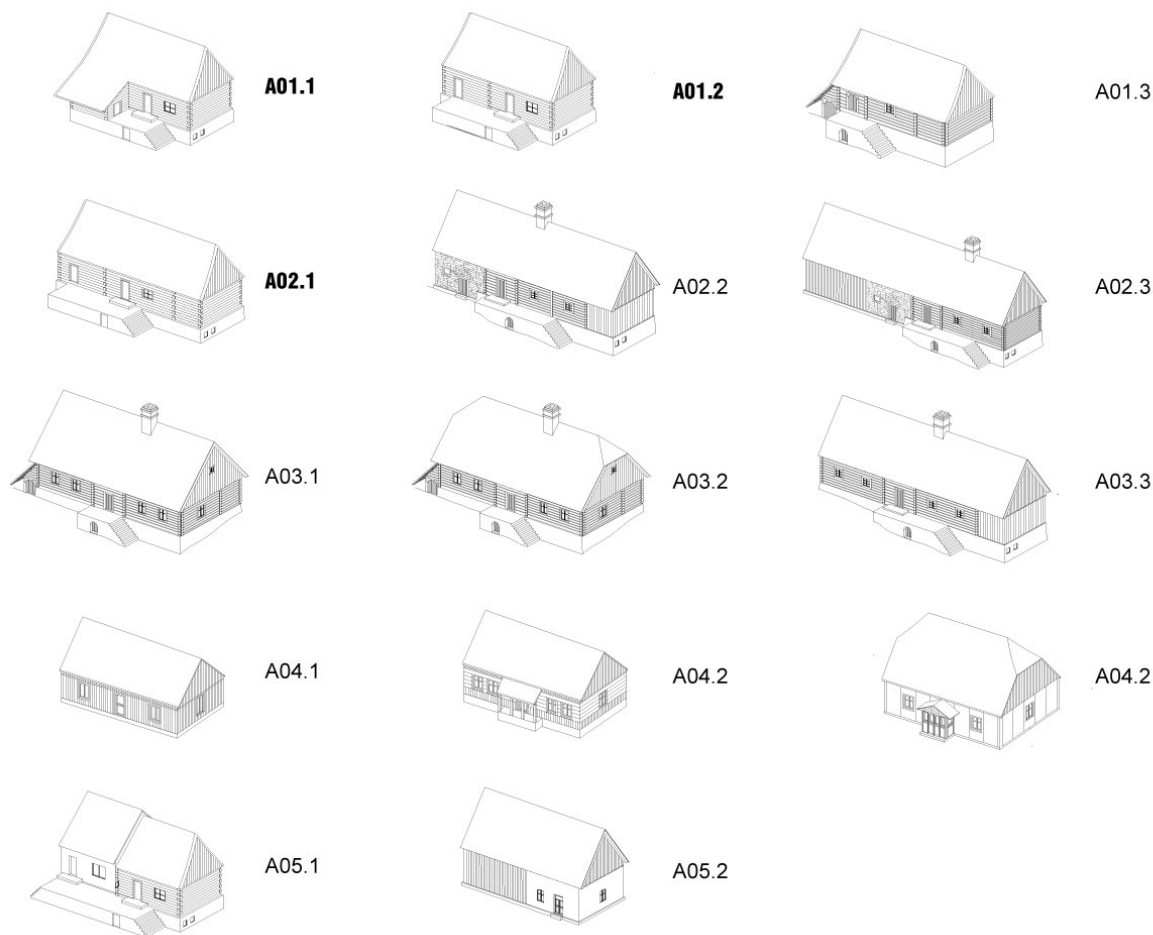
⁴⁰⁶ Jerzy Czajkowski; *Budownictwo wiejskie w Krakowskim*, [w:] Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, nr. 22, 1976, s. 49.

⁴⁰⁷ Virginia McAlester, Lee McAlester, *A Field Guide to America's Historic Neighborhoods and Museum Houses: The Western States. Great American Houses and Their Architectural Styles*, wyd. Knopf, 2010

Pięć grup typologicznych podzielono ze względu na czas powstania, styl, formę kubatury, oraz materiał z którego wykonano budynek:

- Grupa A – budownictwo drewniane z lat 1800 – 1950.
- Grupa B – budownictwo murowane z lat 1880 – 1970.
- Grupa C – budownictwo murowane z wpływami niemieckiego *Heimatu* z lat 1930 – 1970.
- Grupa D – budownictwo o sześciennym kształcie z lat 1950 – 1990.
- Grupa E – budownictwo powstające w latach 1990 – 2008 nawiązujące do stylów historycznych w tym do stylu dworskiego.

Grupa A

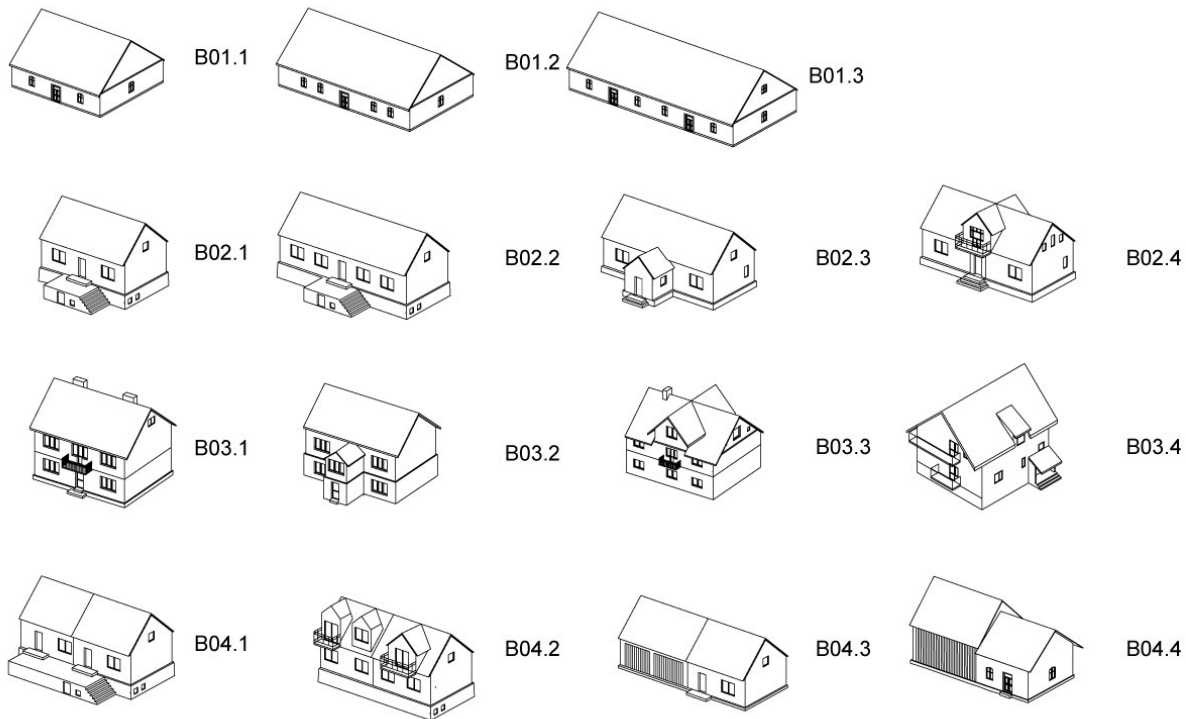
Il. 4. Typy i podtypy grupy A

Typy i podtypy budynków grupy A

- 1) A01. – drewniana chałupa jednotraktowa, jednoizbowa z komorą, lub dwuizbowa, zajmowana przez dwie rodziny.
 - a) A01.1 – budynek z dachem dwuspadowym, jednoizbowy z komorą i zewnętrznym pomieszczeniem gospodarczym
 - b) A01.2 – budynek z dachem dwuspadowym, dwuizbowy dla dwóch rodzin.
 - c) A01.3 – budynek z dachem dwuspadowym, jednoizbowy z komorą, sienią oraz komorą
- 2) A02. – drewniana chałupa wielownętrzna.

- a) A02.1 – budynek z dachem dwuspadowym, dwuizbowy dla dwóch rodzin z jedną komorą.
 - b) A02.2 – budynek z dachem dwuspadowym, z sienią, jedną izbą oraz dobudowaną częścią inwentarską oraz komorą.
- 3) A03. – drewniana chałupa półoraktowa lub jednooraktowa z dwoma lub więcej pomieszczeniami.
- a) A03.1 – budynek półoraktowy z dachem dwuspadowym, z dwoma izbami, sienią pośrodku, komorą oraz pomieszczeniami gospodarczymi.
 - b) A03.2 – budynek półoraktowy z dachem naczółkowym, z dwoma izbami, sienią pośrodku, komorą oraz pomieszczeniami gospodarczymi.
 - c) A03.3 – budynek jednooraktowy z dachem dwuspadowym, z dwoma izbami, sienią pośrodku oraz komorą.
- 4) A04. – Drewniana chałupa szalowana.
- a) A.04.1 – budynek jednooraktowy z dachem dwuspadowym, z dwoma izbami, sienią pośrodku. Szalowany pionowym deskowaniem.
 - b) A.04.2 – budynek jednooraktowy z dachem dwuspadowym, z dwoma izbami, sienią pośrodku oraz gankiem. Szalowany pionowym i poziomym deskowaniem.
 - c) A.04.3 – budynek jednooraktowy z dachem naczółkowym, z dwoma izbami lub więcej, sienią pośrodku oraz gankiem. Szalowany pionowym i poziomym deskowaniem.
- 5) A05. – Drewniany budynek dwusegmentowy z jedną częścią murowaną, a drugą drewnianą.
- a) A.05.1 – Dwusegmentowy budynek dwurodzonny, z jedną częścią mieszkalną murowaną, a drugą drewnianą.
 - b) A.05.2 – Drewniana stodoła z pozostałą po wyburzeniu części mieszkalnej, murowaną częścią gospodarczą lub mieszkalną dla pokolenia ustępującego.

Grupa B

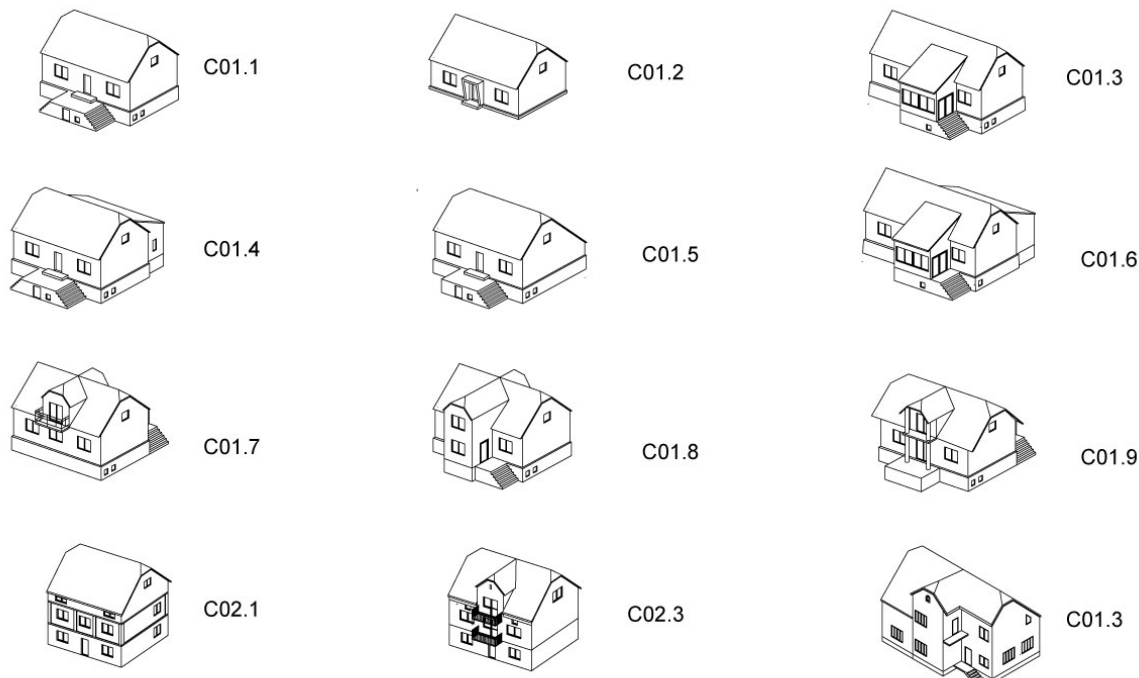
Il. 5. Typy i podtypy grupy B

Typy i podtypy budynków grupy B

- 6) B01. – Zabudowa mieszkalna dla służby dworskiej, w ramach zespołu budynków folwarcznych.
- a) B01.1 – budynek z dachem dwuspadowym, z dwoma mieszkaniami oraz sienią pośrodku.
 - b) B01.2 – budynek z dachem dwuspadowym, z czterema mieszkaniami oraz sienią pośrodku.
 - c) B01.3 – budynek z dachem dwuspadowym, z ośmioma mieszkaniami oraz dwoma sieniami.

- 7) B02. – Budownictwo murowane, powstałe na bazie murowanej piwnicy, będącej wcześniej częścią chałupy drewnianej lub wybudowane od nowa na postawie tego samego wzorca.
- a) B02.1 – budynek parterowy, z dachem dwuspadowym, dwuizbowy z sienią pośrodku.
 - b) B02.2 – budynek długi, parterowy, z dachem dwuspadowym, z dwoma lub więcej pomieszczeniami.
 - c) B02.3 – budynek długi, parterowy z dachem dwuspadowym, z dwoma lub więcej pomieszczeniami oraz gankiem.
 - d) B02.4 – budynek długi, parterowy z dachem dwuspadowym, z dwoma lub więcej pomieszczeniami oraz ryzalitem i poddaszem użytkowym.
- 8) B03. – Budynek murowany dwukondygnacyjny.
- a) B03.1 – budynek z dachem dwuspadowym, dwukondygnacyjny.
 - b) B03.2 – budynek z dachem dwuspadowym, dwukondygnacyjny, z ryzalitem.
 - c) B03.3 – budynek z dachem dwuspadowym, dwukondygnacyjny, z pseudoryzalitem i poddaszem użytkowym.
 - d) B03.4 – budynek z dachem dwuspadowym, dwukondygnacyjny z pseudoryzalitem i poddaszem użytkowym, będący efektem nadbudowy budynku parterowego dla następnego pokolenia.
- 9) B04. – Murowane budynki dwusegmentowe.
- a) B.04.1 – budynek z dachem dwuspadowym, z dwoma oddzielnymi mieszkaniami.
 - b) B.04.2 – budynek z dachem dwuspadowym, z dwoma oddzielnymi mieszkaniami, z pseudoryzalitami i lukarnami, będącymi efektem przystosowania poddasza na część mieszkalną dla następnego pokolenia.
 - c) B.04.3 – budynek z dachem dwuspadowym, łączący część mieszkalną i gospodarczą lub inwentarską.
 - d) B.04.4 – budynek z dachem dwuspadowym, z dobudowanym do części gospodarczej segmentem gospodarczym lub mieszkalnym dla pokolenia ustępującego.

Grupa C

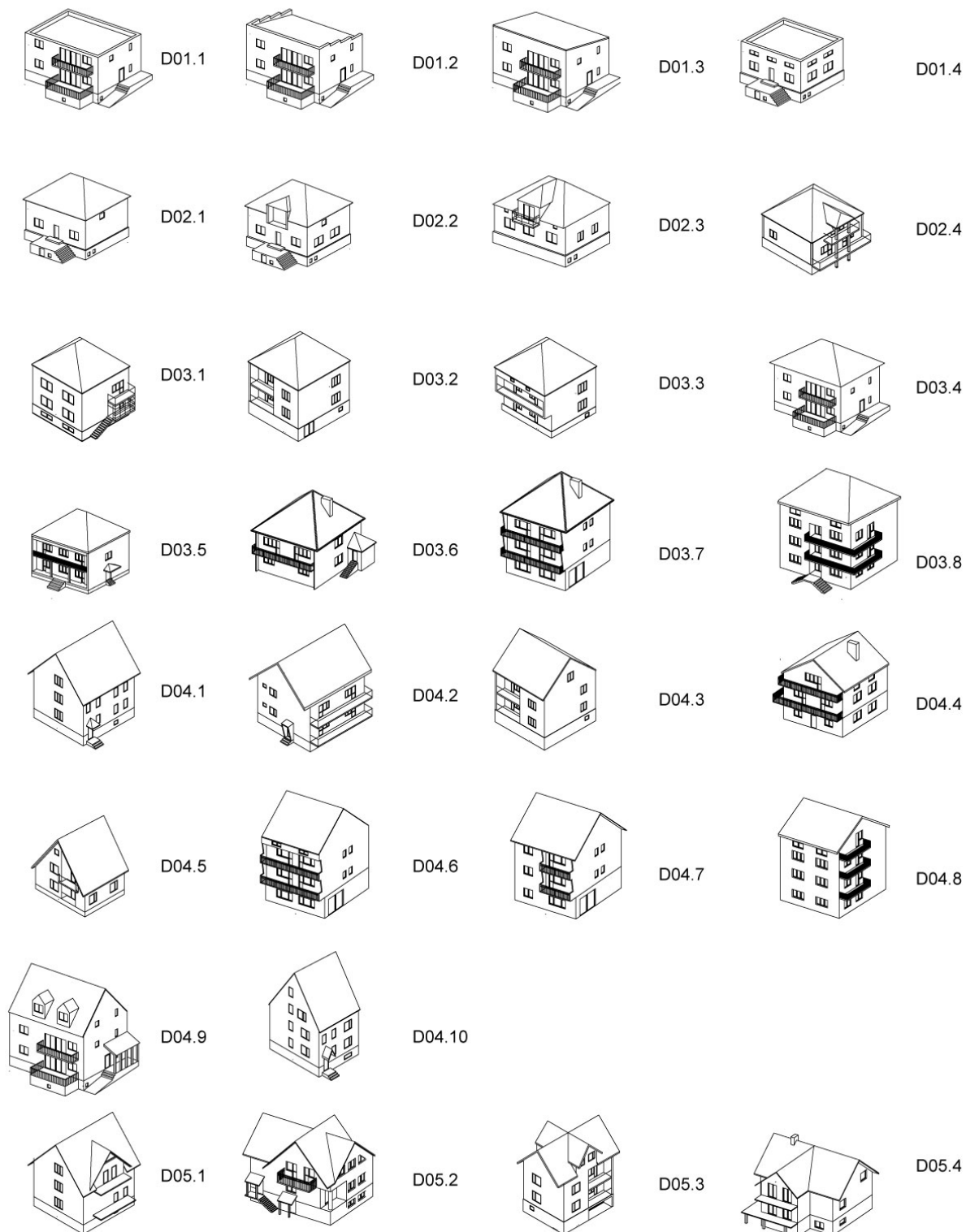
II. 6. Typy i podtypy grupy C

Typy i podtypy budynków grupy C

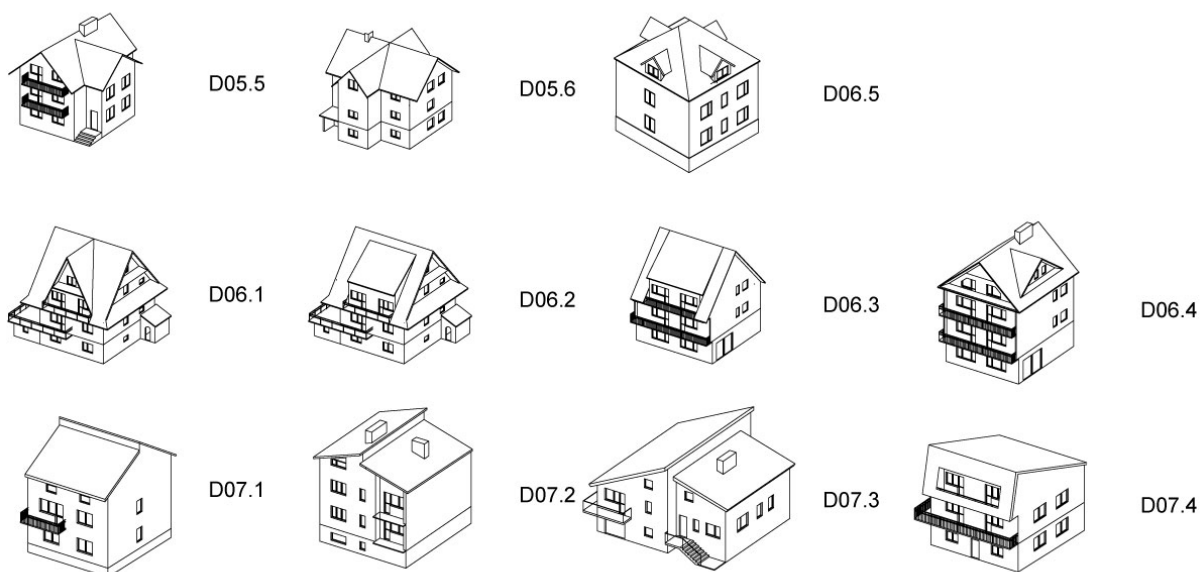
- 10) C01. – Budynek murowany parterowy z dachem naczółkowym.
- a) C01.1 – budynek murowany z dachem naczółkowym, z dwoma lub więcej pomieszczeniami, z przedpokojem.
 - b) C01.2 – budynek murowany z dachem naczółkowym, gankiem, z dwoma lub więcej pomieszczeniami, z przedpokojem.
 - c) B01.3 – budynek murowany z dachem naczółkowym oraz zamkniętym i przeszklonym gankiem.
 - d) B01.4 – budynek murowany z dachem naczółkowym oraz dobudówką.
 - e) B01.5 – budynek murowany z dachem naczółkowym oraz dobudówką na całej szerokości elewacji.
 - f) B01.6 – budynek murowany z dachem naczółkowym, z dobudówką oraz zamkniętym i przeszklonym gankiem.

- g) B01.7 – budynek murowany z dachem naczółkowym, z pseudoryzalitem oraz poddaszem użytkowym.
 - h) B01.8 – budynek murowany z dachem naczółkowym, z ryzalitem oraz poddaszem użytkowym.
 - i) B01.9 – budynek murowany z dachem naczółkowym, z dwukondygnacyjnym portykiem, będącym efektem przebudowy z lat 90. XX wieku lub pierwszych dekad XXI wieku.
- 11) C02. – Budynek murowany dwukondygnacyjny z dachem naczółkowym.
- a) C02.1 – budynek murowany dwukondygnacyjny z dachem naczółkowym.
 - b) C02.2 – Budynek murowany dwukondygnacyjny z dachem naczółkowym, z pseudoryzalitem oraz poddaszem użytkowym.
 - c) C02.3 – Budynek murowany dwukondygnacyjny z dachem naczółkowym, z ryzalitem oraz poddaszem użytkowym.

Grupa D

Il. 7. Typy i podtypy grupy D, część I

Il. 8. Typy i podtypy grupy D, część II

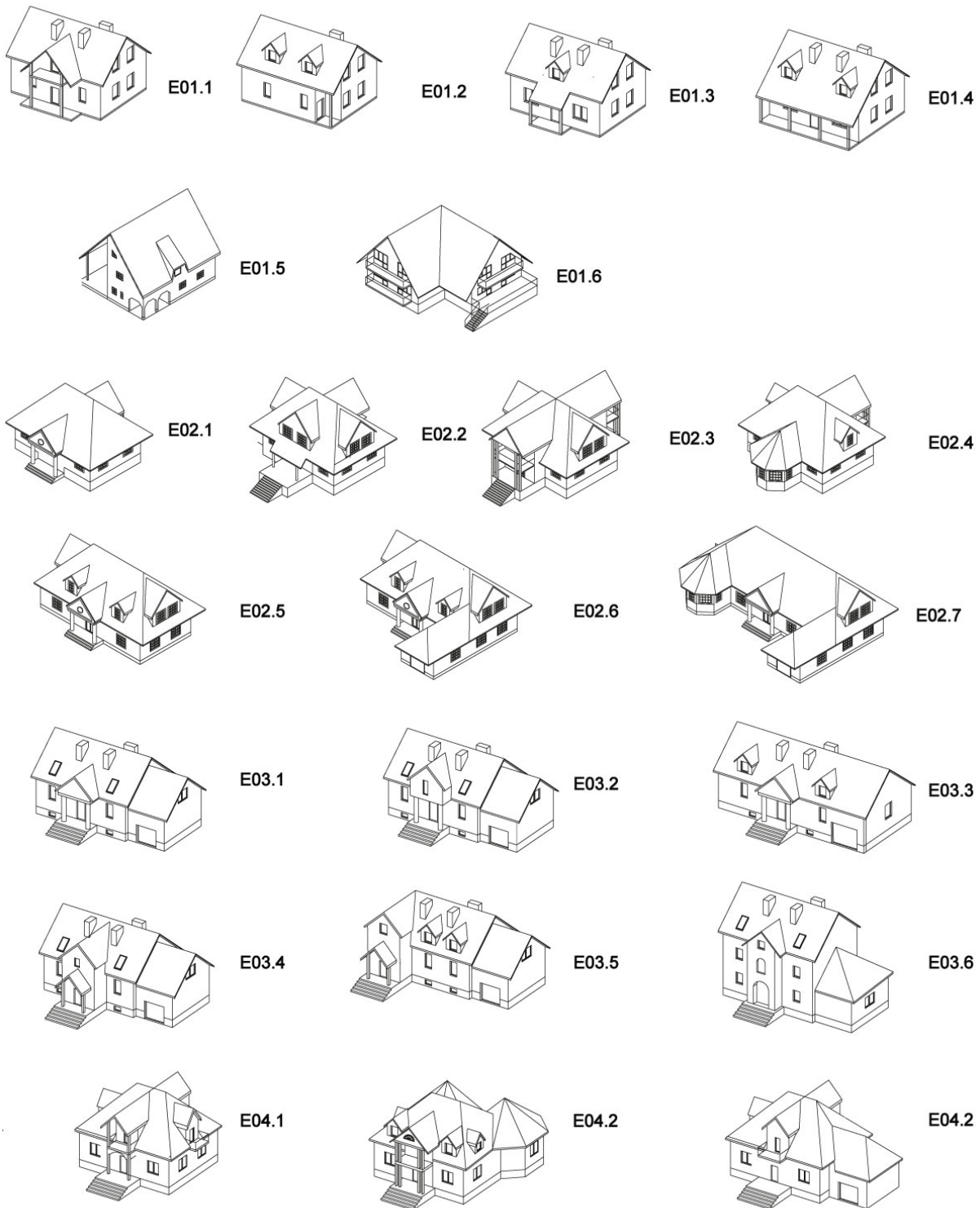
Typy i podtypy budynków grupy D

- 12) D01. – Budynek o sześcienniej kubaturze, z płaskim dachem lub dachem pulpitowym.
- D01.1 – budynek o sześcienniej kubaturze, z płaskim dachem.
 - D01.2 – budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem pulpitowym i attyką schodkową.
 - D01.3 – budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem pulpitowym.
 - D01.4 – budynek o parterowy z płaskim dachem.
- 13) D02. – Budynek parterowy, na rzucie zbliżonym do kwadratu oraz dachem kopertowym.
- D02.1 – budynek parterowy, na rzucie zbliżonym do kwadratu oraz dachem kopertowym.
 - D02.2 – budynek parterowy, na rzucie zbliżonym do kwadratu oraz dachem kopertowym z loggią na poddaszu użytkowym.
 - D02.3 – budynek parterowy, na rzucie zbliżonym do kwadratu oraz dachem kopertowym z pseudoryzalitem na poddaszu użytkowym.
 - D02.4 – budynek parterowy, na rzucie zbliżonym do kwadratu oraz dachem kopertowym, z lukarnami na poddaszu użytkowym.
- 14) D03. – Budynek o sześcienniej kubaturze z dachem kopertowym.
- D03.1 – budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem kopertowym oraz gankiem.

- b) D03.2 – budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem kopertowym oraz loggią zajmującą połowę szerokości elewacji.
 - c) D03.3 – budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem kopertowym oraz wysuniętym balkonem na piętrze.
 - d) D03.4 – budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem kopertowym oraz balkonami zajmującymi połowę szerokości elewacji.
 - e) D03.5 - budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem kopertowym oraz loggią zajmującą całą szerokość elewacji.
 - f) D03.6 - budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem kopertowym oraz balkonem zajmującym całą szerokość elewacji.
 - g) D03.7 - budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem kopertowym, trzykondygnacyjny, z dwoma balkonami zajmującymi całą szerokość elewacji.
 - h) D03.8 - budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem kopertowym, trzykondygnacyjny, z dwoma balkonami narożnymi.
- 15) D04. – Budynek o sześcienniej kubaturze z dachem dwuspadowym.
- a) D.04.1 – budynek z dachem dwuspadowym, o sześcienniej kubaturze.
 - b) D.04.2 – budynek z dachem dwuspadowym, o sześcienniej kubaturze z balkonami położonymi równolegle do kalenicy.
 - c) D.04.3 – budynek z dachem dwuspadowym, o sześcienniej kubaturze, z loggiami położonymi równolegle do kalenicy.
 - d) D.04.4 – budynek z dachem dwuspadowym, o sześcienniej kubaturze z balkonami przy ścianie szczytowej.
 - e) D.04.5 - budynek z dachem dwuspadowym, z dwoma kondygnacjami w poddaszu, będący efektem przebudowy domu parterowego.
 - f) D.04.6 - budynek z dachem dwuspadowym, o sześcienniej kubaturze, trzykondygnacyjny, z balkonami położonymi wzdłuż kalenicy.
 - g) D.04.7 - budynek z dachem dwuspadowym, o sześcienniej kubaturze, trzykondygnacyjny, z loggiami położonymi wzdłuż kalenicy.
 - h) D.04.8 - budynek z dachem dwuspadowym, o sześcienniej kubaturze, trzykondygnacyjny, z balkonami położonymi wzdłuż ściany szczytowej.
 - i) D.04.9 - budynek z dachem dwuspadowym, o sześcienniej kubaturze, z lukarnami i poddaszem użytkowym.
 - j) D.04.10 - budynek z dachem dwuspadowym, o sześcienniej kubaturze, z dwoma kondygnacjami użytkowymi w poddaszu.

- 16) D05. – Budynek o sześcienniej kubaturze z dwuosiowym rzutem.
- a) D05.1 - budynek o sześcienniej kubaturze z pseudoryzalitami.
 - b) D05.2 - budynek o sześcienniej kubaturze z pseudoryzalitem i ryzalitem.
 - c) D05.3 - budynek o sześcienniej kubaturze z pseudoryzalitami osiagającymi wysokość kalenicy.
 - d) D05.4 – budynek z jednym ryzalem dobudowanym do półtorakondygnacyjnego budynku murowanego.
 - e) D05.5 - budynek o sześcienniej kubaturze z dobudowanym ryzalitem.
 - f) D05.6 - budynek dwukondygnacyjny z dwoma ryzalitami.
 - g) D05.7 - budynek o sześcienniej kubaturze z lukarnami w poddaszu użytkowym.
- 17) D06. – Budynek o sześcienniej kubaturze, nawiązujący do stylu góralskiego.
- a) D06.1 - budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem półszczytowym i pseudoryzalitem z dachem dwuspadowym.
 - b) D06.2 - budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem półszczytowym i pseudoryzalitem z dachem pulpitowym.
 - c) D06.3 - budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem dwuspadowym i pseudoryzalitem z dachem pulpitowym.
 - d) D06.4 - budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem półszczytowym, trzykondygnacyjny.
- 18) D07. – Budynek z dachem z przesuniętymi połaciami lub niesymetrycznymi połaciami dachu.
- a) D07.1 - budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem z przesuniętymi połaciami, z kalenicą równoległą do ściany frontowej.
 - b) D07.2 - budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem z przesuniętymi połaciami, z kalenicą prostopadłą do ściany frontowej.
 - c) D07.3 - budynek z dachem z przesuniętymi połaciami, z kalenicą prostopadłą do ściany frontowej.
 - d) D07.4 - budynek o sześcienniej kubaturze, z dachem dwuspadowym o niesymetrycznych połaciach dachowych.

Grupa E

Typy i podtypy budynków grupy E

- 19) E01. – Budynek nawiązujący do zabudowy tradycyjnej.
- a) E01.1 – budynek z dachem dwuspadowym oraz portykiem biegnącym przez dwie kondygnacje.
 - b) E01.2 – budynek z dachem dwuspadowym oraz podcieniem narożnym.
 - c) E01.3 – budynek z dachem dwuspadowym oraz podcieniem, będącym formą ganku.
 - d) E01.4 – budynek z dachem dwuspadowym oraz podcieniem biegnącym wzdłuż dłuższej ściany budynku.
 - e) E01.5 – budynek z dachem dwuspadowym z dwoma kondygnacjami w poddaszu użytkowym.
 - f) E01.6 – budynek z dachem dwuspadowym, zbudowany na rzucie w kształcie litery L.
- 20) E02. – Budynek parterowy, z dachem czterospadowym, zbudowany na rzucie prostokąta oraz z poddaszem użytkowym. Nawiązujący do stylu dworskiego.
- a) E02.1 – budynek parterowy, z dachem czterospadowym, zbudowany na rzucie prostokąta, z poddaszem użytkowym oraz portykiem nawiązującym do stylu dworskiego.
 - b) E02.2 – budynek parterowy, z dachem czterospadowym, zbudowany na rzucie prostokąta, z poddaszem użytkowym oraz lukarnami.
 - c) E02.3 – budynek parterowy, z dachem czterospadowym, zbudowany na rzucie prostokąta, z poddaszem użytkowym oraz ryzalitami i portykami kolumnowymi.
 - d) E02.4 – budynek parterowy, z dachem czterospadowym, zbudowany na rzucie prostokąta, z poddaszem użytkowym oraz dodatkową formą nawiązującą do dworskiego alkierza.
 - e) E02.5 – budynek parterowy, z dachem czterospadowym, zbudowany na rzucie wydłużonego prostokąta, z poddaszem użytkowym z lukarnami oraz gankiem nawiązującym do stylu dworskiego.
 - f) E02.6 – budynek parterowy, zbudowany na rzucie w kształcie litery L, z poddaszem użytkowym z lukarnami oraz gankiem nawiązującym do stylu dworskiego.
 - g) E02.7 – budynek parterowy, zbudowany na rzucie w kształcie litery U, z poddaszem użytkowym z lukarnami oraz gankiem nawiązującym do stylu dworskiego.

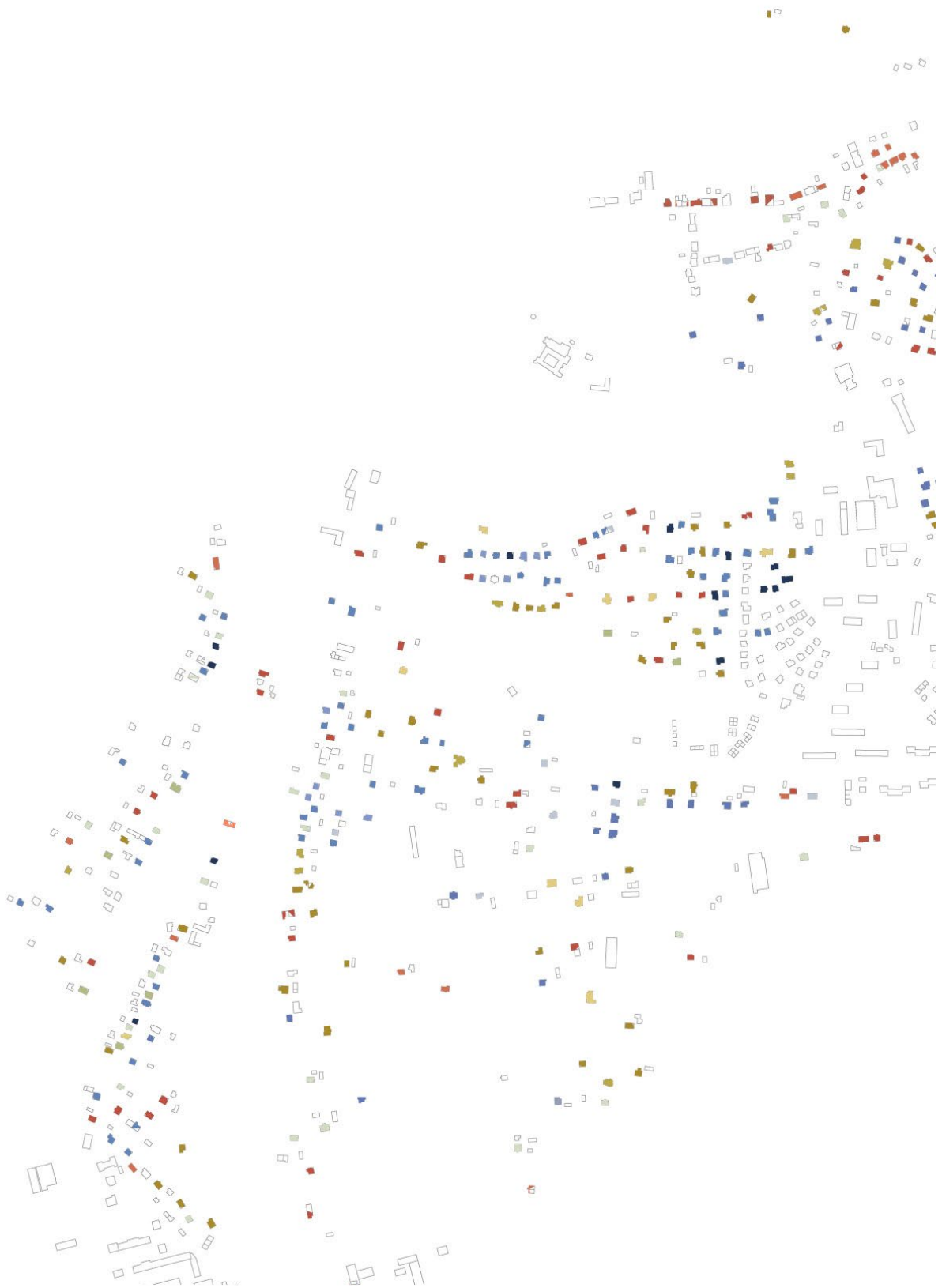
- 21) E03. – Budynek parterowy, z dachem dwuspadowym, zbudowany na rzucie prostokąta oraz z poddaszem użytkowym. Nawiązujący do stylu dworkowego.
- a) D03.1 – budynek z dachem dwuspadowym, zbudowany na rzucie prostokąta, z poddaszem użytkowym oraz gankiem nawiązującym do stylu dworkowego.
 - b) E03.2 – budynek parterowy, z dachem dwuspadowym, zbudowany na rzucie prostokąta, z poddaszem użytkowym oraz wykuszem wspartym na kolumnach, nawiązujący do stylu dworkowego.
 - c) E03.3 – budynek parterowy, z dachem dwuspadowym, zbudowany na rzucie wydłużonego prostokąta, z poddaszem użytkowym oraz gankiem nawiązującym do stylu dworkowego.
 - d) E03.4 – budynek parterowy, z dachem dwuspadowym, zbudowany na rzucie prostokąta, z poddaszem użytkowym oraz ryzalitem, położonym centralnie w stosunku do głównej bryły budynku, nawiązujący do stylu dworkowego.
 - e) E03.5 – budynek parterowy, z dachem dwuspadowym, zbudowany na rzucie prostokąta, z poddaszem użytkowym oraz ryzalitem, zepchniętym do boku głównej bryły budynku, nawiązujący do stylu dworkowego.
 - f) E03.6 – budynek piętrowy, z dachem dwuspadowym, zbudowany na rzucie prostokąta, z poddaszem użytkowym oraz ryzalitem, położonym centralnie w stosunku do głównej bryły budynku, nawiązujący do stylu dworkowego.
- 22) E04. – Budynek parterowy, z dachem czterospadowym, zbudowany na rzucie zbliżonym do kwadratu oraz z poddaszem użytkowym. Nawiązujący do międzywojennego stylu dworkowego.
- a) D04.1– Budynek parterowy, z dachem czterospadowym, zbudowany na rzucie zbliżonym do kwadratu oraz z poddaszem użytkowym, z portykiem oraz pseudoryzalitami nawiązującymi do międzywojennego stylu dworkowego.
 - b) D04.2– Budynek parterowy, z dachem czterospadowym, zbudowany na rzucie zbliżonym do kwadratu oraz z poddaszem użytkowym, z portykiem, pseudoryzalitem oraz alkierzami, nawiązującymi do międzywojennego stylu dworkowego.
 - c) D04.3– Budynek parterowy, z dachem czterospadowym, zbudowany na rzucie zbliżonym do kwadratu oraz z poddaszem użytkowym, z pseudoryzalitami nawiązującymi do międzywojennego stylu dworkowego oraz dołączoną, dodatkową formą, w której znajduje się garaż.

Analiza wsi według zaproponowanej typologii.

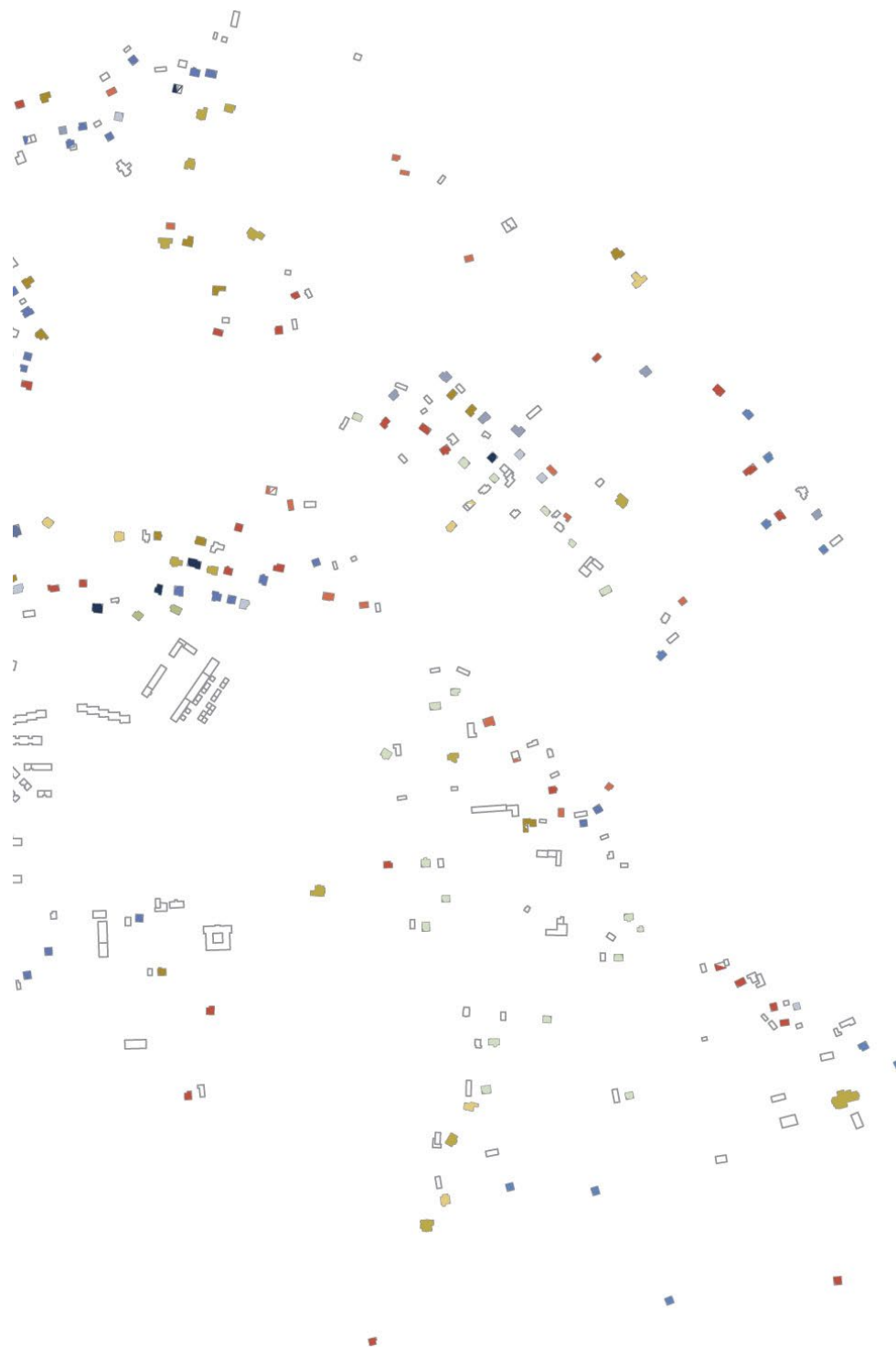
Legenda

grupa A							
typ	A.01	A.02	A.03	A.04			
grupa B							
typ	B.01	B.02	B.03	B.04			
grupa C							
typ	C.01	C.02					
grupa D							
typ	D.01	D.02	D.03	D.04	D.05	D.06	D.07
grupa E							
typ	E.01	E.02	E.03	E.04			
grupa F - budynek niecharakterystyczny							
typ	F.01						

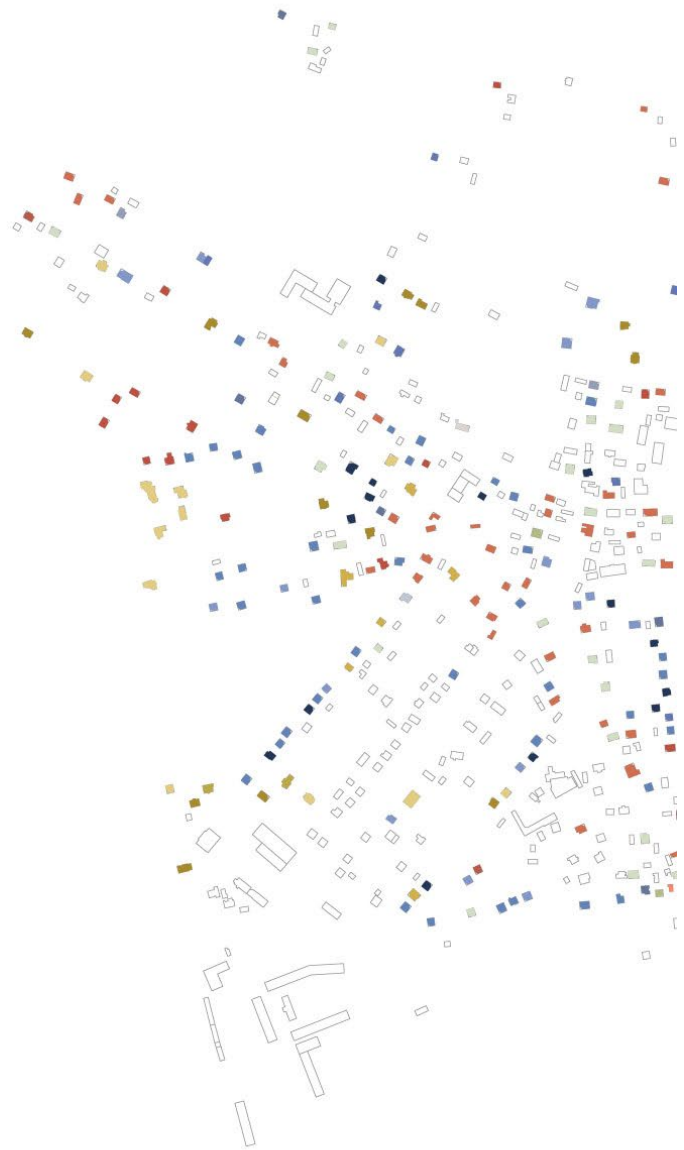
Tab. 3. Legenda do analizy wsi według zaproponowanej typologii

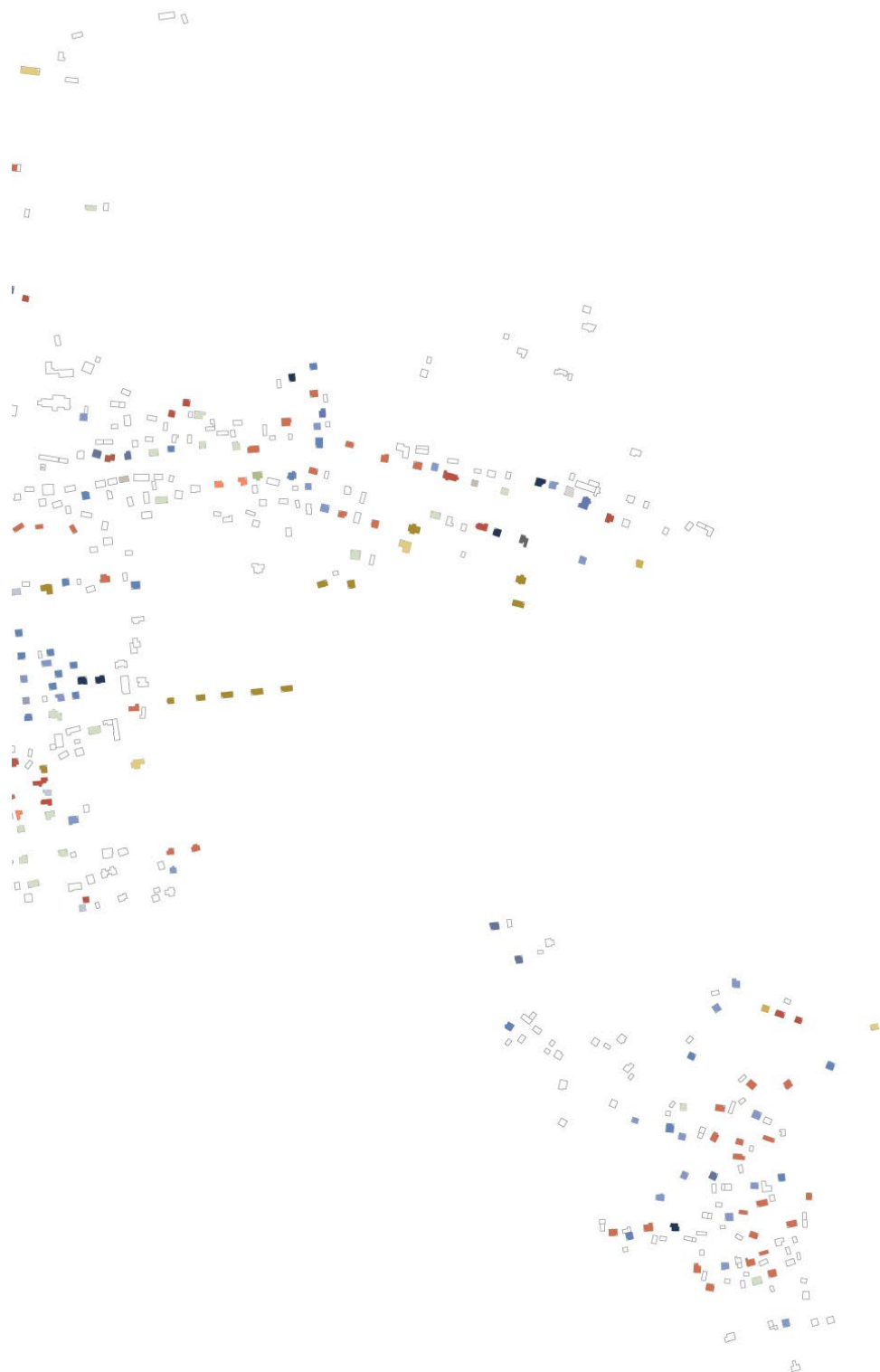
Il. 10. Analiza miasta Alwernia – zachód

Il. 11. Analiza miasta Alwernia – wschód

Il. 12. Analiza wsi Babice - zachód

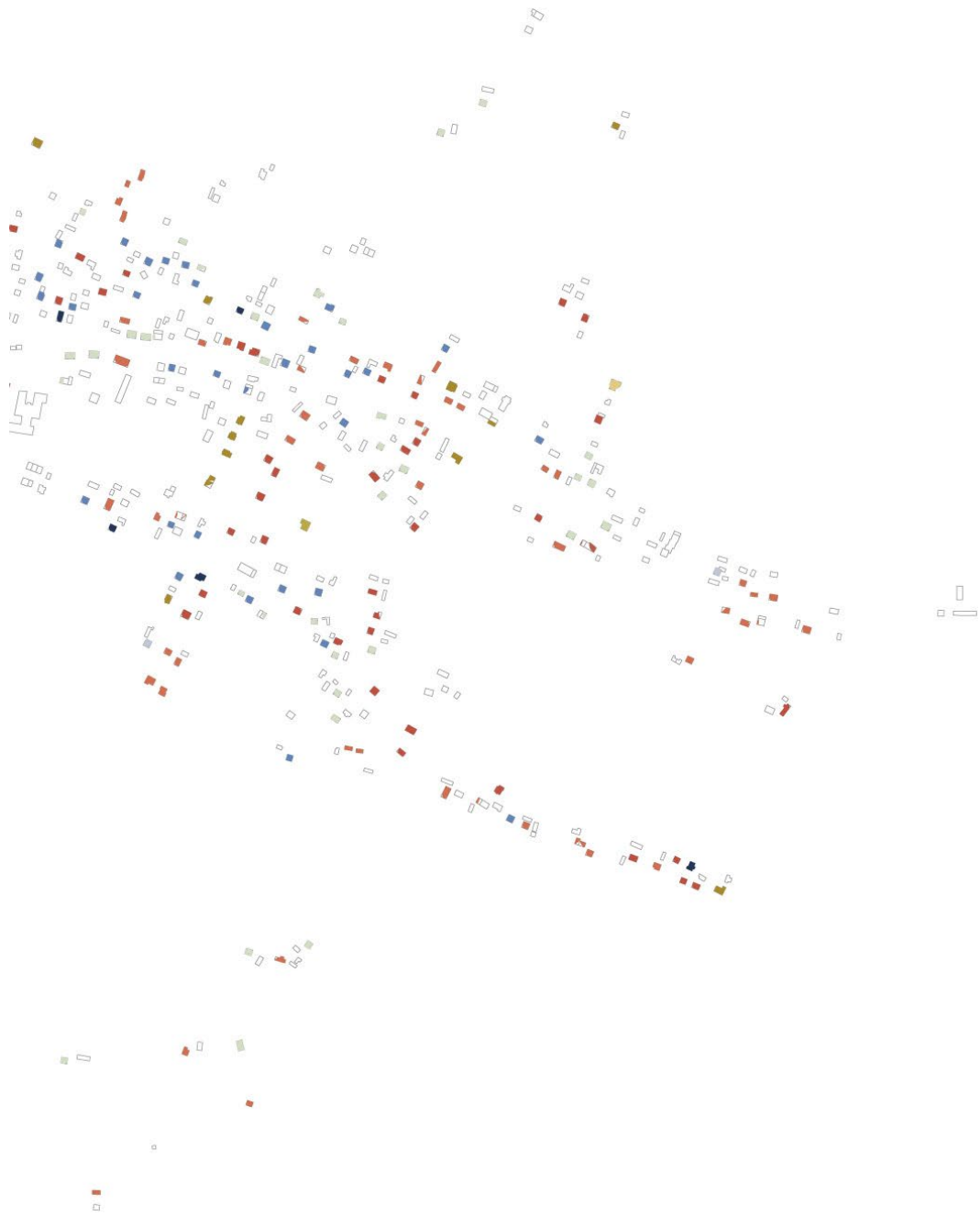

Il. 13. Analiza wsi Babice - wschód

□ □

Il. 14. Analiza wsi Brodla - zachód

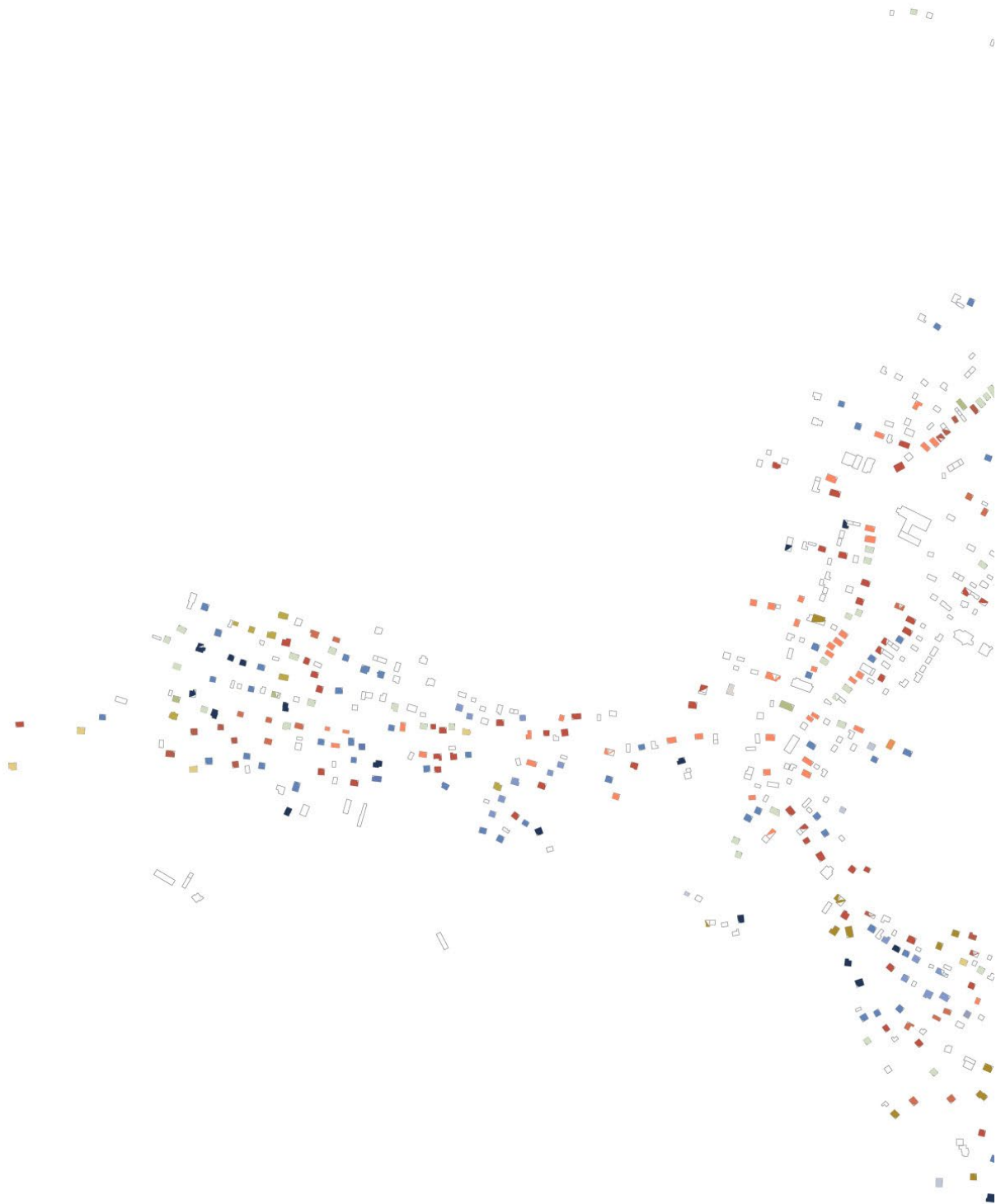
Il. 15. Analiza wsi Brodła - wschód

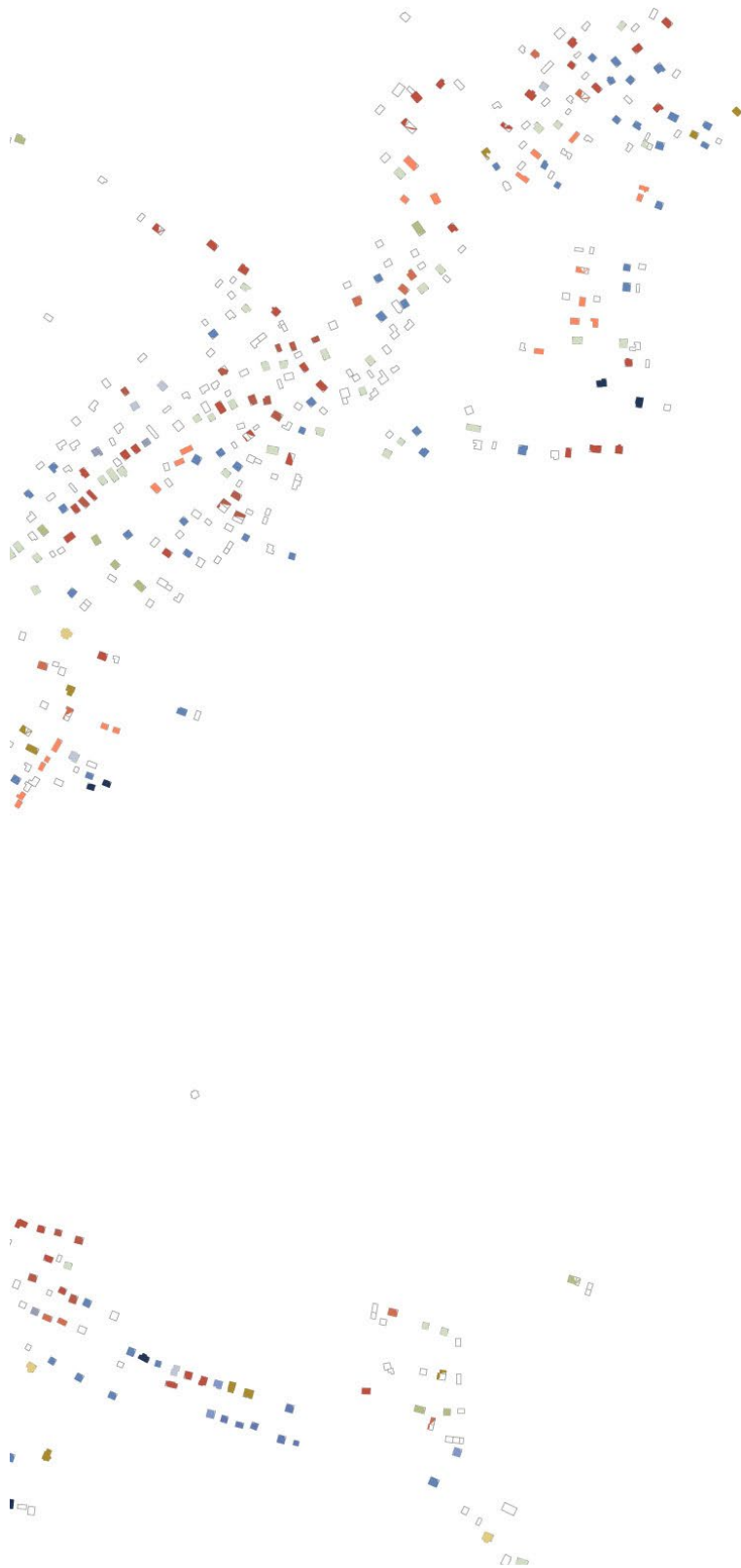
Il. 16. Analiza wsi Jankowice

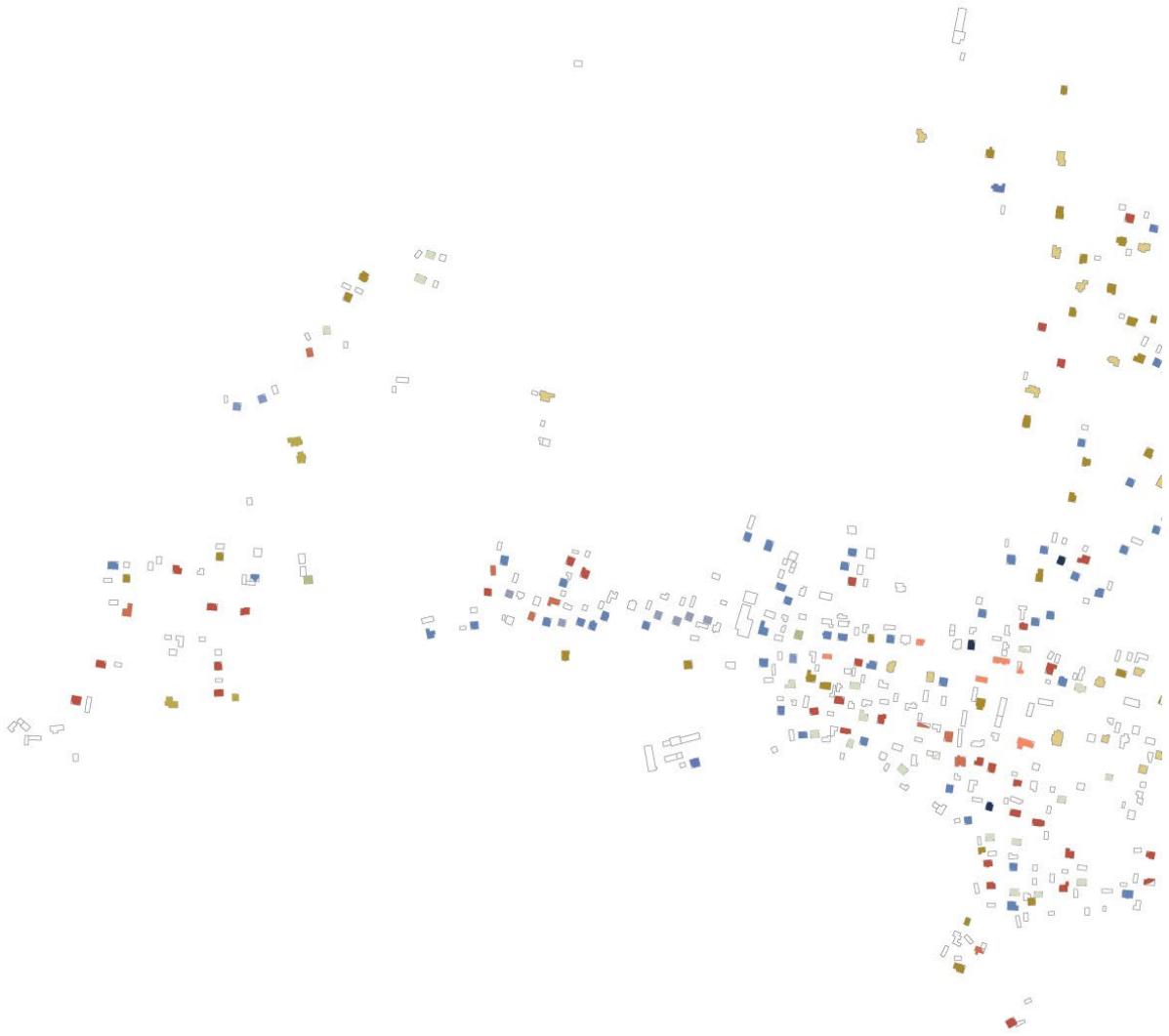
Il. 17. Analiza wsi Olszyny

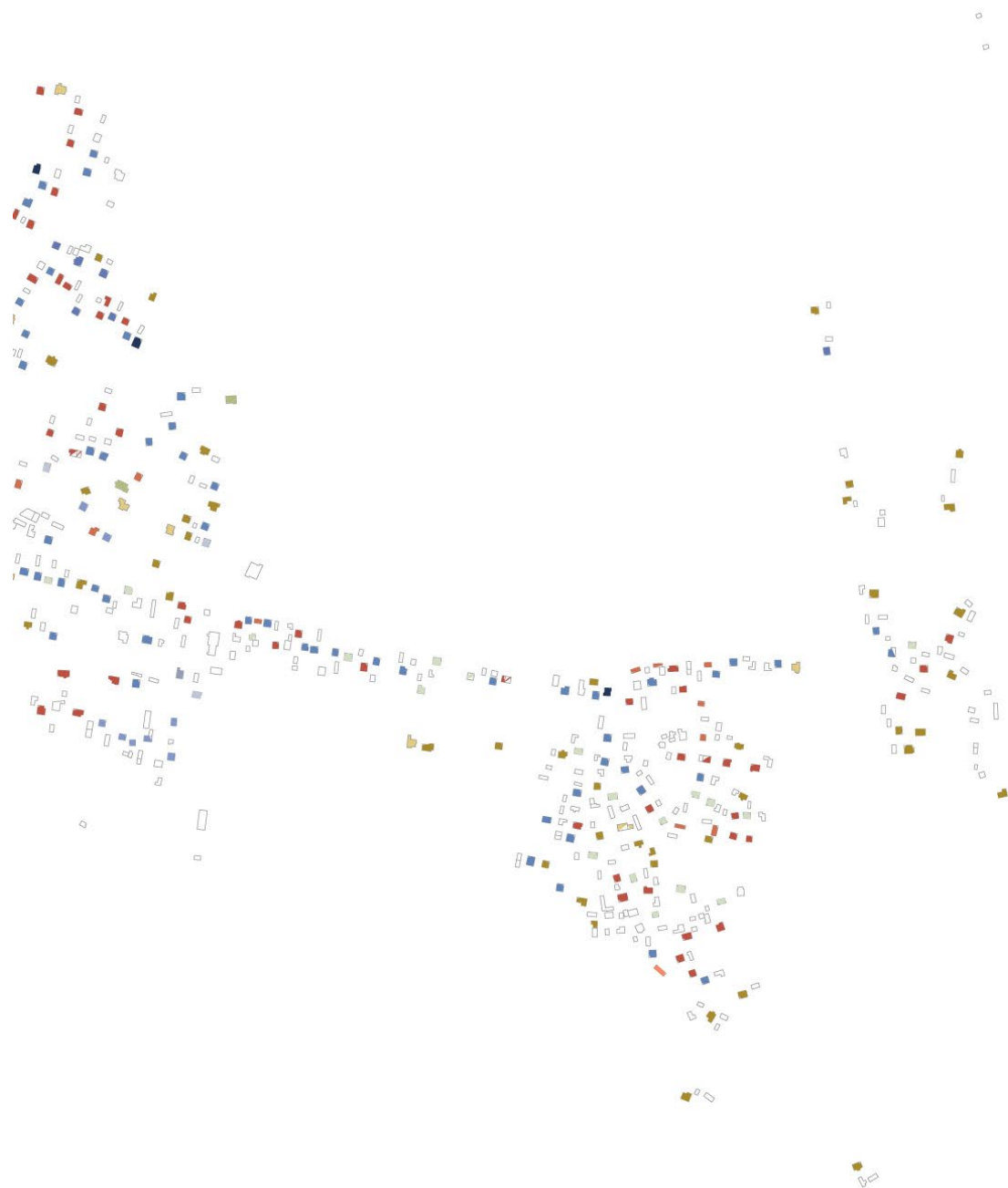
Il. 18. Analiza wsi Kwaczala - zachód

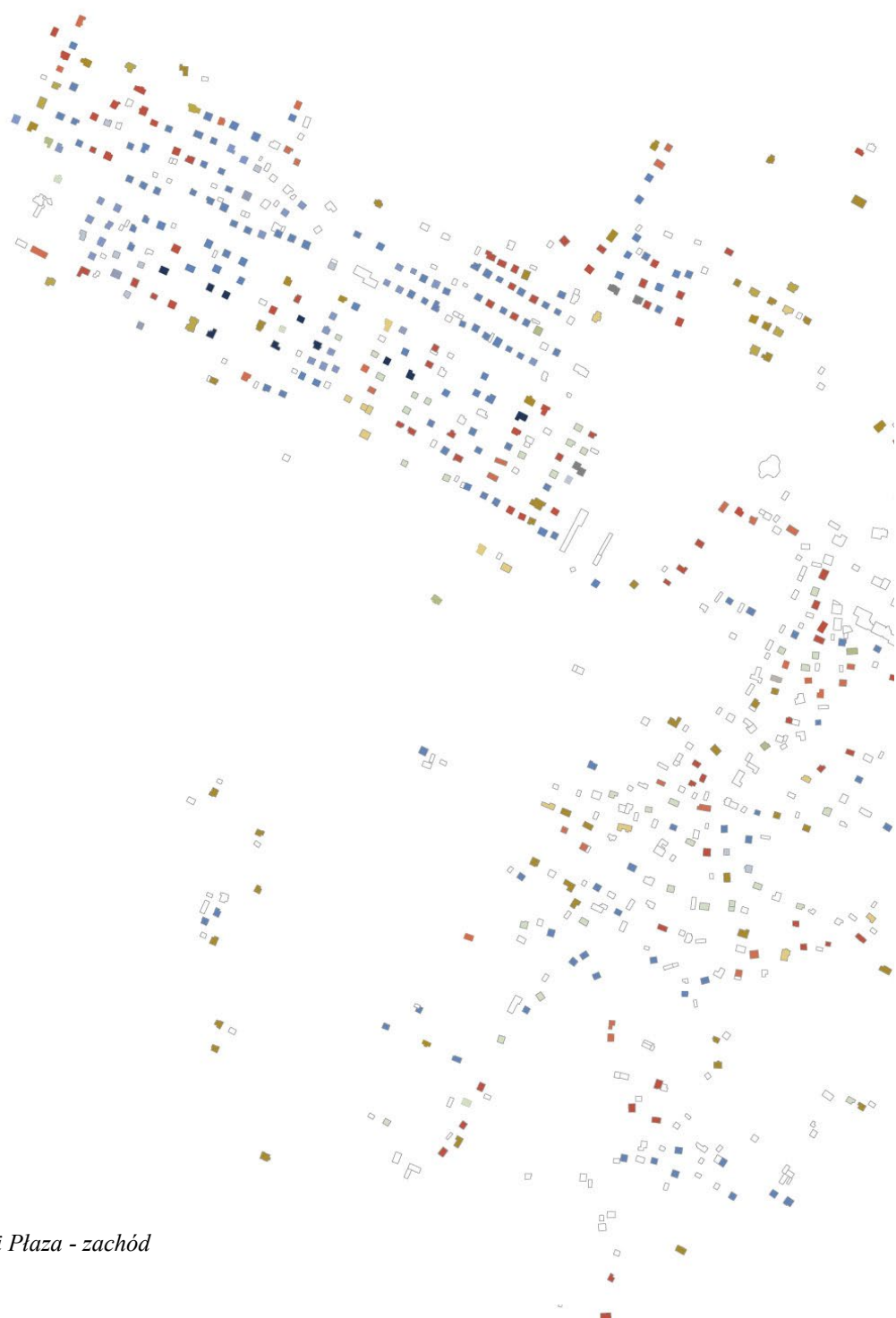
Il. 19. Analiza wsi Kwaczala - wschód

Il. 20. Analiza wsi Mętków - zachód

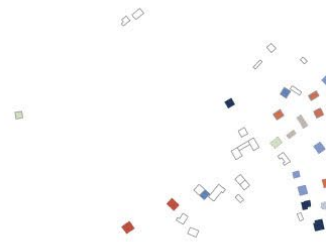
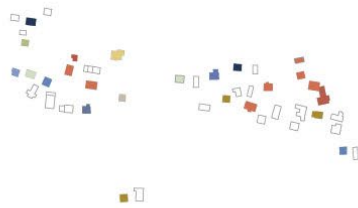
Il. 21. Analiza wsi Mętków - wschód

Il. 22. Analiza wsi Płaza - zachód

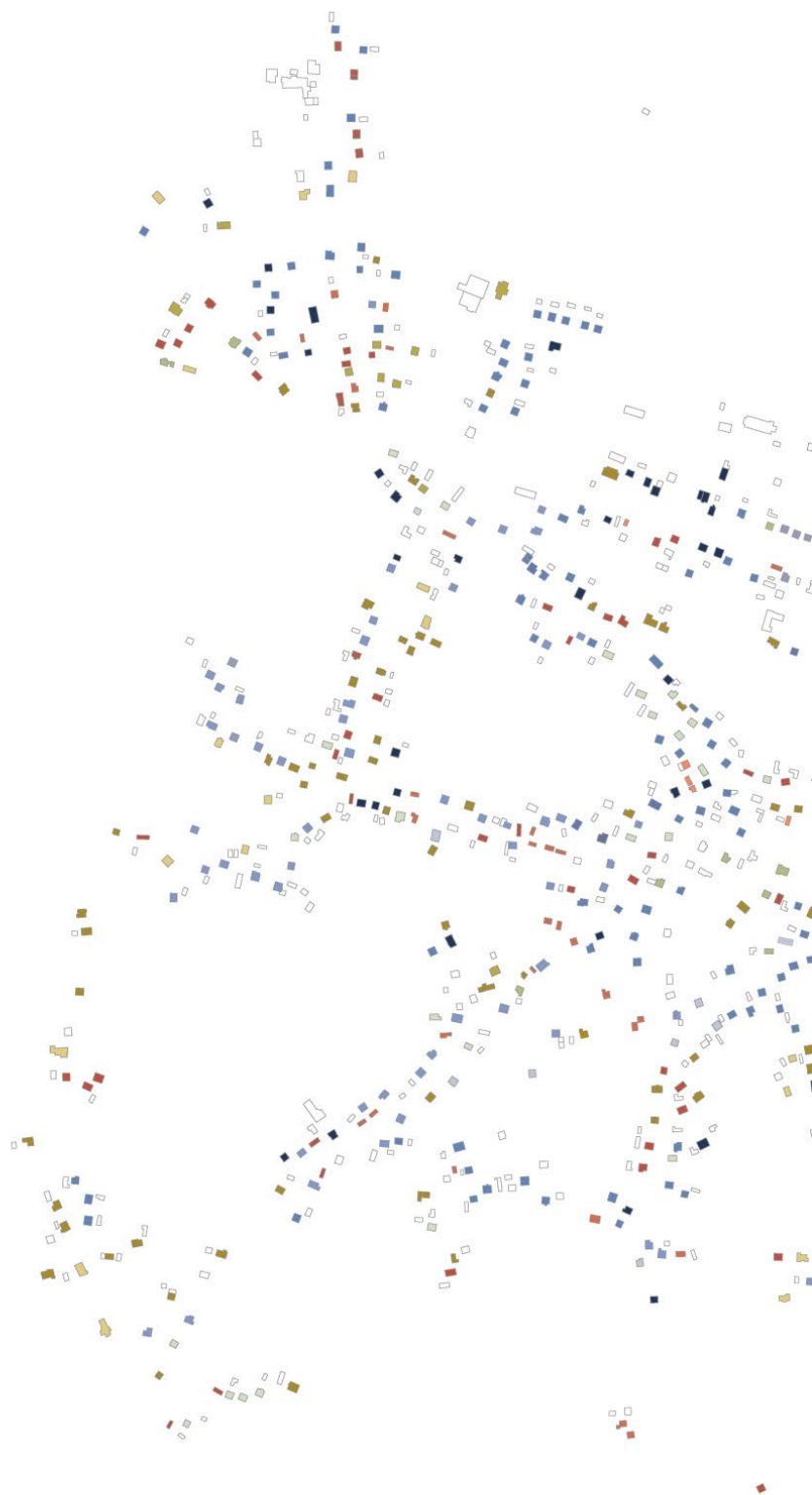
Il. 23. Analiza wsi Płaza - wschód

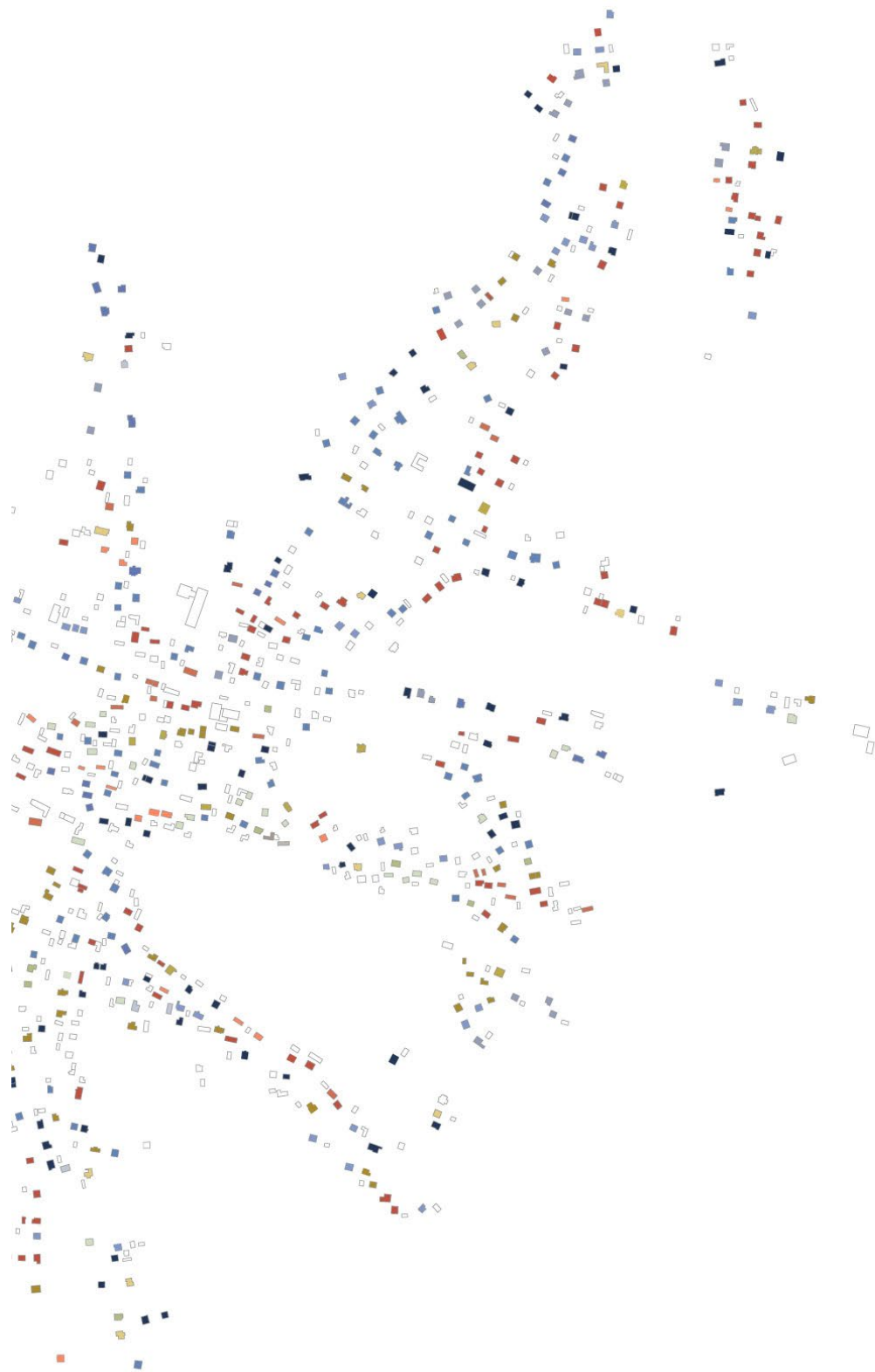
Il. 24. Analiza wsi Źródła oraz Okleśna - zachód

II. 25. Analiza wsi Okleśna - wschód

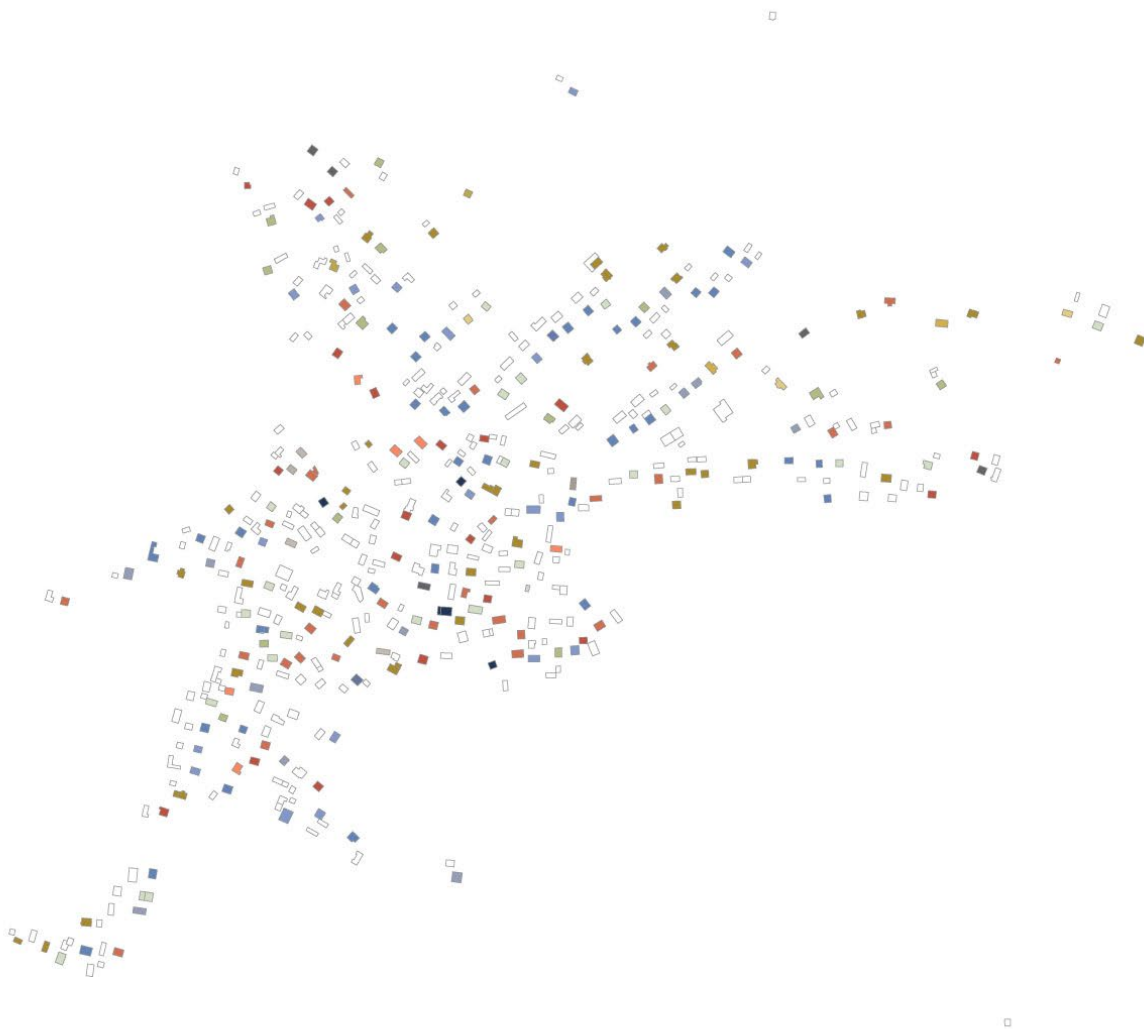

Il. 26. Analiza wsi Żarki - zachód

Il. 27. Analiza wsi Żarki - wschód

Il. 28. Analiza wsi Rozkochów

Zestawienie budynków - Alwernia

grupa A

rodzaj	A.01	A.02	A.03	A.04	suma
ilość	0	0	3	3	6
procent	0	0	0,64%	0,64%	

grupa B

rodzaj	B.01	B.02	B.03	B.04	suma
ilość	1	36	77	7	121
procent	0,21%	7,66%	16,38%	1,49%	

grupa C

rodzaj	C.01	C.02	suma
ilość	43	3	46
procent	5,24%	0,44%	

grupa D

rodzaj	D.01	D.02	D.03	D.04	D.05	D.06	D.07	suma
ilość	14	8	66	14	45	1	50	198
procent	2,98%	1,70%	14,04%	2,98%	9,57%	0,21%	10,63%	

grupa E

rodzaj	E.01	E.02	E.03	E.04	suma
ilość	25	55	15	4	99
procent	5,32%	11,70%	3,19%	0,85%	

grupa F

rodzaj	F.01	suma
ilość	0	0
procent		

grupa	A	B	C	D	E	F	suma
ilość	6	121	46	198	99	0	470
procent	1,3%	25,7%	9,8%	42,1%	21,1%	0%	100%

Zestawienie budynków - Babice

grupa A

rodzaj	A.01	A.02	A.03	A.04	suma
ilość	3	0	3	0	6
procent	0,53%	0	0,53%	0	

grupa B

rodzaj	B.01	B.02	B.03	B.04	suma
ilość	7	87	27	4	125
procent	1,25%	15,48%	4,80%	0,71%	

grupa C

rodzaj	C.01	C.02	suma
ilość	49	2	51
procent	8,72%	0,36%	

grupa D

rodzaj	D.01	D.02	D.03	D.04	D.05	D.06	D.07	suma
ilość	6	9	74	47	87	27	4	254
procent	1,07%	1,60%	13,17%	8,36%	15,48%	4,80%	0,71%	

grupa E

rodzaj	E.01	E.02	E.03	E.04	suma
ilość	4	7	87	27	125
procent	0,71%	1,25%	15,48%	0,71%	

grupa F

rodzaj	F.01	suma
ilość	1	1
procent		

grupa	A	B	C	D	E	F	suma
ilość	6	125	51	254	125	1	562
procent	1,1%	22,2%	9,1%	45,2%	22,2%	0,2%	100%

Zestawienie budynków - Brodła

grupa A

rodzaj	A.01	A.02	A.03	A.04	suma
ilość	0	0	0	1	1
procent	0	0	0	0,32%	

grupa B

rodzaj	B.01	B.02	B.03	B.04	suma
ilość	0	86	82	1	169
procent	0%	27,22%	25,95%	0,32%	

grupa C

rodzaj	C.01	C.02	suma
ilość	46	0	46
procent	14,56%	0%	

grupa D

rodzaj	D.01	D.02	D.03	D.04	D.05	D.06	D.07	suma
ilość	3	7	41	4	1	1	10	67
procent	0,95%	2,22%	12,97%	1,27%	0,32%	0,32%	3,16%	

grupa E

rodzaj	E.01	E.02	E.03	E.04	suma
ilość	3	27	3	0	33
procent	0,95%	8,54%	0,95%	0%	

grupa F

rodzaj	F.01	suma
ilość	0	0
procent		

grupa	A	B	C	D	E	F	suma
ilość	1	169	46	67	33	0	316
procent	0,3%	53,5%	14,6%	21,2%	10,4%	0%	100%

Zestawienie budynków - Jankowice

grupa A

rodzaj	A.01	A.02	A.03	A.04	suma
ilość	0	1	0	1	2
procent	0	0,40%	0	0,40%	

grupa B

rodzaj	B.01	B.02	B.03	B.04	suma
ilość	12	58	18	2	90
procent	4,84%	23,39%	7,26%	0,81%	

grupa C

rodzaj	C.01	C.02	suma
ilość	27	6	33
procent	10,89%	2,42%	

grupa D

rodzaj	D.01	D.02	D.03	D.04	D.05	D.06	D.07	suma
ilość	1	4	55	15	3	0	11	89
procent	1,07%	1,60%	13,17%	8,36%	15,48%	4,80%	0,71%	

grupa E

rodzaj	E.01	E.02	E.03	E.04	suma
ilość	0	25	1	8	148
procent	0%	10,08%	0,40%	3,23%	

grupa F

rodzaj	F.01	suma
ilość	0	0
procent		

grupa	A	B	C	D	E	F	suma
ilość	2	90	33	89	34	0	248
procent	0,8%	36,3%	13,3%	35,9%	13,7%	0%	100%

Zestawienie budynków - Olszyny

grupa A

rodzaj	A.01	A.02	A.03	A.04	suma
ilość	0	2	1	0	3
procent	0	0,87%	0,44%	0	

grupa B

rodzaj	B.01	B.02	B.03	B.04	suma
ilość	15	53	23	1	92
procent	6,55%	23,14%	10,04%	0,44%	

grupa C

rodzaj	C.01	C.02	suma
ilość	12	1	13
procent	5,24%	0,44%	

grupa D

rodzaj	D.01	D.02	D.03	D.04	D.05	D.06	D.07	suma
ilość	0	4	44	13	1	3	8	73
procent	0%	1,75%	19,21%	5,68%	0,44%	1,31%	3,49%	

grupa E

rodzaj	E.01	E.02	E.03	E.04	suma
ilość	0	25	1	8	48
procent	1,31%	12,23%	6,11%	1,31%	

grupa F

rodzaj	F.01	suma
ilość	0	0
procent		

grupa	A	B	C	D	E	F	suma
ilość	3	92	13	73	48	0	229
procent	1,3%	40,2%	5,7%	31,9%	21,0t%	0%	100%

Zestawienie budynków - Kwaczała

grupa A

rodzaj	A.01	A.02	A.03	A.04	suma
ilość	1	0	0	0	0
procent	0,22%	0	0	0	

grupa B

rodzaj	B.01	B.02	B.03	B.04	suma
ilość	21	64	88	26	199
procent	4,57%	13,91%	19,13%	5,65%	

grupa C

rodzaj	C.01	C.02	suma
ilość	61	0	61
procent	13,26%	0%	

grupa D

rodzaj	D.01	D.02	D.03	D.04	D.05	D.06	D.07	suma
ilość	9	4	94	17	9	0	22	155
procent	1,96%	0,87%	20,43%	3,70%	1,96%	0,0%	4,78%	

grupa E

rodzaj	E.01	E.02	E.03	E.04	suma
ilość	7	20	9	8	44
procent	1,52%	4,35%	1,96%	1,74%	

grupa F

rodzaj	F.01	suma
ilość	0	0
procent		

grupa	A	B	C	D	E	F	suma
ilość	1	199	61	155	44	0	460
procent	0,2%	43,3%	13,3%	33,7%	9,6%	0%	100%

Zestawienie budynków - Mętków

grupa A

rodzaj	A.01	A.02	A.03	A.04	suma
ilość	0	0	0	0	0
procent	0	0	0	0	

grupa B

rodzaj	B.01	B.02	B.03	B.04	suma
ilość	8	21	71	0	100
procent	2,14%	5,61%	18,98%	0%	

grupa C

rodzaj	C.01	C.02	suma
ilość	38	2	40
procent	10,16%	0,53%	

grupa D

rodzaj	D.01	D.02	D.03	D.04	D.05	D.06	D.07	suma
ilość	3	7	100	11	8	0	7	136
procent	0,80%	1,87%	26,74%	2,94%	2,14%	0,0%	1,87%	

grupa E

rodzaj	E.01	E.02	E.03	E.04	suma
ilość	4	71	23	0	98
procent	1,07%	18,98%	6,15%	0%	

grupa F

rodzaj	F.01	suma
ilość	0	0
procent		

grupa	A	B	C	D	E	F	suma
ilość	0	100	40	136	98	0	374
procent	0%	26,7%	10,7%	36,4%	26,2%	0%	100%

Zestawienie budynków - Okleśna

grupa A

rodzaj	A.01	A.02	A.03	A.04	suma
ilość	0	2	1	0	3
procent	0	0,88%	0,44%	0	

grupa B

rodzaj	B.01	B.02	B.03	B.04	suma
ilość	0	38	10	0	48
procent	0%	16,81%	4,42%	0%	

grupa C

rodzaj	C.01	C.02	suma
ilość	23	3	26
procent	10,18%	1,33%	

grupa D

rodzaj	D.01	D.02	D.03	D.04	D.05	D.06	D.07	suma
ilość	5	2	34	46	5	2	17	111
procent	2,21%	0,88%	15,04%	20,35%	2,21%	0,88%	7,52%	

grupa E

rodzaj	E.01	E.02	E.03	E.04	suma
ilość	2	24	10	2	38
procent	0,88%	10,62%	4,42%	0,88%	

grupa F

rodzaj	F.01	suma
ilość	0	0
procent		

grupa	A	B	C	D	E	F	suma
ilość	3	48	26	111	38	0	226
procent	1,3%	21,2%	11,5%	49,1%	16,8%	0%	100%

Zestawienie budynków - Źródła

grupa A

rodzaj	A.01	A.02	A.03	A.04	suma
ilość	0	0	0	0	0
procent	0	0	0	0	

grupa B

rodzaj	B.01	B.02	B.03	B.04	suma
ilość	0	13	4	1	18
procent	0%	29,55%	9,09%	2,27%	

grupa C

rodzaj	C.01	C.02	suma
ilość	5	1	6
procent	11,36%	2,27%	

grupa D

rodzaj	D.01	D.02	D.03	D.04	D.05	D.06	D.07	suma
ilość	0	2	4	2	4	1	2	15
procent	0%	4,55%	9,09%	4,55%	9,09%	2,27%	4,55%	

grupa E

rodzaj	E.01	E.02	E.03	E.04	suma
ilość	0	3	1	1	5
procent	0%	6,82%	2,27%	2,27%	

grupa F

rodzaj	F.01	suma
ilość	0	0
procent		

grupa	A	B	C	D	E	F	suma
ilość	0	18	6	15	5	0	44
procent	0%	40,9%	13,6%	34,1%	11,4%	0%	100%

Zestawienie budynków - Płaza

grupa A

rodzaj	A.01	A.02	A.03	A.04	suma
ilość	1	0	1	0	2
procent	0,14%	0	0,14%	0	

grupa B

rodzaj	B.01	B.02	B.03	B.04	suma
ilość	0	63	122	2	187
procent	0%	8,65%	16,76%	0,27%	

grupa C

rodzaj	C.01	C.02	suma
ilość	86	0	86
procent	11,81%	0%	

grupa D

rodzaj	D.01	D.02	D.03	D.04	D.05	D.06	D.07	suma
ilość	10	4	191	27	41	0	21	294
procent	1,37%	0,55%	26,24%	3,71%	5,63%	0%	2,88%	

grupa E

rodzaj	E.01	E.02	E.03	E.04	suma
ilość	14	104	27	14	159
procent	1,92%	14,29%	3,71%	1,92%	

grupa F

rodzaj	F.01	suma
ilość	0	0
procent		

grupa	A	B	C	D	E	F	suma
ilość	2	187	86	294	159	0	728
procent	0,3%	25,7%	11,8%	40,4%	21,8%	0%	100%

Zestawienie budynków - Rozkochów

grupa A

rodzaj	A.01	A.02	A.03	A.04	suma
ilość	1	1	1	1	4
procent	0,45%	0,45%	0,45%	0,45%	

grupa B

rodzaj	B.01	B.02	B.03	B.04	suma
ilość	6	31	20	3	60
procent	2,73%	14,09%	9,09%	1,36%	

grupa C

rodzaj	C.01	C.02	suma
ilość	23	13	36
procent	10,45%	5,91%	

grupa D

rodzaj	D.01	D.02	D.03	D.04	D.05	D.06	D.07	suma
ilość	0	11	37	19	1	1	5	74
procent	1,96%	0,87%	20,43%	3,70%	1,96%	0,0%	4,78%	

grupa E

rodzaj	E.01	E.02	E.03	E.04	suma
ilość	2	39	3	2	46
procent	0,91%	17,73%	1,36%	0,91%	

grupa F

rodzaj	F.01	suma
ilość	0	0
procent		

grupa	A	B	C	D	E	F	suma
ilość	4	60	36	74	46	0	220
procent	1,8%	27,3%	16,4%	33,6%	20,9%	0%	100%

Zestawienie budynków - Żarki

grupa A

rodzaj	A.01	A.02	A.03	A.04	suma
ilość	0	1	0	1	2
procent	0	0,13%	0	0,13%	

grupa B

rodzaj	B.01	B.02	B.03	B.04	suma
ilość	19	44	113	8	184
procent	2,38%	5,74%	14,75%	1,04%	

grupa C

rodzaj	C.01	C.02	suma
ilość	41	3	44
procent	5,35%	0,39%	

grupa D

rodzaj	D.01	D.02	D.03	D.04	D.05	D.06	D.07	suma
ilość	12	29	143	87	23	1	93	388
procent	1,07%	1,60%	13,17%	8,36%	15,48%	4,80%	0,71%	

grupa E

rodzaj	E.01	E.02	E.03	E.04	suma
ilość	18	100	29	1	148
procent	2,35%	13,05%	3,79%	0,13%	

grupa F

rodzaj	F.01	suma
ilość	0	0
procent		

grupa	A	B	C	D	E	F	suma
ilość	2	184	44	388	148	0	766
procent	0,3%	24,0%	5,7%	50,7%	19,3%	0%	100%

5. Budynki i ich pochodzenie

Znamienną cechą krajobrazu polskiej wsi, ale również przedmieść miast jest dwojaki system rozwoju zabudowy. Z jednej strony następujące po sobie formy architektoniczne, pojawiały się na zasadzie, *ad posteriori*, wymiany lub rozwoju istniejącej substancji architektonicznej. Z drugiej strony budowano je *ad initio*, jako zupełnie nowy, oddzielny byt tworzony obok starej substancji. Pojawiały się również formy pośrednie, gdy pozostawiano jedynie część burzonego budynku, a obok stawiano nowy. Stąd ze względu na preferowany przez kolejne epoki, style czy trendy architektoniczne wzorce, dodawano do istniejącej zabudowy coraz to nowsze typy zabudowy, tworząc silnie zróżnicowany lub jak powiedzą krytycy – chaotyczny, krajobraz kulturowy polskiej wsi i miasteczek. Dla architekta i urbanisty powstaje wówczas palący problem skatalogowania i klasyfikacji bogactwa tych form. W rozdziale czwartym i piątym przedstawiono system przenikania trendów architektonicznych i społecznych do architektury wernakularnej badając teksty kultury, materiały źródłowe oraz wykonując kwerendę literatury naukowej dotyczącej stylów neowernakularnych, modernizmu i postmodernizmu i zestawiając ją z badaniami neowernakularnymi zabudowy wiejskiej z różnych zakątków świata. Odróżniono przy tym cechy zmienne takie jak style, od cech stałych, takich jak archetyp, które razem współgrając ze sobą budują obraz tkanki wiejskiej krajów Zachodniej Europy, tak cenionej przez zagranicznych ale również polskich turystów. Wyodrębniono typologie formy zabudowy jednorodzinnej.

Na podstawie badań terenowych i ilościowych przedstawionych w rozdziale szóstym, wyróżniono i usystematyzowano typy istniejącej zabudowy analizując ich kształty i formy bryły zewnętrznej zarazem zważając na fakt czasu powstania i profilu społecznego danej epoki. Zestawiając informacje zawarte w rozdziale czwartym i piątym z badaniami z rozdziału szóstego, w niniejszym rozdziale opisano te z form budowlanych, które stawały się dominujące, w pewnym przedziale czasowym, tworząc obraz kulturowy badanych miejscowości, a ponadto istnieją w formie oryginalnej lub jej bliskiej, czy nieco zmienionej, jednak z czytelnym rysem pierwotnego założenia lub gdy zachowały się relikty takowej zabudowy, dzięki czemu da się odtworzyć obraz takowej formy.

Grupa A – budownictwo drewniane

O wyglądzie chałupy z okolic Krakowa przed zniesienia pańszczyzny, zważywszy na stosunki panujące w ówczesnej Polsce, a przez to niewielkie zainteresowanie specyfiką dawnej wsi polskiej, nie mówiąc już o jej zabudowie, wiadomo niewiele. Pewien wgląd dają opisy cudzoziemskich podróżników, którzy rysują obraz polskich chłopów jako szczególnie upodlonych, *żyjących jak bydłota* i gnieźdzących się w niszczejących, śmierdzących i przeludnionych chałupkach, gdzie niewielką przestrzeń dzielili ze zwierzętami⁴⁰⁸. Bardziej szczegółowy opis daje *Dziennik podróży 1670–1672*⁴⁰⁹ Ulryka Werduma, który opisuje chałupę kmiecią⁴¹⁰:

Chałupy chłopskie dzielą się zwykle na trzy części. Pierwsza część, przez którą się do domu wschodzi, jest to stajnia, druga izba, z niej z boku wchodzi się do trzeciej dziury, którą zwią komorą.

Późniejsza relacja Jana Józefa Kauscha z 1791 jest o tyleż cenniejsza, iż mówi dokładnie o budynkach z okolic Krakowa, jednakże można powątpiewać w jej trafność, ponieważ Śląski podróżnik mówi o kryciu dachów gontem, co byłoby rzeczą niebywałą:

Schodziłem kilka razy, żeby te nędzne chałupy nieco bliżej obejrzeć. Są one zwykle jak w górnym Szlązku z drzewa, belka leży na belce i to przeważnie okrągłe nieociosane drzewo. (...) Te belki czyli pnie mają na obu końcach głębokie wręby, a w tych wrębach osadzają poprzeczne belki, także w tem miejscu nieco wcięte. Na każdym rogu więc wystaje na szerokość ręki szereg na sobie ułożonych i w drugi szereg niejako zagłębionych (eingesenker) pniów. Strzeliny zwykle zalepiają gliną, cały dom bielą białą gliną i tym sposobem nadają mu złudny pozór. Staranniej jeszcze jest wewnątrz wybielone. Dorocznie po kilka razy powtarzają to bielenie. Mnóstwo dymu wymaga koniecznie tej czynności, a tania cena tej glinki umożliwia ją.

⁴⁰⁸ Mieczysław Smolarski, *Dawna Polska w opisach cudzoziemców*, wyd. Nasza Księgarnia, Warszawa 1958, s. 312-313.

⁴⁰⁹ Urlyk Werdum, *Dziennik podróży 1670–1672*, opr. Dariusz Milewski, tłum. Dalia Urbonaite, wyd. Muzeum Pałacu w Wilanowie, Warszawa, 2012, s. 42.

⁴¹⁰ Należy zaznaczyć, iż kmiecie stanowili najlepiej usytuowaną grupę ludności na wsi, gospodarując na łanach (1 łan frankoński, jednostka miary używana w Małopolsce to 24,2 ha i dzielił się na 48 morg) (Małgorzata Drożdż-Szczybura, *Zagroda okólna jako jedna z form przestrzennych tradycyjnej zagrody wiejskiej*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2000, s. 152-163).

Dach jest rzadko ze słomy, lecz składa się z deszczulek na łokieć długich, drewnianymi gwoździami przytwierdzonych, znacznie dłuższych od zwykłych dranic. Tu i owdzie widać także porządne drewniane dachy⁴¹¹.

Jan Józef Kausch, zaznacza, iż obok dobrze prezentujących się zrębowych domostw chłopskich znajdują się biedniejsze, budowane z chrustu:

Domy te budują z chrustu, ściśle ze sobą splecionego. Dach, jak i same chruściane ściany podtrzymują słupy i belki. U mieszkań, które mają być cieplejsze, oblepiają chrust gliną a potem pobielają ściany. Takie mieszkalne domy wyglądają potem jak zwykle wiejskie chaty. Większa część, nawet świeżo wystawionych domów, w tej okolicy nie ma nawet komina; już z tego można mieć wyobrażenie o nędzy tego chłopstwa⁴¹².

Śląski badacz mówiąc o ścianach z chrustu zapewne miał na myśli konstrukcję plecionkową⁴¹³, dach natomiast wykonany był w konstrukcji sochowo-ślemieniowej⁴¹⁴. Oba typy wznoszenia chałup zanikły na terenach podkrakowskich już na początku XIX wieku, dachy natomiast wznoszono w konstrukcji krokwiowej⁴¹⁵. Inne informacje, choć skąpe, przynoszą inwentarze dóbr, które przeprowadzane były systematycznie w dobrach kościelnych, mówiące poza powinnościami również o liczbie domostw i liczebności mieszkańców poszczególnych wsi.

⁴¹¹ Ksawery Liske, *Cudzoziemcy w Polsce*, nakł. Gubrynowicza i Schidta, Lwów 1876, s. 312 – 313.

⁴¹² Mieczysław Smolarski, *Dawna Polska w opisach cudzoziemców*, wyd. Nasza Księgarnia, Warszawa 1958, s. 312-313.

⁴¹³ Konstrukcja plecionkowa oparta jest na szkielecie ze słupów – łątek, okrągłakowych lub krawędziowych, osadzonych na podwalinach lub wkopanych w ziemię. Podtrzymują one dach ścian za pomocą poziomych belek - płatwi. Natomiast przestrzeń między słupami wypełnia plecionka. Plecionkę wykonywano albo ze sztywnych albo miękkich jeszcze gałązek wikliny leszczyny lub jałowca. Grubość takiej ściany wynosiła około 10 cm. (Cetera, Jerzy; *Ściany splecione w budownictwie ludowym południowej Białostoczczyzny* [w:] *Rocznik Białostocki*, nr. 18, 1993, s. 427-448) (Romana Gupieniec, *Budownictwo plecionkowe na tle porów naw czym strefy morza bałtyckiego i północnego*, [w:] *Acta Universitatis Lodziensis, folia archaeologica*, nr 23, 2001, s. 53-70).

⁴¹⁴ Konstrukcja sochwa lub sochowo-ślemieniowa oparta jest na dwóch lub więcej słupach wkopanych w ziemię, zwianych sochami, rozwidlonych u góry. w rozdwojoną górną część sochy w kształcie litery v. kładziono poziomą belkę, zwaną ślemieniem. na niej następnie kładziono górne krawędzie krokwi, zwane kozłami lub kluczami. Dolne końce kozłów podpierają ściany budynku lub w przypadku starszych konstrukcji, oparte są na ziemi. (Jerzy Cetera, *Z badań nad konstrukcją sochowo-ślemieniową w okolicach Sokółki*, [w:] *Rocznik Białostocki*, nr 18, 1993, s. 233-260.

⁴¹⁵ Jerzy Czajkowski, *Konstrukcja sochowo-ślemieniowa w budownictwie wiejskim na terenie Polski*, [w:] *Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie*, t. IV, 1972, s. 93 i nast.

*Inwentarz klucza lipowieckiego z 1800 roku*⁴¹⁶, będący jednocześnie inwentaryzacją dóbr po przejściu ich z rąk biskupa krakowskiego przez państwo, opisuje domostwa Zagórskie jako *liche, o jednej izbie, niekiedy z komorą*. Poniekąd wygląd ten potwierdza Zygmunt Gloger w swojej koronnej publikacji⁴¹⁷, gdzie przytacza relację chłopów, którzy chałupę pańszczyźnianą określają jako słabo wykonaną chałupę jednoizbową. Pierwszy wgląd w układy ruralistyczne ziem Rzeczypospolitej daje dopiero *Pierwsze Zdjęcie Józefińskie Zachodniej Galicji*⁴¹⁸ wykonane w latach 1801 – 1804, w skali 1 : 28 800, będące jednocześnie jednym z najwybitniejszych osiągnięć ówczesnej kartografii⁴¹⁹. Jednakże skala opracowania jest na tyle duża, iż nie ma możliwości aby odczytać kształt obrysów budynków. Jednakże zestawienie powyższych informacji wraz z relikdami chałup biedackich, jakie pozostały na terenie badanych miejscowości pozwala na częściowe odwzorowanie wyglądu małopolskiej chałupy pańszczyźnianej. Do chałupy wchodziło przez oborę, która była przeznaczona na chów zwierząt lub wydzieloną sień, z której można było przejść do obory, a z drugiej strony do izby, w której mieszkali chłopcy i gdzie odbywały się wszystkie czynności domowe. Z izby natomiast przechodziło się do komory, będącej rodzajem schowka, spiżarni. Pomieszczenia były ciemne, zdecydowano się na jeden ewentualnie dwa niewielkie otwory w ścianie, w razie chłódów zasłaniane zasuwą lub ramką ze zbitych desek którą w miarę potrzeby odstawiano na bok⁴²⁰. Budynek tego typu często pozbawiony był komina. Ze względu na sposób odprowadzania dymu z wnętrza chałupy dzielono na dymne, półdymne i te z kominem. W chałupie dymnej opary z paleniska ulatywały przez otwory drzwiowe oraz okienne. W chałupie półdymnej przez specjalny przewód odprowadzano dym do sieni, a następnie na poddasze, ze względu na brak przegrody pomiędzy nimi, a następnie za pomocą dymnika na zewnątrz.

⁴¹⁶ *Inwentarz klucza lipowieckiego z 1800 roku*, Państwowe Archiwum w Krakowie, sygn. IT 231

⁴¹⁷ Zygmunt Gloger, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, tom I, Warszawa 1907, s. 146.

⁴¹⁸ *Josephinische Landesaufnahme – West Gallicien*, Archiwum Wojenne w Wiedniu (Kriegsarchiv), sygn. B IXa 390.

⁴¹⁹ W. Bukowski, A Janeczek, *Mapa józefińska Galicji (1779–1783) w przededniu edycji. Przedmiot i założenia programu wydawniczego*, [w:] *Studia Geohistorica. Rocznik Historyczno-Geograficzny*, nr 1, 2013, s. 91–112.

⁴²⁰ Jarosław Szewczyk, *Katalog zdobień drewnianych domów Białostockizny*, wyd. Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2014, s. 131.

Opisywany typ budownictwa chałupy Jerzy Czajkowski⁴²¹ określa jako chałupę centralną gdzie izba była umieszczona pomiędzy sienią-chlewem, a komorą. Ten rodzaj zabudowy przetrwał również uwłaszczenie i charakteryzował budownictwo najbiedniejszej warstwy wsi tzw. *chałupy biedackie*.

Prezentowany powyżej opisy wskazują na znaczące podobieństwo wszystkich chałup pańszczyźnianych na terenie całej Polski, bez jakichkolwiek cech regionalnych. Dlatego zasadnym byłoby badanie budownictwa ludowego z uwzględnieniem podziału na tereny gdzie pańszczyzna i ucisk feudalny były obecne, a zatem budownictwo mogło się rozwijać dopiero po zniesieniu poddaństwa i obszary niepańszczyźniane takie jak pas Podkarpacki z Podhalem, Orawą i Łemkowszczyzną oraz Kurpiowszczyzna i Żuławy⁴²², gdzie chałupy są zdecydowanie bardziej rozwinięte zarówno pod względem estetycznym jak i funkcjonalnym. Wyróżnić można jeszcze inny typ własności, tzw. wsie królewskie. Obciążenia feudalne były tam zdecydowanie mniejsze, dlatego też już na początku XIX wieku można obserwować duże dysproporcje w wielkości chat z majątków prywatnych czy kościelnych oraz narodowych. W tym samym czasie gdy we wsiach prywatnych chałupa wyglądała tak jak to opisano powyżej, to np. we wsiach królewskich z okolic Bielska chałupy miały już duże okna, odpowiedniej wielkości izbę mieszkalną, świetlicę czyli izbę reprezentacyjną, przeznaczoną na przyjmowanie gości i sień łączącą oba pomieszczenia oraz komorę⁴²³. Podobieństwo chałup polskich z terenów pańszczyźnianych jest wynikiem wspólnego pochodzenia z jednego modelu społeczno-ekonomicznego, stąd też warto mówić w tym przypadku nie o typach, ale o wariacjach regionalnych chałupy polskiej.

Opisywane wsie Małopolski Zachodniej podobnie jak zdecydowana większość tego typu jednostek osadniczych w całej Polsce, była zamieszkiwana przez ludność chłopską zależną, pozostającą w stosunku feudalnym, wobec właścicieli ziemskich. Ten typ społeczno-

⁴²¹ Jerzy Czajkowski, *Budownictwo wiejskie w północnej części Krakowskiego w XVIII wieku* [w:] Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie, tom 5, 1967, s. 75-99.

⁴²² Jerzy Kijowski, *Pochodzenie Kurpiów* [w:] Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego, nr XXII, 2008, 93-102.

⁴²³ Irena Matus, *Dom jako gniazdo rodzinne w kulturze ludowej Białorusinów Białostockich* [w:] Białorutenistyka Białostocka, nr 9, 2017, s. 319-335.

ekonomiczny zwany jest gospodarką folwarczno-pańszczyźnianą⁴²⁴. Nakładała ona na mieszkańców wsi szereg zobowiązań między innymi pańszczyzną pieszą, pańszczyzną bydłą, czynsz ziemny, opłaty sądowe od gromady, kuria witalna na przyjazd biskupa⁴²⁵. Badane miejscowości wchodziły w skład majątków duchownych (poza Plazą i Bolęcinem) co miało pewne przełożenie na ich wygląd, między innymi poprzez brak lokacji zabudowań dworskich, które często wpływały na układy przestrzenne miejscowości. Wsie Babice, Chełm, Dąbrówka, Imielin, Jankowice, Jeleń, Kosztowy, Kwaczała, Mętków, Olszyny, Rozkochów, Wygietłów, Zagórze, Źródła i Żarki wchodziły w skład tzw. klucza⁴²⁶ lipowieckiego, praktycznie przez cały okres istnienia I Rzeczypospolitej bo od XIII do wieku XVIII w. kiedy to Sejm Czteroletni w 1789 zsekularyzował dobra biskupstwa krakowskiego, przeznaczając dochody z tych ziem na rzecz budowy armii. Tym samym wsie z klucza lipowieckiego przeszły w ręce państwa⁴²⁷. Do biskupstwa krakowskiego należało 15 miast i 245 wsi w województwie krakowskim i sandomierskim 23. Stan gospodarstwa folwarcznego, między innymi strukturę dochodów w dobrach biskupich na pograniczu polsko-śląskim (klucze koziegłowski, lipowiecki, siewierski i sławkowski)⁴²⁸ w XVII-XVIII wieku zamierzała opracować H. Madurowicz-Urbańska. Niestety, ukazała się jedynie pierwsza część tej pracy, dotycząca

⁴²⁴ Główny model społeczno-gospodarczy w przedrozbiorowej Polsce, rozwinął się na przełomie XV i XIX wieku. Gospodarka folwarczno-pańszczyźniana opierała się na maksymalizacji zysków warstwy szlacheckiej z pracy ludności niewolnej – chłopów, którzy począwszy od statutów piotrkowskich z 1496 poprzez przywilej toruńsko-bydgoski z 1520 po kres istnienia I Rzeczypospolitej systematycznie tracili prawa takie jak prawo do dysponowania sobą, prawo do własności, prawo do sądów państwowych, prawo do wyboru małżonka, czy prawo do dysponowania własnym czasem. W zamian dostali szereg obowiązków wobec dworu takich jak pańszczyzna, powaby, szarwarki, daniny w naturze oraz niezliczone czynsze. Ponadto szlachta zarezerwowała dla siebie szereg monopolii: młyński, propinacyjny, wyrobu narzędzi rolniczych, soli, śledzi i wiele innych. Aby cały system mógł się domknąć i moralnie usprawiedliwić wyzysk stworzono nowy model społeczny, w którym lud Rzeczypospolitej podzielono na dwie rasy – sarmacką, pochodzącą od starożytnego ludu wojowników i zdobywców oraz chamską, podbitą przez tych pierwszych, pochodzącą od syna Noego Chama. (Adam Leszczyński, *Ludowa historia Polski*, wyd. W.A.B, Warszawa 2020, s.112 -232) (Michał Rauszer, *Chłop-niewolnik? Pańszczyzna w perspektywie antropologii historii*, [w:] LUD, nr 1, 2017, s. 107-127.

⁴²⁵ Franciszek Ciura, *Klucz Lipowiecki*, wyd. Jak, Kraków 2012, s. 83-103.

⁴²⁶ Zespół dóbr ziemskich, w którego skład wchodził szereg miejscowości wspólnie zarządzanych i administrowanych przez jeden podmiot. (Aleksander Brückner, *Encyklopedia staropolska*, tom 1., wyd. Trzaski, Everta i Michalskiego, Warszawa, 1937, reprint PWN, Warszawa, 1990, s. 596).

⁴²⁷ Butterwick, Richard; *Jak nie doszło do schizmy. Rzeczpospolita a stolica apostolska w czasie sejmku czteroletniego*, [w:] Kwartalnik Historyczny, CXVI, 2009, s. 73 - 90

⁴²⁸ Madurowicz-Urbańska, H; *Gospodarstwo folwarczne w dobrach biskupstwa krakowskiego na pograniczu polsko-śląskim w XVII-XVIII wieku, cz. 1*, [w:] Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne, nr 56, z. 9, 1962, s. 39-102.

produkcji roślinnej, Od 1820 roku, kiedy w Rzeczypospolitej Krakowskiej, dzięki staraniom Komisji Włościańskiej, zrezygnowano ze wszelkich powinności dworskich (pańszczyzny, danin, czynszów, usług itp., z wyjątkiem szarwarków) na rzecz oczynszowania.

Typ A01, A02, A03 -

Według danych ze spisu PZU z 1957 w ówczesnym województwie małopolskim budynki drewniane stanowiły pomiędzy 75 a 90% całości zabudowy, odsetek ten zaczął systematycznie maleć, aż do lat 70. XX wieku na kiedy to wciąż były głównym typem zabudowy.⁴²⁹ W literaturze przyjmuje się, że typem budownictwa ludowego na terenie dzisiejszego powiatu chrzanowskiego i Powiatu Krakowskiego była chałupa krakowska⁴³⁰, o zrębowej konstrukcji ścian, kamiennej podmurówce, z malowaną elewacją i cztero- lub dwuspadowymi dachami. Jednak wciąż nie ma jednoznacznej definicji tego typu budownictwa, co zauważył Ignacy Tłoczek, który narzekał, że niedostatecznie wydobyto cechy charakterystyczne tego typu budownictwa⁴³¹. Mimo tego podjął się jego charakterystyki:

Jedną z tych cech występującą we wszystkich chałupach krakowskich, jest oparcie dolnych końców krokwi połaci dachu od strony ściany wejściowej na płatwi spoczywającej na wysuniętych wszystkich belkach stropowych. Ten szczegół konstrukcyjny pozwala widzieć w chałupie krakowskiej, pomimo pokrewieństwa jej budowy z typem chałup podgórskich, oddziaływanie budownictwa ludowego środkowych i północnych regionów kraju. Chałupa zorientowana jest ścianą wejściową ku południowi⁴³².

⁴²⁹ Ignacy Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, wyd. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985, s. 50-57.

⁴³⁰ Marek Grabski, *Budownictwo krakowskie. Z historii badań i ochrony* [w:] *Dziedzictwo Krakowiaków Zachodnich i pograniczna śląsko-krakowskiego*, red. Antoni Dobrowolski, wyd. Miejski Ośrodek Sportu i Rekreacji w Chrzanowie, Chrzanów 2010, s. 54-82.

⁴³¹ Ignacy Tłoczek, *W sprawie badań nad architekturą ludową* [w:] *Ochrona Zabytków*, nr. 1, 1958, s.29/

⁴³² Ignacy Tłoczek, *Chałupy polskie*, wyd. Arkady, Warszawa 1958, s. 16.

Gerard Ciołek również miał problem z wyodrębnieniem cech szczególnych budownictwa ludowego wokół Krakowa. Jedyłą cechą, jaką wyodrębnił, była szczególna wysokość ścian, podobnie jak Tłoczek, pisze o ozdobnych końcach belek stropowych podtrzymujących krokwie oraz o przepustnicach krokwiowych⁴³³. Jan Władysław Rączka zwraca uwagę na szeroką sień, która służyła również za kuchnię oraz malowanie chałup na niebiesko.

(...) występujący tu typ chat szerokofrontowych symetrycznych, charakteryzuje się posiadaniem, tzw. czarnej kuchni – sieni, z dużym zajmującym całą jej szerokość rozdwojonym kominem (...) chałupy posiadające tylko jeden komin i piec w czarnej izbie występowały na badanym terenie sporadycznie (...) nie brakuje domów gdzie biała izba lub komora, były pierwotnie nieogrzewane (...) wszędzie typową tu jest bardzo szeroka sień – izba⁴³⁴. (...) najstarsze domy wsi krakowskiej miały ściany wylepione gliną i malowane niebieskim wapnem, łącznie z wystającymi elementami konstrukcji. (...) Środkowa belka w głównej izbie lub w sieni ozdobiona była rozetką, znakiem krzyża i hasłem pokój temu domowi oraz wyrytym obok dniem i rokiem budowy.⁴³⁵

Opisy zarówno Rączki, Tłoczka i Ciołka w większości opierają się na opisie zawartym w monumentalnym dziele Oskara Kolberga. Marian oraz Wojciech Pokropkowie⁴³⁶ z kolei skupiają uwagę na malowaniu chałup zarówno w pasy jak i całych frontów. Inną cechą regionalnego budownictwa podkrakowskiego, na jaką zwracają uwagę bracia etnografowie, za Ludwikiem Puszetem⁴³⁷, był typ chałupy wąskofrontowej, amfiladowej oraz jego późniejszej formy chałupy szerokofrontowej o wydłużonej i zróżnicowanej funkcji w układzie komora,

⁴³³ Gerard Ciołek, *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, tom 1, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków, 1984, s. 155.

⁴³⁴ Jan Władysław Rączka, *Drewniane chaty w Wielkim Krakowie*, tom 1, praca doktorska, Kraków 1977, s. 93-94.

⁴³⁵ *Ibidem*, s. 93 -115.

⁴³⁶ Marian Pokropek, Wojciech Pokropek, *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce, Tom I, Budownictwo ludowe, chałupy i ich regionalne zróżnicowanie*, wyd. Neriton, Warszawa 1995, s. 114-132.

⁴³⁷ Puszet, Ludwik; *Studia nad polskim budownictwem drewnianem. Cz. 1, chata*, wyd. Akademii Umiejętności Kraków 1903, s. 45-78.

izba, sień, izba, komora. Drugim typem chałupy krakowskiej wg. Pokropków był typ chałupy szerokofrontowej, półotraktowy z sienią pośrodku, dwoma izbami, chlewem, komorą, stodółką, wozownią, drewnutnią, nazywany przez Jerzego Czajkowskiego *wielownętrznym*⁴³⁸.

Jan Władysław Rączka⁴³⁹ twierdzi w swojej pracy doktorskiej, że na terenie Wielkiego Krakowa występowały prawie wyłącznie chałupy dwutraktowe, potwierdza to również Jerzy Czajkowski⁴⁴⁰. Chłop bogatszy mógł sobie pozwolić na od podstaw zaplanowaną półtora lub dwutraktową chałupę z potężną sienią pośrodku i bogatym programem gospodarczym z kilkoma izbami, stajnią, komorą dostawionymi do budynku pomieszczeniami gospodarczymi zwanymi *wozówką* i *komórką*, które służyły do przechowywania sprzętu rolniczego i wozów, tak aby dostęp do nich był łatwiejszy z zewnątrz⁴⁴¹. Natomiast chłop biedniejszy w miarę potrzeb i zasobności kiesy, dostawiał do swojego domostwa kolejne segmenty w typie jednoatraktowym, zarówno o typie mieszkalnym, inwentarskim jak i magazynowym. Są to dwa główne typy rozwoju chałupy na terenie całej Polski⁴⁴². Badania map katastralnych z XIX wieku⁴⁴³ pokazują, że zróżnicowanie pod względem ilości traktów było zależne od zamożności danego chłopca, a ta z kolei, zależała od rozwoju gospodarczego danej wsi. Biedniejsze regiony z jednoizbowymi chałupami występowały w regionie olkuskim⁴⁴⁴ oraz na północ od Krakowa⁴⁴⁵, a także jak wynika z badań autora, na południe od linii Wisły. Na terenach wokół Krakowa kmiecie mogli bogacić się na handlu płodami rolnymi z mieszczanami, stąd występujące w badaniach Rączki i Czajkowskiego bogatsze typy chałup. Natomiast wsie wokół Chrzanowa bogaciły się, nie tyle na handlu z miastem, ile na rozwijającym się od XV wieku

⁴³⁸ Jerzy Czajkowski, *Dom drewniany w Polsce, tysiąc lat historii*, wyd. Nomos, Kraków 2011, s. 144-162.

⁴³⁹ Jan Władysław Rączka, *Drewniane chaty w Wielkim Krakowie*, tom 1, praca doktorska, Kraków 1977, s. 93.

⁴⁴⁰ Jerzy Czajkowski, *Ze studiów ludowych nad budownictwem ludowym w krakowskim* [w:] Lud, 1977.

⁴⁴¹ Marian Pokropek, Wojciech Pokropek, *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce, Tom I, Budownictwo ludowe, chałupy i ich regionalne zróżnicowanie*, wyd. Neriton, Warszawa 1995, s. 114-115.

⁴⁴² Franciszek Piaścik, *Krótką charakterystyka tradycyjnych form architektury ludowej* [w:] *Ze studiów nad budownictwem wiejskim*, wyd. Budownictwo i Architektura, Warszawa 1957, s. 29 -54.

⁴⁴³ Spis map katastralnych poddanych badaniom znajduje się w bibliografii.

⁴⁴⁴ Jerzy Czajkowski, *Z badań nad budownictwem wiejskim w powiecie Olkuskim* [w:] Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie, tom 2, 1967, s. 31- 147.

⁴⁴⁵ Jerzy Czajkowski, *Budownictwo wiejskie w północnej części Krakowskiego w XVIII wieku* [w:] Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie, tom 5, 1967, s. 75-99.

się przemysłu. Na terenach wiejskich, od Jaworzna, po Krzeszowice i Alwernię prowadzono odkrywkowe wydobycie węgla, cynku, ołowiu oraz gliny⁴⁴⁶. To regionalne zróżnicowanie opisuje Oskar Kolberg, który badał te tereny kilkakrotnie od lat 50. Do lat 70 XIX wieku⁴⁴⁷. Chałupy we wsiach graniczących z Krakowem charakteryzuje następująco:

Czasopismo Przyjaciel Ludu (1846, rok 137 str. 31) mówi, „że Krakowiacy zazwyczaj lepiej się mają od innych mieszkańców w Polsce. Mieszkania ich są czyste, dobrze utrzymane; zwykle otoczone sadkiem z pięknych drzew owocowych. Kiedy młoda dziewczyna znajduje się w domu, koniecznie musi mieć przed swoim oknem mały ogródek, pełen ostróżek, róż, narcyzów, pierwiosnków, rozmarynów i innych kwiatów”. Gołębiowski w dziele : Lud polski (Warsz. 1830 str. 28) mówi również: „W niektórych wsiach ma chłop własność gruntu, porządną chatę, zewnątrz czysto wybieloną, przy niej ogródek owocowy”⁴⁴⁸.

Natomiast jak zauważa wielki polski etnograf, wsie na zachód od Krakowa, przy granicy ze Śląskiem, a więc miał na myśli dzisiejszy powiat chrzanowski, wyraźnie się różnią:

Trzecią grupę stanowi lud zachodni, ku granicy szląskiej siedliska swe zajmujący. Tu chłop w ruchach staje się nieco powolniejszym (lubo nie jest wcale ociężałym), twarz ma okrągłą i większą, nos i wargi grubsze, mowę bardziej rozwleconą, budowę ciała mniej smukłą. Mieszkańcy z pod Krakowa zowią tutejszych zwykle Górnikiem v. Górniakiem, lubo część tylko tej ludności oddaje się robotom górniczym, jakie się następują w gęsto tu rozłożonych różnego rodzaju kopalniach, hutach i zakładach górniczych. (...) Dziś, z powodu coraz większego braku drzewa budowlanego, bogatsi chłopcy palą sami cegłę z gliny której mają pod

⁴⁴⁶ Piotr Franaszek, *Przemysł Zagłębia Krakowskiego w XIX i w pierwszej połowie XX wieku (do 1945 roku)*, [w:] *Jaworzno interdyscyplinarnie. Przemysł pogranicza śląsko-malopolskiego na przestrzeni wieków*, wyd. Muzeum Miasta Jaworzna, Jaworzno, Częstochowa 2016, 13-30.

⁴⁴⁷ Oskar Kolberg, *Kronika życia Oskara Kolberga* [w:] *Oskar Kolberg: Dzieła Wszystkie. Tom 64. Korespondencja Oskara Kolberga. Część I (1837-1876)*. wyd. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Wrocław, Poznań 1965, s. XIX-XXIX.

⁴⁴⁸ Oskar Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce, serya V, Krakowskie*, wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1871, s. 179-180.

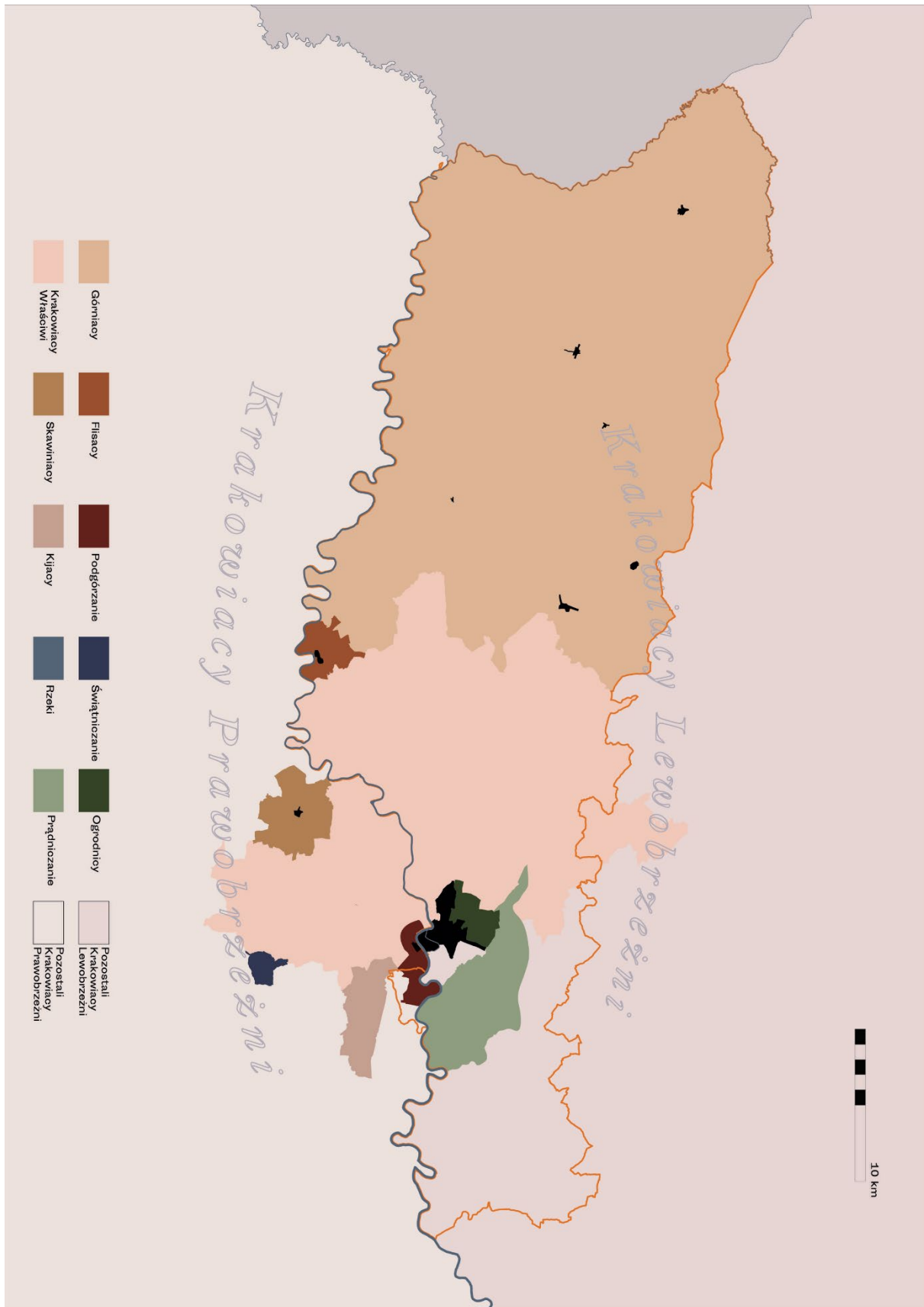
dostatkiem, i stawiają z tego murowane chaty; rozkład onych i urządzenie wewnętrzne odpowiada w zupełności prawie drewnianym; zewnątrz zaś miewają one dwie facyaty murowane t. j. po jednej przy każdym szczycie. (...) Dziś, skutkiem rozmaitych wpływów, wyobrażeń, potrzeb i wygod miejscowych, budowa i rozrost wsi przeróżne przyjmuje kształty, a idąc za nowszymi wyobrażeniami i korzystając z doświadczeń i ulepszeń budownictwa w ogóle, stawiają niektórzy budynki nowe wśród starych, tworząc przez to bezładną nieraz mieszanię stylów różnych epok. Pstrocizna taka najwięcej uderza oko w okręgach fabrycznych od strony Szląska, acz nie brak jej i w pobliżu samego Krakowa.⁴⁴⁹

Zarysowany przez Oskara Kolberga obraz wskazuje na dwa ogniska rozwojowe, jednym jest Kraków jako ośrodek handlowy⁴⁵⁰, drugim natomiast region przemysłowy skupiony wokół Chrzanowa⁴⁵¹, tuż przy granicy ze Śląskiem. Badania terenowe potwierdzają szczególne znaczenie obu ośrodków, jak i występujące znaczące różnice w formie budownictwa drewnianego. We wsiach znajdujących się pomiędzy nimi, oraz z dala od nich, budownictwo pozostaje jednotraktowe, co więcej wpływ ten utrzymuje aż do czasów współczesnych. Najwięcej reliktyw budownictwa drewnianego znajduje się w Kaszowie, Czułowie i Czułówku, czyli we wsiach pomiędzy Chrzanowem a Krakowem oraz na północy w okolicach Olkusza i Skały. Również sytuacja polityczna miała zasadniczy wpływ na regionalne zróżnicowanie budownictwa wiejskiego. Ponadto we wsiach blisko granicy z ówczesnymi Prusami Kolberg widzi wpływ ceglanego budownictwa śląskiego. Faktycznie badania pokazują, iż znacznie szybciej budynki na zachodzie dawnej Rzeczypospolitej Krakowskiej wymieniły substancję z drewnianej na murowaną w porównaniu z budownictwem wokół Krakowa. Samo Wolne Miasto Kraków, istniejące w latach 1815-1846 obejmujące swoim zasięgiem samą byłą stolicę Polski oraz miasta Chrzanów, Krzeszowice i Jaworzno, ze względu na dogodne warunki nadane mu na Kongresie Wiedeńskim, m.in. zwolnienie z cła w handlu z trzema zaborczymi

⁴⁴⁹ Oskar Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce, serya V, Krakowskie*, op. cit., s. 115 -116.

⁴⁵⁰ Jerzy Jaros, *Historia górnictwa węglowego w zagłębiu górnośląskim do 1914 roku*, wyd. Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, Warszawa, Kraków 1965, s. 212 -214.

⁴⁵¹ Józef Mączyński, *Włościanie okolic Krakowa*, wyd. Józefa Czecham Kraków, 1858.

Il. 29. Mapa Krakowiaków zachodnich według Oskara Kolberga

mocarstwami, oraz rozwojowi przemysłu⁴⁵², rozwijało się bardzo szybko. Sytuacja ekonomiczna odcisnęła się również na wsi⁴⁵³. Gospodarka jak i pierwsze zmiany emancypacyjne, zarówno te Józefińskie, jak i wprowadzone w życie przez komisję włościańską, przyczyniły się do szybkiej rozbudowy wsi. Na podstawie badań porównawczych map katastralnych wsi z 1848, czyli tuż po likwidacji Wolnego Miasta, położonych nad północnym brzegiem Wisły i znajdujących się w granicach Rzeczypospolitej Krakowskiej (Jankowice, Okleśna, Rozkochów, Mętków)⁴⁵⁴ oraz wsi położonych po przeciwnej stronie rzeki, a będących częścią zaboru austriackiego (Przeciszów, Podolsze, Włosienica, Smolice) wskazują iż chałupy położone na terenie krakowskiego miasta-państwa są średnio o 40% większe niż ich odpowiedniki zza wiślanej granicy. Sytuacja ta utrzymała się długo. Na podstawie ankiet i rozmów przeprowadzonych z mieszkańcami wsi Ziemi Chrzanowskiej, jeszcze mówiono o *bidzie za Wisłą*.

Nieznana jest również geneza budownictwa krakowskiego drewnianego. Biorąc pod uwagę *translokacyjny porządek kulturowy*⁴⁵⁵ przeczący odwiecznej dychotomii miasto wieś, należy wówczas analizować nie tylko kulturę, jakia wytworzyło budownictwo drewniane w kategorii wyłącznie wiejskiej lub miejskiej ale w kategorii regionu. Do połowy XIX wieku takie miasta jak Chrzanów⁴⁵⁶, osady jak Alwernia⁴⁵⁷ czy Trzebinia posiadały w większości zabudowę drewnianą, podcieniową, jednak o bogatym programie zarówno funkcjonalnym jak i dekoracyjnym. Innym źródłem mogło być wzbogacone na handlu z Krakowem wsie tzw.

⁴⁵² Piotr Franaszek, *Przemysł Zagłębia Krakowskiego w XIX i w pierwszej połowie XX wieku (do 1945 roku)* [w:] *Jaworzno interdyscyplinarnie. Przemysł pogranicza śląsko-małopolskiego na przestrzeni wieków*, op. cit., s. 13-30.

⁴⁵³ Piotr Miodunka, *Wybrane problemy rozwoju małych miast galicyjskich w okresie przedautonomicznym (1772–1866)* [w:] *Zeszyty Naukowe UEK*, nr 11, 2014, s. 23-43.

⁴⁵⁴ Na podstawie map katastralnych, których spis znajduje się w bibliografii.

⁴⁵⁵ Koncepcja translokacyjnego porządku kulturowego zrywa z podziałem na przeciwstawne sobie kulturę wiejską i miejską zastępując ją kulturą lokalną. Ludność zamieszkująca oba te ośrodki, pod warunkiem, że są ludźmi wolnymi, zmuszona jest migrować w celu zarobkowym, nauki lub handlu. Pokrewieństwo, wspólnota i przynależność etniczna zyskują wówczas funkcje jednoczące kulturę miejską z wiejską, tworząc jedną wspólną formę. (Marshall Sahlins, *What is anthropological enlightenment? Some Lessons of the Twentieth Century* [w:] *Annual Review of Anthropology*, nr 28, 1999, s. I-XXIII).

⁴⁵⁶ Juliusz Łepkowski, *Przegląd zabytków przeszłości z okolic Krakowa*, Warszawa 1863, s. 20.

⁴⁵⁷ Bogusław Krasnowolski, *Alwernia – studium historyczno-urbanistyczne*, Kraków 1979.

ogrodników, takie jak Czarna Wieś, Krowodrza, Nowej Wieś i Łobzów⁴⁵⁸. Bardzo ważni w transferze, zarówno technicznych rozwiązań budownictwa drewnianego jak i nowinek w zakresie estetyki byli wędrowni cieśle. Ich znaczenie podkreśla zarówno Kolberg jak i Rączka i Reinfuss, ponieważ to od wynajęcia osoby zajmującej się ciesielstwem, a najczęściej i stolarstwem, zaczynało się budowę chałupy. Posiadający własne narzędzia oraz wiedzę wędrowali od wsi do wsi, jednocześnie zdobywając i przekazując dalej swoje doświadczenie⁴⁵⁹. Sam proces budowy był długotrwały i obarczony wieloma rytuałami. Szczegółowy opis wznoszenia chałupy przynosi znowu Kolberg⁴⁶⁰. Jak już wcześniej wspomniano chłop musiał wynająć cieślę, według stawi albo za dzień albo za całość. Ponadto włościanin musiał zapewnić budowniczemu wyżywienie oraz dostarczać mu alkohol. W pracach uczestniczyli prawie wszyscy mieszkańcy wsi, tym chętniej jeśli rodzina straciła dom w wyniku pożaru, których dodatkowo obdarowywano żywnością i słomą na strzechę. Pierwszym rytuałem była modlitwa do świętego Floriana, patrona strażaków jak i pogorzalców, kończona słowami: *Święty Floryanie broń od ognia, powietrza i nagłej śmierci*. Często również zamawiano mszę w intencji pomyślnej budowy oraz prosiło księdza, za opłatą, aby poświęcił miejsce wznoszenia domostwa. Po czym pod fundament wkładano poświęconą kredę. Budowa trwała około czterech do sześciu tygodni. Po zakończeniu wznoszenia konstrukcji dachu, stawiano na szczycie płatwi lub na brzegu ściany zrębowej lub na krokwi od strony drogi tzw. *wiechę* lub *wuchę*, której tradycja sięga czasów pogańskich i miała zapewniać przychylność bóstwa, odpędzenia czarta i wszelkich złych czarów⁴⁶¹. Był to wieniec lub udrapowany bukiet kwiatów, ziół lub gałązek, przystrojonych kolorowymi wstążkami wbity na patyk⁴⁶². Podczas mocowania wiechy śpiewano: *Na suchem drzewie, — zielone, Bierz Panie dom twój w obronę*. Ponadto nad kalenicą lub po obu jej stronach przybijano krzyżyk z olchy dla odpędzenia uroku. Innym sposobem na zabezpieczenie się przed czarami było wyrzucenie starej miotły na rozstaju dróg. Po tych wszystkich rytuałach cieśla zabierał wiechę do karczmy i odbywała się, suto

⁴⁵⁸ Jan Władysław Rączka, *Drewniane chaty w Wielkim Krakowie*, tom 1, praca doktorska, Kraków 1977, s. 93.

⁴⁵⁹ Roman Reinfuss, *Z badań nad sztukom ludową w radomskim [w:] Polska Sztuka ludowa*, nr 1, 1955, s. 23 – 51.

⁴⁶⁰ Oskar Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce, serya V, Krakowskie*, op cit., s. 149 -153.

⁴⁶¹ Aleksander Brückner, *Mitologia słowiańska*, wyd. Wydawnictwo Naukowe PWN Historia, Warszawa 1985, s. 19.

⁴⁶² Franciszek Kotula, *Przeciw Urokom*, wyd. LSW, Warszawa 1989, s. 74.

zakrapiana na koszt właściciela nowo wzniesionego domostwa, zabawa dla uczczenia pomyślnej budowy.

Budulcem chałupy najczęściej było miękkie drewno iglaste jak jodła, sosna oraz świerk. Według Mariana i Wojciecha Pokropków drewno sosnowe w XIX wieku było najdroższe i najrzadsze, zapewne ze względu na rzadkość jego występowania⁴⁶³. Natomiast według Jana Władysława Rączki najrzadszym było drewno świerkowe. Natomiast z drewna twardego, liściastego, często dębowego, wykonywano elementy konstrukcyjne szczególnie narażone na mechaniczne uszkodzenie takie jak podwaliny drewniane, przyciesie, odrzwia i ramy okienne. Również drewna dębowego używano do produkcji kołków, łączących drewniane elementy konstrukcyjne. Drewno sprowadzane było najczęściej ze Śląską lub Podhala. Często całe chałupy prefabrykowane były już na miejscu wycinki lub we wsiach wyspecjalizowanych w ciesiołce, a gotowe rozebrane elementy sprowadzano do miejsca docelowego⁴⁶⁴. Konstrukcja ścian chałupy krakowskiej najczęściej była zrębowa, choć u ogrodników krakowskich występowała również sumikowo-łątkowa⁴⁶⁵, a na północ od Krakowa od Bronowic po Giebułtów również konstrukcja przysłupowa⁴⁶⁶. W czasach późniejszych występowała również forma kombinowana, łącząca zarówno konstrukcję zrębową, sumikowo-łątkową i przysłupową tzw. *przysłup wtórny*⁴⁶⁷. Belki od XIX wieku najczęściej ciosane były w kwadrat lub tzw. półbale, coraz rzadziej stosowano bale okrągłe. Łączenie węgła, podobnie jak w całej Polsce, było zróżnicowane, występowała forma na obłap lub, uważany za bardziej wyrafinowaną formę, na *zamek kościelny*. Wystające końce belek tzw. ostatki przycinano również w formę schodkową, trójkątną układając formę schodków od najmniej wysuniętej, od połowy ściany drewnianej, aż po najbardziej wysunięty ryś-belkę stropową podtrzymującą dach⁴⁶⁸. Belki

⁴⁶³ Marian Pokropek, Wojciech Pokropek, *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce, Tom I, Budownictwo ludowe, chałupy i ich regionalne zróżnicowanie*, op. cit., s. 120.

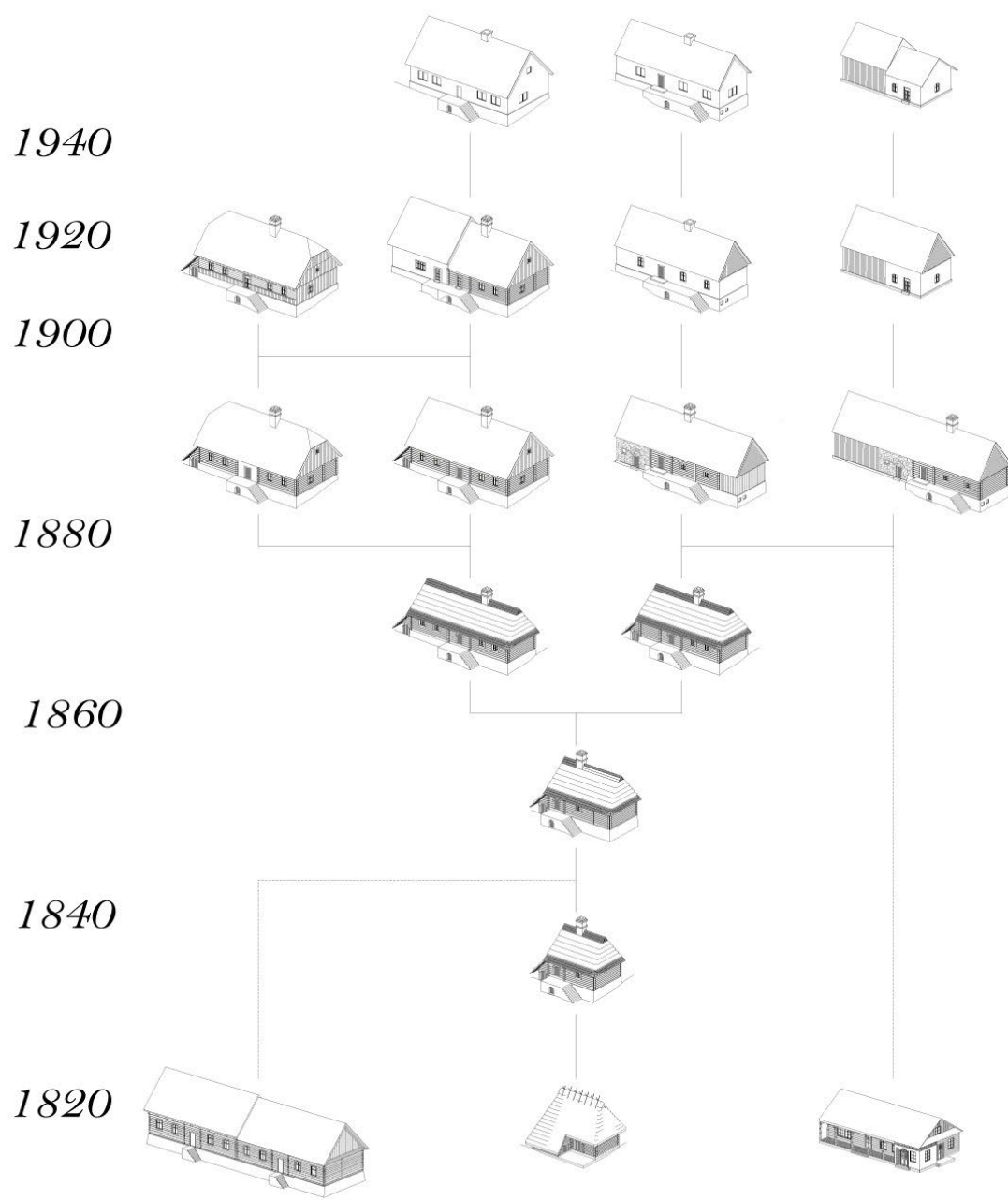
⁴⁶⁴ Jan Władysław Rączka, *Drewniane chaty w Wielkim Krakowie*, op. cit., s. 94

⁴⁶⁵ Wiktor Zin, *Typy i formy w polskiej architekturze drewnianej*, wyd. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Kraków 1956, s. 34.

⁴⁶⁶ Pokropek Marian, *Budownictwo Ludowe w Polsce*, wyd. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976, s.90.

⁴⁶⁷ Jan Władysław Rączka, *Drewniane chaty w Wielkim Krakowie*, op. cit., s. 101

⁴⁶⁸ Podczas badań terenowych, taką formę konstrukcji zaobserwowano m.in. w Rozkochowie i Zagórzcu.

Il. 30. Ewolucja chałupy krakowskiej

stropowe podtrzymywane przez płatwie zwano stragarzami. W izbie białej zawsze musiało być ich, trzy natomiast w całym budynku ich liczba była zawsze nieparzysta. W izbie białej, pod środkowym stragarzem biegła belka, zwana siostrzanem. Na tej belce lub jeśli jej nie było na stragarzu, wycinano rok budowy, domu rozetkę oraz błogosławieństwo⁴⁶⁹. Na stragarzach natomiast stała powała, czyli belka na której spoczywały krokwie.

Wzdłuż Garbu Tenczyńskiego, gdzie widoczne jest znaczne nachylenie zbocza występowały wysokie podmurówki, posiadające wewnątrz sklepienie cegłą piwnice⁴⁷⁰ lub nawet przeznaczone były na oborę. Wykonywano je najczęściej z lokalnego kamienia wapiennego, a w czasach późniejszych również z cegły. Funkcjonalność tego rozwiązania, gdzie przestrzeń mieszkalna jest znacznie wyniesiona ponad poziom gruntu, przeniknęła również na tereny nizinne⁴⁷¹, występując m.in. we wsiach w dolinie Wisły czy położonych na północ od Garbu, jak Bolęcín, ale również na całym obszarze dawnej Rzeczypospolitej Krakowskiej⁴⁷².

Okna chat krakowskich okalano ozdobną zewnętrzną ramką malowaną na niebiesko, zielono lub zdobiono malunkiem o motywach kwiatowych. Okna były typu ościeżnicowego, podzielone na sześć kwater, uszczelnione polepą lub ołowiem, dopiero w XX wieku zaczęto używać kitu i podwójnego okna skrzyniowego. Wraz ze wzrostem zamożności chłopów, otwory okienne stale powiększano. Drzwi wejściowe również ulegały zmianom. Początkowo były one półokrągłe, z charakterystycznymi wygiętymi mieczykami łączącymi ościeżnice z nadprożem tzw *zwieraczami* lub *psami*. Czasem do przybudówek stosowano również nadproże z wyciętym od dołu łukiem. W chatach późniejszych stosowano już proste belki wieńczące

⁴⁶⁹ Marian Pokropek, Wojciech Pokropek, *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce*, op. cit., s. 121.

⁴⁷⁰ Tomasz Czerwiński, *Budownictwo ludowe w Polsce*, wyd. Sport i Turystyka-Muza SA, 2006, s. 33- 35.

⁴⁷¹ Piotr Kotucha, Ewa Sadowska, *Budynki gospodarcze zagrody podkrakowskiej /ze studiów nad budownictwem ludowym Wielkiego Krakowa [w:] Czasopismo Techniczne*, nr 1, 1976, s. 22-35.

⁴⁷² Hubert Mełges, *Budownictwo mieszkaniowe na polskiej wsi (refleksje ruralisty) [w:] Czasopismo Techniczne: Architektura*, z. 1, r. 112, 2015, s. 83–108.

otwory drzwiowe, same drzwi zaś zdobiono wzorami z desek w rąb lub jodełkę. Później stosowano najczęściej drzwi płycinowe⁴⁷³.

Elementem, który przeszedł największą metamorfozę od XIX do XX wieku był dach. Początkowo, głównym materiałem okładzinowym była strzecha słomiana, najczęściej z owsa. Gontu używano jedynie w newralgicznych miejscach tuż przy okapie oraz przy kalenicy, maskując niepotrzebny już po budowie komina dymnik. Kąt nachylenia dachu wahał się w okolicach 60°, jednak przeważnie o proporcji 1:1,5 do 1:2⁴⁷⁴. Konstrukcję dachu wznoszono w systemie krokwiowym z wiatrownicą usztywniającą strukturę nośną. Często elementem dodatkowym była przepustnica krokwiowa, wyginająca linię dachu w charakterystyczny sposób. Wraz z coraz silniejszą presją władz lokalnych oraz centralnych na wymianę pokrycia dachowego na materiał mniej łatwopalny, stopniowo wymieniano całą konstrukcję dachową na dachy dwuspadowe, szczytowe, z naczółkiem lub z daszkiem przyczółkowym o konstrukcji jętkowej. Materiałem pokryciowym była wciąż słoma i gont choć coraz częściej używano dachówki ceramicznej. Od początku wieku XX jako materiał okładziny dachowej popularna stała się papa oraz eternit. Kąt dachu spadł wówczas do około 45°, jednak najczęściej zachowywano proporcję ścian zrębowych do dachu w stosunku 1:1⁴⁷⁵.

Zdobienie chałup przez malowanie na niebiesko jest najbardziej charakterystycznym wyróżnikiem budownictwa podkrakowskiego. Nie wiadomo dokładnie kiedy zaczęto malować chałupy na niebiesko, choć wspomina o nich śląski podróżnik Kausz, również Kolberg i Gołębiowski. Największy rozkwit jednak tego typu dekoracji przypada na przełom wieku XIX i XX, a świadczą o tym liczne świadectwa malarskie. Badacze również nie są zgodni, co do celu użycia błękitnej barwy aby w ten sposób wyróżniać swoje domostwa. Marian i Wojciech Pokropkowie mówią o manifestacji dumy chłopskiej⁴⁷⁶, która narastała wraz z rozwojem ruchu

⁴⁷³ Tomasz Czerwiński, *Budownictwo ludowe w Polsce*, op. cit., s. 244.

⁴⁷⁴ Janusz Bogdanowski, *Malowane chałupy w architekturze krajobrazu wsi podkrakowskiej, ich formy i postępujący zanik* [w:] Teza Komisji Urbanistyki i Architektury, tom 4, Kraków 1970, s. 105.

⁴⁷⁵ Jan Władysław Rączka, *Drewniane chaty w Wielkim Krakowie*, op. cit, s. 90- 98.

⁴⁷⁶ Marian Pokropek, Wojciech Pokropek; *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce, t. 1, Budownictwo ludowe, chałupy i ich regionalne zróżnicowanie*, op. cit., s. 123.

ludowego. Warto zauważyć, że omawiany kolor już od średniowiecza wiązał się z warstwą społeczną, jaką byli chłopci⁴⁷⁷. Hubert Melges⁴⁷⁸ wiąże kolor błękitny z wierzeniem, iż odpędza on owady. Roman Reinfuss podkreśla, że malowanie chałup w pasy i wzory świadczy o pojmowaniu przez ówczesne chłopstwo chałupy nie jako jednolitej bryły, lecz zbioru drewnianych elementów, które razem łączą się w domostwo⁴⁷⁹. Justyna Tarajko-Kowalska⁴⁸⁰ przyznaje, że nie jest możliwe dokładne ustalenia pochodzenia tego postępowania, jednak wiąże się ono z ochroną wrażliwej części konstrukcji czyli szczelin między belkami, dezynfekcją opartą na antyseptycznych właściwościach wapna oraz chęcią upiększenia domostwa czyli z estetyką. Jednak, powszechność tego typu zdobnictwa wiąże się z wynalezieniem przemysłowej produkcji farby ultramarynowej w pierwszej połowie XIX wieku i jej masowej produkcji we Francji i Prusach⁴⁸¹. Dla tego niemieckiego państwa Wolne Miasto Kraków, będące strefą wolną od cła, było niezmiernie ważnym węzłem handlowym, poprzez który transportowano towary do Rosji i Austrii⁴⁸². I być może ten fakt zaważył na upowszechnieniu się syntetycznego barwnika wśród chłopstwa krakowskiego. Zgadzało by się to z badaniami Jana Władysława Rączki, który datuje początek tego typu dekoracji na połowę XIX wieku⁴⁸³. O malowaniu chałup wspomina również Oskar Kolberg⁴⁸⁴, a malarstwo Włodzimierza Tetmajera świadczy o powszechności tego typu zdobnictwa pod koniec XIX wieku. Natomiast Roman Reinfuss umiejscawia bielenie wapnem z dodatkiem niebieskiego barwnika chałup w Mazowieckiem na okres dopiero po I Wojnie Światowej⁴⁸⁵, stąd można wysnuć wniosek, że moda ta przyszła z południa wraz z odrodzeniem się Państwa Polskiego.

⁴⁷⁷ Gerhard Jaritz, *Peasantry in the Late Middle Ages: Image and Reality*, [w:] *Agriculture in the Middle Ages: Technology, Practice, and Representation*, 2016, s. 163-190.

⁴⁷⁸ Hubert Melges, *Housing in the Polish Countryside (ruralist's reflections) / Budownictwo mieszkaniowe na polskiej wsi (refleksje ruralisty)* [w:] *Czasopismo Techniczne: Architektura*, nr 1, 2015, s. 83–108.

⁴⁷⁹ Roman Reinfuss, *Malowane zręby chałup wiejskich* [w:] *Polska Sztuka Ludowa*, nr 3.7/8, 1949, s. 200 – 219.

⁴⁸⁰ Justyna Tarajko-Kowalska, *Blue color traditions in Polish wooden architecture—valuable cultural heritage and a source of inspiration* [w:] *Cultura e Scienza del Colore-Color Culture and Science*, nr 10, 2018, s. 49-57.

⁴⁸¹ Joost Mertens, *The History of Artificial Ultramarine (1787–1844)* [w:] *Science, Industry and Secrecy*, nr 51:3, wyd. Ambix,, 2004, s. 219-244.

⁴⁸² Marek Krzymkowski, *Wielkie nadzieje, wielkie rozczarowania. Ład wiedeński a europejska wspólnota* [w:] *Czasopismo Prawno-Historyczne*, nr 69.2, red. A. Gulczyński, Poznań, 2016, s. 382-383.

⁴⁸³ Jan Władysław Rączka, *Drewniane chaty w Wielkim Krakowie*, op. cit., s. 97

⁴⁸⁴ Oskar Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce, serya V, Krakowskie*, op. cit., s. 146

⁴⁸⁵ Roman Reinfuss, *Z badań nad sztukom ludową w Radomskiem* [w:] *Polska Sztuka Ludowa*, op. cit., s. 23-51.

Jako pierwszy podziału na rodzaje zdobnictwa ultramaryną chałup krakowskich dokonał Janusz Bogdanowski, który rozróżnia: myte, malowane w pasy, niebieskie oraz białe:

- *Myte*⁴⁸⁶, gdzie ciemnym granatem zapuszczano jedynie szczelinę między belkami, natomiast drewno zrębu pozostawiano w naturalnej barwie. Zwykle występowały na zachód od Krakowa, również są najczęściej spotykaną formą zdobnictwa na badanym terenie powiatu chrzanowskiego.
- *Malowane w pasy*. Do tworzenia tego zdobienia używano dwóch kolorów farb. Do malowania zrębu używano ugrów, brązów, a nawet czerwieni. Ramy okienne i drzwiowe przyozdabiano barwą zieloną. Natomiast polepę w przerwie między belkami, jak wcześniej malowano na niebiesko. Zasięg występowania to Cała dolina rzeki Wisły od Śląska aż po wschodnie rubieże dzisiejszego Krakowa.
- *Niebieskie*, gdzie barwnika niebieskiego tzw. farbki dodawano do wapna i pokrywano nim całą szerokość ścian zewnętrznych. Ich występowanie to obszar wokół miasta Krakowa⁴⁸⁷.
- *Białe*. Spotykane najczęściej na północ od granic dawnej Rzeczypospolitej Krakowskiej. W tym przypadku ściany bielono wapnem bez dodatku koloru⁴⁸⁸.

⁴⁸⁶ Janusz Bogdanowski, *Malowane chałupy w architekturze krajobrazu wsi podkrakowskiej, ich formy i postępujący zanik* [w:] op. cit, s 105.

⁴⁸⁷ Justyna Tarajko-Kowalska, *Kolor w wiejskich zespołach architektoniczno-krajobrazowych ze szczególnym uwzględnieniem wsi Polski Południowej*, praca doktorska, 2005, s. 31-39.

⁴⁸⁸ Justyna Tarajko-Kowalska, *W poszukiwaniu inspiracji – kolor w tradycyjnej architekturze wsi polskiej* [w:] Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, tom 12, 2009, s. 58-66.

Zd. 3. Zrujnowana chałupa krakowska

Zd. 4. Odnowiona chałupa krakowska

Jerzy Czajkowski⁴⁸⁹ w swoim artykule wieńczącym wieloletnie badania nad drewnianym budownictwem w okolicach Krakowa, przedstawia dwadzieścia dziewięć typów zabudowy, analizując tylko i wyłącznie formy rzutów. Dodając do tego co najmniej cztery rodzaje

zdobnictwa ścian zrębowych, kilka typów podcieni; boczne, kalenicowe⁴⁹⁰, szczytowe⁴⁹¹ czy wnekowe⁴⁹², różne formy dachów i materiałów ich pokryć oraz orientację budynku względem drogi, można z całą pewnością stwierdzić za Ignacym Tłoczkiem⁴⁹³, że jest niezmiernie trudno wyodrębnić i opisać w kilku zdaniach styl chałupy krakowskiej. Można wręcz pokusić się o stwierdzenie, że tradycyjna wieś krakowska wcale nie była uporządkowana i jednorodna a wręcz kipiała od bogactwa form i stylów. Wszystko w zależności od zamożności, potrzeb własnych czy możliwości technicznych. Istniała jednak forma łącząca ten katalog przeróżnych form i kształtów. Był nim dach. Dwukrotnie przewyższając wysokość ścian był widoczny z daleka. Ta uderzająca wyniosłość dachu chałupy polskiej jest jej znamioną cechą⁴⁹⁴. Miękkość materiału, jakim była słoma, materiał zrodzony z najbliższego otoczenia⁴⁹⁵, dodatkowo sprawiała, iż mimo potężnych rozmiarów struktura doskonale wpasowywała się w krajobraz⁴⁹⁶. Natomiast w okresie zimowym powstawał efekt lewitacji, gdzie ośnieżony dach odcinał się od równie białego krajobrazu strukturą zrębowych ścian⁴⁹⁷.

⁴⁸⁹ Jerzy Czajkowski; *Budownictwo wiejskie w Krakowskim*, [w:] Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, nr. 22, 1976, s. 49-123.

⁴⁹⁰ Wiktor Zin, *Typy i formy w polskiej architekturze drewnianej*, op. cit., s. 36.

⁴⁹¹ Czesław Thullie, *Podcienia i arkadowe dziedzińce w zabytkowej architekturze Polski* [w:] Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, tom 5, 1971, s. 119-131.

⁴⁹² Jerzy Czajkowski, *Budownictwo wiejskie w Krakowskim* op. cit., 1976, s. 49-123.

⁴⁹³ Ignacy Tłoczek, w *sprawie badań nad architekturą ludową*, op. cit., s.29.

⁴⁹⁴ *Odbudowa, polskiej wsi, projekty chat i zagród włościańskich, opracowane przez grono architektów polskich*, wydane, red. Władysław Ekielski, wyd. Zakład W. Krzeptowskiego, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 1915, s. 8-12.

⁴⁹⁵ Jan Trojanowski, *Wartości polskiej architektury regionalnej*, praca doktorska, 1967, s. 58.

⁴⁹⁶ Janusz Bogdanowski, *Malowane chałupy w architekturze krajobrazu wsi podkrakowskiej, ich formy i postępujący zanik*, op. cit., s 110

⁴⁹⁷ Justyna Tarajko-Kowalska, *Kolor w wiejskich zespołach architektoniczno-krajobrazowych ze szczególnym uwzględnieniem wsi Polski Południowej*, op. cit, s. 41.

Chałupa krakowska w swojej dojrzałej formie narodziła się w drugiej połowie wieku XIX, więc do kresu swego istnienia w latach 40. XX wieku, kiedy podczas badań terenowych natknięto się na budynek w pełni zgodny stylowo z omawianą formą, z wyrytą datą 1946. Istniała więc mniej niż sto lat. Do zaniku tej formy zabudowy przyczyniło się szereg czynników. Najważniejszym był skokowy wzrost cen drewna po I i II Wojnie Światowej. Problem ten powodowała, w obu przypadkach rabunkowa eksploatacja polskich zasobów leśnych przez niemieckiego okupanta⁴⁹⁸⁴⁹⁹. Kolejną przyczyną była polityka lokalna jak i regionalna stopniowo przymuszająca chłopów do wymiany łatwopalnych elementów domostwa. Jednak zapewne najważniejszym elementem wpływającym na zanik architektury drewnianej była chłopska mentalność. Z pamiątek włościan, zarówno wydawanej w serii⁵⁰⁰ jak i tej jednej autorstwa Jana Słomki⁵⁰¹ wyłania się obraz zbiorowej niechęci do chałupy kojarzonej z pańszczyzną upodleniem, biedą. Chłopi wyjeżdżający za granicę z zazdrością podziwiali budownictwo murowane, piękne w ich mniemaniu. Stąd nie należy się dziwić zanikaniu domów drewnianych, ponieważ zarówno ani lokalni władarze, ani architekci niezainteresowani architekturą rodzimą, ani sami mieszkańcy nie chcieli kontynuować tej tradycji.

Typ A04 –

Konieczność, wymagana kolejnymi aktami prawnymi, wymiany pokrycia i konstrukcji dachowej pociągnęła za sobą zmianę w sposobie jej wznoszenia wraz z upowszechnieniem się w polskich uzdrowiskach i letniskach stylów neowernakularnych. W województwie małopolskim obiekty reprezentujące styl tyrolski można odnaleźć w Szczawnicy, Ojcowie oraz Krynicy. Zapewne stamtąd nowe mody, za pośrednictwem, wędrownych cieśli powoli przenikały na wieś. Przenikanie tzw. stylu szczawnickiego na inne tereny udokumentowane jest

⁴⁹⁸ Paweł Samuś, *Kulturtraegerzy i dziewicza natura. Puszczy Białowieskiej przypadki podczas Wielkiej Wojny (1914–1918)* [w:] *Oblicza wojny. Tom 2–Armia kontra natura*, red. Grabarczyk Tadeusz; Magdalena Pogońska-Pol, wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020, s. 197-223.

⁴⁹⁹ Józef Broda, Bohdan Szymański, *Rabunkowa eksploatacja lasów w Polsce oraz działalność leśników na rzecz ich zachowania w okresie II Qojny Światowej* [w:] *Sylwan*, nr 10,11,12, 1981, s. 5 -11.

⁵⁰⁰ *Pamiętniki Chłopskie*, wyd. Instytut Gospodarstwa Społecznego, nr 1-56, 1933.

⁵⁰¹ Jan Słomka, *Pamiętniki włościanina*, wyd. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1983.

na podstawie spichlerza z Kiczni⁵⁰², znajdującego się obecnie w Sądeckim Parku Etnograficznym w Nowym Sączu⁵⁰³. Cechami charakterystycznymi stylu alpejskiego są wydatne dachy okapowe umieszczone zarówno w pseudoryzalicie jak i po obu stronach ścian szczytowych, balkoniki, z ozdobnymi balustradami, umieszczone nad wejściem, często podparte słupami łączącymi całą konstrukcję z przyziemiem, a następnie dachem oraz ażurowe dekoracje wycinane w deskach, najczęściej na jej końcach. Wiąże się to z upowszechnieniem się specjalnej piły do precyzyjnej obróbki drewna zwanej z niemiecka laubzega od niemieckiego *die Laubsäge*, od której upowszechniła się, prześmiewcza nazwa całego stylu *Laubsägenarchitektur*.⁵⁰⁴ Z czasem fantazyjne obróbki snycerskie stały się dominującą cechą tego stylu. Na przełomie XIX i XX wieku większość dachów chałupy krakowskiej została już wymieniona na formę dwuspadową⁵⁰⁵. Upowszechniły się dachy dwuspadowe, dwuspadowe z daszkiem przyczółkowym oraz naczółkowe. Te ostatnie będące charakterystycznymi dla terenów Niemiec⁵⁰⁶, musiały również przywędrować nad Wisłę wraz ze stylami neowernakalnymi, choć istniały już wcześniej na terenach polskich w formie drewnianej zabudowy podcieniowej przyrynkowej w Czchowie⁵⁰⁷, Ciężkowicach⁵⁰⁸ czy Chrzanowie^{509,510}. Jednak nie wiadomo dokładnie kiedy do tych miejscowości przywędrowały. Pewne jest jednak, że w XIX wieku pożary były prawdziwą plagą przed ustanowieniem ochotniczej służby pożarniczej, dotyczącą zarówno miasta jak i wsie o zabudowie drewnianej⁵¹¹, więc substancja

⁵⁰² Wnioski te sporządzono na podstawie rozmów z Hanną Pieńkowską, byłym pracownikiem naukowym Sądeckiego Parku Etnograficznego

⁵⁰³ Barbara Alina Węglarz, *Spacerkiem po starej Szczawnicy*, wyd. 2011, s. 46-51

⁵⁰⁴ Józef Tarnowski, *Styl alpejski w środkowej Europie i polska kontrakcja wobec niego – styl zakopiański*, op.cit., s. 231 - 261

⁵⁰⁵ Tomasz Czerwiński, *Budownictwo ludowe w Polsce*, op. cit., s. 244-245

⁵⁰⁶ Gerard Ciołek, *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, tom 1, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 1984, s. 128

⁵⁰⁷ Jasieński, Henryk; *Ochrona budownictwa malomiasteczkowego w woj. krakowskim : doświadczenia i realizacyjne* [w:] *Ochrona Zabytków*, Warszawa 1949.

⁵⁰⁸ Krassowski, Czesław; Miłobędzki, Adam; *Studia nad zabudową miasteczka Ciężkowice* [w:] *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki : teoria i historia*, Tom 2, nr. 1, 1957, s. 31-60.

⁵⁰⁹ Zygmunt Gloger, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, op. cit, str. 212-213.

⁵¹⁰ Józef Łepkowski, *Przegląd zabytków przeszłości z okolic Krakowa*, wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Warszawa 1863, s. 20.

⁵¹¹ Jadwiga Hoff, *Spoleczność małego miasta galicyjskiego w dobie autonomii*, wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, Rzeszów 1992, s. 51-52.

zabudowy była dość często wymieniana. Nowe typy dachów, jakie pojawiły się na polskiej wsi, dekorowane były ozdobnym szalowaniem, z wycinanymi w różne wzory końcami desek, a również na terenach podkrakowskich pojawiły się motywy zakopiańskie z motywem słoneczka w samym szczycie pod kalenicą⁵¹². Innym elementem zdobniczym, który przywędrował w dwóch pierwszych dekadach XX wieku był ażurowy ganeczek. W starszych publikacjach twierdzono⁵¹³⁵¹⁴, że dostawione do bryły chałupy werandy-ganeczki są kontynuacją form dworców szlacheckich. Jednakże ze względu na napięte stosunki na linii dwór-wieś, które narastały od drugiej połowy wieku XIX, aż do kresu istnienia II Rzeczypospolitej⁵¹⁵, teza ta jest mało prawdopodobna. Ponadto nie ma tam choćby szczytkowej formy tympanonu z kolumnadą, która jest archetypiczną formą portyku dworu szlacheckiego. Bardziej prawdopodobne jest dostawianie ganków ze względów czysto praktycznych, chroniących wewnątrz przed zimnym wiatrem, natomiast forma jest kontynuacją rozprzestrzeniającego się od lat 70. XIX *stylu szczawnickiego* lub mówiąc szerzej *stylu alpejskiego*.

Wymiana tradycyjnej konstrukcji zrębowej w chałupie na szalowaną wiąże się z czasem żywotności drewna, konserwowanym w sposób tradycyjny poprzez bielenie wapnem lub mycie, i ma ono około 100-120 lat⁵¹⁶. Dokładnie tyle czasu upłynęło od pierwszych reform emancypacyjnych chłopów od końca XVIII wieku, będącego przyczynkiem do spontanicznej rozbudowy chałup w zaborze austriackim, aż do upowszechnienia się szalowanego *stylu szczawnickiego* w trzech pierwszych dekadach XX wieku⁵¹⁷, a popularny był jeszcze w latach 40. XX wieku⁵¹⁸. Konstrukcja ścian szalowanych była zdecydowanie cieńsza od węglowej.

⁵¹² Piotr Kotucha, Ewa Sadowska, *Ze studiów nad budownictwem ludowym Wielkiego Krakowa* [w:] *Czasopismo Techniczne*, nr 5, 1975, s.64-73.

⁵¹³ Gerard Ciołek, *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, op. cit., s. 138.

⁵¹⁴ Jan Władysław Rączka, *Drewniane chaty w Wielkim Krakowie*, op. cit., s. 93-94.

⁵¹⁵ Keely Stauter-Halsted, *Rural Myth and the Modern Nation: Peasant Commemorations of Polish National Holidays, 1879–1910* [w:] *Staging the Past, The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, red. Maria Bucur, Nancy M. Wingfield, wyd. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana 2001, s. 153-177.

⁵¹⁶ Jan Władysław Rączka, *Drewniane chaty w Wielkim Krakowie*, op. cit., s. 109.

⁵¹⁷ *Ibidem*, s. 111.

⁵¹⁸ Hubert Mełges, *Pozamiejski obraz przestrzenno-architektoniczny małopolski wczoraj i dziś : (wybrane problemy)*, op. cit., s. 117-120.

Niekiedy jednak szalowano również konstrukcję zrębową, w celu ratowania starych drewnianych belek. Budowano również nadal chałupy zrębowe, jednak wzorując się na *stylu tyrolskim*, jak miało miejsce w domu przyrynkowym Alwerni czy istniejącym do lat 90. domu w Czatkowicach. Tylko od inwencji cieśli zależał wzór deskowania, często zmienia jego orientację, dzieląc chałupę w układzie horyzontalnym na deski kładzione wzdłuż i w poprzek linii kalenicy. Zdarzały się również wzory w jodełkę i w romby. Podobnie jak w chałupie krakowskiej również dekorowano wystające elementy konstrukcji stropu, jednak zdecydowanie w bogatszym guście. W nowym budownictwie drewnianym kąt dachu wynosił około 30° do 45°, najczęściej występującą formą dachu był jak poprzednio, dach dwuspadowy, naczółkowy lub przyczółkowy z mocno zdobionym szalowaniem szczytu, niekiedy zwieńczonym słoneczkiem, nawarstwiającym się deskowaniem o ozdobnych zakończeniach, zdarzały się również wieszaki z krzyżulcami zwieńczone od dołu ozdobną buławą.

Od lat 70. XIX wieku do okresu międzywojennego również chałupa krakowska przechodzi proces przemian, zarówno pod względem funkcjonalnym jak i formalnym. Usuwane lub zamieniane są funkcje komory stajni i stodoły, w ich miejsce powstają świetlice, kolejne izby lub alkierze⁵¹⁹, tak aby cała przestrzeń chałupy zajmowana była wyłącznie w celach mieszkalnych⁵²⁰. W tym czasie poszerzano również domostwa, dzięki czemu większość chałup na przełomie XIX i XX wieku stawała się półtora lub dwutraktowa. Rozdzielanie funkcji mieszkaniowej od gospodarczej spowodowało zaniknięcie również zagrody okólnej⁵²¹. Adoptowano także poddasza, co wymagało dobudowywania pseudoryzalitów lub lukarn i okienek dachowych, najczęściej w formie wolego oczka. Formy te były zaczerpnięte zarówno ze *stylu alpejskiego* jak i neowernakularnego stylu rodzimego zaproponowanego przez Ekielskiego⁵²². Tego typu formy zabudowę można było spotkać jeszcze w latach 50. XX wieku

⁵¹⁹ Marian Pokropek, Wojciech Pokropek, *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce, Tom I, Budownictwo ludowe, chałupy i ich regionalne zróżnicowanie*, wyd. Neriton, Warszawa 1995, s. 117.

⁵²⁰ Jan Władysław Rączka, *Drewniane chaty w Wielkim Krakowie, tom 1, praca doktorska*, Kraków, 1977, s. 93.

⁵²¹ Typ zabudowy zagrodowej, gdzie budynki zagrodowe i mieszkalne tworzą zamkniętą zwartą zabudowę, z wewnętrznym dziedzińcem, zwanym boiskiem. W okolicach Krakowa występowała przede wszystkim na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. (Małgorzata Drożdż-Szczybura; *Zagroda ogólna jako jedna z form przestrzennych tradycyjnej zagrody wiejskiej*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2000, s. 60 – 84).

⁵²² *Odbudowa, polskiej wsi, projekty chat i zagród włościańskich, opracowane przez grono architektów polskich*, op. cit.

w Zagórz, Babicach czy w okolicach Krzeszowic⁵²³. A jak wskazuje Marian Magdziak⁵²⁴ również we wsiach podkrakowskich takich jak Dziekanowice, Bibice, Boleń, Olszanica, Bosutów.

Proces rozprzestrzeniania się stylów neowernakularnych od lat 50. XIX, kiedy zaczęły one powstawać pod okiem najlepszych europejskich architektów, aż do przeniknięcia ich na wieś polską do lat 20. XX wieku trwał 70 lat. Świadczy to o długotrwałym oswajaniu się z nowinkami architektonicznymi na wsi, o czym pisał Andrzej Basista:

*Rozwija się ona na zasadzie ewolucji i długotrwałego procesu eliminacji pomysłów.*⁵²⁵

Typ A05 -

Wprowadzenie budownictwa murowanego w strukturę chałupy krakowskiej następowało etapami. Jak podejrzewał Oskar Kolberg najprawdopodobniej technologia budowy domu z cegły przyszła ze Śląska⁵²⁶. Jednak już od lat 60. XIX wieku powstawały w regionie Zagłębia Krakowskiego liczne cegielnie. Do najważniejszych należały te w Bobrku, Bołęcinie, Chrzanowie, Dąbrowie, Długoszynie, Dulowej, Górcie, Jaworznie, Kątach, Kościelcu, Krzeszowicach, Młoszowej, Szczakowej, Tenczynku, Trzebini i Zagórz⁵²⁷. Najstarsza z nich, w Tenczynku, datowana jest na XVIII wiek. Na tym samym obszarze powstawały również liczne wapienniki m.in. w Nawojowej Górze, Okleśnej, Płazie, Pogorzycach i Trzebini⁵²⁸. Budowanie z materiałów ogniotrwałych, narzucone przez

⁵²³ Informacje na temat architektury drewnianej pochodzą ze zdjęć archiwalnych udostępnianych przez mieszkańców podczas ankietowania.

⁵²⁴ Marian Magdziak, *Od chłopskiej chałupy do domu współczesnego rolnika*, wyd. Politechniki Łódzkiej, 2020, s. 83-88.

⁵²⁵ Andrzej Basista, *Opowieści budynków – architektura czterech kultur*, wyd. Naukowe PWN, Warszawa – Kraków 1995, s. 33.

⁵²⁶ Oskar Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce, serya V, Krakowskie*, op. cit., s. 115 -116.

⁵²⁷ Stanisław Polaczek, *Powiat chrzanowski w W. Ks. Krakowskiem: monografia historyczno-geograficzna: z 10 widokami, 3 rysunkami, planem zwalisk zamku Tęczyńskiego i mapką powiatu chrzanowskiego*, wyd. Wydziału Rady Powiatowej Chrzanowskiej 1914, s. 176.

⁵²⁸ Piotr Franaszek, *Przemysł Zagłębia Krakowskiego w XIX i w pierwszej połowie XX wieku (do 1945 roku)*, op. cit.; 13-30

odpowiednie rozporządzenia, było niezmiernie promowane przez lokalne władze, zwłaszcza w obliczu widma pożarów całych wsi, które były częstym widokiem w pierwszej połowie XIX wieku do czasu wprowadzenia Autonomii Galicyjskiej⁵²⁹. Początkowo w budynkach dwuizbowych murowano jedynie część gospodarczą (komorę)⁵³⁰ oraz podmurówkę, najczęściej z kamienia, zaś sklepienie piwnicy z cegły⁵³¹. Część mieszkalną oraz inwentarską pozostawiając drewnianą, co było charakterystyczne dla wszystkich regionów Polski.

W typie *chałupy wielownętrznym*⁵³², gdzie mieszkaly dwie rodziny w strukturze pomieszczenie inwentarskie – izba – sień – izba – pom. gospodarcze, lub w bardziej skomplikowanej strukturze która występowała m.in. w Alwerni; pom. gospodarcze – pom. inwentarskie – izba – sień – izba – izba – sień – izba – pom. inwentarskie – pom. gospodarcze, struktura własności była podzielona. Widać to również na dzisiejszych mapach katastralnych, ze względu na obowiązek oddzielenia działki pod domostwo od pola uprawnego w ramach uwłaszczenia w Galicji⁵³³. Wobec dostępności budulca jak i odrębności własności, możliwe było wymurowanie tylko jednej części domu. W ten sposób powstawała nowa forma chałupy drewniano-murowanej, w typie *wielownętrznym* gdzie jedna część mieszkalna była murowana, druga drewniana, natomiast części inwentarskie i gospodarcze pozostawały również drewniane. Podobny proces zachodził w typie chałupy szerokofrontowej. Tutaj murowano część mieszkalną i jak w pierwszym przypadku stajnie, wozownie, komórki czy chlewik pozostawiając drewniane. Nowa forma murowana miała proporcje dachu do ścian 1:1, z kątem nachylenia tego ostatniego około 45°. Wysokość ścian była podobna do drewnianej poprzedniczki, jednak zastosowanie ścian szczytowych wystających poza drewnianą konstrukcję dachu, zmieniała tradycyjną strukturę kompozycyjną. Elementem łączącym strukturę drewnianą z murowaną było zastosowanie podobnej kolorystyki, ściany nowych

⁵²⁹ Antoni M. Chuchła, *Rodzaje, status prawny i organizacja straży pożarnych funkcjonujących w Galicji doby autonomicznej* [w:] Administracja: teoria, dydaktyka, praktyka, nr. 1/18, 2010, s. 5-38.

⁵³⁰ Ignacy Tłoczek, *Pierwiastki tradycyjne we współczesnej architekturze wiejskiej* [w:] *Ze studiów nad budownictwem wiejskim*, wyd. Budownictwo i Architektura, 1957, s. 7-28.

⁵³¹ Piotr Kotucha, Ewa Sadowska, *Budynki gospodarcze zagrody podkrakowskiej /ze studiów nad budownictwem ludowym Wielkiego Krakowa* [w:] *Czasopismo Techniczne*, nr 1, 1976, s. 22-35.

⁵³² Jerzy Czajkowski, *Dom drewniany w Polsce, tysiąc lat historii*, wyd. Nomos, Kraków 2011, s. 144-162.

⁵³³ Krzysztof Ślusarek, *Uwłaszczenie chłopów w Galicji zachodniej*, wyd. Towarzystwo Wydawnicze *Historia Iagellonica*, Kraków, 2002, s. 94-116.

obiektów murowanych pokrywano zaprawą wapienną, którą następnie malowano na niebiesko. Jest to ostatni element przekazywania tradycji do nowych form budowlanych z rodzimego budownictwa chałupy krakowskiej. Proces ten nazwany przez Huberta Mełgesa *łańcuchem tradycji*⁵³⁴ kończy się w pierwszych dekadach XX wieku, kiedy zaczynają pojawiać się nowe formy budowlane.

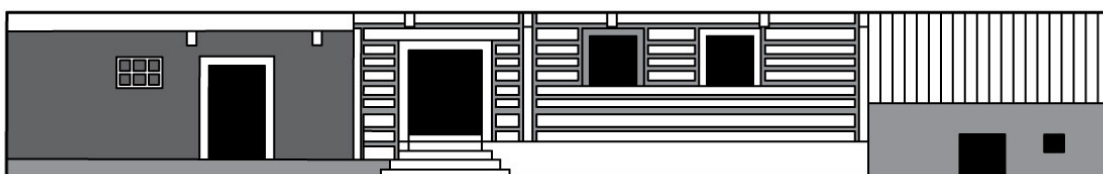
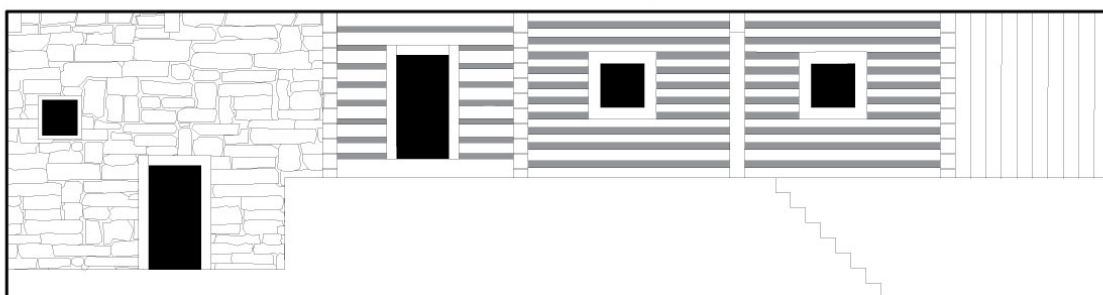
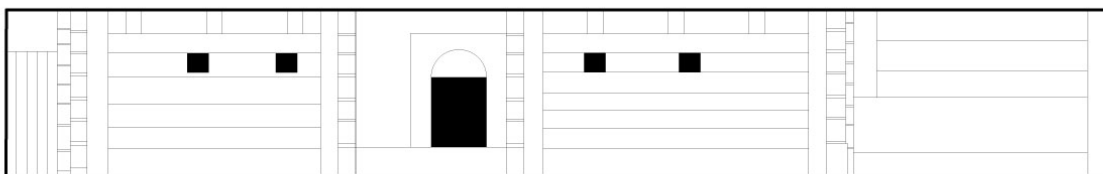
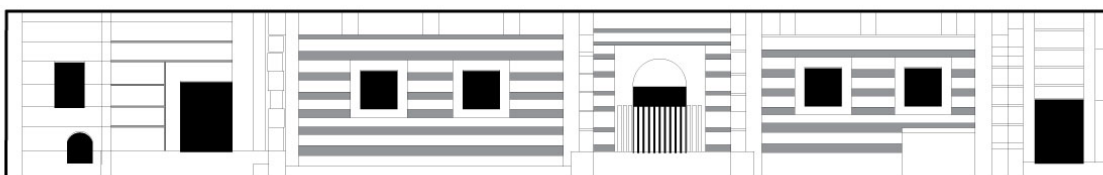
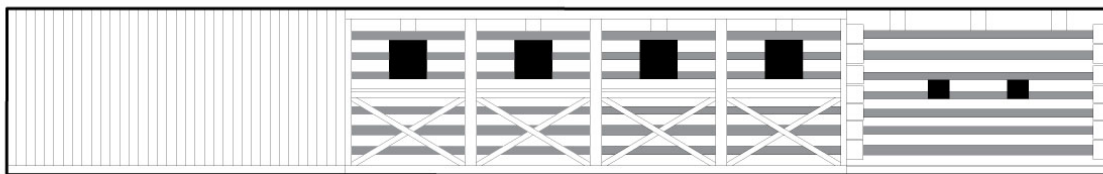
Chałupa krakowska jako archetyp

Jak pokazuje przykład alpejski, aby dane budownictwo ludowe stało się archetypem musi przejść kilka przesłanek. Po pierwsze, lokalne budownictwo musi być uważane przez okoliczną ludność za element ich kulturowej tożsamości, a nawet stać się rdzeniem ich lokalnej świadomości. Po drugie, architekci, projektując zgodnie ze stylem jaki w danym okresie obowiązuje, powinni być wrażliwi na tradycję budowlaną regionu, rozwijając ją wraz z nowymi potrzebami, a nie próbować tworzyć coś zupełnie nowego lub przeszczepiać wzorce z innych regionów czy krajów. Po trzecie, lokalne władze, a Tyrol może się takimi poszczycić, powinny zachować równowagę pomiędzy rozwojem a kulturą tradycją. Niestety region podkrakowski nie mógł liczyć na żaden z powyższych punktów.

Problem drewnianej chałupy krakowskiej, czy ogólnie polskiej, polega na tym, że jej rozwój nie był ciągły. W okresie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej zanikła jej zasadnicza forma, z wydatnym okapem, podcieniami i podziałem na część mieszkalną i inwentarską. Jedynie jej relikty zachowały się we wsiach królewskich oraz bogatszych wsiach, najczęściej zgrupowanych wokół większych miast. Stąd powstało zaburzenie w *łańcuchu tradycji*. Niecałe sto lat od zniesienia pańszczyzny do zaniku budownictwa drewnianego to być może za mało, aby archetyp został przyswojony w zbiorowej pamięci, czy jak chce Jung, w zbiorowej nieświadomości, mieszkańców wsi. Brakowało też wsparcia ze strony architektów czy szerzej, inteligencji. Zestaw projektów pod redakcją Ekielskiego, był inicjatywą dobrą dla

⁵³⁴ Mełges, Małgorzata; *Przemiany domu wiejskiego na przykładzie stref ochronnych Jury Krakowsko-Częstochowskiej w kontekście zachowania i chronienia regionalnych form budownictwa i krajobrazu kulturowego*, op. cit., s. 92-101.

podtrzymania tradycji, a jednocześnie jej nadbudowy w postaci powiększenia programu funkcjonalnego, jednak ta inicjatywa była mocno spóźniona. Ośrodek krakowski wraz

Il. 31. Rytmy na elewacji chatupy krakowskiej

architektami skupionymi wokół czasopisma *Architekt* oraz zrzeszonymi w Warsztatach Krakowskich zajmowało bardziej budownictwo podhalańskie. Podkrakowskim zajęto się z konieczności. W okresie popularności stylów neowernakularnych w połowie XIX wieku, kiedy to styl alpejski przybrał swoją dojrzałą formę, żaden polski architekt nie zainteresował się chałupą krakowską. Co prawda twórców zajmowała architektura ludowa, ale wyłącznie ta rozwinięta, z terenów, gdzie pańszczyzny nie było, czyli Podhale, Łemkowszczyzna oraz Kurpiowszczyzna. Stąd też w ramach prądów architektonicznych krakowski, lokalny, archetyp się nie rozwijał zgodnie z potrzebami, jak również jego styl nie ewoluował z czasem, co jest poniekąd niezbędne dla jego przetrwania jak pisał Oliver⁵³⁵ i Rapoport⁵³⁶. Natomiast w środowisku miejskim oparcie się na zalecał Aldo Rossi⁵³⁷. Z drugiej strony, analizując pierwotny wygląd chałupy tyrolskiej, okazuje się, że podobnie jak chałupa krakowska, również nie prezentowała się imponująco. Jednak wysiłkiem lokalnej społeczności i architektów stworzono unikalny styl. Natomiast w XX wieku polscy architekci zajęli się stylem dworcowym, modernizmem i znowu stylem dworcowym, zupełnie nie zważając na kulturowe tradycje regionów w którym projektowali.

Analizując po kolei wielkie style architektoniczne, można dokonać eksperymentu myślowego, dopasowując chałupę krakowską do kolejnych stylów, oraz rozważyć możliwość zachowania czytelności jej *rdzenia*, cech, które tworzą jej tożsamość, w ten sposób udowadniając, że regionalne budownictwo krakowskie ma tendencję do bycia archetypem. Podążając za schematem historyzmu i neowernakularyzmu w architekturze, przeobrażenie chałupy krakowskiej w stylu neowernakularnym oznaczałoby dodanie prostopadłego do osi budynku ryzalitu, jak to miało miejsce w przypadku tworzenia przez Stanisława Witkiewicza stylu zakopiańskiego. Dodatkowo byłyby zapewne podcienia, które występowały w niektórych typach chałup oraz detal przeszczepiony ze stylów historycznych.

W przypadku *Heimatu* oraz *Arts and Crafts* przemiany też nie trzeba sobie wyobrażać, ponieważ dokonali jej krakowscy architekci w katalogu *Odbudowa, polskiej wsi, projekty chat*

⁵³⁵ Paul Oliver, *Shelter and society*, wyd. FA Praeger, Nowy Jork, 1969, s. 74-102

⁵³⁶ Amos Rapoport, *House Form and Culture*, wyd. Prentice Hall, Hoboken, New Jersey 1969.

⁵³⁷ Aldo Rossi, *The architecture of the city*, wyd. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, Londyn 1984, (1966), s. 24-44.

*i zagród włościańskich, opracowane przez grono architektów polskich, wydane*⁵³⁸ pod redakcją Władysława Ekielskiego.

Modernistyczne przekształcenie również, jest wyobrażalne, analizując chałupę wielownętrzną. Jej segmentowa struktura, ze zmianami orientacji kierunku deskowania, oraz stosowaniem różnych materiałów, przez drewno, kamień po plecionkę przypomina strukturę modułową. Stąd wystarczy zamienić dach na dach płaski oraz wprowadzić modernizujące okna wstęgowe i budynek można odczytywać zarówno jako tradycyjny jak i modernistyczny.

Ewa Klekot w swojej książce *Kłopoty ze sztuką*⁵³⁹ ludową zauważa, że polska inteligencja od zawsze nie przepadała za ludowszczyzną, jedynie okresami, a i tak traktując ją instrumentalnie. Niechęć narastała zarówno w pod koniec okresu międzywojennego, kiedy to promowano, kulturę szlachecką i podobnie w latach 90. Kiedy dyskurs architektoniczny był podobny do tego sprzed sześćdziesięciu lat. Folklor, etniczność, wiejskość była niepożądana. Jednak w obecnej chwili, autorka zauważa pewną zmianę wrażliwości.

⁵³⁸ *Odbudowa, polskiej wsi, projekty chat i zagród włościańskich, opracowane przez grono architektów polskich, wydane*, red. Władysław Ekielski, wyd. Zakład W. Krzeptowskiego, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1915.

⁵³⁹ Ewa Klekot, *Kłopoty ze sztuką ludową. Gust, ideologie, nowoczesność*, wyd. Słowo, Obraz, Terytoria, Gdańsk 2021.

Grupa B – budynki murowane

Typ B01 -

Wraz z budową folwarku, w ramach którego wznoszono zabudowania inwentarskie, obory, spichlerze, budynki gospodarcze, magazyny, niekiedy również karczmy, budowano również zabudowania mieszkalne dla służby dworskiej. Byli to między innymi bezrolni chłopci zatrudnieni na folwarku, chłopci pracujący na folwarku na odrobek, rzemieślnicy oraz pańska służba domowa⁵⁴⁰. Wraz z oczynszowaniem chłopów, a następnie uwłaszczeniem, powstała grupa chłopska, która nie poradziła sobie w nowych warunkach ekonomicznych. Stawali się oni służbą najemną w dworskich gospodarstwach rolnych zgrupowanych czy to w folwarkach, kluczach lub ordynacjach. Zatrudniona w ten sposób siła najemna, najczęściej nie posiadała własnego domostwa lub pochodziła z daleka. Stworzyło to potrzebę budowy mieszkań dla tych robotników rolnych. Wydzielano do tego bliską od zabudowań gospodarczych działkę, gdzie grupowano czynszowe budownictwo mieszkalne. Układ wewnętrzny zależał od liczby mieszkań, stąd nazwy dla poszczególnych budynków dwojaki, trojaki, czworaki, sześcioraki, ośmioraki. Wnętrze każdego mieszkania różniło się również pod względem funkcjonalnym. Występowały mieszkania jednopomieszczeniowe (izba bez sieni i komory), dwupomieszczeniowe (izba ze wspólną sienią dla kilku mieszkań) lub trzypomieszczeniowe (izba sieni i komory) i wielopomieszczeniowe (dwie lub więcej izb, sieni i komora). Podobieństwo, zwłaszcza murowanych, zabudowań dla służby folwarczej wynikają z korzystania z projektów typowych, które pojawiają się w Polsce już na początku XIX wieku, początkowo z opisami, później z ilustracjami⁵⁴¹. Jedną z najpopularniejszych pozycji było Budownictwo Wiejskie Mikołaja Routgeta⁵⁴², zawierające szczegółowe opisy materiałów, technologii wznoszenia

⁵⁴⁰ Ignacy Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskie wsi*, wyd. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985, s. 139-142

⁵⁴¹ Jolanta Prewencka-Gucwa, *Dziewiętnastowieczne budownictwo wielorodzinne dla służby dworskiej na Kielecczyźnie* [w:] Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach, nr. 14, 1985, 273-301.

⁵⁴² Mikołaj Routget *Budownictwo wiejskie czyli Doręcznik dla gospodarzy : obejmujący wszelkie zasady i prawidła które w stawianiu różnych budynków ekonomicznych i mieszkalnych na wsi, dla nadania im większą dogodności i trwałości, zachować potrzeba*, Warszawa 1928.

budynków jak i same plany. Również *Encyklopedia Rolnicza*⁵⁴³ w tomie piątym zawiera podobne wskazówki. Ten typ budynku stał się również wzorem dla zabudowy indywidualnej pierwszych domów murowanych na wsi.

Na badanym terenie folwarki występowały w Lipowcu (dzisiejszy Wygiełzów), Jankowicach, Kwaczale, Metkowie, Zagórze. Jednak zabudowania folwarczne przetrwały i to fragmentarycznie wyłącznie w Wygiełzowie⁵⁴⁴. Folwark Lipowiec, będący głównym ośrodkiem zarządzania i gospodarowania całym kluczem lipowieckim przetrwał jedynie w szczątkowej formie, zachowała się karczma, przerobiona później na mieszkania, budynek poczty, obecnie w stanie ruiny oraz jeden murowany dworak, zawierający dwa mieszkania z sienią pośrodku. Ten typ budownictwa, również mógł mieć wpływ na wprowadzanie na wieś budownictwa murowanego, co prawda pierwsze domy murowane nie przypominają tych dla pracowników folwarku, jednak pewien przepływ technologii oraz uruchomienie łańcucha produkcyjnego mógł zaowocować zmianami również na chłopskiej wsi.

⁵⁴³ Jerzy Aleksandrowicz, *Encyklopedia rolnicza, tom V, kadry i ludność rolnicza*, wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1895.

⁵⁴⁴ Ciura Franciszek, *Klucz Lipowiecki*, op. cit.

Typ B02 -

Wspomniana wcześniej modyfikacja funkcjonalna chałupy krakowskiej, która następowała na przełomie XIX i XX wieku, kontynuowana przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego, miała również swój murowany odpowiednik. Stosowano zarówno dostępny na obszarze Zachodniej Galicji kamień wapienny jak i cegłę. Projekty murowanych domów mieszkalnych nawiązujących formą do swoich drewnianych poprzedników znajdowały się już w katalogu Ekielskiego⁵⁴⁵. O inspirowaniu się zestawami domów proponowanych przez krakowskich architektów skupionych wokół czasopisma *Architekt*, świadczą plany domostw, z sienią pośrodku i dwoma lub czterema izbami po obu jej stronach. Forma domu była podobna do murowano-drewnianego domu wewnętrznego. Sama budowa również polegała na usunięciu drewnianej zabudowy, zamieniając ją na mury, zachowując jednak przy tym kamienną podmurówkę chałupy krakowskiej, gdzie znajdowała się piwnica, którą warto było zachować⁵⁴⁶. Znika z planu za to część inwentarska i gospodarcza, przeniesiona do innych budynków⁵⁴⁷. Jednak zdarzają się jeszcze przypadki, gdzie murowane domostwo dzieli ścianę ze stodołą, wiąże się to z najuboższą częścią klasy wiejskiej⁵⁴⁸. Dach o kącie nachylenia ok. 45° kryty był już dachówką ceramiczną lub azbestową, z której układano różnokolorowe wzory.

⁵⁴⁵ *Odbudowa, polskiej wsi, projekty chat i zagród włościańskich, opracowane przez grono architektów polskich, wydane*, red. Ekielski, Władysław, wyd. Zakład W. Krzeptowskiego, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1915.

⁵⁴⁶ Porównując plany katastralne z XIX i początku XX wieku widać, że rzut budynków się nie zmienia, jednak badania terenowe potwierdzają wymianę substancji budowlanej.

⁵⁴⁷ Stanisław Serafin *Architektura wiejska w Polsce w latach 1900 – 1955* [w:] *Ze studiów nad budownictwem wiejskim*, wyd. Budownictwo i Architektura, 1957, s. 103-147.

⁵⁴⁸ *Ibidem*.

Wpływ śląskiego, murowanego budownictwa wiejskiego⁵⁴⁹, gdzie wymiana drewnianych chałup następuje nieco wcześniej i jest związana z industrializacją Górnego Śląska⁵⁵⁰, jest widoczny w ozdobnych obramowaniach okien, które poprzez zastosowanie łukowych, ceglanych nadproży przybierają owalne zakończenie. W przypadku budownictwa na zboczu Garbu Tenczyńskiego wcześniejsze strome schody zastępowano łagodniejszymi, dekorując je stalową balustradą, zwieńczano niewielkim spocznikiem często zadaszonym przed samymi drzwiami. Na terenach o łagodniejszym nachyleniu pojawiają się, również murowane, zamknięte i oszklone ganki⁵⁵¹. Nowe budownictwo z cegły pokrywano tynkiem malowanym już na biało, przerywając tradycję chałup niebieskich⁵⁵². Często spotkać można bogaty detal narożników, wieńczonych pilastrami, zarówno ceglanyymi jak i odbijanymi z formy w tynku. Ich podobieństwo do zdobień z osiedli patronackich w Kolonii Leśnej oraz Kolonii Rospontowa,⁵⁵³ świadczyć może o przenoszeniu nowinek stylistycznych do budownictwa wiejskiego przez okolicznych murarzy, jak poprzednio w przypadku chałup drewnianych, za sprawą wędrownych cieśli. Dekorowano również kolorem. W perforacjach drzwiowych i okiennych pojawiły się odcienie ceglaste lub różu.

Podobnie jak w przypadku budownictwa drewnianego, nowa zabudowa murowana, jak i ta która powstała na bazie drewnianych poprzedników nie była planowana. W dwudziestoleciu międzywojennym budowano w różnej odległości od drogi, szczytowo lub kalenicowo, nie zważając na sąsiadów. Lokalizacja jak i sytuacja zależna była wyłącznie w gestii inwestora. W przypadku modyfikacji starego domostwa, budynek wciąż pozostawał blisko drogi, jednak nowsze budownictwo chętniej się od niej oddala.

⁵⁴⁹ *Analiza tradycji wiejskiego budownictwa jednorodzinne na obszarze województwa śląskiego*, red. zespół autorski Instytutu Myśli Polskiej im. Wojciecha Korfantego w Katowicach, wyd. Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Warszawa 2020.

⁵⁵⁰ Jacek Radzewicz-Winnicki, *Uwagi dotyczące ochrony i konserwacji architektury drewnianej na górnym śląsku* [w:] *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, Architektura*, nr 14, 1992, s. 25-36.

⁵⁵¹ Jan Kozub, *Wpływ struktur rodzinnych na kształt zagrody XIX i XX wieku na obrzeżach aglomeracji na Ziemi Chrzanowskiej*, [w:] *Urbanizacja wsi w obrzeżach miejsko-wiejskich*, Katowice 1995, s. 140.

⁵⁵² Marcin Petelenz, *Nowe style wsi podkrakowskich*, [w:] *Wieś Polska w badaniach Instytutu Architektury i Planowania Wsi*, Kraków 1996, s. 136.

⁵⁵³ Katarzyna Elwart, *Structrural composition of postindustrial, interwar housing estates in Chrzanów, created in reference to the idea of garden-city* [w:] *Czasopismo Techniczne, Architektura*, nr 5, 2015, s. 59-77.

Typ B03 -

W wyniku wzrostu podaży ziemi po reformie rolnej 1925, wraz komasacją ziemi należącą do jednego gospodarza, cena gruntów rolnych gwałtownie spadła. Była to okazja dla nielicznych, zamożnych chłopów do inwestycji i powiększania areału rolnego. Zachodzi wówczas, widzialnie jednak już wcześniej, duże rozwarstwienie w zamożności klasy chłopskiej, które wpływa na wygląd wsi. Bogacenie się wpływa również na wygląd domostwa lepiej sytuowanych rolników.⁵⁵⁴ Zamożni chłopci chętnie zatrudniali miejskich majstrów, którzy przynosili nowinki techniczne jak i stylistyczne⁵⁵⁵.

Świetnym przykładem jest dom rodziny Boguszów z Zagórza, najbogatszych chłopów w miejscowości, obecnie już nieistniejący. Dom zbudowano we wczesnych latach 30. XX wieku. Kompozycja bryły dzielona była na trzy części, akcentowana pilastrami. Budynek ten był dekorowany bogatym detalem z różnokolorowej cegły. Obramienia okienne i drzwiowe okolono wielobarwną cegłą z motywami nawiązującymi do architektury *Art Deco*. Stolarka również nie ustępowała bogactwem elementom murowanym, Same drzwi wejściowe były dwudzielne, płycinowe również mocno rzeźbione bogatą snycerką, zwieńczone były okienkiem ze szprosami ułożonymi we wzór słoneczka. Drzwi balkonowe podobnie podzielone było na dwie części, przeszklone, zwieńczone dodatkowym rzędem okienek, nie wiadomo w jakim kolorze, jednak można przypuszczać, iż były wielobarwne. Balkonik, będący jednocześnie pełnił rolę zadaszenia nad wejściem Budynek wieńczył gzyms na parterze oraz pseudoryzalit wbity w bryłę dachu z ceramicznym, trójwymiarowym wzorem. Do czasu wykonania inwentaryzacji nie zachowała się oryginalna dachówka oraz oryginalne okna na parterze.

⁵⁵⁴ Janusz Kaliński, *Fazy wzrostu gospodarki polskiej po 1918 roku* [w:] Optimum. Economic Studies, nr 85, 2017, s. 65-81.

⁵⁵⁵ Stanisław Serafin, *Architektura wiejska w Polsce w latach 1900 – 1955* op. cit, s. 103-147.

Motywy dekoracyjne nawiązujące do nowych stylów architektury wysokiej, nieliczne w latach przedwojennych, stają się jednak widoczne, zapewne mając za zadanie pokazanie statusu majątkowego mieszkańców

Typ B04 -

Budynki z grupy B04 są kontynuacją przemian jakie zaszły w drewnianych chałupach wielownętrznych, po wymurowaniu jednej części, dla jednej rodziny, następowała następna faza druga, kiedy murowano część pozostającą dotąd drewnianą. W ten sposób otrzymywano dwusegmentową zabudowę bliźniaczą, która rozwijała się dalej od lat 80. XX wieku kiedy to adoptowano poddasze, podnosząc je i zmieniając pod funkcję mieszkaniową, często dodając lukarny i balkony.

Od początku XX wieku do lat 50. Wciąż budowano zagrody łączone⁵⁵⁶, prezentujące typ B04.03, gdzie jedną część stanowiła stodoła, niekiedy budynek inwentarski, ale z w miarę upływu czasu tego typu tendencje do łączenia części mieszkaniowej z chowem zwierząt stawały się coraz rzadsze. Drugą część natomiast stanowiła część mieszkalna. Szczególnym przypadkiem jest typ B04.04, który jest dobudowaną lub pozostawioną częścią po wyburzeniu dłuższego budynku aby zrobić miejsce nowemu budynkowi, najczęściej typu D. Zazwyczaj mieściły się tam pomieszczenia gospodarcze, ale również niewielkie mieszkania dla pokolenia ustępującego.

⁵⁵⁶ Stanisław Serafin, op. cit., *Architektura wiejska w Polsce w latach 1900 – 1955*, op. cit., s. 103-147

Grupa C – wpływy *Heimatu*

Echo nurtu *Heimatschutz*, który kładł nacisk na funkcjonalizm wnętrz, widać zwłaszcza w rozmieszczeniu pomieszczeń, zastosowaniu wewnętrznego korytarza, oraz uproszczonej elewacji, choć z charakterystyczną dla tego okresu nutą sentymentalizmu. Inspirację niemieckich nurtami neowernakularnymi widać również w projektach typowych, zamawianymi przez ministerstwa w ramach przeprowadzania reformy rolnej z roku 1925. Pierwszymi tego typu projektami na potrzeby parcelacji i nawiązującymi do niemieckich wzorców był zestaw projektów autorstwa Pawła Wędziagolskiego, zamówionych przez Bank Rolny w 1928. O ile projekty domów dla osadników na Wołyniu oraz na Helu nawiązują do polskiej architektury tradycyjnej lub dworskiej, to budownictwo proponowane dla wsi Krotoszyn ma już wyraźne wpływy niemieckiego tradycjonalizmu. Wydana w 1908 roku książka Paula Schulze-Naumburga *Kulturarbeiten, band 3, Dörfer ind Kolonien*⁵⁵⁷, była niezmiernie wpływowa w środowisku niemieckich architektów zajmujących się architekturą *Heimatu*⁵⁵⁸. Prezentuje również dokładnie tę samą stylistykę budynków naczółkowych, jaką widzimy w projekcie Wędziagolskiego. Do tego samego stylu nawiązują projekty zagród typowych autorstwa Franciszka Piaścika z 1938 roku. Być może na tego ostatniego wywarł wpływ wykład Wicentego Adamskiego; *Dzisiejsze problemy budownictwa mieszkań robotniczych w Niemczech*⁵⁵⁹.

W budynkach proponowanych przez prof. Franciszka Piaścika, które zrobiły szczególną karierę na polskiej wsi, zwłaszcza w latach powojennych, widać tę samą tendencję do wzorowania się na międzywojennym *Heimatschutz*. Na planach, które ukazały się

⁵⁵⁷ Paul Schulze-Naumburg, *Kulturarbeiten, band 3, Dörfer ind Kolonien*, wyd. Kunstwart-Verlag, Monachium 1908.

⁵⁵⁸ Thomas Gunzelmann, *Denkmallandschaft und Kulturlandschaft-die Landschaft in der Denkmalpflege*, [w:] *Denkmalschutz und Naturschutz-voneinander lernen und Synergien nutzen*, red. Jürgen Blücha, 2009, s. 47-72.

⁵⁵⁹ Małgorzata Rozbicka, *Małe mieszkanie z ogrodem w tle w teorii i praktyce popularnego budownictwa mieszkaniowego w międzywojennej Polsce* [w:] *Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej. Seria Architektura*, nr 5, 2008, s. 34-67.

drukiem⁵⁶⁰ widać wyraźnie niemieckie wpływy; rzut zbliżony jest do kwadratu, natomiast bryła zewnętrzna ukształtowana jest w zwartej formie. Efekt ten potęguje uproszczony detal na elewacji oraz minimalny okap. We wnętrzu dominuje układ korytarzowo-amfiladowy, z wydzieloną łazienką i kuchnią, co stanowiło wówczas pewne novum. Architekt dwa ze swoich projektów uważał za szczególnie udane⁵⁶¹. Pierwszy to budynek mieszkalny dla gospodarstwa 5-7 ha, o powierzchni zaledwie 55m² z pomieszczeniami rozmieszczonymi wokół centralnie ułożonego komina, zlicowanego ze ścianą konstrukcyjną w osi północ-południe oraz dom dla gospodarstwa 10-20 ha, zdecydowanie większy, o powierzchni 157 m², z użytkowym poddaszem, gdzie znajdują się dwa dodatkowe pokoje oraz piwnicą o powierzchni połowy rzutu parteru. Projekty te pomimo wyraźnych cech regionalnych Mazowsza, stały się pierwszymi powszechnie powielanymi na całym obszarze Polski, szczególnie drugi z wymienionych, a jego realizacje można napotkać od Pomorza, aż po Podkarpacie. O sukcesie tego projektu świadczy jego doskonałe wtopienie się w krajobraz, dzięki czemu zaczął wieść nowe życie w ramach budownictwa wernakularnego. W Małopolsce doczekał się nawet swoich odmian regionalnych, gdzie w zależności od miejscowości możemy spotkać budynki tego typu udekorowane pilastrami w narożnikach, ceglanyimi zwieńczeniami okien, w duchu *Art Deco*, czy drewnianymi lub murowanymi, mocno przeszklonymi ganeczkami, które poza strefą wejściową przybrały również funkcję letniego saloniku, witającego gościa bujnymi wielokolorowymi krzewami oleandrów w donicach.

W zestawie projektów z 1946 roku również znajduje się projekt o bardzo podobnej wymowie do budynków proponowanych Wędziagolskiego i Piaścika. Wykonano go w Biurze Odbudowy Wsi Piaseczno⁵⁶², która w założeniu miała być polem eksperymentu dla idealnej zabudowy wsi w całej Polsce. Projekt ten stworzony przez Stefana Putkowskiego i Kazimierza Marczewskiego, również posiada wszystkie udogodnienia jak oddzielna kuchnia i łazienka, jednak komunikacja pomyślana była, podobnie jak u Piaścika, w sposób amfiladowy. Efektem

⁵⁶⁰ Franciszek Piaścik, *Przykładowe projekty zagród wiejskich : (dla gospodarstw od 2 do 15 ha) : wraz z wykazami najważniejszych materiałów budowlanych, opisem projektów i wskazówkami technicznymi*, wyd. Wydział Budownictwa Wiejskiego Centralnego Towarzystwa Organizacji i Kółek Rolniczych, Warszawa, 1938

⁵⁶¹ Marian Magdziak, *Od chłopskiej chaty do domu współczesnego rolnika*, wyd. Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź, 2017.

⁵⁶² *Ibidem*, s. 121-156.

Zd. 5. Typ niemieckiego budownictwa wg. Paula Schulze'a-Naumburga

Zd. 6. Dom naczółkowy ze wsi Zagórze

tego było wprowadzenie korytarzy w latach 60. i 70. XX wieku do już zbudowanych obiektów, co nastręczało pewne trudności, zwłaszcza przy wymuszonym zmniejszeniu powierzchni pokoi.

Typ C01 -

Budynek charakteryzujący się dachem dwuspadowym ze ściętym naczółkiem, minimalnym okapem oraz rzutem zbliżonym do kwadratu, kryty ciemną dachówką betonową lub azbestową. W wyrazie architektonicznym bryła domostwa przypomina projekty Franciszka Piaścika z lat 1938-39⁵⁶³, tworzone dla obszarów wiejskich⁵⁶⁴. Pierwsze tego typu projekty pojawiają się w latach 30. XX wieku⁵⁶⁵ co może świadczyć, że inspiracją dla tego budownictwa były projekty Pawła Wędziagolskiego⁵⁶⁶ i są kontynuowanie w okresie powojennym jednak w formie o uboższym detalu. Po 1945 roku, budynki wznoszono najczęściej z żużlobetonu odlewane z zaprawą wapienną w szalunku, a jedynie szczyt dachu wykonując z cegły. Wielość tego typu form w okresie powojennym związana jest zapewne z możliwością tworzenia nowych gospodarstw dzięki reformie rolnej z 1944 roku⁵⁶⁷ jak i również braku tradycyjnego budulca jakim było drewno czy cegła. Z czasem pojawiły się również modyfikacje powiększające przestrzeń użytkową budynku poprzez dobudówki oraz przeszklone ganki.

⁵⁶³ Franciszek Piaścik, *Przykładowe projekty zagród wiejskich : (dla gospodarstw od 2 do 15 ha) : wraz z wykazami najważniejszych materiałów budowlanych, opisem projektów i wskazówkami technicznymi*, op. cit.

⁵⁶⁴ Ignacy Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, op. cit., s. 45.

⁵⁶⁵ Na podstawie mapy Gminy Babice z 1939 roku syg. 29/663/0/7/Zb. Kart. VII 992

⁵⁶⁶ Paweł Wędziagolski, *Z działalności państwowego banku rolnego w dziedzinie budownictwa* [w:] *Architektura i Budownictwo*, nr 9, 1928, s. 347- 358

⁵⁶⁷ Dz.U. z 1944 r. nr 4, poz. 17 Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej.

W budynkach z dachem ze ściętym i rzutem zbliżonym do kwadratu można zauważyć wariacje regionalne, które obejmują niewielkie obszary, zazwyczaj jednej wsi, lub miejscowości ją okalających. W Zagórzu często spotkać można geometryczny detal, wykonany w białym tynku, zdobiący obramowania okienne oraz drzwiowe jak i również podkreślający linie narożników. Podobny detal przy perforacjach wejściowych, okiennych oraz narożnikach można spotkać w Babicach jednak wykonany jest on z cegły, tak jak i elewacja całego budynku. Natomiast w Jankowicach i Olszynach, budynki tego typu mają charakterystyczne trójdzielne okno w szczycie oraz symetrycznie rozstawione dwa dodatkowe niewielkie przeszklenia. Świadczyć to może o wykształceniu się murarzy i rzemieślników budowlanych związanych z jednym miejscem czy regionem.

Typ C02 -

Pierwsze przekształcenia formy domów z naczółkiem oraz rzutem zbliżonym do kwadratu, dyktowane były chęcią podkreślenia swojego statusu materialnego⁵⁶⁸. Najczęściej spotykanym elementem jest forma pseudoryzalitu, lokalnie zwana zwyżką, z charakterystycznym, mocno wysuniętym okapem, który zapewne został przeniesiony przez cieśłów ze lokalnego zmodyfikowanego *stylu alpejskiego* na domy murowane⁵⁶⁹. Podniesienie piętra i stworzenie dodatkowej przestrzeni mieszkalnej zarówno na parterze jak i na poddaszu, związane było nie tylko z wysokością majątku, ale również z zapewnieniem mieszkania dla następnego pokolenia⁵⁷⁰. W domach tego typu wprowadzano dekoracyjną ceramikę na obramowaniach okiennych i drzwiowych⁵⁷¹.

⁵⁶⁸ Stanisław Serafin, *Architektura wiejska w Polsce w latach 1900 – 1955*, op. cit., s. 103-147.

⁵⁶⁹ Józef Tarnowski, *Styl alpejski w środkowej Europie i polska kontrakcja wobec niego – styl zakopiański*, op. cit., s. 231 – 261.

⁵⁷⁰ Informacja uzyskana na podstawie rozmów z mieszkańcami.

⁵⁷¹ Jan Kozub, *Wpływ struktur rodzinnych na kształt zagrody XIX i XX wieku na obrzeżach aglomeracji na Ziemi Chrzanowskiej*, op. cit., s. 142.

Kolejne zmiany formy omawianych budynków podyktowane są przez wzrost poziomu życia mieszkańców, a w związku z tym ambicją poprawy warunków mieszkaniowych. Najczęściej modyfikacje te osiągnęte są za pomocą małych form prostopadłościennych o prostej konstrukcji z dachem pulpitowym, dostawianych do istniejących budynków mieszkalnych. Dobudowywane ganki, otoczone z trzech stron oknami, spełniają funkcję wiatrołapu. Poszerzeniu ulega rzut budynku, powiększając w stronę ogrodu pomieszczenia części dziennej domostwa. Powiększane są również części gospodarcze, aby zrobić miejsce na nowy luksusowy wówczas przedmiot - samochód. Garaże często budowano na wyrost, auto w okresie realnego socjalizmu było trudno dostępnym, towarem deficytowym. W latach 90. XX wieku i pierwszej dekadzie XXI wieku pojawia się wysunięty portyk będący przedłużeniem pseudoryzalitu z balkonikiem pełniącym funkcję zadaszenia nad strefą wejściową.

Grupa D – budynki o sześcienniej kubaturze

Aby poznać początki typu domu o sześcienniej kubaturze, tak popularnego w Polsce w latach 70. i 80. XX wieku, należy cofnąć się do czasów świetności *Bauhausu*. Wraz ze wzrastającą popularnością estetyki modernizmu, zaczęto podejmować próby uprzemysłowienia procesu budowlanego, to właśnie wtedy powstał model budynku, który podbił najpierw serca warszawskich architektów, a później przeniknął na polską wieś.

Jednym z architektów, który podjął się tematu uprzemysłowienia budownictwa mieszkaniowego był Walter Gropius⁵⁷². Będąc jeszcze na początku swojej kariery, zapoznał się z technikami budowy przemysłowej, pracując u Petera Behrensa⁵⁷³. W 1910 roku założył własne biuro. Pozostając pod wrażeniem metody *siedlungu*⁵⁷⁴, jednocześnie tworzy program nowej organizacji *Programm zur Gründung einer allgemeinen Hausbaugesellschaft auf künstlerischer einheitlicher Grundlage (program utworzenia towarzystwa dla uniwersalnej budowy domów o artystycznie spójnej podstawie)*⁵⁷⁵. W ramach tych działań po raz pierwszy zarysował idee uprzemysłowienia budownictwa za pomocą elementów typowych, dzięki czemu koszt budowy, a zatem i cena mieszkania znacząco by spadły, będąc dostępne dla większej rzeszy ludzi. W tym samym czasie do Niemiec zaczęła dochodzić idea fordyzmu, gdzie za pomocą mechanizacji linii montażowych, cena produktu spada, w przypadku forda był to samochód, i jest dostępna dla wszystkich, również dla jego pracowników fabrycznych⁵⁷⁶.

⁵⁷² Jeden z ojców modernizmu. W latach 1919-1928 był dyrektorem Bauhausu. Po przejęciu władzy w Niemczech przez hitlerowców, przeniósł się do Stanów Zjednoczonych, gdzie krzewił idee europejskiego modernizmu. (Gilbert Lupfer, Paul Sigel, *Walter Gropius, 1883-1969: the promoter of a new form*, wyd. Taschen, Nowy Jork 2004).

⁵⁷³ Stanford Anderson, *Peter Behrens and a New Architecture for the Twentieth Century*, wyd. MIT Press, Cambridge, Londyn 2000, s. 95-165.

⁵⁷⁴ Szeregowo, trzykondygnacyjne domy jednorodzinne wznoszone dla rodzin robotniczych. (Andreas Schwarting, *Die Siedlung Dessau-Törten. Rationalität als ästhetisches Programm*, wyd. Thelem, Drezno 2010, s. 9-11).

⁵⁷⁵ Walter Gropius, *Programm zur Gründung einer allgemeinen Hausbaugesellschaft auf künstlerischer einheitlicher Grundlage m.b.H.* (1910) [w:] *Walter Gropius. Ausgewählte Schriften*, red. Schädlich, Probst; Schädlich, Christian; wyd. Verlag für Bauwesen Hartmut, 1987 Berlin, s. 18-25.

⁵⁷⁶ Winfried Nerdinger, *Das Bauhaus. Werkstatt der Moderne*, wyd. C.H. Beck, Monachium 2018, s. 21-37.

W 1922 roku, będąc już dyrektorem Bauhausu, pisze manifest, w którym przedstawia idee *Wohnmaschinen*⁵⁷⁷, maszyn do mieszkania, seryjnie produkowanych domów jednorodzonych, o dobrze skonstruowanej funkcji, ze wszystkimi wygodami, niskim koszcie budowy, dostępnym dla przeciętnego obywatela. Do realizacji tego celu miały służyć modularne elementy budowlane, produkowane w fabryce i następnie łatwo składane na budowie. Miały być przy tym łatwe do wymiany w przypadku awarii⁵⁷⁸. Wraz ze współpracownikami ze szkoły w Weimarze rozpoczął badania na które składały się projekty domów modelowych, eksperymentalne konstrukcje jak i szereg pism na temat architektury i metod budowlanych. Swoje osiągnięcia zaprezentowano na wielkiej wystawie *Bauhausu* w 1923⁵⁷⁹. Pokazano wówczas dwa eksperymentalne systemy *Wabenbau* (*system plastra miodu*) oraz *Baukasten in Großen* (*wielki zestaw konstrukcyjny*). Ten pierwszy opierał się na ośmiu niewielkich, stypizowanych bloczkach, niewiele się różniących od siebie, zupełnie jak plastry miodu, z których można było zbudować typowy dom z zestawu projektów. Natomiast *wielki zestaw konstrukcyjny*, składał się z sześciu dużych, zestandaryzowanych obiektów, które łączono za pomocą maszyn na budowie⁵⁸⁰. Wraz z nową technologią Gropius zaprezentował również serię eksperymentalnych domów. Jednym z nich był *Am Horn*⁵⁸¹, zaprojektowany we współpracy z Georgiem Muche. Miał to być pierwszy z serii domów dla kadry nauczycielskiej, jednak do dalszej realizacji nigdy nie doszło. Bryła budynku to horyzontalny parterowy budynek z płaskim dachem, na rzucie kwadratu, niewielkim wzniesieniem na środku dachu. Pomieszczenia użytkowe zgrupowane były wokół przestronnego salonu, znajdującego się w centralnym punkcie domu, doświetlonego za pomocą okien wstęgowych umieszczonych w podwyższeniu płaskiego dachu⁵⁸². Kolejne próby budowy domu taniego i łatwego w budowie

⁵⁷⁷ Walter Gropius, *Wohnmaschinen*. Niepublikowany manuskrypt datowany na 6 lutego 1922, Gropius Archive Cambridge, Cambridge University Library, dostęp online.

⁵⁷⁸ Ken Alder, *Innovation and Amnesia. Engineering Rationality and the Fate of Interchangeable Parts Manufacturing in France* [w:] *Technology and Culture. The International Quarterly of the Society for the History of Technology*, nr 38, 1997, s. 273–331.

⁵⁷⁹ Michael Siebenbrodt, Lutz Schöbe, *Bauhaus 1919-1933 : Weimar, Dessau, Berlin*, wyd. Parkstone International, 2012, s. 17-25.

⁵⁸⁰ Atli Magnus Seelow, *The Construction Kit and the Assembly Line—Walter Gropius' Concepts for Rationalizing Architecture* [w:] *Arts*, nr 7/95, 2018, s. 1-29.

⁵⁸¹ Anke Blümm, *Haus am Horn*, wyd. Hirmer, Monachium 2019.

podejmowano przy użyciu konstrukcji stalowych. Zbudowano trzy eksperymentalne domy wykonane w tej konstrukcji. Pierwszy wzniesiono w Dessau-Törten w 1926 roku, oraz dwa następne w Weisenhof Siedlung. System konstrukcyjny zaczerpnięty ze wzorów angielskich sprawiał od początku trudności. Sztywność i trudność w obróbce stali była trudna do pogodzenia z wymogami funkcjonalnymi. To oraz brak funduszy sprawiły, iż porzucono eksperymenty z tego typu konstrukcją⁵⁸³.

Wystawa Budowlana w Stuttgarcie, odbywająca się na przełomie 1926 i 1927, miała przedstawiać, według programu stworzonego przez Miesa van der Rohe, nowy model mieszkania, jednak nie w oparciu o racjonalizację i technicyzację budowli, lecz za pomocą narzędzi czysto architektonicznych⁵⁸⁴. Gropius postanowił jednak iść pod prąd celom ekspozycji i dalej eksperymentować z metodami konstrukcji. Jednak wszelkie próby stworzenia nowych metod spełzły na niczym. Dlatego dom nr 16, zbudowano metodami zbliżonymi do tradycyjnych, z użyciem pustaków cementowych. Do podparcia dachu użyto prefabrykowanych belek drewnianych, natomiast stropy wykonano z betonu. Do wykończenia podłóg użyto korka, natomiast fasada została pokryta tynkiem cementowo-wapiennym. Z kolei dom nr 17 zbudowano metodą prefabrykacji na budowie⁵⁸⁵. Zastosowanie modułu oraz sześcianu jako podstawy kompozycyjnej dało możliwość swobodnego rozplanowania funkcji. Duża, przestronna klatka schodowa połączona była z niewielkim korytarzem na obu piętrach, stanowiła rdzeń budynku wokół którego rozmieszczono wszystkie pomieszczenia na dwóch poziomach. Parter zajmowała część dzienna, na piętrze usytuowano cztery sypialnie oraz łazienkę. Funkcjonalność, łatwość wykonania oraz maksymalne wykorzystanie kubatury zabudowy, przyniosły projektom sukces. Inspirację domem nr 16 i nr 17 widać w międzywojennej polskiej architekturze jak i również później, co pewnie mocno zaskoczyłoby wielkiego architekta, w latach 70. i 80. XX wieku zdobyły szturmem polskie przedmieścia oraz wsie.

⁵⁸³ Arthur Rüegg, Bruno Krucker, *Konstruktive Konzepte der Moderne. Fallstudien aus dem 20. Jahrhundert*, wyd. Niggli, Konstancja, 2001, s. 98-101.

⁵⁸⁴ Inken Gaukel, Edeltrud Geiger-Schmidt, *Die Weißenhofsiedlung und die Beamstensiedlung in Stuttgart: Geschichte der Denkmalausweisung* [w:] *Denkmalpflege in Baden-Württemberg – Nachrichtenblatt der Landesdenkmalpflege*, nr 48.4, 2019, s. 206-214.

⁵⁸⁵ Karin Kirsch, *Die Weissenhofsiedlung. Werkbund-Ausstellung 'Die Wohnung' - Stuttgart 1927*, wyd. Anstalt Stuttgart 1987, s. 131-142.

W Polsce okresu międzywojennego, pomysł budowy tanich i funkcjonalnych domów padł na podatny grunt. II Rzeczypospolita miała ciągle problemy gospodarcze, przy bardzo niskim wzroście, zaledwie średnio 2% w skali roku, co na kraj rozwijający się równa się stagnacji⁵⁸⁶. Skala produkcji przemysłowej gwałtownie spadła, w stosunku do okresu sprzed Wielkiej Wojny. Poszczególne części kraju były połączone z gospodarkami państw zaborczych, a proces ich scalania, tak naprawdę nigdy nie doszedł do skutku i aż do 1939 roku nie osiągnięto poziomu produkcji sprzed 1914 roku⁵⁸⁷. Zła sytuacja ekonomiczna przełożyła się na mieszkalnictwo. Według statystyk większość mieszkań przypadających na jedną rodzinę była jednoizbowa sytuację komplikowano wysokie zagęszczenie i przyrost demograficzny, które powodowały, iż na jedną izbę przypada 3,93 osoby⁵⁸⁸. Bolączką przy budowie nowych mieszkań były spekulacyjne ceny materiałów budowanych, często sztucznie zawyżane w okresie odbudowy, przez co dochodziło do kuriozalnych sytuacji gdy za niektóre materiały trzeba było zapłacić więcej niż w rozwiniętych krajach Europy Zachodniej⁵⁸⁹. Dodatkowo budowę nowych mieszkań oddano całkowicie w ręce prywatne, co powodowało, że budowano drogo, niedbale oraz niefunkcjonalnie.

Jednocześnie wśród architektów toczyła się zażarta dyskusja o kształt powojennej odbudowy. W latach dwudziestych prym wiodli tradycjoniści narzucający odrodzony styl dworski natomiast w latach 30. XX wieku ostatecznie zwyciężyła opcja modernistyczna⁵⁹⁰.

⁵⁸⁶ Łukasz Gołota, *Gospodarka Drugiej i Trzeciej Rzeczypospolitej. Porównanie osiągnięć na tle otoczenia międzynarodowego*, [w:] *Stosunki Międzynarodowe*, nr 1, 2018, s. 193-215.

⁵⁸⁷ Barbara Danowska-Prokop, *Polityka gospodarcza pierwszego dziesięciolecia II Rzeczypospolitej w ocenie polskich ekonomistów*, [w:] *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, nr 367, 2018, s.48-58.

⁵⁸⁸ Jacek Nowicki, *Środowisko mieszkaniowe. Osiedla warszawskie - projekty - doświadczenia XX wieku, cz. II*, wyd. Wyższej Szkoły Ekologii i Zarządzania w Warszawie, Warszawa 2003, s. 11.

⁵⁸⁹ Zygmunt Skibniewski, *Wystawa Budowlano-Mieszkaniowa Banku Gospodarstwa Krajowego w dzielnicy Koło w Warszawie*, [w:] *Architektura i Budownictwo*, nr 5, 1935, s. 147.

⁵⁹⁰ Małgorzata Rozbicka, *Małe mieszkanie z ogrodem w tle w teorii i praktyce popularnego budownictwa mieszkaniowego w międzywojennej Polsce*, Warszawa 2007, s. 281-284.

Równocześnie Państwo weszło na rynek mieszkaniowy jako inwestor, zgodnie z popularnym na całym świecie nurtem keynesizmu, będącym reakcją na klasyczną ekonomię, która doprowadziła do wielkiego kryzysu z 1929 roku⁵⁹¹. Prężnie działały na tym polu instytucje takie jak Zakład Ubezpieczeń Społecznych od 1929 roku oraz Bank Gospodarstwa Krajowego, który po przeniesieniu z Lwowa do Warszawy, gdzie działał jako galicyjski Bank Krajowy. W 1924 roku bank dostał nowe zadania, m.in. inwestowanie w program budowy nowych mieszkań, przede wszystkim za pomocą udzielanych kredytów⁵⁹². W 1933 roku instytucja ta ogłosiła dwa konkursy na projekt niewielkich i stypizowanych domów mieszkalnych. Wyłoniono 63 prace⁵⁹³, które zostały opublikowane w tym samym roku w *Katalogu Typowych Domów dla drobnego budownictwa mieszkaniowego*⁵⁹⁴, w którym zamieszczono 26 projektów domów wolnostojących, jednorodzinnych, 18 projektów domów bliźniaczych oraz 21 projektów domów szeregowych. Wszystkie projekty w przypadku realizacji dostały również przyspieszoną ścieżkę administracyjną zatwierdzoną przez rząd. Na podstawie planów zawartych w powyższym katalogu zorganizowano wystawę na osiedlu Koło w Warszawie, która miała spopularyzować nowy styl w budownictwie mieszkaniowym⁵⁹⁵. W wyniku akcji informacyjnych, łatwości w dostępie do katalogu oraz uproszczonej formie pozwolenia na budowę, architektura modernistyczna stawała się coraz bardziej popularna wśród mieszczaństwa, aż do wybuchu II Wojny Światowej.

Po krótkim epizodzie powrotu do tradycjonalizmu i klasycyzmu w latach 1945-1956⁵⁹⁶, architekci powrócili do stylu międzynarodowego. Budynki o sześcienniej kubaturze z płaskimi dachami pojawiają się również w katalogach; *Katalogu nowych rozwiązań projektowo-*

⁵⁹¹ Patricia Clavin, *The Great Depression in Europe, 1929-1939*, wyd. Macmillan, Londyn 2000, s. 31-55.

⁵⁹² Jerzy Gołębiowski, *Koncern Banku Gospodarstwa Krajowego, przyczynek do etatyzmu w Polsce międzywojennej* [w:] Rocznik naukowo-dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace ekonomiczno-społeczne, nr 53, 1974, s. 170-182.

⁵⁹³ Anna Hanaka, *Wystawa Budowlano-Mieszkaniowa Banku Gospodarstwa Krajowego na Kole w Warszawie w 1935 r.-ku poprawie budownictwa mieszkaniowego* [w:] Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, nr 57, s. 93-128.

⁵⁹⁴ *Katalog typowych domów dla drobnego budownictwa mieszkalnego*, wyd. Bank Budownictwa Krajowego, Warszawa 1933.

⁵⁹⁵ Małgorzata Rozbicka, *Wystawy-osiedla w międzywojennej Polsce: geneza, historia, przekształcenia*, [w:] *Architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i Europie*, red. Maria Sołtysik, Robert Hirsh, Gdynia 2011, s. 27-34.

⁵⁹⁶ Małgorzata Rozbicka, *Budownictwo jednorodzinne w Warszawie w latach 1945-1960: podstawy, rozwój i architektura*, [w:] *Architektura XX wieku - jej badania i popularyzacja w Gdyni i w Europie, Modernizm w Europie - Modernizm w Gdyni*, red. Maria Sołtysik, Robert Hirsch, nr 6, Gdynia, Gdańsk 2019, s. 115-124.

*materiałowych domków jednorodzinnych dla górnictwa*⁵⁹⁷ Biura Studiów i Projektów Typowych Budownictwa Węglowego z 1957 roku oraz Biura Projektów Budownictwa Komunalnego⁵⁹⁸ z 1958 roku. W tym samym czasie Komitet do Spraw Urbanistyki i Architektury wydał *normatyw dla niskiego budownictwa mieszkaniowego*⁵⁹⁹, gdzie w załączniku w punkcie 6. wprowadzono:

*Powierzchnia użytkowa lokalu mieszkalnego w domach jednorodzinnych i wielomieszkaniowych nie może przekraczać 110 m². Jeżeli celem umożliwienia pracy zawodowej właściciela domu jednorodzinnego lub małego domu mieszkalnego konieczne jest przeznaczenie części mieszkania na potrzeby wynikające z tej pracy, np. na dużą bibliotekę, gabinety lekarskie i dentystyczne, pracownie artystyczne itp., łączna powierzchnia użytkowa lokalu mieszkalnego może przekraczać 110 m², jednak nie może być większa niż 140 m²*⁶⁰⁰.

Te zarządzenia i ustawy dotyczyły jednak wyłącznie miast i terenów zurbanizowanych. Zarządzenie to zostało potwierdzone również w ustawie o planowaniu przestrzennym⁶⁰¹ z 1961 roku oraz przez zarządzenie Przewodniczącego Komitetu Budownictwa, Urbanistyki i Architektury⁶⁰² z 1962. Jednak przyjęta w roku 1959 uchwała w sprawie typizacji w

⁵⁹⁷ *Katalog nowych rozwiązań projektowo-materiałowych domków jednorodzinnych dla górnictwa, część 1*, wyd. Ministerstwa Górnictwa i Energetyki, Katowice, 1957

⁵⁹⁸ *Katalog Domów Typowych*, wyd. Ministerstwa Gospodarki Komunalnej, Warszawa, 1958

⁵⁹⁹ *Zarządzenie Prezesa Komitetu do Spraw Urbanistyki i Architektury z dnia 28 sierpnia 1957 r. w sprawie normatywu urbanistycznego dla niskiego budownictwa mieszkaniowego.* (Monitor Polski/1957/7/4/poz. 453) na podstawie *Uchwała nr 81 Rady Ministrów z dnia 15 marca 1957 r. w sprawie pomocy Państwa dla budownictwa mieszkaniowego ze środków własnych ludności.* (M.P. 1957 nr 22 poz. 157) oraz *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 stycznia 1957 r. w sprawie szczegółowego zakresu działania Komitetu do Spraw Urbanistyki i Architektury.* (Dz.U. 1957 nr 4 poz. 16).

⁶⁰⁰ *Załącznik do normatywu urbanistycznego dla niskiego budownictwa mieszkaniowego.* (Monitor Polski/1957/7/4/poz. 453) na podstawie *Ustawa z dnia 31 stycznia 1961 r. o planowaniu przestrzennym.* (Dz.U. 1961 nr 7 poz. 47).

⁶⁰¹ *Ustawa z dnia 31 stycznia 1961 r. o planowaniu przestrzennym.* (Dz.U. 1961 nr 7 poz. 47).

⁶⁰² *Zarządzenie Przewodniczącego Komitetu Budownictwa, Urbanistyki i Architektury z dnia 3 grudnia 1962 r. w sprawie wytycznych w zakresie wyznaczania terenów pod niskie budownictwo mieszkaniowe oraz normatywu zabudowy tych terenów.* (M.P. 1962 nr 86 poz. 408).

budownictwie⁶⁰³ spowodowała, że projekty typowe zostały zestandaryzowane pod normatyw 110m², a co za tym idzie wszystkie projekty o maksymalnie doduszanej powierzchni zabudowy miały sześcienną kubaturę i płaski dach i z tego powodu tego typu budownictwo przeniknęło na tereny wiejskie. Rolnik chcąc wybudować większy budynek niejako musiał się również dostosować do standaryzacji miejskiej, ze względu na zapis w zarządzeniu z 1962 roku, iż normatyw 110m²:

obowiązuje w osiedlach i innych jednostkach osadniczych o miejskim charakterze zabudowy⁶⁰⁴ oraz przy wydawaniu decyzji ustalających lokalizację szczegółową inwestycji niskiego budownictwa mieszkaniowego na terenach, na których zgodnie z ogólnym planem zagospodarowania przestrzennego, a w braku takiego planu – zgodnie z posiadanymi materiałami do planu, może być lokalizowane niskie budownictwo mieszkaniowe.⁶⁰⁵

Przepisy te zaczęto interpretować w ten sposób, iż każda zabudowa o formie niezagrodowej podlega pod ten zapis⁶⁰⁶. Ponadto przez ustawę o obowiązywaniu normatywów w budownictwie spółdzielczym dotyczył również Państwowych Gospodarstw Rolnych dla których również przygotowywano zestandaryzowane zestawy projektów typowych, z płaskimi dachami i na rzucie kwadratu⁶⁰⁷, a więc była to druga droga, gdzie miejskie budownictwo z płaskimi dachami przedostało się na wieś.

⁶⁰³ Uchwała nr 285 Rady Ministrów z dnia 2 lipca 1959 r. w sprawie przyjęcia tez dotyczących typizacji w budownictwie. (M.P. 1959 nr 70 poz. 365)

⁶⁰⁴ Zarządzenie Przewodniczącego Komitetu Budownictwa, Urbanistyki i Architektury z dnia 3 grudnia 1962 r. w sprawie wytycznych w zakresie wyznaczania terenów pod niskie budownictwo mieszkaniowe oraz normatywu zabudowy tych terenów. (M.P. 1962 nr 86 poz. 408) Art.4 punkt 1.

⁶⁰⁵ Ibidem Art.4 punkt 2.

⁶⁰⁶ Hubert Mełges, *Pozamiejski obraz przestrzenno-architektoniczny Małopolski wczoraj i dziś : (wybrane problemy)*, op. cit, s. 120-123

⁶⁰⁷ Ignacy Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, op. cit., s. 143-150.

Typ D01 -

Parterowe budownictwo z płaskim dachem pojawiło się na wsi pod koniec lat 50. XX, natomiast domy jednorodzinne zwane później *koską polską* we wczesnych latach 60. XX wieku. Jednak nie było to jeszcze zjawisko masowe⁶⁰⁸. Typowy plan tego typu budownictwa posiadał półtorej kondygnacji, w założeniu przeznaczony był dla jednego pokolenia. Był podpiwniczony z widną klatką schodową. Domy projektowano na rzucie kwadratu lub zbliżonego doń prostokąta, z wydzielonym strefami funkcjonalnymi, dobrze doświetlonymi ze wszystkich ścian zewnętrznych. Kryte były dachem płaskim z niewielką attyką. Konstrukcja tworzona była jak poprzednio z prefabrykatów tworzonych na budowie z żużłobetonu, pustaków betonowych lub najczęściej metodą gospodarczą. Budynki wykańczano tynkiem barwionym na biało. Często były efektem nadbudowy domostw typu B lub typu C, co znacznie ograniczało koszty, oraz zmniejszało wykorzystanie trudno dostępnego budulca⁶⁰⁹. Budynki te maksymalnie wykorzystywały narzucone normy zabudowy, a co więcej dawały szansę na łatwą rozbudowę w przyszłości dla następnych pokoleń, przez umiejętne omijanie przepisów budowlanych. Warunki techniczne⁶¹⁰ z 1961 roku stwierdzały, iż pomieszczenia przeznaczone na stały pobyt ludzi w budownictwie mieszkalnym nie powinna być niższe niż 2,4m w świetle⁶¹¹, natomiast pomieszczenia techniczne, które nie wliczały się w powierzchnię zabudowy, nie powinny być niższe niż 2,2 m w świetle, natomiast wysokość piwnic nie powinna być niższa niż 1,9 m w świetle⁶¹². Dobudowywano więc niskie piętro, interpretowane jako pomieszczenie techniczne. Z czasem je podwyższano i urządzano jako mieszkanie dla następnego pokolenia. Zjawisko domu rozwojowego, gdy myślano już podczas wznoszenia budynku o jego dalszej rozbudowie, pojawiło się już wcześniej wraz z rozbudową horyzontalną

⁶⁰⁸ Zygmunt Kuchta, *Proces urbanizacji wsi Ziemi Chrzanowskiej pod wpływem przemysłu po drugiej wojnie światowej*, tom I, praca doktorska, Kraków 2002, s. 215-234

⁶⁰⁹ *Ibidem*, s. 228-229.

⁶¹⁰ *Rozporządzenie Przewodniczącego Komitetu Budownictwa, Urbanistyki i Architektury z dnia 21 lipca 1961 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać obiekty budowlane budownictwa powszechnego.* (Dz.U. 1961 nr 38 poz. 196)

⁶¹¹ *Ibidem* art. 92 punkt 1.

⁶¹² *Ibidem* art. 92 punkt 3.

*chałupy wielownętrznej*⁶¹³. Poszerzanie chałupy o kolejne trakty pojawiło się na przełomie XIX i XX wieku, a od lat 40. XX powszechne było podnoszenie poddaszy i przeznaczanie ich na cele mieszkalne⁶¹⁴. Podobne zjawisko pojawiło się również wśród polskich imigrantów w USA w pierwszej fali imigracji z lat 1870-1920. Tzw. *Polish Flat*⁶¹⁵, czyli *polskie mieszkanie*, gdzie polscy imigranci, w celu taniego powiększenia mieszkania podnosili proste parterowe domy na słupach, aby pod spodem wybudować wysoki parter, przeznaczony na cele mieszkalne, dobudowując przy tym prostą, zewnętrzną klatkę schodową, która z czasem przybrała formę wewnętrzną⁶¹⁶. Podobnie było ze sześciennej w formie zabudową z lat 60. i 70, którą powiększono o kolejne piętro w drugiej połowie lat 70 i w latach 80. Jako mieszkanie dla wchodzącego w dorosłość powojennego wyżu demograficznego. Zdarzały się również zabudowy o kolejne piętra, tworząc z niewielkiego półtorapiętrowego domu jednorodzinnego, średniowysoki budynek wielorodzinny, znacznie przewyższający normatyw 12 metrów.

Dom o sześciennej kubaturze stał się naprawdę powszechną formą zabudowy dopiero w latach 70. XX wraz ze zmianą polityki gospodarczej zaproponowanej przez nowego I Sekretarza PZPR Edwarda Gierka⁶¹⁷. Poza zwiększeniem ilości oddawanych mieszkań, zdecydowanie zwiększono pulę przyznawanych kredytów mieszkaniowych na jednorodzinne budownictwo mieszkaniowe i przeznaczono na to sporą część budżetu państwa⁶¹⁸. W połączeniu z wcześniejszymi przepisami oraz nowym katalogiem domów jednorodzinnych⁶¹⁹ Centralnego Ośrodka Badawczo-Projektowego Budownictwa Ogólnego, wydanym w 1971 roku, który co

⁶¹³ Jerzy Czajkowski; *Budownictwo wiejskie w Krakowskim*, op. cit., s. 49-123

⁶¹⁴ Stanisław Serafin, *Architektura wiejska w Polsce w latach 1900 – 1955*, op. cit., s. 103-147

⁶¹⁵ Thomas. C. Hubka,; Judith T. Kenny, *The Transformation of the Workers' Cottage in Milwaukee's Polish Community* [w:] *People, Power, Places: Perspectives in Vernacular Architecture*, nr 8, 2000, s. 33-52.

⁶¹⁶ Kenny, Judith; *Polish Routes to Americanization: House Form and Landscape on Milwaukee's Polish South Side* [w:] *Wisconsin Land and Life*, red. Ostergren, Robert, Clifford; Vale, Thomas R wyd. University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin 1997, s. 263-281.

⁶¹⁷ Łukasz Dwilewicz, *Kupowanie poparcia. Polityka gospodarcza jako środek stabilizacji sytuacji wewnętrznej w Polsce w pierwszych miesiącach rządów Edwarda Gierka* [w:] *Pamięć i Sprawiedliwość*, nr 13.2, 2008, s. 157-177.

⁶¹⁸ Andrzej Jezierski, Cecylia Leszczyńska, *Historia Gospodarcza Polski*, wyd. Key Text, Warszawa 1999, s. 468- 483.

⁶¹⁹ *Wolnostojące, Bliźniacze, Szeregowe, Domki Typowe. Album projektów typowych domków jednorodzinnych*, red. Zofia Płoska, wyd. Centralnego Ośrodka Badawczo-Projektowego Budownictwa Ogólnego Warszawa 1971.

prawda oferował 4 projekty z dachem dwuspadowym, to jednak zawierał aż 19 projektów domów z płaskimi dachami, które jako jedyne oferowały maksymalną dopuszczalną powierzchnię użytkową budynków. Dodatkowo publikacja oferowała projekty z garażami, co podkreślało ówczesne aspiracje mieszkańców Polski o posiadaniu własnego auta. Te nakładające się na siebie wydarzenia sprawiły, iż forma zwana *kostką polską* na przełomie lat 70. i 80. XX wieku stała się dominującą formą zabudowy, również na wsi.

Domy w nowym stylu budowano dla siebie lub dla swoich dzieci. Nie bez znaczenia była również lokalna tradycja, według której pannie we wianie należy wydzielić część domu na mieszkanie dla nowożeńców lub wybudować nowe domostwo. Im perspektywa nowego domostwa była obszerniejsza, tym bardziej wzrastała atrakcyjność dziewczyny⁶²⁰. System budowy nie zmienił się od czasów wznoszenia chałup drewnianych. Rodzina, znajomi i przyjaciele gromadzili się na tzw. *odrobek*⁶²¹, czy wzajemnej samopomocy w ramach przysługi coś za coś. Każdy przychodził ze swoją łopatą do mieszania zaprawy. Natomiast materiał budowlany miała zapewnić osoba, dla której domostwo wznoszono. Projekt nie był realizowany przez architekta, często również nie brano go z katalogu, tylko zatwierdzano w lokalnym samorządzie, jakim wówczas była gromadzka rada. Powodowało to powrót do amfiladowego rozmieszczenia pomieszczeń, które później, wraz z dobudową piętra przerabiano na system klatkowo-korytarzowy. Domy wznoszono najczęściej z żużlobetonu pozyskiwanego z lokalnych elektrocieplowni lub innych zakładów przemysłowych. Robiono z niego zarówno pustaki jak i odlewano ściany z szalunku. Do produkcji pustaków dodawano wapno, które gaszono w specjalnie do tego przystosowanych dołach z rynienką. Formy na pustaki, jak i inne elementy stalowe, jak również metaloplastykę na balustrady pozyskiwano, nie do końca legalnie, z zakładów zajmujących się obróbką metalu, na badanym terenie był to Fablok. Fundamenty budowano wciąż kamienne zalewane mieszanką cementu i żużlu na których stawiano ławy żelbetowe. Po zakończeniu każdej części budowy, fundamentów, ścian, stropów,

⁶²⁰ Informacja uzyskana na podstawie rozmów z mieszkańcami badanych wsi.

⁶²¹ Pierwotnie odrobkiem nazywano jedną z form pracy przymusowej chłopca wobec dworu. Z czasem straciła to znaczenie i przyjęła wręcz przeciwne oznaczającą wzajemną pomoc mieszkańców wsi zarówno przy budowie domu jak i np. przy skubaniu gęsi. (Juliusz Willaume, *Z zagadnień gospodarczych Lubelszczyzny 1831—1863* [w:] *Księga Pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, wyd. PWN, Warszawa 1958, s. 112-117).

aż w końcu stropodachu wykonanego niemal w tradycyjnej technologii krokwiowej, stawiano wiechę i odbywała się *glajcha*⁶²² – poczęstunek zakrapiany alkoholem⁶²³.

Typ D02, D03 -

Pojawianie się nowej, zdecydowanie wyróżniającej się struktury z płaskimi dachami na polskiej wsi był powszechnie krytykowany przez środowisko architektów już w latach 70. XX wieku. Próbowano nawet stworzyć pewne projekty zaradcze, które nawiązując do lokalnego kolorytu kulturowego, wypełniałyby maksymalną powierzchnię 110 metrów kwadratowych⁶²⁴. Doprowadziło to jedynie do zwiększenia się ilości form dachów, pięter i okładzin na polskiej wsi i powstania jeszcze większego zróżnicowania estetycznego. Zanikanie dachu płaskiego związane jest z dwoma zagadnieniami. Pierwszym była niemożność dostosowania ówczesnej technologii do warunków klimatycznych. Projektowane stropodachy posiadały serię wad materiałowo-konstrukcyjnych⁶²⁵, które przy stanie ówczesnego budownictwa nie były w stanie utrzymać szczelności. Wymagało to ciągłych modyfikacji pokrycia stropodachu oraz jego konstrukcji. Początkowo przebudowywano je na dach pulpitowy ze schodkową attyką, a później na dach kopertowy, co łączy ze się z drugim zagadnieniem czyli pojawieniem się w połowie lat 70. XX wieku postmodernizmu jako prądu społecznego, który w latach późniejszych stał się stylem dominującym⁶²⁶. Odpowiedź na pytanie w jakiej mierze prądy tradycjonalistyczne związane z postmodernizmem wpłynęły na budownictwo wernakularne można odnaleźć w kluczowej publikacji na temat socjologicznej strony ponowoczesności *Intimations of Postmodernity*⁶²⁷ Zygmunta Baumana. Według socjologa przełom postmodernistyczny następuje wtedy kiedy ludzie chcą zerwać z uniformizacją i

⁶²² Od niemieckiego *glech* – równy, określenie używane na zakończenie każdego etapu budowy

(<https://sjp.pwn.pl/doroszewski/glajcha>)

⁶²³ Informacja uzyskana na podstawie rozmów z mieszkańcami badanych wsi.

⁶²⁴ Przemysław Szafer, *Nowa Architektura Polska, diariusz z lat 1976-1980*, wyd. Arkady, Warszawa 1981, s. 339-362.

⁶²⁵ Hubert Mełges, *Architektura wsi podmiejskich*, [w:] Sesja naukowa w ramach Komisji Architektury i urbanistyki PAN w Krakowie, Kraków 1994, s. 19-34.

⁶²⁶ Marek Kowicki, *Transformacja mieszkaniówki w krajobrazie wiejskim*, [w:] *Architektura Mieszkaniowa, monografia konferencji naukowej Architektura Mieszkaniowa*, Kraków 2009, s. 98-99.

⁶²⁷ Zygmunt Bauman, *Intimations of Postmodernity*, wyd. Routledge, Londyn, Nowy Jork, 1992.

homogenicznością zaczynają manifestować swój indywidualizm, stąd cechy postmodernizmu to pluralizm, różnorodność i tymczasowość⁶²⁸. Powodowało to zwrócenie się w stronę tradycji. Przekładając tę myśl na język architektury, można wywnioskować, iż wszelkie próby wyindywidualizowania swojego domostwa spośród innych są przejawem tego przesilenia. Tak więc można określić semantyczny wpływ ponowoczesności, jaki pojawił się na polskiej wsi już w drugiej połowie lat 70. XX wieku. Dach kopertowy jest właśnie pewną formą *archetypizacji* bryły która w społeczeństwie została jeszcze nieoswojona i nadania jej cech indywidualnych, tradycjonalistycznych. Sama forma dachu nie ma jasnego pochodzenia, dach ten znany co najmniej od czasów renesansu, był stosowany na przełomie od końca XIX do połowy XX wieku w Stanach Zjednoczonych w domach neowernakularnych w stylu tzw. *włoskiego renesansu* (*italian renaissance style* lub *italian revival*)⁶²⁹ oraz w tym samym okresie w Kalifornii na dachach tzw. *California Mission Style House* lub *Mission Revival*⁶³⁰. Dach kopertowy był również używany do nakrycia *domów prerii*, projektowanych nie tylko przez Franka Lloyda Wrighta⁶³¹. Typ ten był również stosowany w Niemczech od lat 30. do lat 50. XX wieku, w niezwykle podobnej formie, o sześcienniej kubaturze, przykrytej właśnie dachem kopertowym⁶³²⁶³³. Z tego powodu można przypuszczać, że konstrukcja ta została przywieziona zza granicy lub była lokalną inwencją, o czym świadczy typowo polska konstrukcja, gdzie płatwie podpierane są przez słupy z mieczami.

W latach 60. i 70. XX wieku pojawiają się również nowe metody zdobienia elewacji budynku przez wykorzystanie porcelanowych odpadów przemysłowych⁶³⁴ z zakładów m.in.

⁶²⁸ Zygmunt Bauman, *Intimations of Postmodernity*, op. cit., s. 187-190.

⁶²⁹ Richard Guy Wilson, *Architecture and the Reinterpretation of the Past in the American Renaissance*, [w:] Winterthur Portfolio, nr 18.1, 1983, s. 69-87.

⁶³⁰ David Gebhard, *The Spanish colonial revival in Southern California (1895-1930)*, [w:] Journal of the Society of Architectural Historians, nr 26.2, 1967, 131-147.

^w Amini Behbahani, Ostwald Michael Peiman, Ning Gu, *A syntactical comparative analysis of the spatial properties of Prairie style and Victorian domestic architecture*, [w:] The Journal of Architecture, nr. 21.3, 2016, s. 348-374.

⁶³² Franz Ruf, *Einfamilienhäuser von Architekt Franz Ruf – München* [w:] Der Baumeister, nr 6, 1938, s. 169-178.

⁶³³ Limberg, Jörg; *Potsdam Ein Ort der Moderne? Architekten und ihre Bauten im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts*, [w:] Brandenburgische Denkmal Pflege, nr 6, 1997, s. 63-85.

⁶³⁴ Giergoń, Paweł; *Potlucznone Elewacje*, [w:] sztuka. net

(http://www.sztuka.net/palio/html.run?_Instance=sztuka&_PageID=846&newsId=13473&callingPageId=845&_sectionId=222&_regionId=122&_cms=newser&_catId=1&_Checksum=1444604686).

Zd. 7. Dekoracja domu wykonana w tynku

Zd. 8. Dekoracja domu z tłuczonej ceramiki

Fabryki Porcelany Ćmielów lub Chodzież sprowadzano nienadające się do sprzedaży, uszkodzone produkty, tłuczono je, a następnie używano do dekoracji ścian zewnętrznych domów. Wykorzystując różnokolorowe odłamki podkreślano różnymi odcieniami obramowania okienne jak również strefę wejściową czy wnęki loggii czy balkonu. Często podkreślano zakończenie ściany pod okapem ciemniejszą barwą oraz układano wzory, w szachownice, rąby, lub wielobarwne pasy. Podobną metodą dekoracji elewacji było używanie różnokolorowego tynku żwirowego⁶³⁵, z którego również tworzone wzory, podkreślano narożniki budynków, odcinano za pomocą pasów poszczególne linie kondygnacji, a także linie dachu. Bariery⁶³⁶ balkonów czy loggii również stanowiły element estetyzujący przez nadawanie im różnorodnych wzorów od zygzaków poprzez szachownice, rąby czy trójkąty. Pojawiły się również zadaszony ganki dekorowane różnokolorowym szkłem lub charakterystyczne podcięte tworząc romboidalny kształt z niewielkim zadaszaniem nad strefą wejściową.

Typ D04 -

Tworzenie dachów dwuspadowych podobnie jak wznoszenie dachów kopertowych związane jest z wchodzeniem, w dorosłość powojennego wyżu demograficznego w latach 70. XX wieku. W 1950 roku stopa urodzeń wynosiła 30,7‰ natomiast przyrost naturalny 19,1‰, stąd ogromna liczba ludzi potrzebujących mieszkań. Kryzys, jaki narastał na całym świecie od 1973 roku⁶³⁷, a do Polski dotarł rok później⁶³⁸. Odbił się on również na rolnikach, pomimo zniesienia dostaw przymusowych, dopiero co zmechanizowane rolnictwo opierało się na paliwach, których brakowało, spadł również eksport produktów rolnych. Jedyłą szansą na nowe mieszkanie dla młodego pokolenia pozostawało dobudowanie piętra na już istniejącym budynku, z tego też powodu zawczasu pomyślano o półpiętrze technicznym, które teraz podwyższano do

⁶³⁵ Katarzyna Pluta, Aleksandra Pluta, *Tynki w budownictwie - cz. I* [w:] Miesięcznik Polskiej Izby Inżynierów Budownictwa, nr 7/8, 2014, s.83-86.

⁶³⁶ Katarzyna Pluta, Aleksandra Pluta, *Balustrady w budownictwie* [w:] Inżynier Budownictwa: miesięcznik Polskiej Izby Inżynierów Budownictwa, nr 12, 2014, s. 114-117.

⁶³⁷ Jerzy Dudziński, *Kryzys surowcowy, paliwowy i żywnościowy lat 70. XX wieku a boom surowcowy XXI wieku-podobieństwa i różnice* [w:] Studia i Prace WNEIZ US, nr 33/1, 2013, s. 19-32.

⁶³⁸ Andrzej Jezierski, Cecylia Leszczyńska, *Historia Gospodarcza Polski*, op. cit., s. 469.

przeciętnej wysokości pomieszczenia użytkowego, zaś strop przykrywając dachem, tworząc potężnej kubatury strych. Często dobudowywano również szeroką klatkę schodową, aby połączyć piętra, a jednocześnie oddzielić dwa osobne mieszkania.

W ramach naprawy sytuacji architektonicznej na polskiej wsi wydano w 1977 *Album projektów domów jednorodzinnych do powszechnego stosowania*⁶³⁹. Projekty do niego tworzył zespół Zakładu Spółdzielczo-Uczelnianego Inwestprojekt Centralnego Związku Spółdzielni Budownictwa Mieszkaniowego, realizując uchwałę rządową w sprawie rozwoju jednorodzinne budownictwa mieszkaniowego w latach 1976-1980. Album w teorii miał wyeliminować budownictwo z płaskimi dachami na terenach wiejskich. Faktycznie większość projektów posiada dachy dwuspadowe, jednak nie czerpano z rozwiązań rodzimych, lecz sięgnięto po modernistyczne rozwiązania amerykańskie, znane z przedmieść Stanów Zjednoczonych, szczególnie popularne po 1945 roku. Budownictwo to charakteryzuje się niskim, asymetrycznym, dwuspadowym dachem z szeroko zwisającymi okapami przykrywającymi garaż lub tworzącymi podcień. Belki dachowe zazwyczaj są odsłonięte, okna umieszczone w osi kalenicy. Często budowany był z naturalnych materiałów jak drewno, kamień, cegła, lub czasami beton z podkreślonym szalunkiem. Dach razem ze ścianą frontową tworzą szeroką horyzontalną kompozycję. Rozwiązanie to występowało w dwóch wariantach, z frontem szczytowym lub kalenicowym⁶⁴⁰.

Z badań terenowych wsi z powiatów krakowskiego i chrzanowskiego można wywnioskować iż nie był to popularny projekt. Choć istnieje forma doń zbliżona. To typ opisany jako D07.4 ma asymetryczny dach wyciągnięty zdecydowanie w jedną stronę, kalenica natomiast podąża wzdłuż ściany z głównym wejściem do budynku. Jednak usadowienie tego typu dachu na formie zbliżonej do sześcianu całkowicie niweluje horyzontalność, która jest osią kompozycji w oryginalnej formie.

⁶³⁹ *Album projektów domów jednorodzinnych do powszechnego stosowania, seria 77*, red Edward Romański, wyd. Arkady, Warszawa 1977.

⁶⁴⁰ Virginia McAlester, Lee McAlester, *A Field Guide to America's Historic Neighborhoods and Museum Houses: The Western States. Great American Houses and Their Architectural Styles*, wyd. Knopf, 2010, s. 2337-2354.

Typ D05 -

Po upadku systemu komunistycznego obszary wiejskie doznały szoku⁶⁴¹. Produkcja rolna dla małych gospodarstw przestała być opłacalna⁶⁴². Wówczas państwo wycofało się z wszelkich form pomocy dla obszarów wiejskich. Upadały również zakłady przemysłowe, lub zredukowano w nich zatrudnienie⁶⁴³. Zatem model utrzymania się mieszkańca wsi, który powstawał od lat 40. XX wieku, tzw. chłoporobotnik, polegający na pracy na roli i przy jednoczesnym zatrudnieniu w przemyśle przestał istnieć. Efektem tego było olbrzymie bezrobocie na wsi⁶⁴⁴. Ponadto budżet centralny przestał finansować instytucje administracyjno-kulturalne. Małe miejscowości doznały szoku w wyniku przemian gospodarczych co doprowadziło je do degradacji zarówno w wymiarze społecznym, ekonomicznym i przestrzennym.

Budynek o zmodyfikowanym kształcie domu o sześcienniej kubaturze poprzez dodanie prostopadłej osi do kompozycji rzutu w formie ryzalitu, pseudoryzalitu, lub lukarn w dwu lub czterospadowym dachu jest efektem przemian społecznych jakie zaszły na polskiej wsi od końca lat 80. XX wieku i nadal zachodziły do pierwszej dekady XXI wieku. Przy jednoczesnym regresie społeczno-ekonomicznym wsi, jedynym rozwiązaniem dla wchodzącego w dorosłość wyżu demograficznego z lat 80. XX wieku było dodatkowe, trzecie mieszkanie na poddaszu, które zamieniano na użytkowe.

⁶⁴¹ Naomi Klein, *Doktryna szoku: jak współczesny kapitalizm wykorzystuje klęski żywiołowe i kryzysy społeczne*, wyd. Wydawnictwo Literackie Muza, Warszawa 2008.

⁶⁴² Wiesław Musiał, *Rozważania nad upadłością gospodarstw rodzinnych w Polsce* [w:] *Wies i Rolnictwo*, nr 142.1, 2009, s. 44-61.

⁶⁴³ Dominik Sikorski, *Wpływ procesów relokacji podmiotów przemysłowych na dynamikę zmian rozmieszczenia działalności produkcyjnej we Wrocławiu i w strefie podmiejskiej w latach 2008–2016*, [w:] *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, nr 34.4, 2020, s. 79-95.

⁶⁴⁴ Renata Nowak-Lewandowska, *Przyczyny i sposoby przeciwdziałania bezrobociu na polskiej wsi w świetle przygotowań do integracji z Unią Europejską* [w:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Prace Katedry Mikroekonomii*, nr 6, 2000, s.15-28.

Typ D06 -

Budynek, który łączył w sobie podhalańską tradycję dachów spadzistych oraz sześcienną formę budynku z lat. 60 i 70. XX potocznie nazywano *czwórka*⁶⁴⁵, określenie to związane jest z podobieństwem wszystkich czterech stron ścian zewnętrznych oraz dachu, o ostrym kącie nachylenia, łączącym się krzyżowo w centralnym punkcie rzutu. Wzorem tradycyjnego budownictwa zakopiańskiego ten typ budynku posiada wysoką podmurówkę, wykończoną kamieniem, najczęściej rzeczynymi otoczkami. Ściany piętra oraz szczyt są murowane i to na nich wsparta jest konstrukcja dachowa. Forma ta stała się popularna w całej Polsce w latach 70. XX wieku, wraz z powrotem do promocji sztuki ludowej przez władze centralne. Styl ten był również proponowany jako model narodowy domu jednorodzinnego⁶⁴⁶.

Zagadnienie regionalizmu w polskiej architekturze przybrało na znaczeniu w latach 70. XX wieku, jednak nie próbowano powielać tradycyjnych form, jedynie odwoływano się do kompozycji tradycyjnego budownictwa, tworząc nowe projektu w duchu nowoczesnym. W ramach prób naprawy sytuacji architektonicznej najwięcej projektów powstało na bazie podhalańskiego budownictwa ludowego, jednak próbowano również eksperymentować z archetypem chałupy krakowskiej oraz z regionu tarnowskiego. Dbano aby w nowej formie przenieść najbardziej podstawowe cechy regionalne, jak kąty nachylenia dachu oraz proporcje dachu do ścian, unikano również większych przeszkleń oraz perforacji ścian zgodnie z tradycyjnym modelem. Pomyślano również o charakterze życia na wsi, dlatego też w projektach tego typu wprowadzono rozbudowany program pomieszczeń gospodarczych. Prym w dziedzinie regionalizmu wiódł Janusz Krawecki wraz z zespołem z Politechniki Krakowskiej. Powstałe w tym zespole projekty miały służyć jako wzorce dla danego regionu jednak włączano je również do ogólnodostępnych katalogów projektów typowych przez co mogły się rozprzestrzenić w całej Polsce⁶⁴⁷.

⁶⁴⁵ Zbigniew Radziewanowski, *O niektórych problemach regionalizmu i ekologii w architekturze i urbanistyce*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2005, s. 52.

⁶⁴⁶ Andrzej Kisielewski, *Topos rodzimości w refleksji o sztuce epoki PRL-u*, [w:] *PRL-owskie re-sentymenty*, red. Kisielewska, Alicja; Kostaszuk-Romanowska, Monika, Kisielewski, Andrzej; wyd. Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2017, s. 13-34.

⁶⁴⁷ Przemysław Szafer, *Nowa Architektura Polska, diariusz z lat 1976-1980*, wyd. Arkady, Warszawa 1981, s. 344-359.

Typ D07 -

W albumie projektów domów typowych dla powszechnego stosowania seria 77⁶⁴⁸, znalazły się również projekty z dwuspadowym dachem z przesuniętymi połaciami⁶⁴⁹, które zdobyły dużą popularność, zarówno jako nowo budowane obiekty, jak i podczas przebudów istniejących domów o sześcienniej kubaturze. Podobnie jak wspomniany wcześniej dom z asymetrycznym dwuspadowym dachem, ten typ budynku również został zaczerpnięty z powojennego amerykańskiego budownictwa jednorodzinne.

Styl *Shed*, o którym mowa, został zapoczątkowany w niewielkiej miejscowości turystycznej Sea Ranch, na Zachodnim Wybrzeżu Stanów Zjednoczonych. Pierwsze projekty, w których połacie dachu są przesunięte wertykalnie w stosunku do siebie tworząc możliwość doświetlenia poprzez wygenerowanie niewielkiego skrawka prostej ściany zastosowano w *Sea Ranch Condominiums* i *Hedgerow Houses*. Budynki te w założeniu miały nawiązywać do wernakularnych budynków starych farm oraz budynków przemysłowych z Zachodniego Wybrzeża. *Sea Ranch Condominiums* zaprojektował Charles Moore⁶⁵⁰ a Joseph Esherick stworzył projekt *Hedgerow Houses*. Oba projekty powstały w tym samym czasie, w 1963 roku, jednak w swojej estetyce wydawały się uderzająco podobne, każdy z nich proponował zastosowanie dachu z przesuniętymi połaciami. Już w momencie ukończenia obu osiedli *Styl Shed* stał się popularny w całych Stanach Zjednoczonych. Do szybkiego rozprzestrzeniania się stylu niewątpliwie przyczyniła się nominacja Moore'a na dziekana Yale School of Architecture w latach 1965-1970. *Styl Shed* miał nawiązywać do coraz modniejszych w stanach zjednoczonych badań architektury wernakularnej m.in. wiejskich chat, stodół, obiekty

⁶⁴⁸ Album projektów domów jednorodzinnych do powszechnego stosowania, seria 77, red. Edward Romański, wyd. Arkady, Warszawa 1977.

⁶⁴⁹ Małgorzata Mełges, Hubert Mełges, *Kształty dachów budynków mieszkalnych jednorodzinnych w aspekcie wpływu modernizmu*, [w:] Teka Komisji Architektury i Urbanistyki, Studia Krajobrazowe, 2008, s. 160-173.

⁶⁵⁰ Charles Moore, *The place of houses*, wyd. University of California Press, Berkeley 2000, s. 67-72.

górnice. Styl ten również posiadał walory funkcjonalne. Pionowe ścianki z oknami wstęgowymi pomagały w wentylacji przegrzanego pomieszczenia⁶⁵¹.

Grupa E – nowy tradycjonalizm

Archetypowa forma dworu polskiego, a także parterowego budynku o drewnianej konstrukcji ścian i dachu, bielonego wapnem, na planie wydłużonego prostokąta z amfiladowym układem pomieszczeń, nakrytym dachem łamanym polskim oraz narożnymi alkierzami powstała u schyłku XVI wieku, a rozpowszechniła się w drugiej połowie wieku XVII po potopie szwedzkim. W formie barokowej dodawano do bryły budynku ryzalit zwieńczony szczytem wolutowym podparty arkadami natomiast w okresie klasycyzmu rozpowszechnił się niewielki ganek z portykiem złożonym z dwóch lub czterech kolumn, podpierających klasyczny tympanon i to on stał się częścią stereotypowego obrazu polskiego dworu. Budynek ten pełnił funkcję mieszkalną jedynie w części, znaczna część pomieszczeń przeznaczona była na funkcje administrowania majątkiem ziemskim. Stąd wydzielano pomieszczenia dla ekonoma, pisarza, a nawet służby dworskiej czy czeladzi. Dwór posiadał również pomieszczenia gospodarcze, jak kuchnia, spiżarnia czy piekarnia. Archetypiczna forma dworu ukształtowała się na przełomie XVIII i XIX wieku w okresie klasycyzmu. Wraz ze wzrastającą popularnością neogotyku, bogatsza część szlachty budowała pałacyki hołdując nowej modzie, dwory natomiast porzucając lub najmując⁶⁵².

Powrót do stylu dworkowego jako kandydata na styl narodowy nastąpił już w pierwszej dekadzie XX wieku. Seria konkursów na nowe siedziby arystokracji w Raszkowie w 1903, Opiniogórze w 1908 uwypukliła nową tendencję⁶⁵³. Za jedną z najwcześniejszych prób powrotu do swojskiego stylu dworkowego była rezydencja w Dłużewie projektu Jana Heuricha

⁶⁵¹ Virginia McAlester, Lee McAlester, *A Field Guide to American Houses*, op. cit., s. 484.

⁶⁵² Ignacy Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, op. cit., s. 113-138

⁶⁵³ Anna Tejszerska, *Nasz rodzimy ziemiański dwór. „Styl dworkowy” dawniej i dziś*, [w:] *Dwór. Ponowoczesne przygody idei i formy*, red. Cichoń Paulina; Latocha Sebastian, Łódź 2016, s. 33-51.

młodszy z 1908 roku⁶⁵⁴. Konkurs na pawilon polski na Wystawie Jubileuszowej w Rzymie odbył się w 1910 roku. Wystawa w stolicy Włoch zaplanowana na 1911 rok miała prezentować w części międzynarodowej pawilony stworzone w oparciu o tożsamość narodową⁶⁵⁵. W polskim konkursie wybrano dwór jako formę najlepiej przedstawiającą symbolikę narodową. Ostatecznie nadesłano 14 prac, które starały się pokazać dwór polski we współczesny sposób. Wyróżniono pięć prac, m.in. Romualda Gutta, Józefa Czajkowskiego czy Tadeusza Szaniora. Konkurs przerwano jednak ze względu na wieść o wykluczeniu Polaków z udziału w wystawie⁶⁵⁶. Z czasem zaczęto porzucać drewniany, klasycyzujący dwór jako formę inspiracji na rzecz jego barokowego wcielenia ze zwartą formą i ryzalitem z wolutowym szczytem. W takim właśnie stylu Ludwik Wojtyczko i Józef Czajkowski zaprojektowali pawilon główny *Wystawy Architektury i Wnętrz w Otoczeniu Ogrodowym w Krakowie*⁶⁵⁷. Wpływy polskiego baroku widać również w projekcie konkursowym Józefa Czajkowskiego na dwór w Opinogórze⁶⁵⁸ oraz we wzniesionym w latach 1923-1924 dworze w Kuznocinie projektu Franciszka Morawskiego⁶⁵⁹.

Styl dworkowy rozwijano również w konkursach na budowę dworców kolejowych w latach 20. XX wieku, kiedy to estetyka ziemiańskiej rezydencji święciła największy triumf. Plany tych realizacji były do siebie, zbliżone mocno dorzeźbiona forma, zwieńczona masywnym dachem łamanym oraz ryzalit ze szczytem klasycystycznym, barokowym lub, jak w przypadku dworca w Gdyni, artdecowskim⁶⁶⁰.

⁶⁵⁴ Andrzej Kadłuczka, *Wieś i miasteczko polskie w Niepodległej i po 100 latach*, [w:] Wiadomości Konserwatorskie, nr 56, 2018, s. 88-97.

⁶⁵⁵ Todd Courtenay, *The 1911 International Exposition in Rome: architecture, archaeology, and national identity*, [w:] *Journal of Historical Geography*, nr 37, 2011, s. 440-459.

⁶⁵⁶ Jerzy Warchałowski, *Konkurs na szkice dworku polskiego na wystawie w Rzymie*, [w:] *Architekt*, nr 5, 1910, s. 82.

⁶⁵⁷ Maria Zientara, *Wystawa architektury i wnętrz w otoczeniu ogrodowym w Krakowie w 1912 r.*, [w:] *Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*, nr 18, 1991, s. 100-110.

⁶⁵⁸ Władysław Ekielski, *Konkurs*, [w:] *Architekt*, nr 4, 1908, s. 38-54.

⁶⁵⁹ Piotr Libicki, *Dwory i pałace wiejskie na Mazowszu*, wyd. Dom Wydawniczy Rebis, Poznań, 2013, s. 187.

⁶⁶⁰ Anna Tejszerska, *Nasz rodzimy ziemiański dwór. „Styl dworkowy” dawniej i dziś*, op. cit., s. 33-51.

Wykryształowanie się ostatecznej formy stylu dworkowego przed dominacją stylu modernistycznego, nastąpiło pod koniec lat 20. XX wieku. W licznych osiedlach urzędniczych, oficerskich jak i prywatnych willach podmiejskich stosowano podobną formę zwartego w formie budynku, w rzucie zbliżonego do kwadratu, z dachem czterospadowym, z bardzo niewielkim okapem dodatkowo ukrytym pod historyzującym gzymsiem oraz ryzalitem występującym na wszystkich czterech elewacjach budynku, zwieńczonym uproszczonym detałem klasycyzującym lub barokowym. Forma ta nosi pewne cechy niemieckiego *Heimatu*⁶⁶¹, jednak w tym wypadku jest on mocno przefiltrowany przez polskie kody kulturowe. Przykłady tego stylu można spotkać na Osiedlu Oficerskim w Krakowie⁶⁶² czy w podwarszawskim Konstancinie.

Okres lat 40. i 50. XX wieku to czas wyciszenia odwiecznego polskiego sporu pomiędzy tradycjonalistami a reformatorami-modernistami w okresie. Pierwsza część tego okresu przypada na wprowadzanie stalinizmu a w sztukach plastycznych i architekturze socrealizmu, który w założeniu miał dawać szerokim masom ludzi dostęp do sztuki wysokiej i prawo do jej uczestniczenia, jednak realia pokazały, iż cały proces jedynie słyca dyskurs i knebluje swobodę artystycznej wypowiedzi. Natomiast w drugiej połowie lat 50. dyskusję zdominowało rozliczenie się z poprzednim okresem⁶⁶³. Okres stalinowski unicestwił kulturę szlachecką, pokazał słabość kultury mieszczańskiej, poprzez polityczne naciski dokonał dezintegracji tradycji robotniczej oraz przyczynił się do postępującego zaniku kultury chłopskiej, która będąc oparta na heglowskim paradygmacie pana - niewolnika i stopniowej emancypacji wobec stanu szlacheckiego, straciwszy główny punkt oparcia swojej windykacji w społeczeństwie, w postaci arystokracji, sama uległa powolnemu zatraceniu⁶⁶⁴. Pustki tożsamości, w nowym bezklasowym społeczeństwie nie zdołała wypełnić ideologia socjalistyczna. Do

⁶⁶¹ Maiken Umbachs, *German Cities and Bourgeois Modernism, 1890–1924*, wyd. Oxford University Press, Oxford, Nowy Jork, s. 168-192.

⁶⁶² Maciej Motak, *Ewolucja funkcjonalno-przestrzenna rejonu osiedla Oficerskiego w Krakowie. Od kolonii mieszkaniowych na peryferiach miasta do wielofunkcyjnego zespołu śródmiejskiego*, [w:] Środowisko Mieszkaniowe, 2016, s. 30-40.

⁶⁶³ Przemysław Czapliński, *Resztki nowoczesności: dwa studia o literaturze i życiu*, wyd. Literackie, Warszawa 2011.

⁶⁶⁴ Andrew Zimmerman, *Race against Revolution in Central and Eastern Europe: From Hegel to Weber, from Rural Insurgency to "Polonization"* [w:] East Central Europe, nr 43.1-2, 2016, s. 14-40.

przewartościowania doszło dopiero w latach 60. XX. wieku, wraz z premierą *Pana Wołodyjowskiego* w reżyserii Jerzego Hoffmana, która przyciąg przed ekrany kin aż 11 milionów widzów. Natomiast *Potop*, który premierę miał w 1974 zdobył aż 27 milionową widownię. Filmy te rozbudziły na nowo zainteresowanie społeczeństwa kulturą szlachecką⁶⁶⁵. Natomiast dla inteligencji przełomową okazała się książka Zbigniewa Załuskiego *Siedem Polskich Grzechów Głównych*⁶⁶⁶, która polski kryzys tożsamości upatrywała w bezpodstawnej krytyce dziejów I i II Rzeczypospolitej. Oba te wydarzenia w wymiarze kultury masowej jak i węższym literackim spowodowały powolne rozciągnięte na trzy dekady opieranie kultury narodowej na tradycji szlacheckiej, do której mógł się obecnie zapisać każdy nieważne z jakiej klasy społecznej pochodził⁶⁶⁷. Ten zbiorowy powrót do tradycji miał również swoje konsekwencje w architekturze. Twórcy coraz częściej sięgali po styl zakopiański, jednak na styl dworski musiano jeszcze poczekać, ze względu na profil ideologiczny ówczesnej władzy. Projekty powstają jednak na papierze. Projekt domu w Podkowie Leśnej Marka Budzyńskiego z 1983 roku, łączy w sobie cechy przedwojennego stylu dworskiego z motywami góralskimi⁶⁶⁸. Dopiero lata 90. XX wieku przynoszą powrót do nawiązującego do szlacheckiej posiadłości. Wraz z nastaniem wolnego rynku powstają dziesiątki pracowni architektonicznych zajmujących się katalogowymi projektami domów jednorodzinnych. Nastawieni na popyt i hołdowanie gustom swoich klientów tworzą setki projektów niewielkich domków, które w mniejszym lub większym stopniu nawiązują do stylu dworskiego, łącząc przy tym wzorce, które napływają do kraju z zachodu, również w formie katalogów. W ten sposób powstaje zupełnie nowa odmiana stylu wiejskiej rezydencji, która jak nakazują zasady postmodernizmu o podwójnym kodowaniu⁶⁶⁹, łącząc nowe elementy z tradycją.

⁶⁶⁵ Aleksandra Sekuła, *Chłop Kmicicem Zmiana wyobrażeń tożsamościowych (1960–1999 i dalej)* [w:] *Rok 1966. PRL na zakręcie*, red. Katarzyna Chmielewska, Grzegorz Wołowicz, Tomasz Żukowski, wyd. Instytutu Badań Literackich, Warszawa 2014, s. 299-312.

⁶⁶⁶ Załuski, Zbigniew; *Siedem polskich grzechów głównych*, wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1968.

⁶⁶⁷ Przemysław Czaplinski, *Resztki nowoczesności: dwa studia o literaturze i życiu*, wyd. Literackie, Warszawa 2011.

⁶⁶⁸ Florian Urban, *Postmodern Architecture in Socialist Poland. Transformation, Symbolic Form and National Identity*, wyd. Routledge, Milton Park, Abingdon 2021, s. 57.

⁶⁶⁹ Charles Jencks, *What Then Is Post-Modernism?* [w:] *The post-modern reader*, red. Charles Jencks, Eva Branscome, Léa-Catherine Szacka, wyd. Academy Editions, Londyn 1992, s. 24.

Pod koniec lat 80. i w początkach lat 90. budowa w systemie gospodarczym, uległa pewnym zmianom, co miało wpływ na, świeże jeszcze, urynkowanie gospodarki. Kultura ostatniej dekady ubiegłego wieku, związana była z szerszymi wartościami epoki postmodernizmu jako największą cnotę traktowała indywidualizm i ekspresyjną manifestację własnego ja⁶⁷⁰ oraz odzwierciedlenie własnego statusu społecznego i materialnego, co jednak w czasach ponowoczesnych nie było novum, takie praktyki znane są w zasadzie od początku, kiedy na wsi zagościł kapitalizm. Miało to duży wpływ na wygląd projektów budowlanych. Inwestor często sam miał własną wizję, na którą bardzo duży wpływ wywierały dopiero co sprowadzone do Polski i emitowane w publicznej telewizji amerykańskie filmy i serialne⁶⁷¹. Natomiast w jego mniemaniu, architekt miał za zadanie *jedynie* przelać jego koncepcję na papier. Manifestacja wątków osobistych, własnego ja, miała również odzwierciedlenie w często krzykliwej kolorystyce domów nie tylko nowo budowanych⁶⁷², ale również starszych budowli remontowanych według nowych wzorców. Właściciel potencjalnego domostwa sam stawał się majstrem, często sam doksztalając się w tematyce budowy domu, zdarzały się też przypadki, kiedy właściciel większość robót murarskich, przy pomocy rodziny i znajomych, prowadził samodzielnie. Najczęściej jednak zatrudniał budowlańców i zajmował się ich nadzorem, ale również sam brał udział w budowie i jak w poprzednim modelu, prosił przy tym o pomoc w tym przedsięwzięciu innych członków rodziny przez co budowa stawała się wydarzeniem rodzinnym. Ponadto inwestor odpowiedzialny był za kupno i dostarczenie na teren budowy materiałów budowlanych i ewentualną aprowizację robotników, często również zaopatrując ich w alkohol, co pozostało tradycją od czasów najdawniejszych. W spadku po poprzedniej epoce, pomimo łatwości w zdobywaniu budulca, nadal wytwarzano betonowy pustak na budowie. Pewną trudność nastroczała budowa dachów, które w nowej epoce stawały się coraz bardziej skomplikowane, gdzie inspiracją były kombinowane formy dworów szlacheckich. Sięgano

⁶⁷⁰ Kult indywidualizmu i łączył się z innym fetyszem ponowoczesności, jakim było poczucie wolności. Miał charakter systemowy, nie tylko w celu napędzania konsumpcjonizmu, ale również, poprzez osłabienie wspólnot czy to na poziomie narodowym czy lokalnym, które miały stać się podstawą nowego zarządzania państwem i ponowoczesnym modelem społecznym. Ostatecznie doprowadziło to do ogólnego poczucia nietrwałości i samotności, będącymi bolączkami trawiącymi całe społeczeństwa. (Zygmunt Bauman, *Ponowoczesność jako źródło cierpienia*, wyd. Sic, Warszawa 2000, s. 40 – 45)

⁶⁷¹ Alicja Kisielewska, *Serial telewizyjny: współczesna Biblia pauperum?* [w:] *Nowa audiowizualność : nowy paradygmat kultury?*, 2008, s. 417-424.

⁶⁷² Malowanie w elewacji w krzykliwe kolory nazywano powszechnie pastelozą (Łukasz Drozda, *Dwa tysiące, instrukcja obsługi polskiej urbanizacji XXI wieku*, wyd. Bęc Zmiana, Warszawa 2018, s 79).

wówczas coraz częściej do przedwojennych podręczników budowlanych⁶⁷³. Od końca lat 90. XX wieku proces budowy stawał się coraz bardziej profesjonalny. Zanikały lokalne tradycje związane ze wnoszeniem domostwa, a do budowy domu najczęściej wynajmowano wyspecjalizowaną firmę.

Typ E01 –

Na przełomie lat 80. i 90. XX wieku coraz częstsze stawało się nawiązywanie do tradycji poprzez niską, parterową zabudowę z poddaszem użytkowym. Pojawiają się podcienia podparte drewnianymi słupami, osiowa kompozycja elewacji zaakcentowana przez centralną strefę wejściową, często idąc w jednej osi z ryzalitem, pseudoryzalitem lub lukarną. Częstym i powtarzającym się elementem dekoracyjnym są łuki i arkady. Nawiązania do stylu dworskiego, nie pojawiają się jeszcze wprost, jednak widoczne są centralne ustawione ganki podparte słupami, często z trójkątnym daszkiem. Zmieniają się również proporcje budynku. Popularna wcześniej zwarta, kubiczna forma ustępuje przed wyraźnie zaakcentowanym dachem, którego proporcja zaplanowana w stosunku do ścian parteru wynosi 1:1. Pojawiają się również budynki których wysokość dachu zdecydowanie przewyższa wysokość ścian parteru, czego przykładem jest typ E01.5 lub E01.6. Jednak unikano wertykalności formy, a budynki z powrotem stają się horyzontalne.

Tendencje te odzwierciedla *Krajowy zestaw projektów domów jednorodzinnych '87/88*⁶⁷⁴ przygotowanym przez Centralny Ośrodek Spółdzielczego Budownictwa *Inwestprojekt* w Warszawie. Zestaw ten zawiera 34 projekty, o zdecydowanie większej powierzchni zabudowy, bo do 170m² dzięki zmianie ustawy o planowaniu przestrzennym z 1984 roku⁶⁷⁵, która znosiła normatywną maksymalną zabudowę 110m². Zestaw ten, w przeciwieństwie do swoich poprzedników, nie udostępnia już budynków o sześciennym kształcie, jak i również brak w nim projektów domów z płaskimi dachami. Wyraźna jest chęć

⁶⁷³ Informacje na temat budowy domów z lat 80. i 90. XX wieku zaczerpnięto z wywiadów z mieszkańcami oraz architektami tworzącymi w tych dekadach.

⁶⁷⁴ *Krajowy zestaw projektów domów jednorodzinnych '87/88*, red. Wiesław Szczepański, wyd. Arkady, Warszawa 1988.

⁶⁷⁵ Ustawa z dnia 12 lipca 1984 r. o planowaniu przestrzennym. (Dz.U. 1984 nr 35 poz. 185).

powrotu do tradycji. Pojawiają się wciąż budynki inspirowane zabudową amerykańskich przedmieść typu *Shed* oraz nowoczesne domy z asymetrycznym dachem o niewielkim spadku. Jednak pojawia się i nawiązanie do stylów anglosaskich neowernakularnych jak przetworzony przez polskie kody kulturowe styl wiktoriański z ryzalitem lub pseudoryzalitem przesuniętym do boku budynku oraz podcieniem stanowiącym strefę wejściową. Wszystkie projekty charakteryzują się symetrią w kompozycji elewacji, podcieniami oraz tradycyjnymi konstrukcjami dachowymi z naczółkami i przyczółkami.

Typ E02, E03 –

Budynki nawiązujące do stylu dworkowego formą ganku z kolumnadą, zwieńczonego trójkątnym tympanonem lub dwupiętrowym portykiem kolumnowym wspierającym dach oraz balkonik nad wejściem, z balustradą, najczęściej z motywami roślinnymi oraz miejscem na donice dla petunii lub surfinii, pojawiają się na początku lat 90. XX wieku w całej Polsce. Ten typ budynku mający pokazać status rodzącej się klasy średniej lokowano najczęściej na wsiach, nieopodal miast z których rodzina wnosząca nowe siedlisko się wyprowadziła, tak aby nadal móc dojeżdżać do pracy oraz szkół w mieście, zarazem cieszyć się klimatem bliskości natury⁶⁷⁶. Tendencja, która w Stanach Zjednoczonych jest znana od lat 20. XX wieku⁶⁷⁷, pojawiła się w Polsce w latach 90. XX wieku. *Urban sprawl*⁶⁷⁸, o którym mowa czyli rozlewanie się miast, nad Wisłą miała bardzo lokalną specyfikę. Nowe domostwa nie powstają,

⁶⁷⁶ Marek Kowicki, *Patologie/wyzwania architektoniczno-planistyczne we wsi małopolskiej studium na tle tendencji krajowych i europejskich*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2010, s. 38-39

⁶⁷⁷ Oliver Gillham, *The Limitless City: A Primer on the Urban Sprawl Debate*, wyd. Island Press, Waszyngton, Covelo, Londyn 2002, s. 25-45.

⁶⁷⁸ *Sprawl (niezależnie od tego czy występuje w strefie miejskiej czy podmiejskiej) wyróżnia się skokowymi wzrostem zabudowy jednorodzinnej, budową usług wzdłuż głównych arterii, niską gęstością zaludnienia, brakiem ujednoczenia sposobu użytkowania gruntów, dominacją ruchu kołowego i minimalną ilością otwartej przestrzeni publicznej.*

Sprawl (whenever characterized as urban or suburban) distinguished by leapfrog patterns of development commercial strips, low density, separated land uses, automobile dominance, and a minimum of public open space.

Tłum. Kamil Hojarczyk (ibidem s. 8)

jak w państwach zachodnich, w zaplanowanych wcześniej osiedlach, lecz są wkomponowywane w zastaną strukturę podmiejskich wsi⁶⁷⁹.

Nowy styl architektury dworkowej, który prezentuje budownictwo z lat 90. XX wieku, według zasady podwójnego kodowania, łączy w sobie dwie tradycje. Pierwszą są zapożyczenia z klasycznej formy szlacheckiej rezydencji takie jak klasycyzujący ganek z kolumnami i trójkątnym tympanonem czy portyk kolumnowy. Chętnie kopiowana jest również ośmioboczna forma alkierzy, w których lokowane są sypialnie lub ogrody zimowe. Ponadto często powtarzanym motywem jest również forma wolego oka, jako postać okna w poddaszu. Natomiast sama kubatura budynku po raz kolejny jest zapożyczeniem ze stylu amerykańskich przedmieść.

Typ E02 i E03 nawiązuje do amerykańskich stylów *Styled Ranch House*, *Millenium Mansion* oraz całej gamy stylów postmodernistycznych znanych pod wspólną nazwą *New Tradition*. Styl *Ranch House*⁶⁸⁰, był popularny w Stanach Zjednoczonych od lat 30. XX wieku rozwijał się do lat 70. XX wieku by na przełomie lat 70. i 80. XX wieku stać się jednym z najbardziej popularnych typów budownictwa. Budynek w stylu *ranch house* jest budynkiem parterowym z niewielkim czterospadowym lub dwuspadowym dachem z wydatnym okapem. Natomiast *Styled Ranch House*⁶⁸¹ różni się od swojego poprzednika dodaniem jednolitego zestawu detali stylistycznych, które nawiązują do wernakularnych stylów powszechnych w kręgu kultury anglosaskiej takich jak, *Spanish Revival* (styl nawiązujący do hiszpańskiej kolonialnej hacjendy) *colonial revival*, neoklasycystyczny, w stylu francuskim czy epoki Tudorów. Dzięki prostocie, z jaką *Styled Ranch House* przyjmuje kolejne style, łatwiej zaadoptować jego formę do polskiej stylistyki dodając jedynie elementy wyróżniające styl dworkowy. Ponadto domy w stylizowanym stylu ranczerskim posiadają zdecydowanie wyższy dach, o większym kącie nachylenia, co pozwalało uczynić poddasze użytkowym, a aby je

⁶⁷⁹ Marcin Petelenz, *Wizualne aspekty zrównoważonego rozwoju miasta w strefie obrzeżnej – Wybrane zagadnienia*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2018, s. 27-37.

⁶⁸⁰ John Mack Faragher, *Bungalow and ranch house: The architectural backwash of California*, [w:] *Western Historical Quarterly*, nr 32.2, 2001, s. 149-173.

⁶⁸¹ Virginia McAlester, Lee McAlester, *A Field Guide to America's Historic Neighborhoods and Museum Houses: The Western States. Great American Houses and Their Architectural Styles*, wyd. Knopf, 2010, s. 2227-2269

doświetlić dodawano lukarny. Dokładnie te same rozwiązania można odnaleźć w polskim odpowiedniku. Innym stylem, który zapewne stał się inspiracją dla nowego dworu polskiego był *Millenium Mansion*⁶⁸² charakteryzujący się kombinowanym dachem o wysokim nachyleniu, z wkomponowanymi wieloma ryzalitami, pseudoryzalitami czy wydłużonymi skrzydłami. Inspiracją dla polskich architektów zapewne była rozrzeźbiona bryła, narożne skrzydła oraz masywne dachy na różnych poziomach, które nie występowały w klasycznym dworze polskim. Natomiast domy w stylu *New Tradition*⁶⁸³, powstające od lat 70. XX wieku, charakteryzują się eklektycznym podejściem do stylów historycznych i neowernakularnych. Poza eklektycznym podejściem do tradycji cechą charakterystyczną jest horyzontalność, łamana symetria oraz rozłożystość budowli, jak również stosowanie wielości form, by stworzyć dynamiczną kompozycję o z pozoru jednolitej strukturze.

Typ E04 –

Ten typ budynku stanowi nawiązanie do stylu dworkowego z lat 20. XX wieku. Pojawił się w projektach katalogowych na przełomie lat 90 i dwutysięcznych⁶⁸⁴⁶⁸⁵⁶⁸⁶. Budynek ten jest parterowy z poddaszem użytkowym oraz posiada rzut zbliżony do kwadratu. Czterospadowy, masywny dach, z wydatnym okapem, dominuje całą bryłą. Posiada również wkomponowane pseudoryzality, które są cechą łączącą tę formę ze swoim międzywojennym poprzednikiem, jednak w nowszej wersji nie są one tak masywne jak w willach z trzeciej dekady XX wieku. Dwuosioowy symetryczny rzut przekłada się na symetrię elewacji, gdzie w części centralnej zaakcentowane jest wejście z niewielkim balkonikiem wspartym parą kolumn, podtrzymującą zarówno dach, jak i zadaszenie nad wejściem. Często dodawana jest kolejna bryła z niższym dachem, mieszcząca garaż. Inną dodatkową formą są ośmioboczne elementy nawiązujące do alkierzy. Dach przykrywający zwartą formę najczęściej jest czterospadowy mieszczący dodatkowo lukarny doświetlające poddasze.

⁶⁸² *Ibidem*, s. 2270-2305.

⁶⁸³ *Ibidem*, s. 2305-2433.

⁶⁸⁴ *Dom na Twoją miarę. Katalog projektów domów typowych*, 1999.

⁶⁸⁵ *Dom z katalogu* [w:] *Murator, domy ogrody projekty*, nr 179, 1999, s. 69-73.

⁶⁸⁶ *Dom na miarę-domy podmiejskie 373 projekty*, nr 2, 2001.

Zd. 9. Nowa Wieś – barokowy dwór szlachecki rodziny Niedrowskich

Zd. 10. Willa Walerego Sławka w Janowiczkach z 1935 roku

Jest to jedna z nielicznych form w polskim krajobrazie, która wynika z ewolucji stylistycznej tradycyjnej bryły budynku zaczerpniętej z historii. Dom zwany z pseudoryzalitem lub ryzalitem, pojawił się na polskiej ziemi w okresie baroku, czego przykładem może być dwór szlachecki rodziny Niedrowskich z Nowej Wsi, którego obecny wygląd jest wynikiem przebudów z wieku XVII i pierwszej połowy XVIII wieku⁶⁸⁷. Następnie wraz z odejściem od klasycyzującej formy dworu i fascynacją jego barokową formą w latach 20. XX wieku powstał projekt willi podmiejskiej chętnie kopiowany w wielu zakątkach polski, czego przykładem może być willa wzniesiona dla Walerego Sławka w Janowiczkach⁶⁸⁸. Kontynuacją tej tradycji jest wyżej opisany dom z początku XXI wieku.

Zd. 11. Współczesny dom nawiązujący do stylu dworkowego

⁶⁸⁷(<https://zamki.rotmanka.com/portfolio/nowa-wies-dwor-szlachecki-rodziny-niedrowskich/>)

⁶⁸⁸ Krasnowolski Bogusław; *Leksykon zabytków architektury Małopolski*. Kraków: Arkady, 2013, s 256.

Podsumowanie i wnioski

Przekształcenia gospodarcze i polityczne oraz nowe prądy społeczne i artystyczne XIX i XX wieku zmieniły polską wieś, przeobrażając układ planistyczny i dokonując całkowitej zmiany typów zabudowy. Co więcej, w wyniku zmian ekonomicznych i politycznych już w pierwszej połowie XX wieku rozpoczął się proces odchodzenia od produkcji rolnej na terenie wsi Małopolski Zachodniej, przez co utraciła ona główny profil społeczno-gospodarczy, ze względu na który ten rodzaj osadnictwa był tworzony. Zmiany te narastały przez całe stulecie, prowadząc do całkowitego zaniku produkcji rolnej. Powstały nowe wzorce zatrudnienia, zgodnie z którymi większość mieszkańców wsi znalazła pracę w przemyśle, kultywując rolnictwo jedynie dla własnych potrzeb, oddając lub odsprzedając nadwyżki. W tym czasie wieś przestała być zamkniętym społeczeństwem, otwierając się na wpływy zewnętrzne. Wpłynęło to również na wygląd i funkcję nowo powstałych budynków mieszkalnych. Od lat 50. XX wieku zaczęły zanikać budynki gospodarskie, nowe siedliska wiejskie pełniły już tylko funkcję mieszkaniową. Wprowadzenie nowego prawa budowlanego w 1961 roku z jego obostrzeniami 110m² powierzchni użytkowej oraz zachodnie trendy modernistyczne przełożone na język wernakularny, dały efekt w postaci rozpowszechnienia się budynku o sześcienniej kubaturze, który całkowicie zatarł wszelkie odmiany regionalne w polskiej architekturze. Homogenizacja zabudowy na terenie całego kraju, nie jest jednak wynikiem wyłącznie działań władz Polski Ludowej. Już w latach dwudziestolecia międzywojennego zauważyć można dążenie do ujednoczenia stylistycznego budynków mieszkalnych, co związane było ruchem poszukiwania stylu narodowego. Kolejnym elementem destabilizującym były następujące po sobie systemy rządów (w XX wieku na badanym terenie było ich aż pięć) wprowadzały swoje koncepcje zagospodarowania przestrzennego. Proces całkowitej zmiany domknęły postmodernistyczne prądy światopoglądowe, a także działania architektów, którzy odrzucając autorytety wprowadzili do dyskursu społecznego relatywizm, pluralizm oraz eklektyzm⁶⁸⁹.

Badając tendencję przemian wiejskich domów mieszkalnych należy zwrócić uwagę na

⁶⁸⁹Zygmunt Bauman, *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, op. cit.

modyfikację formy zabudowy jednorodzinnej przez jej rozbudowę lub budowę nowego domostwa od podstaw w pobliżu budynku pierwotnego. Związane jest to z przystosowywaniem budownictwa zastanego dla młodszego pokolenia, podniesieniem funkcjonalności lub dostosowaniem się do aktualnych trendów w architekturze. Przywiązanie do tradycji pozostało na wsi na poziomie społecznym⁶⁹⁰. To wokół rodziny i wymiany pokoleniowej w zasadzie odbywa się cały cykl rozwoju przestrzennego miejscowości. A od konkretnej sytuacji ekonomicznej, politycznej i społecznej zależy, na który zabieg zdecyduje się kolejne pokolenie. Siła rodziny i związana z nią tradycja pomagania sobie jest wciąż bardzo silna na wsi. Decyzje podejmowano kolektywnie, analizując możliwości nie tylko najmłodszego pokolenia, ale wszystkich żyjących pokoleń. Na podstawie zdjęć lotniczych, map katastralnych⁶⁹¹ oraz badań terenowych można prześledzić rozwój jednego budynku od chałupy drewnianej, poprzez parterowy dom murowany, po kostkę polską, a nawet domy w stylu dworskim. Znamienne jest, iż pomimo przemian formy zewnętrznej, gdy nowa forma wykorzystywała strukturę i materiał formy starszej, lokalizacja budynku pozostawała w tym samym miejscu, od dziesiątek lat. Natomiast nowe domostwa młodszych pokoleń budowane w pobliżu domów starszych generacji układają się w charakterystyczny schemat liniowy, wzdłuż wąskiej i długiej działki i prostopadle do linii głównej drogi.

Polska jest przykładem kraju, w którym w imię modernizacji, ale również z powodów trudnej historii czasów gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, porzucono lokalny archetyp. Zjawisko to spowodowało całkowitą deregulację narastającej z czasem architektury, do tego stopnia, że nie posiadała już żadnego wzorca, na którym mogła by się oprzeć. Heidegger mówi o przeszłości jako naszym *dziedzictwie*, prowadzącym ku przyszłości⁶⁹². Kenneth Frampton zauważa, że stabilność w architekturze zależy od siły rdzenia jakim jest archetyp i zachowania podstawowych kodów własnej tradycji przy jednoczesnym podejmowaniu i absorpcji obcych wpływów na poziomie zarówno kultury, jak i cywilizacji. Każda próba obejścia tego schematu spowoduje jedynie kryzys tożsamości i chaos, nawet mimo prób ratowania się odwołaniem do powierzchownego historyzmu⁶⁹³. Można wręcz mieć wrażenie, iż wielki badacz architektury

⁶⁹⁰Izabella Bukraba-Rylska, *Socjologia Wsi Polskiej*, wyd. PWN, Warszawa 2008, s. 135-156.

⁶⁹¹Badane zdjęcia lotnicze, satelitarne oraz mapy katastralne znajdują się w bibliografii.

⁶⁹²Martin Heidegger, *Pojęcie czasu*, [w:] *Drogi Heideggera*, tłum. Mizera Janusz; red. Jan Hartman; Principia, tom 20, 1998, s. 27-43.

⁶⁹³Kenneth Frampton, *Modern architecture and the critical present*, wyd. Architectural Design, Londyn 1982, s. 34-45.

wernakularnej mówi o Polsce. Zachowanie wartości kulturowej jest nie tylko stroną w sporze tradycjonalistów z modernistami, ale cechą zrównoważonej, lecz homogenicznej, przestrzeni urbanistycznej czy ruralistycznej, czego najlepszym przykładem jest Tyrol. Alpejski model rozwoju jest tą formą ewolucji architektury, gdzie bezwzględnie zachowano wartości tradycyjne, nie tylko z pobudek czystości i ładu architektury, ale również jako punkt odniesienia dla tożsamości miejscowej ludności. Przekonanie to jednak nie prowadzi do całkowitego zaprzestania używania nowych trendów i stylów w architekturze i skupieniu się wyłącznie na tradycji. W pierwszych dekadach XX wieku austriaccy architekci, pod wpływem awangardowych trendów w architekturze, nie zapomnieli o tradycji miejsca, aby określić istotę narodowej architektury. Udało im się to zrobić, nie zapominając o wymogach czasu, w którym żyli, zwracając uwagę na nowe technologie i zmieniające się standardy życia codziennego. W konsekwencji architektura czy to z nurtu *Heimatu*, czy modernizmu wtopiła się w krajobraz, zakorzeniła się w również w tradycji, nie niszcząc jej rdzenia, poprzez który *łańcuch tradycji* pozostaje czytelny⁶⁹⁴. Refleksje Heideggera⁶⁹⁵ na temat sztuki i architektury oraz teksty Adolfa Loosa⁶⁹⁶ mogły mieć wpływ na to specyficzne podejście do budownictwa regionalnego, które niektórzy moderniści postrzegali albo jako nostalgiczny powrót do historyzmu, albo krok wstecz lub zwykły paraliż naturalnego następowania po sobie stylów i trendów⁶⁹⁷. Z drugiej strony działania te pokazały jak nieskomplikowane jest przetłumaczenie języka wernakularnego na język modernizmu, a ponadto, że taka translacja jest w ogóle możliwa. Wybór, jakiego dokonali austriaccy architekci, podpierając się autorytetem archetypu, tworząc nowe budownictwo w specyficznym krajobrazie kulturowym okazała się właściwa nie tylko ze względu na spójność architektoniczną, ale również przetrwanie samej nowoczesnej architektury. Patrząc na krytykę, z jaką spotyka się corbusierowska architektura w Alpach Francuskich oraz coraz donośniejszy głos nawołujący do jej wyburzenia⁶⁹⁸, można dojść do

⁶⁹⁴Małgorzata Mełges, *Przemiany domu wiejskiego na przykładzie stref ochronnych Jury Krakowsko-Częstochowskiej w kontekście zachowania i chronienia regionalnych form budownictwa i krajobrazu kulturowego*, op. cit., s. 92-101.

⁶⁹⁵Kai Hammermeister, *Heimat in Heidegger and Gadamer*, [w:] *Philosophy and Literature*, nr 24.2, 312-326.

⁶⁹⁶Adolf Loos, *Heimatkunst*, [w:] *Adolf Loos: Sämtliche Schriften in zwei Bänden – Erster Band*, red. Glück, Franz, Wiedeń, Monachium, wyd. Herold, 1962, s. 331–341.

⁶⁹⁷Juan A. García-Esparza, *Epistemological paradigms in the perception and assessment of vernacular architecture*, [w:] *International Journal of Heritage Studies*, 21(9), 2012, s. 869–888.

⁶⁹⁸David Mountain, *A Town is a Machine for Movement: Alpine Modernism*, [w:] *failedarchitecture.com* (<https://failedarchitecture.com/a-town-is-a-machine-for-movement-alpine-modernism>)

wniosku, iż fuzja modernizmu z wernakularyzmem była decyzją słuszną we wszystkich wymiarach od architektonicznych po ekonomiczne.

Jednak z drugiej strony należy się zastanowić na ile alpejska tradycja jest autentyczna, czy nie jest tylko wymyśloną tradycją, pierwotną formą disneylandyzacji przestrzeni i w jakiej mierze mieli na nią wpływ sami mieszkańcy. David Kolb⁶⁹⁹, podobnie jak pół wieku wcześniej Adlof Loos, zadaje pytanie o zasadność manipulacji archetypem miejsca, robi to jednak z punktu widzenia postmodernisty, czego nie ukrywa:

Czy stoimy na tyle ponad tradycjami, że możemy nimi manipulować i tworzyć je z jakiegoś oderwanego punktu widzenia, jakby były narzędziami do innych celów (...) jak twierdzili moderniści? Czy też postmoderniści mają rację, krytykując próbę zuniformizowania jednostki lub podmiotu społecznego, będącego wolnym od tradycyjnych ograniczeń⁷⁰⁰.

Modernistyczna odmowa respektowania autorytetu tradycji ani też postmodernistyczna gra z treściami historycznymi nie traktują, według autora, tradycji wystarczająco poważnie. Kolb twierdzi, że człowiek sam w sobie jest utkany z nurtów tradycyjnych, nawet jeśli odmawia przyznania tradycji autorytetu. W twierdzeniu tym pobrzmiewają myśli Junga o archetypach jako zbiorowym, dziedzicznym doświadczeniu. Patrząc jak dwa wielkie style XX wieku przeobraziły polską wieś, nie da się twierdzeniom Kolba odmówić racji. Jednak o ile modernistyczny kanon, do którego architekci tworzący w tym stylu podchodzili z nabożną czcią, nie zdążył wyrządzić większych szkód o tyle globalna ontologia postmodernizmu zdołała od drugiej połowy lat 70. XX wieku, skolonizować przestrzeń i wprowadzić na polską wieś dziesiątki nowych form, o których wyborze decydował jedynie gust właściciela. Efekt ten potęgowała niechęć do wsi i folkloru w społecznym wymiarze postmodernizmu. Zrównując i uniwersalizując wszystkie dostępne wzorce, a jednocześnie odrywając je od swojego kontekstu społeczno-kulturowego, postmodernizm sprawił, iż mogą być one reinterpretowane i asymilowane wszędzie i bez żadnych oporów⁷⁰¹. Wytworzyło to sytuację analogiczną do świata przyrody, kiedy to nowy gatunek dominujący i inwazyjny, zasiedla nowe tereny, wypierając

⁶⁹⁹David Kolb, *Postmodern Sophistications: Philosophy, Architecture, and Tradition*, wyd. University of Chicago Press, Chicago 1990.

⁷⁰⁰Ibidem, s. 2-6.

⁷⁰¹Juan A. García-Esparza, *Epistemological paradigms in the perception and assessment of vernacular architecture* op. cit., s. 869–888.

rodzime gatunki. Krótko mówiąc, powstały nowe zglobalizowane wzorce architektury bezpośrednio wpływające na cechy i elementy architektury wernakularnej, de facto tworząc ją od podstaw. Zanik drewnianej tradycyjnej architektury i wypieranie jej przez modele budynków przeszczepione z dowolnego zakątka świata nie oznacza jednak końca architektury wernakularnej, wręcz przeciwnie. Ta wielość nowych form jest nowym polem do interpretacji i badań, jednak powinno się to odbywać bez osądzania ich w kategoriach dobra/zła architektura⁷⁰².

Proces odchodzenia od tradycyjnej, drewnianej architektury na rzecz postmodernistycznego zróżnicowania najlepiej można zobrazować za pomocą schematu Simona Brannera⁷⁰³. Centralnym jej elementem jest system władzy lokalnych społeczności i kontroli nad ciągłością lokalnego archetypu, rozumianego jako powtarzanie tego samego homogenicznego typu. Od ich skłonności i możliwości do wywierania nacisku na kontynuowanie tradycji lub dopuszczanie innowacji zależy możliwość zróżnicowania lokalnego budownictwa. W podejmowaniu decyzji o budowaniu, tradycja posiada pewną siłę autorytetu, z którą w zamkniętym środowisku należy się liczyć⁷⁰⁴. W rzeczywistości oznacza to niepisane lub nawet nieświadome kody postępowania. W polskim przypadku brak ciągłości i rozwoju lokalnego archetypu, przerwane przez system gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej na prawie 300 lat, sprawił, że stosunek do lokalnego budownictwa drewnianego był co najmniej ambiwalentny, z jednej strony wpisał się w lokalną tożsamość, z drugiej jednak kojarzył się z systemem opresji. Nietypowość tej sytuacji na tle innych europejskich regionów, może być odpowiedzią na pytanie dlaczego tak wcześnie lokalny archetyp został zarzucony. Po zniesieniu systemu feudalnego wytworzyły się jednak regionalne warianty chałupy polskiej w tym chałupa krakowska, która mogła być próbą przekucia niechcianego dziedzictwa w element chłopskiej dumy. Nie przebił się on jednak do systemu tradycji, a oferowane już z zewnątrz zamienniki w postaci budownictwa murowanego wydawały się zbyt atrakcyjne. Rozpoczyna się proces dewaluacji tradycji co Branner opisał w czterech punktach:

⁷⁰² David Kolb, *Postmodern Sophistications: Philosophy, Architecture, and Tradition*, op. cit., s. 269.

⁷⁰³ Simon J. Branner, *Building tradition: control and authority in vernacular architecture* [w:] *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice*, red. Asquith, Lindsay; Vellinga, Marcel; wyd. Taylor and Francis, Londyn, Nowy Jork 2006, s. 23-45.

⁷⁰⁴ Edward Shils, *Tradition*, wyd. University of Chicago Press, Chicago 1971.

1. Kiedy tradycja jest silna, to widoczna jest spójna, podobna do siebie zabudowa. Stopniowo jednak zachodzi precedens czy to w postaci transmisji wzorców tyrolskich, czy budownictwa murowanego ze Śląska. Istnieje jednak ciągłość w postaci stosowania tych samych materiałów, jak w przypadku *stylu szczawnickiego* czy koloru, gdy nowe budynki murowane malowano na niebiesko.
2. Wraz z popularyzacją innowacji, zaczynają być widoczne niespójności. Siła autorytetu tradycji maleje, a co za tym idzie, przychodzi coraz większe przyzwolenie na budowanie form, które coraz bardziej oddalają się od lokalnego archetypu, jak w przypadku domu z dachem naczółkowym.
3. Ponieważ zabudowa przestaje być spójna, autorytet tradycji upada. Lokalna społeczność otwiera się na dyfuzję kulturową, którą opisuje Oliver, zapożyczając wzorce z miast. W ten sposób na wieś przedostaje się *kostka polska*.
4. Ze względu na dekompozycję architektoniczną wsi, mieszkańcy dostosowują domostwo wyłącznie do własnego gustu i potrzeb, sięgając we wzorcach po coraz odleglejsze przykłady. Siła oddziaływania zwyczaju i tradycji nie ma już żadnego znaczenia, a wypukła znaczenie indywidualizmu i chęć wyróżnienia się z tłumu.

Wymienione fazy zaniku tradycyjnego budownictwa nie są zjawiskiem hermetycznym, ograniczonym tylko do jednej lokalnej kultury. Na taki stan rzeczy wpływ miały globalne prądy społeczne czy kulturowe. Modernizm jako wiara w siłę autorytetu, naukę i postęp pojawił się w Europie, w tym w Polsce, na długo przed wzniesieniem pierwszego budynku w tym stylu⁷⁰⁵. Podobnie rzecz się ma z postmodernizmem. O ile próżno szukać czysto postmodernistycznego, radykalnie eklektycznego budynku na polskiej wsi, to jednak myśl ponowoczesna jak najbardziej znajduje tam odbiór. Dzięki massmediom i internetowi, jak również przyzwoleniu

⁷⁰⁵Jennifer Ashton *From Modernism To Postmodernism. American Poetry and Theory in the Twentieth Century*, wyd. Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo 2005, s. 1-29.

społecznemu i kultowi indywidualizmu, każdy może wybudować sobie dom czy to z chińską pagodą, czy w stylu kompletnego minimalizmu z białymi ścianami, dachem, sprzętami i meblami. Z drugiej strony wpływ architektów i badaczy na lokalną architekturę może spowodować zjawisko sztucznej homogenizacji, ujednoczenia zabudowy według ich własnego gustu. W ten sposób architekci stają się intelektualnymi kolonizatorami, pozbawiając lokalne społeczności ich własnej ścieżki rozwoju kulturowego. Nie przynosi to zysku stronie kolonizowanej, a na ogół jest wyłącznie źródłem samozadowolenia kolonizatora. Powoduje to ponadto dodatkowe źródło dyfuzji kulturowej obok indywidualizacji własnej przestrzeni mieszkańców⁷⁰⁶. Z drugiej strony lokalne społeczności mają prawo do wiedzy, również na temat swojej własnej tradycji, która dopiero od drugiej dekady XXI wieku jest na nowo odkrywana, wprowadzając pewien pluralizm do panującej w społeczeństwie od lat 70. XX wieku dominacji kultury szlacheckiej, przyjętej jako tradycja narodowa. Współcześni badacze przyglądają się nie tylko dziedzictwu pańszczyzny^{707,708,709}, ale również dawnym wierzeniom⁷¹⁰ i współczesnemu folklorowi. Z czasem powstanie pełen obraz historycznej tradycji wiejskiej, siłą rzeczy różnej od mieszczańskiej, z której potomkowie chłopów będą mieli pełne prawo skorzystać i stworzyć swój własny paradygmat.

Intelektualna kolonizacja zgodna jest z *teorią przygnębienia*, przytoczoną przez Marshalla Sahlinsa⁷¹¹. Teza ta zakładała, że tradycyjne kultury, po zetknięciu się z dominującym kulturowo światem zachodnim i jego myślą oświeceniową, ulegną dezintegracji w tym ich tradycyjne struktury społeczne, praktyki, wartości i wierzenia wkrótce i nieuchronnie zanikną. W konsekwencji w świecie zachodnim powstaje trend odwrotny, będący objawami wyrzutów sumienia za zniszczenie obcych, mniej rozwiniętych kultur. Zjawisko to występujące wśród

⁷⁰⁶Andreas Huyssen, *The Search for Tradition: Avant-Garde and Postmodernism in the 1970s*, [w:] New German Critique, nr 22, 1981, s. 23-40.

⁷⁰⁷ Adam Leszczyński, *Ludowa Historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*, wyd. W.A.B, Warszawa 2020.

⁷⁰⁸ Kamil Janicki, *Pańszczyzna. Prawdziwa historia polskiego niewolnictwa*, wyd. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2021.

⁷⁰⁹ Kacper Pobłocki, *Chamstwo*, wyd. Czarne, Warszawa 2021.

⁷¹⁰ Łukasz Kozak, Upiór, wyd. Fundacja Evviva L'arte, Warszawa 2021.

⁷¹¹ Marshall Sahlins, *What is anthropological enlightenment? Some lessons of the twentieth century*, [w:] Annual Review of Anthropology, 1999, nr 28, s. i-xxiii.

badaczy budownictwa wernakularnego, koncentrujących się nadmiernie nad nostalgią nad utraconą przeszłością i tradycją, przy towarzyszącej jej narracji o kulturowym upadku i zniszczeniach, których źródłem jest kolonizacja kulturowa. Daniel Miller⁷¹² zauważył, że pod koniec XX wieku teksty antropologiczne coraz częściej negatywnie odnosiły się do przemian, jakie zachodziły w społeczeństwie *Obszarów Peryferyjnych*⁷¹³, krytykując przyjmowanie idei i wzorców Zachodu, ponieważ wpływają na zanikanie lokalnych kultur. Pojawiło się wówczas pojęcie wspaniałej minionej epoki, kiedy wszystko było *lepiej*⁷¹⁴. W polskich badaniach nad architekturą wsi teoria przygnębienia jest powszechną, choć nienazwaną praktyką. Tęsknota za utraconą przeszłością przybiera na sile od lat 80. XX wieku, zbiegając się z zanikiem wiejskiej kultury budowlanej. Naukowcy, związani z badaniami nad architekturą ludową, pomimo usilnych prób nie zdołali, a być może nigdy nie byli w stanie, zapobiec modernizacji wsi i zanikowi jej tradycyjnych form architektonicznych i ruralistycznych.

Na podstawie przedstawionych badań w niniejszej dysertacji można stwierdzić, iż architektura na polskiej wsi nigdy nie była jednorodna i uporządkowana. Jest to również zgodne z obecnym modelem społecznym, w którym za najwyższy cel stawia się indywidualizm. Badacze architektury i urbanistyki prześcigają się w koncepcjach, jak *uporządkować*, *ograniczyć chaos*, *ujednolicić otoczenie*, co ma znamiona intelektualnego kolonializmu. Historia uczy jednak, iż jedynym okresem, kiedy polska wieś była uporządkowana był okres feudalno-pańszczyźniany, a do tych czasów, zapewne nikt nie chce wracać. Można więc stwierdzić, iż chęć architektów i urbanistów do homogenizacji form zabudowy jest w pewnym sensie niezgodna zarówno z dziedzictwem historycznym, jak i tendencjami samych mieszkańców. Wyzwanie, jakie stoi przed planistami, jest w tym wypadku znacznie trudniejsze: jak sprawić aby to naturalne nieuporządkowanie uczynić pięknym, a zarazem zgodnym z wolą

⁷¹² Daniel Miller, *Consumption studies as the transformation of anthropology*, [w:] D. Miller *Acknowledging Consumption: A Review of New Studies*, red. Miller, Daniel, wyd. Routledge, London and New York, 1995.

⁷¹³ Kraje peryferyjne - są to biedne, w dużej mierze rolnicze kraje świata. Mimo swojego ubóstwa, często posiadają ważne zasoby naturalne, które są eksploatowane przez kraje Globalnego Centrum. Ta eksploatacja z kolei powstrzymuje je przed rozwojem i utrwała ich ubóstwo. Często narody te są niestabilne politycznie i choć sprawują niewielką władzę na świecie, niestabilność polityczna może wywołać kryzys w krajach centrum, które są uzależnione od ich zasobów. Często dochodzi wtedy do interwencji zbrojnej ze strony Stanów Zjednoczonych lub państw europejskich. (Margaret Andersen, Howard Taylor, Kim Logio, *Sociology: The Essentials*, Wyd. Cengage Learning, 2014, s. 214).

⁷¹⁴ Marshall Sahlins, *What is anthropological enlightenment? Some lessons of the twentieth century*, op.cit., s. xvii.

osób, które wieś zamieszkują. Należy pamiętać, że nikt inny jak tylko architekci wprowadzili nieporządek na wieś, eksportując obce wzorce kulturowe, za pomocą szeroko dostępnych zestawów projektów domów jednorodzinnych i katalogów. Jednakże do tej beczki dziegciu, dla przyzwoitości należy dodać łyżkę miodu. Istnieją konkretni architekci, będący jednocześnie badaczami architektury, którzy przedstawiają konkretne plany naprawcze. Należą do nich przede wszystkim pracownicy Zespołu Architektury i Planowania Wsi Politechniki Krakowskiej. Profesorowie Marek Kowicki⁷¹⁵⁷¹⁶, Hubert Mełges⁷¹⁷ i Marcin Petelenz⁷¹⁸ oraz doktorki Justyna Tarajko-Kowalska⁷¹⁹ i Ingeborga Cygankiewicz⁷²⁰ w swoich publikacjach przedstawiają konkretne programy dotyczące harmonizacji form, materiałów i kolorystyki budynków mieszkalnych.

Prezentowane tu badania nad budownictwem przedstawiają geometryczny wzrost nowych typów budynków. W okresie 1870-1920 nie było co prawda jednej formy architektonicznej na polskiej wsi, ale cztery, których ogład dodatkowo łągodził jeden wspólny materiał - drewno. Natomiast analiza planów katastralnych z epoki pokazuje, że również nie były ustawiane w sposób kalenicowy czy szczytowy, panowała raczej pewna dowolność. Następnie od lat 30. do 50. XX wieku architekci wprowadzają kolejne trzy nowe typy już architektury murowanej, w latach 60. i 70. Dochodzi dodatkowy typ, o formie sześciianu, który już mocno kontrastuje z krajobrazem. Jednak od lat 70. XX wieku wraz z nowymi prądami architektonicznymi z hasłami powrotu do tradycji liczba typów eksplodowała z liczby 10, nad którymi można było zapewne zapanować do zawrotnej liczby 100 typów. Do samej formy typów, które występują na obszarach nieurbanizowanych należy dodać niezliczoną liczbę materiałów elewacyjnych, dachowych, przeróżne rodzaje stolarki i ślusarki i oczywiście kolor.

⁷¹⁵Marek Kowicki, *Patologie/wyzwania architektoniczno-planistyczne we wsi małopolskiej studium na tle tendencji krajowych i europejskich*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2010.

⁷¹⁶Marek Kowicki, *Rozproszenie zabudowy na obszarach małopolski a kryzys kreatywności opracowań planistyczno-przestrzennych*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2014.

⁷¹⁷Hubert Mełges, *Pozamiejski obraz przestrzenno-architektoniczny Małopolski wczoraj i dziś (wybrane problemy)*, op. cit.

⁷¹⁸Marcin Petelenz, *Wizualne aspekty zrównoważonego rozwoju miasta w strefie obrzeżnej – Wybrane zagadnienia*, op. cit.

⁷¹⁹Justyna Tarajko-Kowalska, *Kolor w wiejskich zespołach architektoniczno-krajobrazowych ze szczególnym uwzględnieniem wsi Polski Południowej*, op. cit.

⁷²⁰Ingeborga Cygankiewicz, *Wieś w krajobrazie parkowym : warunki i możliwości zastosowania tej idei na przykładzie gminy Ogrodzieniec*, rozprawa doktorska, 2014.

Wprowadzając te zmienne do wspomnianych 100 typów, można swobodnie powiedzieć, że niemalże każdy dom jest spersonalizowany a co za tym idzie, różnorodnych form jest tysiące. Dlatego może warto przypomnieć po stu latach słowa Adolfa Loosa *każdy architekt, dobry czy zły, bezczęści jezioro*⁷²¹. Oczywiście nie jest to wina tylko architektów. Do pewnego stopnia rękę do polskiego nieporządku przyłożyła masowa kultura, co kilka lat zmieniając i namawiając do modnego trendu czy to we wnętrzach czy w zewnętrznym wyglądzie budynku.

Wiele idei i zmian w architekturze wernakularnej nie wynika z fizycznych potrzeb, ale raczej ze zmian stylów, mód czy chęci pokazania swojego statusu. Wpływ idei i postaw przedstawianych przez media na współczesne rozumienie architektury jest nie do przecenienia. Należy się zastanowić czy mieszkaniec wsi chcąc zbudować nowy dom lub rozbudować stary, kieruje się bardziej użytecznością czy też wizerunkiem zawartym w formie obiektu. Ideał prestiżu, jaki może nieść ze sobą budynek, chęć pokazania się, jest wyrazem zarówno cech narodowych Polaków⁷²², jak i pozostaje w zgodzie z ideami ponowoczesności. Te dwie nakładające na siebie tendencje, mogą jedynie wzmacniać efekt indywidualizmu i chęci pokazania swojego statusu, co może objawiać się czy to w postaci tzw. *pastelozy*, czy daleko idącego rozróżnienia zabudowy. Stąd wniosek, iż w dzisiejszych czasach zdecydowana większość kieruje się wyglądem a nie funkcją przy wyborze formy budynku. W zależności od dekady i mody, która dyktowała, co jest najlepszym wyróżnikiem prestiżu, inwestorzy wybierali formy zaczerpnięte z amerykańskich przedmieść, nawiązujące do stylu dworkowego lub nowoczesnej stodoły. Na tej podstawie można zaobserwować, jak z biegiem lat rozszerzał się zasięg przepływów form budowlanych. Do połowy XIX wieku był to najbliższy obszar kilkudziesięciu kilometrów, czego przykładem jest chałupa krakowska. Na przełomie XIX i XX wieku transfer obejmował już całe państwa, co można stwierdzić na podstawie popularności stylu tyrolskiego w całych Austro-Węgrzech i stylu dworkowego w II Rzeczypospolitej. W połowie XX wieku przepływ obejmuje już grupy państw, jak w przypadku stylu modernistycznego, by w końcu ubiegłego wieku objąć już cały świat. Autorzy zajmujący

⁷²¹ *Wie kommt es, daß ein jeder architekt, ob schlecht oder gut, den see schändet?* (Loos, Adolf; *Architektur*, [w:] *Adolf Loos: Sämtliche Schriften in zwei Bänden – Erster Band*, red. von Franz Glück, Wiedeń, Monachium, wyd. Herold, 1962, s.302, tłum. Kamil Hojarczyk).

⁷²² Barbara Stoczewska, *Charakter narodowy Polaków : refleksje nad jego postrzeganiem w myśli społeczno-politycznej kilku ostatnich dziesięcioleci*, [w:] *Europa Środkowa i Balkany : konteksty historyczne i politologiczne : narody, mniejszości narodowe i religijne : księga Jubileuszowa ofiarowana prof. dr hab. Irenie Stawowy-Kawce*, red. Mirella Korzeniewska-Wiszniewska, Agnieszka Kastory, Rafał Woźnica, wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2019, s. 413-431.

się studiami wernakularnym mówią więc o możliwości generowania dynamicznego lub statycznego otoczenia w celu wytworzenia architektury, która jest otwarta na nowe, zewnętrzne bodźce lub skupia się na tradycji w ujęciu lokalnym⁷²³. Ten ostatni typ rozwoju architektury koncentruje się na uwypukleniu potencjału miejsca, bazując na jego tradycji, jednak nie w wyniku autorytatywnej decyzji architektów i planistów, a we współpracy z lokalnymi mieszkańcami, których nakłania się do uczestnictwa w procesie planowania przestrzennego, nie za pomocą jednorazowych ankiet, lecz cykli warsztatów, seminariów i rozmów⁷²⁴. W ten sposób architekci nie biorą już udziału w kolonializmie kulturowym, ale stają się częścią procesu decyzyjnego samych mieszkańców. Dzięki działaniom partycypacyjnym do tworzenia planów zagospodarowania przestrzennego dodaje się unikalny składnik jakim są sami mieszkańcy, dzięki czemu tworzy się plan skupiony na lokalnych potrzebach i wyrastający z regionalnej tradycji. Dzięki interakcji planisty i miejscowej ludności, dochodzi do wymiany informacji, na temat historii lokalnego budownictwa i zrównoważonego rozwoju z jednej strony jak i potrzeb i aspiracji z drugiej. W ten sposób można uzyskać równowagę pomiędzy architektoniczno-budowlanymi spontanicznymi przepływami informacji, uzyskiwanymi za pośrednictwem mediów i Internetu, a regionalną specyfiką miejsca, czyli bardzo lokalnymi wskaźnikami.

Po roku 2008 i związaną z nim katastrofą finansową można dostrzec pewne przesilenie i zwrot w kierunku tradycji. Rem Koolhaas w wywiadzie zauważa:

Przyglądając się uważnie można dostrzec ogromny powrót nie wernakularnej, ale quasi-wernakularnej architektury i quasi-historycznej współczesnego budownictwa w duchu narodowym. Spójrzmy na Zaandam, i ten ogromu zespół, tak zwanych budynków wernakularnych. Rozumiem to bardzo dobrze, ponieważ ogromna większość tak zwanej nowoczesnej architektury jest teraz naprawdę rodzajem efekciarskiego modernizmu i to stwarza przestrzeń dla tradycjonalizmu, aby również był efekciarski. To jest jak system naczyń

⁷²³ Juan A. García-Esparza, *Epistemological paradigms in the perception and assessment of vernacular architecture*, op. cit., s. 869–888.

⁷²⁴ Bo Stjerne Thomsen, *Performative environments: architecture acting with flows*, [w:] *Architectural Theory Review*, nr1 3.3, 2008, s. 320-336.

*połączonych, gdzie ruch w jednej przekłada się bezpośrednio na ruch w drugiej. Widzę to mniej z perspektywy architektonicznej niż społecznej czy antropologicznej. W ostatnich latach nastąpił niezwykle wzrost tego, co nazwałbym quasi-wernakularnym, szczególnie w całej Europie*⁷²⁵.

W 2020 roku ten sam architekt wydaje książkę *Coutryside a report*⁷²⁶, w której zwraca uwagę, jak ważnym składnikiem ludzkiego ekosystemu jest wieś, jako producent żywności, ale również archiwum tradycji i metod życia w zgodzie z naturą, a w końcu jako wzór do naśladowania dla współczesnych architektów i planistów. Odejście od doktrynalnych prądów nowoczesności i odkrywanie tradycji miejsca może być dla architekta ożywczym źródłem nowych inspiracji. Analiza lokalnego archetypu, jego formy, która narastała przez lata, jak również jego dopasowanie się do lokalnego klimatu i krajobrazu może być cenną lekcją również dla współczesnej architektury. Nie można jednak zapominać, że ludzie mieszkający na wsi mają takie samo prawo do mieszkania wygodnie i nowocześnie, w ich rozumieniu tych słów, jak mieszkańcy miast. Nikt nie chce mieszkać ani w skansenie, ani obcej sobie przestrzeni.

⁷²⁵(...) *looking closely you can see an enormous return of not vernacular, but quasi-vernacular architecture and quasi-old fortresses that are newly built with a national flavor. Look at Zaandam and that huge assemblage of so-called vernacular buildings. I understand this very well, because the vast majority of so-called modern architecture now is really a kind of gimmicky modernism and this creates space for traditionalism to be gimmicky too. It's like a set of communicating vases, where movement in one translates directly to movement in the other. I see this less from an architectural perspective than from a social or anthropological one. Recent years have seen an extraordinary growth in what I would call quasi-vernacular, particularly across Europe.*

Andrew Mackenzie, Rem Koolhaas: National identity in architecture, [w:] Architecture Australia, vol. 103, nr 2, 2014.

⁷²⁶ Rem Koolhaas, *Coutryside a report*, wyd. Taschen, Nowy Jork 2020.

Streszczenie

Architektura, jako całościowe zjawisko, działa na dwóch poziomach, architektury wysokiej i architektury wernakularnej. Robert Redfield zalicza te dwa porządki do wielkiej i małej tradycji. Dysproporcja między nimi jest jednak ogromna. Według Paula Olivera i Amosa Rapoporta 90 do 98 procent wszystkich budynków na świecie to architektura wernakularna. Architekci, historycy architektury i inni badacze zajmują się jednak wyłącznie architekturą wysoką, która stanowi zaledwie 10% do 2% wszystkich budynków na świecie. Oba porządki wielkiej i małej architektury wchodzi jednak w ciągłą interakcję, co wpływa na ich stopniową ewolucję. Architektura wernakularna wywarła olbrzymi wpływ na kształtowanie się stylów historyzujących w XIX wieku, takich jak style narodowe czy neowernakularne. Potem miała wpływ na ruchy premodernistyczne jak stowarzyszenie *Arts and Crafts* czy *Heimatschutz* oraz na sam modernizm. Corbusier w swoim pamiętniku z podróży po Bałkanach, który został wydany pod tytułem, *Voyage d'Orient*, przyznaje ile zapożyczeń z budownictwa ludowego zawiera jego styl. Również na postmodernizm miał pewien wpływ specyficzny rodzaj architektury wernakularnej, restauracji, sklepów, przydrożnych barów, które swoją formą nawiązywały do produktów, które oferowały.

XIX wiek zupełnie wywrócił porządek jaki panował na polskiej wsi od czasów najdawniejszych. To wtedy wraz z ustąpieniem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej i powstaniu zrębów gospodarki kapitalistycznej na polskiej wsi, można obserwować powolny odwrót od tradycji i coraz szerszy wpływ architektury wysokiej na budownictwo wiejskie. Budownictwo drewniane ustąpiło miejsca murowanemu, nastąpiła parcelacja gruntów, kolektywizacja a następnie reprivatyzacja rolnictwa, ucieczka mieszkańców do miasta, następnie ich powrót. Ostatecznie porzucono naturalną funkcję wsi, jaką była produkcja rolna. Modernizacja i szybko zmieniające się tendencje w architekturze XIX i XX wieku, jak również dziedzictwo pańszczyzny, zatraciły wykształcony na tym terenie archetyp, przez co współczesne budownictwo wiejskie jest zupełnie oderwanie nie tylko od tradycji. Zatrącenie przez architekturę wernakularną elementu stałości w swoim genotypie powoduje rozregulowanie kierunku w którym podąża architektura wiejska, tak aby się rozwijać jednocześnie nie zatracając własnego dziedzictwa. Porównanie budownictwa tyrolskiego i zachodniej Małopolski przedstawia dwie skrajności. W przypadku austriackiego regionu,

archetyp przetrwał, wyodrębnił się w sposób naturalny, jednak w dzisiejszym wydaniu został sztucznie *uszlachetniony* przez architektów, za pomocą wymyślonej tradycji lub symulakrum. Natomiast archetyp architektury wsi podkrakowskiej zanikł, w wyniku zawirowań dziejowych, jego rozwój nie był ciągły i dodatkowo obciążony pamięcią pańszczyzny. Przez co wieś dzisiaj, jest miejscem niemal całkowicie wolnym od wymogów tradycji jak i, dzięki deregulacji prawa o zagospodarowaniu przestrzennym również od wymogów architektoniczno-planistycznych czy nadzoru konserwatorskiego. Powoduje to zupełną swobodę przy budowach i przebudowach, zgodnie z intencją i gustem właściciela. Polska wieś stała się w zasadzie laboratoryjnym modelem działania, jak rozwijałaby się architektura, bez jurysdykcji prawa zarówno obyczajowego jak i stanowionego. Dzięki czemu na dzisiejszej wsi można spotkać zarówno relikty archetypicznego budownictwa drewnianego jak i ślady wszystkich mód i stylów jakie były popularne w XIX i XX wieku. Co więcej jeden budynek może nosić cechy wielu stylów i mód, w wyniku nakładania się nowych warstw w procesie przebudowy budynku, których dokonywano stale nie tylko w celach estetycznych ale również funkcjonalnych. Mieszkańcy wsi często na własną rękę dostosowują się do wymogów współczesności ale również przygotowują miejsce dla następnego pokolenia.

Polska wieś od drugiej połowy XIX wieku przeszła wiele faz rozwoju ale również regresów, takich jak dwie wojny światowe oraz kryzysy ekonomiczne z lat 70. XIX wieku, z lat 30., 80 i 90. XX wieku na kryzysie z 2008 roku kończąc. Przeplatające się fazy ciągłego rozwoju i stagnacji wpływały na kształt samej architektury. W okresach wzrostu można było sobie pozwolić na nowe domostwo dla następnego pokolenia, w okresie regresu rodzina była zmuszona do rozbudowy domostwa istniejącego, tak aby zrobić miejsce dla młodych. Dlatego doktryny ekonomiczne takie jak liberalizm, keynesizm, gospodarka centralnie planowana i neoliberalizm oraz prądy społeczne, których nazwy odpowiadają prądom artystycznym i ekonomicznym mają niebagatelne znaczenie na wygląd i kształt budynków, niekiedy większy niż mają nań architekci. Powyższe -izmy wpływają na samą formę budynku mieszkalnego ale również stają się bodźcem do jego dalszego rozwoju. Do lat 70. XX wieku dominującymi formami na badanym terenie – Małopolsce Zachodniej, było budownictwo drewniane oraz projekty opracowane jeszcze w latach 30. XX wieku, gdzie najpopularniejszym był projekt budynku zbudowanym na rzucie zbliżonym do kwadratu, z dwuspadowym dachem ze ściętym naczółkiem, z wyraźnymi niemieckimi wpływami *Heimatu*. Już w latach 60. XX wieku stają się najbardziej powszechnym typem budynku, powoli wypierając budownictwo drewniane na wsi Małopolski Zachodniej, występując w wielu odmianach i wariacjach. O różnorodności

tego rodzaju budynków stanowić mogą przeszklone z trzech stron ganki, które służyły jako letni salonik oraz oranżerie dla kwiatów domowych. Wznoszono ryzality z przeznaczeniem na część mieszkalną lub w celach gospodarczych, częściowo podnoszono ściany piętra gdzie składowano siano lub słomę. Zróznicowane są również elewacje. Lokalnie możemy spotkać tego typu budynki o wykończeniu z cegły lub tynku. Dla niektórych regionów charakterystyczne są również ornamenty.

Jednak na początku lat 70. Sprzęgło się ze sobą kilka czynników, które zdecydowały o całkowitym przeobrażeniu krajobrazu wiejskiego. W 1961 roku zmienia się prawo budowlane, które znacząco ogranicza możliwość budowania z drewna, co powoduje stopniowe zanikanie chałup typu krakowskiego. Nowe przepisy normalizują również maksymalną powierzchnię domu oraz jego parametry zewnętrzne, co doprowadza do wprowadzania zupełnie nowej formy do wernakularza rodzimej architektury – budynku mieszkalnego, jednorodzinnego o sześcienniej kubaturze. Ponadto w dorosłość wchodzi powojenny wyż demograficzny, który potrzebuje mieszkań, aby rozpocząć życie na własną rękę. Sytuację dodatkowo nakłada się fakt dobrej sytuacji ekonomicznej Polski na początku lat 70. i przeznaczenie przez ówczesne władze ogromnych sum pieniędzy zarówno na budownictwo wielorodzinne, jak i ułatwienia w dostaniu kredytu na rozpoczęcie budowy domu jednorodzinnego. Tych kilka czynników spowodowało, że w przeciągu zaledwie półtora dekady budynki zwane kostką polską stają się najbardziej dominującym typem zabudowy na wsi jak i przedmieściach. Pomimo takiej unifikacji, występują zindywidualizowane obiekty tego typu, zwłaszcza w przypadku wchodzenia w interakcję ze starszymi budynkami mieszkalnymi czy inwentarskimi. Powstawały wówczas zupełnie nowe, zróznicowane formy, których wyjątkowość najczęściej można zauważyć w rzucie budynku. W latach 60. i 70. XX wieku kształtują się ekspresyjne formy dachów i detali architektonicznych, wiążące się najczęściej z lokalnymi fabrykami czy innymi zakładami przemysłowymi, z których dostarczany był budulec do tworzenia tego typu obiektów. Fantazyjne ogrodzenia, bariery balkonowe czy przeszklenia ganków wprowadzają powiew indywidualizmu do powtarzalnej formy kostki polskiej.

Na przełomie lat 80. i 90. XX wieku po przemianach gospodarczych i politycznych następuje wielki powrót stylu dworkowego, który wyraża się najczęściej w dodawaniu do budynków ganków, alkierzy czy portyków kolumnowych zwieńczonych balkonikami lub tympanonami. Indywidualizm staje się wartością, a wyrażany jest przez kolor elewacji

i wszelkiego rodzaju historyzujące elementy, które można spotkać w przedwojennych budynkach na tym samym terenie, jednak brak dopracowanych proporcji czy zastępowanie tradycyjnych materiałów tańszymi odpowiednikami sprawiają, że przyjmują one zupełnie inny wyraz. Ponadto katalogi domków typowych wypełnione są projektami nawiązującymi do szlacheckiej tradycji. Jednak i tu często brakuje odpowiednich proporcji a widoczny pośpiech przy projektowaniu powoduje zniekształcenie formy.

Abstract

Architecture, as an overall phenomenon, operates on two levels, high architecture and vernacular architecture. Robert Redfield classifies these two orders as great and small tradition. The disparity between the two, however, is huge. According to Paul Oliver and Amos Rapoport, 90 to 98 percent of all buildings in the world are vernacular architecture. Architects, architectural historians and other scholars, however, deal only with high architecture, which accounts for only 10 percent to 2 percent of all buildings in the world. The two orders of grand and small architecture, however, interact constantly, affecting their gradual evolution. vernacular architecture had a huge influence on the formation of historicizing styles in the 19th century, such as the National and Neo-Vernacular styles. Then it influenced premodern movements like the Arts and Crafts association and Heimatschutz. And on modernism itself. Corbusier, in his memoir of his travels in the Balkans, which was published under the title, *Voyage d'Orient*, admits how much borrowing his style owes to folk building. Postmodernism, too, was somewhat influenced by a specific type of vernacular architecture, restaurants, stores, roadside bars, which by their form referred to the product they offered.

The 19th century completely overturned the order that had prevailed in the Polish countryside since ancient times. It was then, with the disappearance of the manorial economy and the emergence of the foundations of the capitalist economy in the Polish countryside, that one can observe the slow retreat from tradition and the increasing influence of high architecture on rural construction. Wooden construction gave way to masonry, there was parceling of land, collectivization and then re-privatization of agriculture, the flight of residents to the city, then their return. Eventually, the village's natural function of agricultural production was abandoned. Modernization and rapidly changing trends in architecture of the 19th and 20th centuries, as well as the legacy of serfdom, lost the archetype developed in the area, so that modern rural construction is completely detached not only from tradition. The loss by vernacular architecture of the element of constancy in its genotype causes a disruption of the azimuth in which rural architecture follows, so that it develops while not losing its own heritage. A comparison of Tyrolean and western Malopolska construction presents two extremes. In the case of the Austrian region, the archetype has been, distinguished naturally, but has been artificially ennobled by architects in the present day, by means of an invented tradition or simulacrum. On

the other hand, the archetype of the architecture of a village near Krakow disappeared, as a result of the turmoil of history, its development was not continuous and burdened by the memory of serfdom. As a result, the village today, is a place almost completely free from the requirements of tradition as well as, thanks to the deregulation of zoning laws also, architectural-planning requirements or conservation supervision. This results in complete freedom in construction and reconstruction, according to the owner's intention and taste. The Polish countryside has basically become a laboratory model of how architecture would develop, without the jurisdiction of both customary and state laws. As a result, in today's countryside one can find both relics of archetypal wooden construction and traces of all the fashions and styles that were popular in the 19th and 20th centuries. What's more, one building can bear the characteristics of many styles and fashions, through the overlapping of new layers in the process of remodeling the building, which was constantly carried out not only for aesthetic but also for functional purposes. Villagers often on their own adapt to the requirements of modernity but also prepare a place for the next generation.

The Polish countryside since the second half of the 19th century has undergone many phases of development but also regressions, such as two world wars and the economic crises of the 1870s, 1930s, 1980s and 1990s, ending with the crisis of 2008. Phases of continuous growth and stagnation affected the shape of architecture itself. In periods of growth, one could afford a new home for the next generation; in periods of regression, a family was forced to expand an existing home to make room for the young. Thus, the influence that economic doctrines such as liberalism, Keynesianism, centrally planned economy and neoliberalism have, as well as social currents whose names correspond to artistic and economic currents, have a not inconsiderable influence on the appearance and shape of buildings, sometimes greater than that of architects. The above isms influence the very form of a residential building but also become a stimulus for its further development. Until the 1970s, the dominant forms in the study area - western Malopolska - were wooden buildings and designs developed back in the 1930s, where the most popular was the design of a building built on a near-square plan, with a gable roof with a truncated dome, with pronounced German heimat outflows. By the 1960s, they were already becoming the most common building type, slowly displacing wooden buildings in the countryside of western Malopolska, appearing in many variations and varieties. The variety of this type of building can be seen in the glazed porches on three sides, which served as a summer

lounge and orangery for house flowers, raised risalits for the living area or for household purposes, partially raised floor walls where hay or straw was stored. The elevations are also varied. Locally, we can find this type of building with a brick or plaster finish. Ornaments are also characteristic for some regions.

However, in the early 1970s several factors came together to completely transform the rural landscape. In 1961, the building law is changed, which significantly restricts the possibility of building with wood, resulting in the gradual disappearance of cottages of the Kraków type. The new regulations also standardize the maximum area of a house and its external parameters, which leads to the introduction of a completely new form to the vernacular of native architecture - a residential, single-family building with a cubic volume. In addition, the post-war baby boomers are entering adulthood and need housing to start living on their own. The situation is further veined by the fact of Poland's good economic situation in the early 1970s and the allocation of huge sums of money by the authorities at the time for both multifamily construction and the facilitation of getting a loan to start building a single-family home. These several factors led to the fact that in just a decade and a half, buildings called Polish cubes become the most dominant type of housing in the countryside as well as the suburbs. Despite such unification, there are individualized buildings of this type, especially when interacting with older residential or livestock buildings. At that time, completely new and diverse forms were created, the uniqueness of which can most often be seen in the projection of the building. In the 1960s and 1970s, expressive forms of roofs and architectural details are formed, usually derived from local factories or other industrial plants, from which the building material for the creation of such buildings was supplied. Fancy fences, balcony railings or glazed porches bring an air of individualism to the repetitive form of Polish paving.

In the late 1980s and early 1990s, after economic and political changes, there is a great return of the manor style, which is usually expressed by adding porches, alcoves or column porticoes to buildings topped with balconies or tympanums. Individualism becomes a value, and is expressed by the color of the facade and all sorts of historicizing elements that can be found in pre-war buildings in the same area, but lacking refined proportions or replacing traditional material with a cheaper equivalent, they take on a completely different expression. In addition, catalogs of typical houses are filled with designs referring to the noble tradition.

However, here, too, the lack of proper proportions and an apparent haste in design result in a distorted and vulgarized form.

Bibliografia

Pozycje książkowe i artykuły

1. Abramson, Daniel; *Boston's West End, Urban Obsolescence in Mid-Twentieth-Century America*, [w:] *Governing by Design: Architecture, Economy, and Politics in the Twentieth Century*, red. Harris, Dianne; wyd. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2012, s. 47-69.
2. Adamczewska-Wejchert, Hanna; *Kształtowanie zespołów mieszkaniowych*. wyd. Arkady, Warszawa 1985.
3. Alder, Ken; *Innovation and Amnesia. Engineering Rationality and the Fate of Interchangeable Parts Manufacturing in France* [w:] *Technology and Culture. The International Quarterly of the Society for the History of Technology*, nr 38, 1997, s. 273–331.
4. AlSayyad, Nezar; *The end of tradition, or the tradition of endings?* [w:] *The End of Tradition?*, red. AlSayyad, Nezar, wyd. Routledge, Londyn 2004.
5. Alsayyad, Nezar; *Urban informality as a "new" way of life. Urban Informality: Transnational Perspectives* [w:] *the Middle East, Latin America, and South Asia*, s. 7-30, 2004.
6. Amerlinck, Mari-Jose; *Architectural Anthropology*, wyd. Bergin & Garvey, Connecticut, London 2001.
7. Amery, Colin; *Nikolaus Pevsner's 'Pioneers of the Modern Movement'*, 1936 [w:] *The Burlington Magazine*, 151, nr 1278, 2009, s.617–619.
8. Amini Behbahani; Peiman, Ostwald, Michael; Gu, Ning; *A syntactical comparative analysis of the spatial properties of Prairie style and Victorian domestic architecture* [w:] *The Journal of Architecture*, nr 21.3, 2016, s. 348-374.
9. *Analiza tradycji wiejskiego budownictwa jednorodzinnego na obszarze województwa śląskiego*, red. zespół autorski Instytutu Myśli Polskiej im. Wojciecha Korfańtego w Katowicach, wyd. Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Warszawa 2020.

10. Anderson, Stanford; *Peter Behrens and a New Architecture for the Twentieth Century*, wyd. MIT Press, Cambridge, Londyn 2000.
11. Andresen Hans-Günther; *Bauen in Backstein. Schleswig-Holsteinische Heimatschutz-Architektur zwischen Tradition und Reform. Zur Ausstellung der Schleswig-Holsteinischen Landesbibliothek*, wyd. Boyens, Heide 1989.
12. Asquith, Lindsay; Marcel, Vellinga; *Introduction [w:] Vernacular Architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice*, wyd. Taylor & Francis, Nowy Jork 2006.
13. Auerbach, Jeffrey A.; Hoffenberg, Peter H; *Britain, the Empire, and the World at the Great Exhibition of 1851*, wyd. Ashgate Publishing, Hampshire 2008.
14. Basista, Andrzej, *Opowieści budynków – architektura czterech kultur*, wyd. Naukowe PWN, Warszawa, Kraków 1995.
15. Bauman, Zygmunt; *Intimations of Postmodernity*, wyd. Routledge, Londyn, Nowy Jork 1992.
16. Bauman, Zygmunt; *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, wyd. Sic, Warszawa 2000.
17. Bauman, Zygmunt; *Towards a critical sociology: an essay on commonsense and emancipation*, wyd. Routledge & K. Paul, Oxon, Nowy Jork 1976.
18. Benjamin, Walter; *Konstelacje: wybór tekstów*, tłum. Lipszyc, Adam; Wołkowicz, Anna; wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012.
19. Benton, Caroline, Maniaque, *Back to Basics: Maisons Jaoul and the Art of the mal foutu [w:] Journal of Architectural Education*, wyd. Wiley, 2007.
20. Bergdoll, Barry, *introduction [do:] Modern Architecture and The Mediterranean Vernacular Dialogues and Contested Identities*, red. Lejeune, Jean, François, Sabatino, Michelangelo, wyd. Routledge, Nowy Jork 2010, s. 14-19.
21. Binding, Günther; Meinzer, Udo, Wiedenau, Anita *Kleine Kunstgeschichte des deutschen Fachwerkbau*, wyd. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1975.
22. Blau, Eve, *The architecture of red Vienna, 1919-1934*, Mit Press, 1999.
23. Blümm, Anke; *Haus am Horn*, wyd. Hirmer, Monachium 2019.
24. Boa, Elizabeth, Palfreyman, Rachel; *Heimat, a German dream, regional loyalties and national identity in German culture 1890–1990*, wyd. Oxford University Press, London 2000.
25. Bogdanowski, Janusz; *Malowane chałupy w architekturze krajobrazu wsi podkrakowskiej, ich formy i postępujący zanik [w:] Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*, tom 4, Kraków 1970.

26. Böhm, Aleksander; *Styl zakopiański w polskim planowaniu i kształtowaniu krajobrazu* [w:] *Nauka Przyroda Technologie*, 2008, Tom 2, zeszyt 4, art. 26.
27. Böhm, Hermann; *Flugschriften der Bauernparteien in Polen 1895-1939* [w:] *Zeitschrift für Ostforschung*, nr. 22, 1973, s. 566-569.
28. Breuilly, John; *Nationalism and the History of Ideas* [w:] *Proceedings-British Academy*, wyd. Oxford University Press Inc., 2000, s. 187-224.
29. Broda, Józef; Szymański, Bohdan; *Rabunkowa eksploatacja lasów w Polsce oraz działalność leśników na rzecz ich zachowania w okresie II wojny Światowej* [w:] *Sylwan*, nr 10,11,12, 1981, s. 5 -11.
30. Bronner, Simon J; *Building tradition: control and authority in vernacular architecture* [w:] *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice*, red. Asquith, Lindsay; Vellinga, Marcel; wyd. Taylor and Francis, Londyn, Nowy Jork 2006, s. 23-45.
31. Broński, Krzysztof; *Ewolucja polityki mieszkaniowej w Galicji na przełomie XIX i XX wieku* [w:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, nr 2, 2011, s. 71-88.
32. Brown, Robert; Maudlin, Daniel; *Concepts of Vernacular Architecture*, [w:] *The SAGE Handbook of Architectural Theory*, edyt. Crysler, C. Greig; Cairns, Stephen; Heynen, Hilde; wyd. SAGE Publications Ltd, 2012.
33. Brückner Aleksander, *Mitologia słowiańska*, wyd. Wydawnictwo Naukowe PWN Historia, Warszawa 1985.
34. Brückner, Aleksander; *Encyklopedia staropolska*, tom 1., wyd. Trzaski, Everta i Michalskiego, Warszawa, 1937, reprint PWN, Warszawa 1990.
35. Buchli, Victor, *An Anthropology of Architecture*, wyd. Routledge, Londyn 2013.
36. Buchli, Victor; *Introduction* [w:] *Material culture: critical concepts in the social sciences*, red. Buchli, Victor; wyd. Taylor & Francis, Nowy Jork 2004.
37. Bukowski, W; Janeczek. A; *Mapa józefińska Galicji (1779–1783) w przededniu edycji. Przedmiot i założenia programu wydawniczego* [w:] *Studia Geohistorica. Rocznik Historyczno-Geograficzny*, nr 1, 2013, s. 91–112.
38. Bünker, Otto; *Johann Reinhard Bünker – Sein Lebenswerk für die Volkskunde* [w:] *Herausgegeben vom Burgenländischen Landesmuseum, Eisenstadt, XII/3, Eisenstadt, 1982, s.71-84.*
39. Bünker. Johan, Reinhard; *Polnische Häuser und Fluren aus der Gegend von Zakopane und Neumarkt in Galizien*, Wien 1907.

40. Burke, Edmund; *A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful: with an introductory discourse concerning taste*, wyd. Harper, 1844.
41. Burszta, Józef; *Folklorismus in Polen* [w:] *Zeitschrift für Volkskunde*, Monachium, Berlin, nr 65, 1969, s. 9- 20.
42. Buttenheim, Alison M; *The sanitation environment in urban slums: implications for child health*. [w:] *Population and environment*, nr 30, 2008, s. 26-47.
43. Campbell, Gordon; *The Grove Encyclopedia of Decorative Arts*, tom 1, wyd. Oxford University Press, Oxford, 2006.
44. Carlson-Reddig, Kelly; *Re-reading critical regionalism* [w:] *Local Identities Global Challenges*, ACSA Fall Conference, 2011.
45. Carvalho, Camila, Diogo de Carvalho, Cabral; *Beyond the Favelas: An Analysis of Intraurban Poverty Patterns in Brazil* [w:] *The Professional Geographer*, nr 73.2, 2021, s. 269-281.
46. Celia Applegate, *A nation of provincials: the German idea of Heimat*, wyd. University of California Press, Berkley 1991.
47. Centek, Jarosław; *Bitwa pod Gorlicami w 1915 r.* [w:] *Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*, nr 3, 2012, s. 193-196.
48. Chuchla, Antoni M; *Rodzaje, status prawny i organizacja straży pożarnych funkcjonujących w Galicji doby autonomicznej* [w:] *Administracja: teoria, dydaktyka, praktyka*, nr 1/18, 2010, s. 5-38.
49. Chwalba, Andrzej; *Historia Polski 1795–1918*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2000.
50. Ciągwa, Józef; *Zniesienie pańszczyzny na Spiszu w latach 1931–1934* [w:] *Studia Iuridica Lublinensia*, nr 25, 2017, s. 165-173.
51. Ciołek, Gerard; *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, tom 1, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 1984.
52. Ciura Franciszek, *Klucz Lipowiecki*, wyd. Jak, Kraków 2012.
53. Clavin, Patricia; *The Great Depression in Europe, 1929-1939*, wyd. Macmillan, Londyn 2000.
54. Collins, Peter, *Changing ideals In Modern Architecture 1750-1950*, wyd. McGill-Queen's University Press Montreal & Kingston, Londyn, Ithaca 1998.
55. Courtenay, Todd; *The 1911 International Exposition in Rome: architecture, archaeology, and national identity* [w:] *Journal of Historical Geography*, nr 37, 2011, s 440-459.

56. Crawford, Alan; *Ideas and objects: the arts and crafts movement in Britain* [w:] Design Issues, nr 13.1, 1997, s. 15-26.
57. Csikszentmihaly, Mihaly, Rochberg-Halton, Eugene , *The meaning of things, Domestic symbols and the self*, wyd. Cambridge University Press, Cambridge 1981.
58. Curti, Merle; *America at the World Fairs, 1851-1893* [w:] The American Historical Review, vol. 55, nr. 4, 1950, s. 833-856.
59. Czajka, Michał; Kamler, Marcin; Sienkiewicz, Witold; *Leksykon historii Polski*, wyd. Wiedza Powszechna, Warszawa 1995.
60. Czajkowski, Jerzy, *Dom drewniany w Polsce, tysiąc lat historii*, wyd. Nomos, Kraków 2011.
61. Czajkowski, Jerzy, *Ze studiów ludowych nad budownictwem ludowym w krakowskim* [w:] Lud, 1977.
62. Czajkowski, Jerzy; *Budownictwo wiejskie w północnej części Krakowskiego w XVIII wieku* [w:] Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie, tom 5, 1967, s. 75-99.
63. Czajkowski, Jerzy; *Konstrukcja sochowo-ślemieniowa w budownictwie wiejskim na terenie Polski* [w:] Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie, tom IV, 1972, s. 93.
64. Czajkowski, Jerzy; *Z badań nad budownictwem wiejskim w powiecie Olkuskim* [w:] Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie, tom 2, 1967, s. 31- 147.
65. Czajkowski; Jerzy; *Budownictwo wiejskie w Krakowskim* [w:] Materiały muzeum budownictwa ludowego w Sanoku, nr 22, 1976, s. 49-123.
66. Czaplicki, John; *The Vernacular in Place and Time: Relocating History in Post-Soviet Cities* [w:] *Vernacular Modernism Heimat, Globalization, and the Built Environment* edyt. Umbach, Maiken , Hüppauf, Bernd, wyd. Stanford University Press, Redwood City, Kalifornia, Stany Zjednoczone 2021.
67. Czapliński, Przemysław; *Resztki nowoczesności: dwa studia o literaturze i życiu*, wyd. Literackie, Warszawa 2011.
68. Czartoryski, Zygmunt. *O stylu krajowym w budownictwie wiejskim*, wyd. JK Żupańskiego, 1896.
69. Czerwiński, Tomasz; *Budownictwo ludowe w Polsce*, wyd. Sport i Turystyka-Muza SA, 2006.
70. Danowska-Prokop, Barbara; *Polityka gospodarcza pierwszego dziesięciolecia II Rzeczypospolitej w ocenie polskich ekonomistów* [w:] Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, nr 367, 2018, s.48-58.

71. Dardzińska, Ilona; *Styl narodowy - forma manifestu czy manifest formy?* [w:] *Przestrzeń, Ekonomia, Społeczeństwo*, nr 14/II, 2018, s. 27-41.
72. *Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und und in seinen Grenzgebieten*, red. Verband deutscher Architekten und Ingenieurvereine, wyd. Kühtmann, Drezno, 1905–1906.
73. *Das Bauernhaus in der Schweiz*, red. Schweizerischer Ingenieur- und Architektenverein, wyd. Graphische Anstalt, Zurych 1903.
74. *Das Bauernhaus in Österreich- Ungarn und in seinen Grenzgebieten*, red. Österreichischer Ingenieur- und Architektenverein wyd. Verlag Österreichischer Ingenieur- und Architektenverein und Kühtmann, Wiedeń/Drezno 1905-1906.
75. Deininger, Johann, W; *Das Bauernhaus in Tirol und Vorarlberg*, wyd. Czeiger S, Wiedeń 1983.
76. Dobrowolski. Kazimierz; *Pasterstwo tatr polskich i Podhala*, tom 6, wyd. Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, Warszawa, Kraków 1970.
77. Domenig, Gaudenz; *Tektonik im primitiven Dachbau. Materialien und Rekonstruktionen zum Phänomen der auskragenden Giebel an alten Dachformen Ostasiens, Südostasiens und Ozeaniens. Ein architekturtheoretischer und bauethnologischer Versuch*, wyd. ETH, Zurych 1980.
78. Drozda Łukasz, *Dwa tysiące, instrukcja obsługi polskiej urbanizacji XXI wieku*, wyd. Bęc Zmiana, Warszawa 2018.
79. Drożdż-Szczybura, Małgorzata; *Poniatówki. Niedostrzegane dziedzictwo czasów II Rzeczypospolitej. Przeszłość dla przyszłości*, tom 5, red. Tołłoczko, Zdzisława; Czechowicz, Jacek, Kraków 2015.
80. Drożdż-Szczybura, Małgorzata; *Zagroda okólna jako jedna z form przestrzennych tradycyjnej zagrody wiejskiej*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2000.
81. Dudziński, Jerzy; *Kryzys surowcowy, paliwowy i żywnościowy lat 70. XX wieku a boom surowcowy XXI wieku-podobieństwa i różnice* [w:] *Studia i Prace WNEIZ US*, nr 33/1, 2013, s. 19-32.
82. Duszka, Andrzej; Dziuba, Jerzy; *Architektura znaczenia* [w:] *Architektura*, nr 32.4, 1980, s. 86–95.
83. Dwilewicz, Łukasz; *Kupowanie poparcia. Polityka gospodarcza jako środek stabilizacji sytuacji wewnętrznej w Polsce w pierwszych miesiącach rządów Edwarda Gierka* [w:] *Pamięć i Sprawiedliwość*, nr 13.2, 2008, s. 157-177.
84. Ekielski, Władysław; *Konkurs* [w] *Architekt*, nr 4, 1908, s. 38-54.

85. Elsner, Jas; *Style* [w:] *Critical Terms for Art History*, Nelson, Robert S; Shiff, Richard, wyd. University of Chicago Press, Chicago 2010.
86. Elwart, Katarzyna; *Structrural composition of postindustrial, interwar housing estates in Chrzanów, created in reference to the idea of garden-city* [w:] *Czasopismo Techniczne, Architektura*, nr 5, 2015, s. 59-77.
87. Fabienne Chevallier , *National Architectures in Europe*, [w:] *Encyclopédie d'histoire numérique de l'Europe*, druk online, 2020.
88. Falco, Enzo; Zambrano-Verratti, Jesús; Kleinhans, Reinout; *Web-based participatory mapping in informal settlements: The slums of Caracas, Venezuela*. [w:] *Habitat International*, 2019, s. 94.
89. Faragher, John, Mack; *Bungalow and ranch house: The architectural backwash of California* [w:] *Western Historical Quarterly*, nr 32.2, 2001.
90. Farrell, Terry; Furman, Adam, Nathaniel; *Revisiting postmodernism*, wyd. RIBA publishing, Newcastle upon Tyne 2019.
91. Frampton, Kenneth; *Modern Architecture and the Critical Present* [w:] *Architectural Design*, tom 52, 1982.
92. Frampton, Kenneth; *Towards a Critical Regionalism: Six Points for an Architecture of Resistance* [w:] *The Anti-Aesthetic*, red. H. Foster, 1985.
93. Franaszek, Piotr; *Przemysł Zagłębia Krakowskiego w XIX i w pierwszej połowie XX wieku (do 1945 roku)* [w:] *Jaworzno interdyscyplinarnie. Przemysł pogranicza śląsko-małopolskiego na przestrzeni wieków*, wyd. Muzeum Miasta Jaworzna, Jaworzno, Częstochowa 2016; 13-30.
94. Fred W, *Architektur und Aussendecoration auf der Pariser Weltausstellung* [w:] *Kunst und Kunsthandwerk* , nr 3, Wiedeń 1900, s. 290-309.
95. García-Esparza, Juan, A; *Epistemological paradigms in the perception and assessment of vernacular architecture* [w:] *International Journal of Heritage Studies*, 21(9), 2012, s. 869–888.
96. Gaukel, Inken; Geiger-Schmidt Edeltrud; *Die Weißenhofsiedlung und die Beamstensiedlung in Stuttgart: Geschichte der Denkmalausweisung* [w:] *Denkmalpflege in Baden-Württemberg–Nachrichtenblatt der Landesdenkmalpflege*, nr 48.4, 2019, s. 206-214.
97. Gebhard, David; *The Spanish colonial revival in Southern California (1895-1930)* [w:] *Journal of the Society of Architectural Historians*, nr 26.2, 1967, 131-147.

98. Giberti, Bruno, *The Chalet As Archetype: The Bungalow, The Picturesque Tradition and Vernacular Form* [w:] *Traditional Dwellings and Settlements Review*, Vol. 3, nr 1, 1991, s. 55-64.
99. Gillham, Oliver; *The Limitless City: A Primer on the Urban Sprawl Debate*, wyd. Island Press, Waszyngton, Covelo, Londyn 2002.
100. Gloger, Zygmunt. *Encyklopedia staropolska: ilustrowana*, tom 1-4, wyd. P. Laskauera i W. Babickiego, Warszawa 1900 -1903.
101. Gloger, Zygmunt; *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, tom. 1., wyd. W. Lazarskiego, 1907.
102. Godart, Frédéric; *Culture, structure, and the market interface: Exploring the networks of stylistic elements and houses in fashion*, [w:] *Poetics*, nr 68, 2018, s. 72-88.
103. Gołębiowski, Jerzy; *Koncern Banku Gospodarstwa Krajowego, przyczynek do etatyizmu w Polsce międzywojennej* [w:] *Rocznik naukowo-dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace ekonomiczno-społeczne*, nr 53, 1974, s. 170-182.
104. Gołota, Łukasz; *Gospodarka Drugiej i Trzeciej Rzeczypospolitej. Porównanie osiągnięć na tle otoczenia międzynarodowego* [w:] *Stosunki Międzynarodowe*, nr 1, 2018, s. 193-215.
105. Gradmann, Eugen; *Heimatschutz und Landschaftspflege*, wyd. Strecker & Schröder, 1910.
106. Groat, Linda, N, Wang, David, *Architectural Research Methods Second Edition*, wyd. John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey 2013.
107. Groat, Linda; *Meaning in post-modern architecture: An examination using the multiple sorting task* [w:] *Journal of Environmental Psychology*, Volume 2, Issue 1, 1982, s. 3-22.
108. Gropius, Walter; *Programm zur Gründung einer allgemeinen Hausbaugesellschaft auf künstlerischer einheitlicher Grundlage m.b.H. (1910)* [w:] *Walter Gropius. Ausgewählte Schriften*, red. Schädlich, Probst; Schädlich, Christian; wyd. Verlag für Bauwesen Hartmut, Berlin 1987.
109. Gropius, Walter; *Rebuilding our communities*, wyd. ID book, Chicago 1945.
110. Gropius, Walter; *Scope of Total Architecture*, wyd. F. W. Dodge Corporation, Nowy Jork 1970.
111. Gropius, Walter; *Wohnmaschinen*. Niepublikowany manuskrypt datowany na 6 lutego 1922, Gropius Archive Cambridge, Cambridge University Library, dostęp online.

112. Grote, Georg; *The South Tyrol Question, 1866–2010 From National Rage to Regional State*, wyd. Peter Lang, Berno 2012.
113. Gunzelmann, Thomas; *Denkmallandschaft und Kulturlandschaft-die Landschaft in der Denkmalpflege* [w:] *Denkmalschutz und Naturschutz-voneinander lernen und Synergien nutzen*, red. Blucha, Jürgen; 2009, s. 47-72.
114. Gupieniec, Romana; *Budownictwo plecionkowe na tle porów naw czym strefy morza bałtyckiego i północnego* [w:] *Acta Universitatis Lodziensis, folia archaeologica*, nr 23, 2001, s. 53-70.
115. Haberlandt, Arthur; *60 Jahre vergleichende Bauernhausforschung im Rahmen der Anthropologischen Gesellschaft*, wyd. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Wiedeń 1952.
116. Hale, Jonathan; *Merleau-Ponty for Architects*, wyd. Routledge, Taylor and Francis Group, Londyn, Nowy Jork 2017.
117. Hammermeister, Kai; *Heimat in Heidegger and Gadamer* [w:] *Philosophy and Literature*, nr 24.2, 312-326.
118. Hanaka, Anna; *Wystawa Budowlano-Mieszkaniowa Banku Gospodarstwa Krajowego na Kole w Warszawie w 1935 r.-ku poprawie budownictwa mieszkaniowego* [w:] *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, nr 57, s. 93-128.
119. Hansen, Oskar, *Ku formie otwartej*, wyd. Zachęta Narodowa Galeria Sztuki, Warszawa 2004.
120. Härig; Beatrice; *Was sind ... Schweizerhäuser?* [w:] *Deutsche Stiftung Denkmalschutz*, nr. 27/5, Bonn 2017, s. 58–59.
121. Headley, Gwyn, Meulenkamp, Wim; *Follies- A National Trust Guide*, wyd. Jonathan Cape, Londyn 1986.
122. Heidegger, Martin; *Bauen Wohnen Denken* [w:] *Mensch und Raum*, 1951.
123. Hendrix, John Shannon; *Aesthetics & The Philosophy Of Spirit*, wyd. Peter Lang. Nowy Jork 2005.
124. Hobsbawm, Eric; Ranger, Terence; *The Invention of Tradition*, wyd. Cambridge University Press, Cambridge 1983.
125. Hoff, Jadwiga; *Spoleczność małego miasta galicyjskiego w dobie autonomii*, wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, Rzeszów 1992.
126. Holzmeister, Clemens; Loewit. Georg; Fuhrmeister. Christian; *Clemens Holzmeister*, wyd. Haymon, Innsbruck 2000.

127. Houze, Rebecca, *National Internationalism: Reactions to Austrian and Hungarian Decorative Arts at the 1900 Paris Exposition Universelle*, [w:] *Studies in the Decorative Arts*, vol. 12, nr 1 (jesień zima 2004-2005), wyd. University of Chicago Press, s. 55-97.
128. Hubka, Thomas, C; Kenny Judith, T; *The Transformation of the Workers' Cottage in Milwaukee's Polish Community* [w:] *People, Power, Places: Perspectives in Vernacular Architecture*, nr 8, 2000, s. 33-52.
129. Hübsch, Heinrich; *In welchem Style sollen wir bauen?*, wyd. CF Müller, 1828.
130. Hvattum, Mari; *Gottfried Semper and the Problem of Historicism*, wyd. Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
131. Hvattum, Mari; *Zeitgeist, Style, and Stimmung: Historiography of Architecture*, [w:] *The Companions to the History of Architecture, Volume II, Eighteenth-Century Architecture*, , wyd. John Wiley & Sons, 2017.
132. Ingarden, Krzysztof; *Teoria budowy dzieła architektury Romana W. Ingardena* [w:] *Architektura Miasto Piękno*, red. Agata Zachariasz, Miłosz Zieliński, wyd. Oficyna Wydawnicza AFM, tom 1, Kraków, 2021, s. 93-109.
133. Ingarden, Roman; *Studia z estetyki*, tom 2, wyd. Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1958.
134. Isopp, Anne; *Editorial* [w:] *Zuschnitt Zeitschrift über Holz als Werkstoff und Werke in Holz*, nr 69, 2018.
135. Istenič, Saša, Poljak; *Texts and contexts of folklorism* [w:] *Traditiones*, 2011, nr. 40.3 s. 51 – 73.
136. Jacobs, Jane; *Śmierć i Życie Wielich Miast Ameryki*, wyd. Fundacja Centrum Architektury, Warszawa, 2017.
137. *Jahrbuch der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Tom I. wyd. Braumüller, Wiedeń 1856, s. 3–36.
138. Janicki, Kamil; *Pańszczyzna. Prawdziwa historia polskiego niewolnictwa*, wyd. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2021.
139. Jaritz, Gerhard; *Peasantry in the Late Middle Ages: Image and Reality* [w:] *Agriculture in the Middle Ages: Technology, Practice, and Representation*, 2016, s. 163-190.
140. Jaros, Jerzy; *Historia górnictwa węglowego w zagłębiu górnośląskim do 1914 roku*, wyd. Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, Warszawa, Kraków 1965.
141. Jasiński, Henryk; *Ochrona budownictwa małomiasteczkowego w woj. krakowskim : doświadczenia i realizacyjne* [w:] *Ochrona Zabytków*, Warszawa 1949, s. 148-152.

142. Jencks, Charles, *Architecture today*, wyd. H.N. Abrams; F First Edition, 1982.
143. Jencks, Charles; *The Language of Post-Modern Architecture*, wyd. Rizzoli, Londyn 1977.
144. Jencks, Charles; *Towards radical eclecticism* [w:] *The Presence of the Past: First International Exhibition of Architecture–Venice Biennale*, nr 80, 1980, s. 30-37.
145. Jencks, Charles; *What Then Is Post-Modernism?* [w:] *The post-modern reader*, red. Jencks, Charles; Branscome; Eva, Szacka, Léa-Catherine; wyd. Academy Editions, Londyn, 1992.
146. Jerzy Aleksandrowicz: *Encyklopedia rolnicza, tom V, kadry i ludność rolnicza*, wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1895.
147. Jezierski, Andrzej; Leszczyńska, Cecylia; *Historia Gospodarcza Polski*, wyd. Key Text, Warszawa, 1999.
148. Jopek, Stanisław; *Eduard Spranger (1882-1963) i jego filozofia społeczna na tle historii Niemiec* [w:] *Forum Philosophicum*, vol. 6, 2001, s. 145 – 164.
149. Jopkiewicz, Andrzej; *Władysław Matlakowski: Lekarz – Pisarz – Uczony, Januszk Kapiśnik, Warszawa 1995 [recenzja]* [w:] *Medycyna Nowożytna*, nr 3/1, 1996, s. 177-182.
150. Jung, Carl Gustav *Odrodzenie* [w:] *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, red. Prokopiuk, Jerzy; wyd. Czytelnik, Warszawa 1993, s. 165-177.
151. Jung, Carl Gustav; *Archetypy i nieświadomość zbiorowa*, tłum. Reszke, Robert, wyd. KR, Warszawa 2011.
152. Jung, Carl Gustav; *Nowoczesny mit* [w:] *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, red. Prokopiuk, Jerzy; wyd. Czytelnik, Warszawa 1993.
153. Kadłuczka, Andrzej; *Wieś i miasteczko polskie w Niepodległej i po 100 latach* [w:] *Wiadomości Konserwatorskie*, nr 56, 2018, s. 88-97.
154. Kaliński, Janusz; *Fazy wzrostu gospodarki polskiej po 1918 roku* [w:] *Optimum. Economic Studies*, nr 85, 2017, s. 65-81.
155. Kanigel Robert; *Eyes on the Street: The Life of Jane Jacobs*, wyd. Knopf Doubleday Publishing Group, Nowy Jork 2017.
156. Kargol, Tomasz; *Odbudowa Galicji ze zniszczeń wojennych w latach 1914-1918*, wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012.
157. Karłowicz, Jan; *Chata polska – studium lingwistyczno-archeologiczne*, wyd. J. Berger, Warszawa 1884.
158. Karol III; *A Vision of Britain: A Personal View of Architecture*, Doubleday 1989.

159. Kenny, Judith; *Polish Routes to Americanization: House Form and Landscape on Milwaukee's Polish South Side* [w:] *Wisconsin Land and Life*, red. Ostergren, Robert, Clifford; Vale, Thomas R wyd. University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin 1997, s. 263-281.
160. Kijowski, Jerzy; *Pochodzenie Kurpiów* [w:] *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego*, nr XXII, 2008, 93-102.
161. King, Jeremy, *The Nationalization of East Central Europe: Ethnicism, Ethnicity, and Beyond* [w:] *Staging the Past, The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, red. Bucur, Maria; Wingfield, Nancy, M; wyd. Purdue University press, West Lafayette, Indiana 2010, s. 112-152.
162. Kirsch, Karin; *Die Weissenhofsiedlung. Werkbund-Ausstellung 'Die Wohnung' - Stuttgart 1927*, wyd. Anstalt Stuttgart 1987.
163. Kisielewska, Alicja; *Serial telewizyjny: współczesna Biblia pauperum?* [w:] *Nowa audiowizualność : nowy paradygmat kultury?*, 2008, s. 417-424.
164. Kisielewski, Andrzej; *Topos rodzimości w refleksji o sztuce epoki PRL-u.* [w:] *PRL-owskie re-sentymenty*, red. Kisielewska, Alicja; Kostaszuk-Romanowska, Monika, Kisielewski, Andrzej; wyd. Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2017, s. 13-34.
165. Klein, Naomi; *Doktryna szoku: jak współczesny kapitalizm wykorzystuje klęski żywiołowe i kryzysy społeczne*, wyd. Wydawnictwo Literackie Muza, Warszawa 2008.
166. Klekot Ewa, *Kłopoty ze sztuką ludową. Gust, ideologie, nowoczesność*, wyd. Słowo, Obraz, Terytoria, Gdańsk 2021.
167. Knesl, J,A; *The Powers of Architecture.* [w:] *Environment and Planning D: Society and Space*, nr 2, 1984, ,s. 3-22.
168. Knevt, Charles; *Vernacular man: With the publication of Paul Oliver's Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World, Banister Fletcher has a new rival* [w:] *Architects Journal*, 1998.
169. Knothe, Jacek; *Architektura neowernakularna—geneza. Od Erdmannsdorf do Pensjonatu Maryja* [w:] *Budownictwo i Architektura*, nr 16.4, 2017, s. 141-158.
170. Kolb, David; *The Critique of Pure Modernity: Hegel, Heidegger, and After*, wyd. University of Chicago Press, Chicago 1986.
171. Kolberg, Oskar; *Kronika życia Oskara Kolberga* [w:] *Oskar Kolberg: Dzieła Wszystkie. Tom 64. Korespondencja Oskara Kolberga. Część I (1837-1876).* wyd. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Wrocław, Poznań 1965, s. XIX-XXIX.

172. Kolberg, Oskar; *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce, serya V, Krakowskie*, wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1871.
173. Koren, Hanns; *Vorstufen des „heimatlichen Bauens [w:] Volk und Heimat. Festschrift für Viktor von Geramb*, red. Koren, Hanns, Kretzenbacher, Leopold, Graz 1949, s. 43 – 62.
174. Kotucha Piotr; Sadowska Ewa; *Ze studiów nad budownictwem ludowym Wielkiego Krakowa [w:] Czasopismo Techniczne*, nr 5, 1975, s.64-73.
175. Kotucha, Piotr; Sadowska, Ewa; *Budynki gospodarcze zagrody podkrakowskiej /ze studiów nad budownictwem ludowym Wielkiego Krakowa [w:] Czasopismo Techniczne*, nr 1, 1976, s. 22-35.
176. Kotula, Franciszek; *Przeciw Urokom*, wyd. LSW, Warszawa 1989.
177. Kowicki, Marek; *Transformacja mieszkaniówki w krajobrazie wiejskim [w:] Architektura Mieszkaniowa, monografia konferencji naukowej Architektura Mieszkaniowa*, Kraków 2009, str. 98-99.
178. Kowicki, Marek; *Patologie/wyzwania architektoniczno-planistyczne we wsi małopolskiej studium na tle tendencji krajowych i europejskich*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2010.
179. Kozub, Jan; *Wpływ struktur rodzinnych na kształt zagrody XIX i XX wieku na obrzeżach aglomeracji na Ziemi Chrzanowskiej [w:] Urbanizacja wsi w obrzeżach miejsko-wiejskich*, Katowice 1995, s. 140.
180. Kramer, Madison, Akleman, Ergun; *A procedural approach to creating American second empire houses [w:] Journal on Computing and Cultural Heritage*, nr 13.1, 2020, s. 1-19.
181. Krasnowolski Bogusław; *Leksykon zabytków architektury Małopolski*, wyd. Arkady, Kraków 2013, s 256.
182. Krasnowolski, Bogusław, *Alwernia – studium historyczno-urbanistyczne*, Kraków 1979.
183. Krassowski, Czesław; Miłobędzki, Adam; *Studia nad zabudową miasteczka Ciężkowice [w:] Kwartalnik Architektury i Urbanistyki : teoria i historia*, Tom 2, nr 1, 1957, s. 31-60.
184. Krassowski, Witold; *Problemy regionalizacji w studiach nad zabudową wsi [w:] Ze studiów nad budownictwem wiejskim*, wyd. Budownictwo i Architektura, 1957, s. 55-101.

185. Kraszewski, Ignacy, Józef; *Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej*, wyd. AH Kirkor, Wilno 1860.
186. Krier, Leon; *Drawings, 1967 – 1980*, katalog wystawowy, 1980.
187. Krier, Leon; *The reconstruction of vernacular building and classical architecture* [w:] *The Architects Journal*, nr 37, 1984.
188. Krzymkowski, Marek; *Wielkie nadzieje, wielkie rozczarowania. Ład wiedeński a europejska wspólnota* [w:] *Czasopismo Prawno-Historyczne*, nr 69.2, red. A. Gulczyński, Poznań, 2016, s. 382-383.
189. Krzyżanowski, Waclaw; *O dobrej odbudowie* [w:] *Architekt*, nr 2, 1922, s. 23- 24.
190. Kuchta, Zygmunt, *Proces urbanizacji wsi Ziemi Chrzanowskiej pod wpływem przemysłu po drugiej wojnie światowej*, tom I, praca doktorska, Kraków, 2002.
191. Lara, Fernando, Luiz; *Modernism Made Vernacular: The Brazilian Case* [w:] *Journal of Architectural Education*, tom 63, nr 1, 2009, s. 41-50.
192. Laugier, Marc-Antoine; *An Essay on Architecture*, wyd. Hennessy and Ingalls, Los Angeles 1977, (1765).
193. Lawrence, Roderick, J; *Learning from the vernacular: basic principles for sustaining human habitats* [w:] *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice*, red. Lindsay Asquith and Marcel Vellinga, wyd. Taylor & Francis, Nowy Jork 2006.
194. Le Corbusier, *Journey to the East*, tłum. Ivan Žaknić, wyd. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, Stany Zjednoczone 1987.
195. Le Corbusier; *Kiedy katedry były białe. Podróż do kraju ludzi...*, red. Leśniak, Andrzej; wyd. Centrum Architektury, Warszawa 2021.
196. Lehne, Andreas; *Heimatstil. Zum Problem der Terminologie* [w:] *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, nr 43, 1989, s. 159–164.
197. Łepkowski Juliusz, *Przegląd zabytków przeszłości z okolic Krakowa*, Warszawa 1863.
198. Leszczyński, Adam; *Ludowa Historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*. Wyd. W.A.B, Warszawa 2020.
199. Levy, Carl; *Anarchism, internationalism and nationalism in Europe, 1860–1939* [w:] *Australian Journal of Politics & History*, nr 50.3, 2004, s. 330-342.
200. Lewcock, Ronald; *'Generative concepts' in vernacular architecture* [w:] *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century*, wyd. Taylor & Francis, 2006, s. 199-215.
201. Libicki, Piotr; *Dwory i pałace wiejskie na Mazowszu*, wyd. Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2013.

202. Liske, Ksawery; *Cudzoziemcy w Polsce*, nakł. Gubrynowicza i Schidta, Lwów 1876.
203. Loos, Adolf; *Heimatkunst* [w:] *Adolf Loos: Sämtliche Schriften in zwei Bänden – Erster Band*, red. Glück, Franz, wyd. Herold, Wiedeń, Monachium 1962, s. 331–341.
204. Loos, Adolf; *Regeln für den der in den Bergen baut* [w:] *Adolf Loos: Sämtliche Schriften in zwei Bänden – Erster Band*, red. von Franz Glück, wyd. Herold, Wiedeń, Monachium, 1962, s. 329–330.
205. Loudon, J. C; *An Encyclopaedia of Cottage, Farm, and Villa Architecture and Furniture*, wyd. Cambridge University Press, Cambridge 2014.
206. Łoziński, Włodzimierz; *Ilustrowany przewodnik po Lwowie i Powszechnej Wystawie Krajowej*, wyd. Towarzystwo dla rozwoju i upiększania miasta, Lwów 1894.
207. Ludewig, Alexandra; *Screening nostalgia: 100 years of German Heimat film*, wyd. Transcript, 2014.
208. Lupfer, Gilbert; Sigel, Paul; *Walter Gropius, 1883-1969: the promoter of a new form*, wyd. Taschen, Nowy Jork 2004.
209. Lyttelton, Margaret; *Baroque Architecture in Classical Antiquity*, wyd. Thames & Hudson, Londyn 1974.
210. Mączyński, Józef; *Włościanie okolic Krakowa*, wyd. Józefa Czecham, Kraków 1858.
211. Madurowicz-Urbańska, H; *Gospodarstwo folwarczne w dobrach biskupstwa krakowskiego na pograniczu polsko-śląskim w XVII-XVIII wieku, cz. 1* [w:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne*, nr 56, z. 9:1962 s. 39-102.
212. Magdziak, Marian; *Od chłopskiej chałupy do domu współczesnego rolnika*, wyd. Politechniki Łódzkiej, Łódź 2020.
213. Marchand, Trevor, H.J; *Endorsing indigenous knowledge: the role of masons and apprenticeship in sustaining vernacular architecture the case of Djenne* [w:] *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice*, wyd. Taylor & Francis, Nowy Jork 2006, s. 46- 62.
214. Martin, Meredith; *Dairy queens: the politics of pastoral architecture from Catherine de'Medici to Marie-Antoinette*, col. 176, wyd. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 2011.
215. Marx, Karol; *An Introduction to Karl Marx*, edyt. Elster, Jon, wyd. Cambridge University Press. Cambridge, Wielka Brytania 1986.
216. Matlakowski, Władysław; *Budownictwo ludowe na Podhalu*, wyd. Akademii Umiejętności, Kraków 1892.

217. Matus, Irena; *Dom jako gniazdo rodzinne w kulturze ludowej Białorusinów Białostocczyzny* [w:] Białorutenistyka Białostocka, nr 9, 2017, s. 319-335.
218. Mauss, Marcel; *Marcel Mauss: Techniques, Technology and Civilisation*, edyt. Schlanger, Nathan, wyd. Berghahn Books, Stany Zjednoczone 2006.
219. McAlester Virginia; McAlester, Lee; *A Field Guide to American Houses*, wyd. Alfred A. Knopf, Nowy Jork 1996.
220. McAlester, Virginia; McAlester, Lee; *A Field Guide to America's Historic Neighborhoods and Museum Houses: The Western States. Great American Houses and Their Architectural Styles*, wyd. Knopf, 2010.
221. McHale, Brian. *Postmodernist fiction*, wyd. Methuen, Londyn, Nowy Jork 2003.
222. Mełges, Hubert, *Pozamiejski obraz przestrzenno-architektoniczny małopolski wczoraj i dziś : (wybrane problemy)*, wyd. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2018.
223. Mełges, Hubert; *Architektura wsi podmiejskich* [w:] Sesja naukowa w ramach Komisji Architektury i urbanistyki PAN w Krakowie, Kraków 1994, s. 19-34.
224. Mełges, Hubert; *Budownictwo mieszkaniowe na polskiej wsi (refleksje ruralisty)* [w:] Czasopismo Techniczne: Architektura, z. 1, r. 112, 2015, s. 83–108.
225. Mełges, Hubert; *Housing in the Polish Countryside (ruralist's reflections) / Budownictwo mieszkaniowe na polskiej wsi (refleksje ruralisty)* [w:] Czasopismo Techniczne: Architektura, nr 1, 2015, s. 83–108.
226. Mełges, Małgorzata; Mełges, Hubert; *Kształty dachów budynków mieszkalnych jednorodzinnych w aspekcie wpływu modernizmu* [w:] Teka Komisji Architektury i Urbanistyki, Studia Krajobrazowe, 2008, s. 160-173.
227. Mełges, Małgorzata; *Przemiany domu wiejskiego na przykładzie stref ochronnych Jury Krakowsko-Częstochowskiej w kontekście zachowania i chronienia regionalnych form budownictwa i krajobrazu kulturowego*, [w:] *Wieś polska – współczesne przemiany i rozwój: Ogólnopolska Konferencja Naukowa "Zagroda w Parku Krajobrazowym*, red. Flaga, Bożena; Flaga, Stanisław; Kraków 2002., s. 92-101.
228. Mertens, Joost; *The History of Artificial Ultramarine (1787–1844)* [w:] *Science, Industry and Secrecy*, nr. 51:3, wyd. Ambix., 2004, s. 219-244.
229. Miodunka, Piotr; *Wybrane problemy rozwoju małych miast galicyjskich w okresie przedautonomicznym (1772–1866)* [w:] Zeszyty Naukowe UEK, nr 11, 2014, s. 23-43 .

230. *Modern Architecture and The Mediterranean Vernacular Dialogues and Contested Identities*, red. Lejeune, Jean, François, Sabatino, Michelangelo, wyd. Routledge, Nowy Jork 2010.
231. Moholy-Nagy, Sibyl; *Native genius in anonymous architecture*, wyd. Horizon Press, Nowy Jork 1957.
232. Mokłowski, Kazimierz; *Sztuka ludowa: Cz. 1, Dzieje mieszkań ludowych; Cz. 2, Zabytki sztuki ludowej*, wyd. Księgarni H. Altenberga, Lwów, Kraków 1903.
233. Morelon, Claire; *Respectable Citizens: Civic Militias, Local Patriotism, and Social Order In Late Habsburg Austria (1890–1920)* [w:] *Austrian History Yearbook*, 2020, nr 51, s. 193-219.
234. Morgan, Lewis Henry; *Houses and house-life of the American aborigines*, wyd. US Government Printing Office, 1881.
235. Morton, Patricia; *The uses and abuses of human geography* [w:] *The Journal of Architecture*, nr 16.6, 2011, s. 805-820.
236. Moser Von, Oskar; *Hundert Jahre Hausforschung in Österreich* [w:] *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, tom XLV/94, Wiedeń 1991, s. 329 – 350.
237. Moser, Hans; *Der Folklorismus als Forschungsproblem der Volkskunde* [w:] *Hessische Blätter für Volkskunde*, nr 55, 1964, s. 9–57.
238. Moser, Hans; *Vom Folklorismus in unserer Zeit* {w:] *Zeitschrift für Volkskunde*, nr 58 (2). 1962, s. 177–209.
239. Motak, Maciej; *Ebenezer Howard's Ideas in relation to the Planning of Krakow: A short history* [w:] *History Urbanism*, red. Hein, Carola, wyd. TU Delft Open, Delft 2016, s. 237-250.
240. Motak, Maciej; *Ewolucja funkcjonalnoprzestrzenna rejonu osiedla Oficerskiego w Krakowie. Od kolonii mieszkaniowych na peryferiach miasta do wielofunkcyjnego zespołu śródmiejskiego* [w] *Środowisko Mieszkaniowe*, 2016, s. 30-40.
241. *MUD-Lab Toolkit, Vernacular Study*, edyt. Black, Philip, wyd. University of Mechester Press, Manchester 2021.
242. Murdock, George. Peter; *Bronislaw Malinowski* [w:] *American Anthropologist*, nr 45, 1943.
243. Musiał, Wiesław; *Rozważania nad upadłością gospodarstw rodzinnych w Polsce* [w:] *Wieś i Rolnictwo*, nr 142.1, 2009, s. 44-61.
244. Naylor, Gillian; *The Arts and Crafts movement, a study or its sources, ideals and influence on design theory*, wyd. MIT press, Cambridge, Massachusetts 1971.

245. Naylor, Gillian; *The Arts and Crafts movement, a study or its sources, ideals and influence on design theory*, wyd. MIT press, Cambridge, Massachusetts 1971.
246. Nerdinger, Winfried; *Bauen im Nationalsozialismus. Bayern 1933–1945*, wyd. Klinkhardt & Biermann, Monachium 1993.
247. Nerdinger, Winfried; *Das Bauhaus. Werkstatt der Moderne*, wyd. C.H. Beck, Monachium 2018.
248. Nietzsche, Fryderyk; *Wiedza Radosna*, tłum. Staff, Leopold, wyd. Jakóba Mortkowicza, Warszawa 1911.
249. Nikolaus, Pevsner; *The Sources of Modern Architecture and Design*, wyd. Frederick A. Praeger, Nowy Jork, Waszyngton 1968.
250. Norberg-Schulz, Christian; *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, wyd. Rizzoli, Nowy Jork 1979.
251. Norberg-Schulz, Christian; *Heidegger's thinking on architecture* [w:] *Perspecta*, nr 20, 1983, s. 61-68.
252. Nowak-Lewandowska, Renata; *Przyczyny i sposoby przeciwdziałania bezrobociu na polskiej wsi w świetle przygotowań do integracji z Unią Europejską* [w:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Prace Katedry Mikroekonomii*, nr 6, 2000, s.15-28.
253. Nowicki, Jacek; *Środowisko mieszkaniowe. Osiedla warszawskie - projekty - doświadczenia XX wieku, cz. II*, wyd. Wyżej Szkoły Ekologii i Zarządzania w Warszawie, Warszawa 2003.
254. *Ocalić od zapomnienia - 80 lat szpitala powiatowego w Chrzanowie*, red. Kamil Bogusz, Chrzanów 2013.
255. Oliver, Paul; *Built to meet needs: cultural issues in vernacular architecture*. Oxford: Architectural Press, 2006.
256. Oliver, Paul; *Built to Meet Needs: Cultural Issues in Vernacular Architecture*, wyd. Routledge, Londyn 2006.
257. Oliver, Paul; Doumanis, Orestis; *Shelter in Greece*, Architecture in Greece Press, Ateny 1979.
258. Oliver, Paul; *Dwellings: The Vernacular Houses World Wide*, wyd. Phaidon Press, Londyn 2003.
259. Oliver, Paul; *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*, tom I, wyd. Cambridge University Press, Cambridge, Wielka Brytania 1998.

260. Oliver, Paul; *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*, tom II, wyd. Cambridge University Press, Cambridge, Wielka Brytania 1997.
261. Oliver, Paul; *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*, tom III, wyd. Cambridge University Press, Cambridge, Wielka Brytania 1997.
262. Oliver, Paul; *Shelter and society*, wyd. FA Praeger, Nowy Jork 1969.
263. Oliver, Paul; *Shelter in Africa*, wyd. Barrie & Jenkins, Londyn 1971.
264. Oliver, Paul; *The anthropology of shelter* [w:] Market Profiles, 1979.
265. Oliver, Paul; *Vernacular architecture in the twenty-first century*, Hepworth Lecture, Londyn 1999, Prince of Wales Institute.
266. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, Verein für Volkskunde in Wien*, praca zbiorowa, wyd. Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Wiedeń 1947, s 32- 73.
267. Özkan, Suha; *Traditionalism and vernacular architecture in the twenty-first century* [w:] *Vernacular architecture in the 21st century: Theory, education and practice*, red. Asquith, Lindsay, Vellinga, Marcel, wyd. Taylor & Francis, Nowy Jork 2006, s.97 – 109.
268. *Pamiętniki Chłopskie*, wyd. Instytut Gospodarstwa Społecznego, nr. 1-56, 1933.
269. Parry, Linda; *William Morris and the Arts and Crafts Movement* [w:] *A Sourcebook*, New York, Portland House 1989, s. 78-91.
270. Passanti, Francesco, *The Vernacular, Modernism, and Le Corbusier* [w:] *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 56, No. 4, 1997, s. 438-451.
271. Pechenkin, Ilia; *Ivan Ropette and his "russian style". Rethinking the problem.* [w:] *Texts*, nr 4, 2016, 64-78
272. Peez, Alexander; *Erlebt - Erwandert*, Wiedeń 1899
273. Peez, Alexander; *Ueber einige Formen des mitteldeutschen Bauernhauses.* [w:] *Illustrierte Deutsche Monatshefte*, nr 5, 1858/59, s. 68 – 76.
274. Pehnt, Wolfgang; *Gropius the Romantic* [w:] *The Art Bulletin*, nr 53.3, 1971, s. 379-392.
275. Petelenz, Marcin; *Nowe style wsi podkrakowskich*, [w:] *Wiś Polska w badaniach Instytutu Architektury i Planowania Wsi*, Kraków 1996, s. 136.
276. Petelenz, Marcin; *Wizualne aspekty zrównoważonego rozwoju miasta w strefie obrzeżnej – Wybrane zagadnienia*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2018.
277. Pevsner, Nikolaus, *Historia architektury europejskiej* , tłum. Morawińska Agnieszka, Joanna Pawlikowska, wyd. Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1976.

278. Pevsner, Nikolaus; *An Outline of European Architecture*, wyd. Hazell, Watson & Viney, Londyn 1948.
279. Piaścik, Franciszek; *Krótką charakterystyka tradycyjnych form architektury ludowej* [w:] *Ze studiów nad budownictwem wiejskim*, wyd. Budownictwo i Architektura, Warszawa 1957, s. 29 -54.
280. Pluta, Katarzyna; Pluta, Aleksandra; *Balustrady w budownictwie* [w:] *Inżynier Budownictwa: miesięcznik Polskiej Izby Inżynierów Budownictwa*, nr 12, 2014, s. 114-117.
281. Pluta, Katarzyna; Pluta, Aleksandra; *Tynki w budownictwie - cz. I* [w:] *Miesięcznik Polskiej Izby Inżynierów Budownictwa*, nr 7/8, 2014, s.83-86.
282. Pobłocki, Kacper; *Niewolnictwo po polsku* [w:] *Czas Kultury*, nr XXXII, i.n. 3, wyd. Stowarzyszenie Czasu Kultury, 2016, s. 60 – 69.
283. Pokropek Marian, *Budownictwo Ludowe w Polsce*, wyd. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976.
284. Pokropek, Marian; Pokropek, Wojciech; *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce, Tom I, Budownictwo ludowe, chałupy i ich regionalne zróżnicowanie*, wyd, Neriton, Warszawa 1995.
285. Polaczek, Stanisław; *Powiat chrzanowski w W. Ks. Krakowskiem: monografia historyczno-geograficzna: z 10 widokami, 3 rysunkami, planem zwalisk zamku Tęczyńskiego i mapką powiatu chrzanowskiego*, wyd. Wydziału Rady Powiatowej Chrzanowskiej, 1914.
286. Prewencka-Gucwa, Jolanta; *Dziewiętnastowieczne budownictwo wielorodzinne dla służby dworskiej na Kielecczyźnie* [w:] *Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach*, nr 14, 1985, 273-301.
287. Pruijt, Hans; *Squatting in Europe* [w:] *Squatting in Europe: Radical spaces, urban struggles*, red. Squatting Europe Collective, Wivenhoe, Nowy Jork, Port Watson 2013.
288. Przesmycka, Elżbieta; *Lubelszczyzna. Wielokulturowość osadnictwa, budownictwa i architektury*, wyd. Politechniki Lubelskiej, Lublin 2008.
289. Przesmycka, Natalia; *Lublin. Przeobrażenia urbanistyczne 1815-1939*, doktorat, Lublin 2012.
290. Puszet, Ludwik; *Studia nad polskim budownictwem drewnianem. Cz. 1, chata*, wyd. Akademii Umiejętności, Kraków 1903.
291. Rączka, Jan Władysław; *Drewniane chaty w Wielkim Krakowie*, tom 1, praca doktorska, Kraków 1977.

292. Radziewanowski, Zbigniew; *O niektórych problemach regionalizmu i ekologii w architekturze i urbanistyce, Pomoc dydaktyczna*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2005.
293. Radziewicz-Winnicki, Jacek; *Uwagi dotyczące ochrony i konserwacji architektury drewnianej na górnym śląsku* [w:] Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, Architektura, nr 14, 1992, s. 25-36.
294. Rampley, Matthew; *Peasants in Vienna: ethnographic display and the 1873 World's Fair* [w:] *Austrian History Yearbook*, nr 42, 2011, s. 110-132.
295. Rapoport, Amos; *House Form and Culture*, wyd. Prentice Hall, Hoboken, New Jersey, 1969.
296. Rapoport, Amos; *Vernacular design as a model system* [w:] *Vernacular architecture in the twenty-first century*, red. Asquith, Lindsay, Vellinga, Marcel, wyd. Taylor & Francis, Londyn, Nowy Jork 2006.
297. Rauszer, Michał; *Chłop-niewolnik? Pańszczyzna w perspektywie antropologii historii* [w:] LUD, s. 107-127.
298. Redfield, Robert; *Peasant society and culture: an anthropological approach to civilization*, wyd. University of Chicago Press, Chicago 1956.
299. Reinfuss, Roman; *Malowane zręby chałup wiejskich* [w:] *Polska Sztuka Ludowa*, nr 3.7/8, 1949, s. 200 – 219.
300. Reinfuss, Roman; *Z badań nad sztukom ludową w Radomskim* [w:] *Polska Sztuka Ludowa*, nr IX, 1955, s. 23-51.
301. Reynolds, Maur; *Bernard Rudofsky, Architect And 'Outspoken' Social Analyst* [w:] *The New York Times*, 13 marca, 1988.
302. Romstorfer, Carl, A.; *Das Bauernhaus in Galizien und der Bukowina* [w:] *Wiener Landwirtsch. Zeitung*, nr 39, 1872.
303. Romstorfer, Carl, A.; *Das Bauernhaus in Galizien und der Bukowina – Das Huzulenhäuser und rumänische Bauernhäuser*. [w:] *Wiener Landwirtsch. Zeitung*, nr 89, 1886.
304. Romstorfer, Karl; *Die Stallgebäude in ihrer sanitären Anlage und der Vergleich des Lang-und Querreihensystems*, wyd. Scholtze, Wiedeń 1881.
305. Romstorfer, Karl; Wiglitzky, Hubert; *Vergleichende graphische statistik in ihrer anwendung auf das herzogthuns Bukowina und das'osterreichische staatsgebiet* . W. Frick, 1886.

306. Rossi, Aldo; *The architecture of the city*, wyd. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, Londyn 1984, (1966).
307. Rousseau, Jeana-Jacques; *Trzy rozprawy z filozofii społecznej*, wyd. PWN, Warszawa 1956.
308. Routget Mikołaj; *Budownictwo wiejskie czyli Doręcznik dla gospodarzy : obejmujący wszelkie zasady i prawa które w stawianiu różnych budynków ekonomicznych i mieszkalnych na wsi, dla nadania im większej dogodności i trwałości, zachować potrzeba*, Warszawa 1928.
309. Rozbicka Małgorzata; *Budownictwo jednorodzinne w Warszawie w latach 1945-1960: podstawy, rozwój i architektura* [w:] *Architektura XX wieku - jej badania i popularyzacja w Gdyni i w Europie, Modernizm w Europie - Modernizm w Gdyni*, red. Sołtysik, Maria, Jolanta; Hirsch, Robert, nr. 6, Gdynia, Gdańsk 2019, s. 115-124.
310. Rozbicka, Małgorzata; *Kierunek "swojski" w międzywojennej architekturze wsi i miasteczka: podstawy ideowe, wzorce, dążenia i efekty projektowe* [w:] *Architektura regionalna - rzeczywista potrzeba czy iluzja? O budowaniu zgodnie z tradycją i krajobrazem*, red. Liżewska Iwona, wyd. Narodowy Instytut Dziedzictwa Warszawa 2022, s.95-112.
311. Rozbicka, Małgorzata; *Józef Handzelewicz (1880-1963): architekt, inżynier-ceramik i przemysłowiec* [w:] *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, nr 56.1, 2011, s. 102-127.
312. Rozbicka, Małgorzata; *Małe mieszkanie z ogrodem w tle w teorii i praktyce popularnego budownictwa mieszkaniowego w międzywojennej Polsce* [w:] *Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej. Seria Architektura*, nr 5, 2008, s. 34-67.
313. Rozbicka, Małgorzata; *Modernizm w drewnianej architekturze międzywojennej Polski* [w:] *Architektura XX wieku do lat sześćdziesiątych i jej ochrona w Gdyni i w Europie, Modernizm w Europie - modernizm w Gdyni*, red. Sołtysik, Maria, Jolanta; Hirsch, Robert; wyd. Urząd Miasta Gdyni, Gdynia 2014, s. 33-40.
314. Rozbicka, Małgorzata; *Wystawy-osiedla w międzywojennej Polsce: geneza, historia, przekształcenia* [w:] *Architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i Europie*, red. Sołtysik, Maria; Hirsh, Robert, Gdynia 2011, s. 27-34.
315. Rudofsky, Bernard; *Architecture Without Architects: A Short Introduction to Non-Pedigreed Architecture*, wyd. Univ Of New Mexico Pr, Nowy Jork 1964.
316. Rudofsky, Bernard; *lessons from Bernard Rudofsky: Life as a Voyage*, red. Platzer, Monika, wyd. Birkhäuser, Wiedeń 2007.

317. Rüegg, Arthur, Krucker, Bruno; *Konstruktive Konzepte der Moderne. Fallstudien aus dem 20. Jahrhundert*, wyd. Niggli, Konstancja 2001.
318. Ruf, Franz; *Einfamilienhäuser von Architekt Franz Ruf – München* [w:] *Der Baumeister*, nr 6, 1938, s. 169-178.
319. Ruprecht, Louis A. Jr; *Classics at the Dawn of the Museum Era: The Life and Times of Antoine Chrysostome Quatremère De Quincy (1755–1849)* [w:] *Arion: A Journal of Humanities and the Classics*, tom 22, 2014, s. 133-174.
320. Rykwert Joseph; *O rajskim domu Adama, idea pierwotnej chaty w historii architektury*, wyd. SARP, Warszawa 2018.
321. Sahlins, Marshall; *What is anthropological enlightenment? Some Lessons of the Twentieth Century* [w:] *Annual Review of Anthropology*, nr 28, 1999, s. I-XXIII.
322. Saler, Mike, *At Home in the Ironic Imagination: The Rational Vernacular and Spectacular Texts* [w:] *Vernacular Modernism Heimat, Globalization, and the Built Environment* edyt. Umbach, Maiken, Hüppauf, Bernd, wyd. Stanford University Press, Redwood City, Kalifornia, Stany Zjednoczone 2021.
323. Samuś, Paweł; *Kulturtraegerzy i dziewicza natura. Puszczy Białowieskiej przypadki podczas Wielkiej Wojny (1914–1918)* [w:] *Oblicza wojny. Tom 2–Armia kontra natura*, red. Grabarczyk Tadeusz; Pogońska-Pol, Magdalena; wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020, s. 197-223.
324. Schlorhauser, Bettina; Moroder, Joachim; *Siegfried Mazagg-Interpret Der Frühen Moderne In Tirol*, wyd. Springer-Verlag, Wiedeń 2016.
325. Schopfer, J, *Swiss Chalets*, [w:] *The Architectural Record*, nr 7, 1897.
326. Schultze-Naumburg, Paul; *Kulturarbeiten: Kulturarbeiten Band 3 Dörfer und Kolonien*, wyd. deutliche Gebrauchsspuren, Monachium 1920 .
327. Schultze-Naumburg; Paul; *Kulturarbeiten*, wyd. G. D. W. Callwey, Monachium 1902.
328. Schwarting, Andreas; *Die Siedlung Dessau-Törten. Rationalität als ästhetisches Programm*, wyd. Thelem, Drezno 2010.
329. Schwarzer, Mitchell; *The sources of architectural nationalism* [w:] *Nationalism and architecture*, wyd. Routledge, Londyn, Nowy Jork 2016, s. 41-60.
330. Seelow, Atli, Magnus; *The Construction Kit and the Assembly Line—Walter Gropius' Concepts for Rationalizing Architecture* [w:] *Arts*, nr 7/95, 2018, s. 1-29.
331. Sekuła, Aleksandra; *Chłop Kmicicem Zmiana wyobrażeń tożsamościowych (1960–1999 i dalej)* [w:] *Rok 1966. PRL na zakręcie*, red. Chmielewska, Katarzyna; Wołowiec,

- Grzegorz; Żukowski, Tomasz, wyd. Instytutu Badań Literackich, Warszawa 2014, s. 299-312.
332. Semper, Gottfried; *London Writings 1850–1855*, edyt. Gnehm, Michael, Hildebrand, Sonja, Weidmann, Dieter, wyd. gtaVerlag, Zurych 2019.
333. Semper, Gottfried; *Wissenschaft, Industrie und Kunst: Vorschläge zur Anregung nationalen Kunstgefühles. Bei dem Schlusse der Londoner Industrie-Ausstellung*, wyd Friedrich Viewig und Sohn, Brunszwik 1852.
334. Serafin Stanisław; *Architektura wiejska w Polsce w latach 1900 – 1955* [w:] *Ze studiów nad budownictwem wiejskim*, wyd. Budownictwo i Architektura, 1957, s. 103-147.
335. Serafin, Stanisław, Uszyński, Kazimierz; *Architekt Ignacy Felicjan Tłoczek (1902-1982)* [w:] *Ochrona Zabytków*, nr 1, 1984.
336. Seyed, Farhad, Tayyebi; Yüksel, Demir; *Architectural Composition: A Systematic Method to Define a List of Visual Attributes*, [w:] *Art and Design Review*, 2019, nr. 7, s. 131-144.
337. Siebenbrodt, Michael; Schöbe, Lutz; *Bauhaus 1919-1933 : Weimar, Dessau, Berlin*, wyd. Parkstone International, 2012, s. 17-25.
338. Sikorski, Dominik; *Wpływ procesów relokacji podmiotów przemysłowych na dynamikę zmian rozmieszczenia działalności produkcyjnej we Wrocławiu iw strefie podmiejskiej w latach 2008–2016* [w:] *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, nr 34.4, 2020, s. 79-95.
339. Sillitoe, Paul; Bicker, Alan; Pottier, Johan; *Participating in development* [w:] *Approaches to Indigenous Knowledge*, wyd. Routledge, Londyn 2002.
340. Simonton, Dean, Keith; *Zeitgeist* [w:] *Encyclopedia of Creativity, second edition* red. Runco, Mark, Pritzker, Steven, wyd. Academic Press, Harvard 2011.
341. Singer, Milton B; *When a Great Tradition Modernizes: An Anthropological Approach to Indian Civilization*, wyd. Pall Mall, Liverpool 1972.
342. Skibniewski, Zygmunt; *Wystawa Budowlano-Mieszkaniowa Banku Gospodarstwa Krajowego w dzielnicy Koło w Warszawie* [w:] *Architektura i Budownictwo*, , nr 5, 1935, s. 147.
343. Skórewicz, Kazimierz; *Konkurs na projekt wzorowej zagrody włościańskiej* [w:] *Architekt*, red. Warchałowski, Jerzy, nr 3, 1909, s. 7- 14.
344. Słomka, Jan; *Pamiętniki włościanina*, wyd. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1983.

345. Ślusarek, Krzysztof; *Sytuacja szlachty i chłopstwa na tle przemian struktury społeczeństwa polskiego w XIX wieku*, 2007.
346. Ślusarek, Krzysztof; *Uwłaszczenie chłopów w Galicji zachodniej*, wyd. Towarzystwo Wydawnicze *Historia Iagellonica*, Kraków 2002.
347. Smolarski, Mieczysław; *Dawna Polska w opisach cudzoziemców*, wyd. Nasza Księgarnia, Warszawa 1958.
348. Stanek, Łukasz; *Miastoprojekt goes abroad: the transfer of architectural labour from socialist Poland to Iraq (1958–89)* [w:] *Journal of Architecture*, nr 17. 3, 2012, s. 361-386.
349. Stauter-Halsted, Keely; *Rural Myth and the Modern Nation: Peasant Commemorations of Polish National Holidays, 1879–1910* [w:] *Staging the Past, The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, red. Bucur, Maria; Wingfield, Nancy M; wyd. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana 2001, s. 153-177.
350. Steen, Andrew, P; *Radical Eclecticism and Post-Modern Architecture* [w:] *Fabrications: The Journal of the Society of Architectural Historians*, Australia and New Zealand, nr 25.1, 2015, s. 130-145.
351. Steger, Josef; *Ein Buch für das Tiroler Haus*, wyd. Innsbruck Tyrolia, Innsbruck 1923.
352. Stobecka, Monika; *Kolonialny regionalizm, problem tożsamości w zakopiańskiej architekturze* [w:] *Miejsce*, nr 5, 2019.
353. Stocklund, Bjarne; *The role of international exhibitions in the construction of national cultures in the 19th century* [w:] *Ethnologia europaea*, nr 21, 1994, s. 35-44
354. Stoertkuhl, Beate; *Hans Poelzig in Schlesien – Heimatstil als rhetorische Figur* [w:] *Vernakulare Moderne: Grenzüberschreitungen in der Architektur um 1900. Das Bauernhaus und seine Aneignung* red. Aigner, Anita, wyd. Transcript Verlag, 2010, s.181-206.
355. Strauven, Francis; *Aldo van Eyck—shaping the new reality from the in-between to the aesthetics of number* [w:] *CCA Mellon Lectures*, nr 12, 2007.
356. Struve Kai; *Peasants and Patriotic Celebrations in Habsburg Galicia* [w:] *Galicja A Multicultural Land*, red. Hann Chris Paul; Magocsi Robert, wyd. University Of Toronto Press, Toronto, Buffalo, Londyn, 2005, s. 103- 138.
357. Świątek, Szczepan; *Zarys historii Fabloku*, [w:] *Fablok w Chrzanowie*, red. Krasnowolski, Bogusław, Chrzanów 2004, s. 47-59.

358. Sypień, Jacek; *Historia Olkuskiej Straży Pożarnej*, wyd. Centrum Poligraficzno Reklamowe OMEGA ART., Olkusz 2014.
359. Szafer, Przemysław; *Nowa Architektura Polska, diariusz z lat 1976-1980*, wyd. Arkady, Warszawa 1981.
360. Szczerski, Andrzej; *Sources of Modernity: The Interpretations of Vernacular Crafts in Polish Design around 1900* [w:] *The Journal of Modern Craft*, tom 1, 2008, s. 55–76.
361. Szewczyk, Jarosław, *Katalog zdobień drewnianych domów Białostoczczyzny*, wyd. Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2014.
362. Tafuri, Manfredo; *Theories and history of architecture*, tłum. Verrecchia, Giorgio, wyd. Harper Collins, London, New York, Granada 1980, (1968).
363. Tarajko-Kowalska, Justyna; *Blue color traditions in Polish wooden architecture – valuable cultural heritage and a source of inspiration* [w:] *Cultura e Scienza del Colore-Color Culture and Science*, nr 10, 2018, s. 49-57.
364. Tarajko-Kowalska, Justyna; *Kolor w wiejskich zespołach architektoniczno-krajobrazowych ze szczególnym uwzględnieniem wsi Polski Południowej, praca doktorska*, 2005.
365. Tarajko-Kowalska; *W poszukiwaniu inspiracji – kolor w tradycyjnej architekturze wsi polskiej* [w:] *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, tom 12, 2009, s. 58-66.
366. Tarnowski, Józef, *Styl alpejski w środkowej Europie i polska kontrakcja wobec niego – styl zakopiański* [w:] *Estetyka i Krytyka*, 2/2012, s. 231-262.
367. Tejszerska, Anna; *Nasz rodzimy ziemiański dwór. „Styl dworski” dawniej i dziś* [w:] *Dwór. Ponowoczesne przygody idei i formy*, red. Cichoń Paulina; Latocha Sebastian, Łódź 2016, s. 33-51.
368. Thiis, Evensen, Thomas; *Archetypes in architecture*, wyd. Scandinavian University Press (Universitetsforlaget), 2020.
369. Thomson, Iain; *Frank Lloyd Wright: A Visual Encyclopedia*, wyd. PRC Publishing LTD, Londyn 2006.
370. Thullie, Czeław; *Podcienia i arkadowe dziedzińce w zabytkowej architekturze Polski* [w:] *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*, tom 5, 1971, s. 119-131.
371. Tłoczek, Ignacy, *Chałupy polskie*, wyd. Arkady, Warszawa 1958.
372. Tłoczek, Ignacy, *Dom mieszkalny na polskie wsi*, wyd. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985.

373. Tłoczek, Ignacy; *Pierwiastki tradycyjne we współczesnej architekturze wiejskiej* [w:] *Ze studiów nad budownictwem wiejskim*, wyd. Budownictwo i Architektura, 1957, s. 7-28.
374. Tłoczek, Ignacy; w *sprawie badań nad architekturą ludową* [w:] *Ochrona Zabytków*, nr 1, 1958, s.29.
375. Trojanowski, Jan, *Wartości polskiej architektury regionalnej*, Praca doktorska, 1967.
376. Trzemeski, Edward; *Powszechna Wystawa Krajowa*, Lwów 1894.
377. Turner, John F. C, Fichter Robert; *Freedom to build: dweller control of the housing process*, wyd. Macmillan Company, Nowy Jork 1972.
378. Turner, John F. C; *Housing By People: Towards Autonomy in Building Environments*, wyd. Marion Boyars Londyn 1976.
379. Turner, John F. C; *The squatter settlement: an architecture that works*, 1968.
380. Umbach, Maiken, *The Deutscher Werkbund, Globalization, and the Invention of Modern Vernaculars, Texts* [w:] *Vernacular Modernism Heimat, Globalization, and the Built Environment* edyt. Umbach, Maiken , Hüppauf, Bernd, wyd. Stanford University Press, Redwood City, Kalifornia, Stany Zjednoczone 2021.
381. Umbach, Maiken, *The Vernacular International: Heimat, Modernism and the Global Market in Early Twentieth-Century Germany* [w:] *National Identities*, druk online, 2010.
382. Umbachs, Maiken; *German Cities and Bourgeois Modernism, 1890–1924*, wyd. Oxford University Press, Oxford, Nowy Jork, s. 168-192.
383. UN-HABITAT Feature/Backgrounder, broszura 21. Sesji Komisji Zarządzania Organizacji Narodów Zjednoczonych, Nairobi, Kenya 2007.
384. Upton, Dell; *Outside the academy: A century of vernacular architecture studies, 1890-1990* [w:] *Studies in the History of Art*, nr 35, 1990.
385. Upton, Dell; *The Power of Things: Recent Studies in American Vernacular Architecture* [w:] *American Quarterly*, vol. 35, nr. 3, 1983.
386. Upton, Dell; *The tradition of change* [w:] *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 1993.
387. Upton, Dell; *Toward a performance theory of vernacular architecture: Early tidewater Virginia as a case study*, 1979.
388. Upton, Dell; Vlach, John, Michael; *Common places: readings in American vernacular architecture*. *University of Georgia Press*, Athens, Georgia 1986.

389. Urban, Florian; *Postmodern Architecture in Socialist Poland. Transformation, Symbolic Form and National Identity*, wyd. Routledge, Milton Park, Abingdon 2021.
390. Vellinga, Marcel; *Engaging the future: vernacular architecture studies in the twenty-first century* [w:] *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century Theory, education and practice*, wyd. Taylor & Francis, Nowy Jork 2006.
391. Vitruvius, Marcus; *O architekturze ksiąg dziesięć*, tłum. K. Kumaniecki, wyd. PWN, Warszawa 1956.
392. Vöckler, Kai, *The Tyrolean House: Invented Tradition Or Simulacrum?* [w:] Volume, vol. 41, wyd. Archis, 2015.
393. Warchałowski, Jerzy; *Konkurs na szkice dworku polskiego na wystawie w Rzymie* [w:] *Architekt*, nr 5, 1910, s. 82.
394. *Warsztaty Krakowskie 1913-1926*, red. Dziedzic, Maria, Kraków: Wydawnictwo Akademii Sztuk Pięknych, Kraków, 2009.
395. Węclawowicz-Gyurkovich, Ewa, *Co zrobić z tym postmodernizmem?* [w:] *Wiadomości Konserwatorskie*, nr 48, wyd. Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków Warszawa, 2016, s. 7-17.
396. Węclawowicz-Gyurkovich, Ewa, *Postmodernizm w polskiej architekturze : skrypt dla studentów wyższych szkół technicznych*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 1998.
397. Wedekind, Michael; *Politisierungen von ‚Volkskultur‘ im Tirol des 20. Jahrhunderts: Von der Tracht und ihrer Unschuld* [w:] *Storia e Regione*, vol. 30 Issue 2, 2021, , s. 137-166.
398. Wędziagolski, Paweł; *Z działalności państwowego banku rolnego w dziedzinie budownictwa* [:] *Architektura i Budownictwo*, nr 9, 1928, s. 347- 358.
399. Węglarz, Barbara, Alina; *Spacerkiem po starej Szczawnicy*, wyd. 2011.
400. Werdum, Urlyk; *Dziennik podróży 1670–1672*, opr. Milewski, Dariusz, tłum. Dalia Urbonaite, wyd. Muzeum Pałacu w Wilanowie, Warszawa 2012.
401. Whitehand, Jeremy W. R., *Urban fringe belts: Development of an idea* [w:] *Planning Perspectives*, nr 3, s. 47-58, wydawnictwo Routledge, London 1988.
402. Wickelmann, Johann Joachim, *Dzieje sztuki starożytnej*, wyd. TAIWPN Universitas Kraków, Kraków 2013.
403. *Wieś i miasteczko*, opr. zbiorowe, wyd. Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1916.
404. Wigley, Mark; *The Architecture of Deconstruction: Derrida's Haunt*, wyd. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1997, s. I – XI.

405. Willaume, Juliusz; *Z zagadnień gospodarczych Lubelszczyzny 1831—1863* [w:] *Księga Pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, wyd. PWN, Warszawa 1958, s. 112-117.
406. Wilson, Richard, Guy; *Architecture and the Reinterpretation of the Past in the American Renaissance* [w:] *Winterthur Portfolio*, nr 18.1, 1983, s. 69-87.
407. Wingler, Hans, Maria; *Das Bauhaus: 1919-1933 Weimar, Dessau, Berlin und die Nachfolge in Chicago seit 1937*, wyd. Rasch/Dumont, Kolonia 1975, s. 62-63.
408. Wölfflin, Heinrich; *Podstawowe pojęcia historii sztuki. Problem rozwoju stylu w sztuce nowożytej*, tłum. Hanulanka, Danuta, wyd. Słowo/ obraz terytoria, Wrocław 2006.
409. Wóycicki, Zygmunt; *Nowe typy domków drewnianych* [w:] *Architektura i Budownictwo*, nr 10/11, 1926, s. 39-41.
410. Woźniczko, Magdalena; Orłowski Dominik; 'Malowana wieś' Zalipie jako przejaw turystyki etnograficznej na Powiślu Dąbrowskim [w:] *Zarządzanie w Kulturze*, nr 15.2, 2014, s. 1-12.
411. Wright, Frank Lloyd; *The essential Frank Lloyd Wright: critical writings on architecture*, wyd. Princeton University Press, 2010.
412. Załuski, Zbigniew; *Siedem polskich grzechów głównych*, wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1968.
413. Zevi, Bruno; *The modern language of architecture*, wyd. Australian National University Press, Canberra 1978, (1973).
414. Zientara, Maria; *Wystawa architektury i wnętrz w otoczeniu ogrodowym w Krakowie w 1912 r.* [w:] *Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*, nr 18, 1991, s. 100-110.
415. Zimmerman, Andrew; *Race against Revolution in Central and Eastern Europe: From Hegel to Weber, from Rural Insurgency to "Polonization"* [w:] *East Central Europe*, nr 43.1-2, 2016, s. 14-40.
416. Zin Wiktor, *Typy i formy w polskiej architekturze drewnianej*, wyd. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Kraków 1956.
417. Zucker, Paul; *Town and Square: From the Agora to the Village Green*, wyd. Columbia University Press, Nowy Jork 1959.

Katalogi oraz zestawy projektów

418. *Odbudowa, polskiej wsi, projekty chat i zagród włościańskich, opracowane przez grono architektów polskich, wydane*, red. Ekielski, Władysław, wyd. Zakład W. Krzeptowskiego, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1915.
419. *Odbudowa Polskiego Miasteczka, Projekty Budynków Użyteczności Publicznej*, red. Pokutyński Józef, Kraków 1918.
420. *Odbudowa kraju, Projekty domów dla nadzoru leśnego*, wyd. Misnisterstwa Robót Publicznych, Warszawa 1921.
421. *Materiały Architektoniczne. Budowle użyteczności publicznej wsi i miasteczka*, zeszyt 1-30, wyd. Misnisterstwa Robót Publicznych, Warszawa 1921.
422. *Katalog typowych domów dla drobnego budownictwa mieszkalnego*, wyd. Bank Budownictwa Krajowego, Warszawa 1933.
423. *Przewodnik po wystawie, [w:] Katalog Wystawy Budowlano-Mieszkaniowej Banku Gospodarstwa Krajowego w Warszawie na Kole 1935*, red. Tomasza Bobera, Warszawa 1935.
424. *Przykładowe projekty zagród wiejskich : (dla gospodarstw od 2 do 15 ha) : wraz z wykazami najważniejszych materiałów budowlanych, opisem projektów i wskazówkami technicznymi*, red. Piaśnik, Franciszek, wyd. Wydział Budownictwa Wiejskiego Centralnego Towarzystwa Organizacji i Kółek Rolniczych, Warszawa 1938.
425. *Projekty Zagród Wiejskich*, wyd. Ministerstwa Odbudowy, nr 3, Warszawa 1946.
426. *Katalog Rozwiązań Projektowo-Materiałowych Domków Jednorodzinnych Dla Górnictwa*, red. Badnar, Waclaw, wyd. Ministerstwo Górnictwa i Energetyki Zarząd Biur Projektów Przemysłu Węglowego, Biuro Studiów i Projektów Typowych Górnictwa Węglowego, Katowice 1957.
427. *Katalog Domów Typowych*, wyd. Ministerstwa Gospodarki Komunalnej, Warszawa 1958
428. *Wolnostojące, Bliźniacze, Szeregowe, Domki Typowe. Album projektów typowych domków jednorodzinnych*, red. Płoska, Zofia; wyd. Centralnego Ośrodka Badawczo-Projektowego Budownictw Ogólnego Warszawa 1971
429. *Album projektów domów jednorodzinnych do powszechnego stosowania, seria 77*, red. Romański Edward, wyd. Arkady, Warszawa 1977.

430. *Krajowy zestaw projektów domów jednorodzinnych '87/88*, red. Szcapański, Wiesław; wyd. Arkady, Warszawa 1988.
431. *Dom na Twoją miarę. Katalog projektów domów typowych 1999*
432. *Dom z katalogu* [w:] Murator, domy ogrody projekty, nr 179, 1999, s. 69-73
433. *Dom na miare-domy podmiejskie 373 projekty*, nr 2, 2001

Netografia

434. <https://www.building.co.uk/housing/the-decline-and-fall-of-architecture/5066064.article> (dostęp 01.03.2023)
435. <https://sjp.pwn.pl/szukaj/komora.html> (dostęp 01.02.2023)
436. <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/przylap;5486526.html> (dostęp 01.03.2023)
437. <https://sjp.pwn.pl/szukaj/przyzba.html> (dostęp 01.02.2023)
438. [https://pl.wikipedia.org/wiki/Archetyp_\(psychologia\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Archetyp_(psychologia)) (dostęp 01.03.2023)
439. <https://www.spiegel.de/international/europe/xeroxed-village-chinese-secretly-copy-austrian-unesco-town-a-768754.html> (dostęp 01.03.2023)
440. <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/glajcha> (dostęp 01.03.2023)
441. http://www.sztuka.net/palio/html.run?_Instance=sztuka&_PageID=846&newsId=13473&callingPageId=845&_sectionId=222&_regionId=122&_cms=newser&_catId=1&_Checksum=1444604686 (dostęp 01.03.2023)
442. <https://failedarchitecture.com/a-town-is-a-machine-for-movement-alpine-modernism/> (dostęp 01.03.2023)

Akty prawne

1. *Inwentarz klucza lipowieckiego z 1800 roku*, (Państwowe Archiwum w Krakowie, sygn. IT 231)
2. *Akt z lat 1802 – 1803 dotyczące m.in. upaństwowienia klucza lipowieckiego i uposażenia oficjalistów*, (Państwowe Archiwum w Krakowie, sygn.. R-9).

3. *Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 roku o wykonaniu reformy rolnej* (Dz.U. z 1926 r. nr 1, poz. 1)
4. *Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. przeprowadzeniu reformy rolnej.* (Dz.U. z 1944 r. nr 4, poz. 17)
5. *Zarządzenie Prezesa Komitetu do Spraw Urbanistyki i Architektury z dnia 28 sierpnia 1957 r. w sprawie normatywu urbanistycznego dla niskiego budownictwa mieszkaniowego.* (Monitor Polski/1957/7/4/poz. 453)
6. *Uchwała nr 81 Rady Ministrów z dnia 15 marca 1957 r. w sprawie pomocy Państwa dla budownictwa mieszkaniowego ze środków własnych ludności.* (M.P. 1957 nr 22 poz. 157)
7. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 stycznia 1957 r. w sprawie szczegółowego zakresu działania Komitetu do Spraw Urbanistyki i Architektury.* (Dz.U. 1957 nr 4 poz. 16)
8. *Załącznik do normatywu urbanistycznego dla niskiego budownictwa mieszkaniowego.* (Monitor Polski/1957/7/4/poz. 453) na podstawie *Ustawa z dnia 31 stycznia 1961 r. o planowaniu przestrzennym.* (Dz.U. 1961 nr 7 poz. 47)
9. *Ustawa z dnia 31 stycznia 1961 r. o planowaniu przestrzennym.* (Dz.U. 1961 nr 7 poz. 47).
10. *Zarządzenie Przewodniczącego Komitetu Budownictwa, Urbanistyki i Architektury z dnia 3 grudnia 1962 r. w sprawie wytycznych w zakresie wyznaczania terenów pod niskie budownictwo mieszkaniowe oraz normatywu zabudowy tych terenów.* (M.P. 1962 nr 86 poz. 408).
11. *Uchwała nr 285 Rady Ministrów z dnia 2 lipca 1959 r. w sprawie przyjęcia tez dotyczących typizacji w budownictwie.* (M.P. 1959 nr 70 poz. 365).
12. *Rozporządzenie Przewodniczącego Komitetu Budownictwa, Urbanistyki i Architektury z dnia 21 lipca 1961 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać obiekty budowlane budownictwa powszechnego.* (Dz.U. 1961 nr 38 poz. 196).
13. *Ustawa z dnia 12 lipca 1984 r. o planowaniu przestrzennym.* (Dz.U. 1984 nr 35 poz. 185).

Mapy i dokumenty kartograficzne

1. *Josphinische Landesaufnahme – West Gallicien*, Archiwum Wojenne w Wiedniu (Kriegsarchiv, sygn. B IXa 390).

Alwernia

1. Alwernia in Galizien Krakauer Kreis 1848 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/343).
2. Mapa Alwernia 1939 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/663/0/7/Zb. Kart. VII 993).
3. Gmina Alwernia 1956 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/1842/0/-/943).
4. Gmina Alwernia Ewidencja gruntów 1989 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/1842/0/-/939).
5. Alwernia zdjęcie lotnicze 1957 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg. ZDJ_1957_B/W_32_7298_428327)
6. Alwernia zdjęcie lotnicze 1976 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg. ZDJ_1976_B/W_20_7825_2465106)
7. Alwernia zdjęcie satelitarne (https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmmap=gp0, dostęp 04.05.2022)

Babice

8. Mapa Babice - gmina katastralna 1851-1899 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/347)
9. Mapa Babice 1924-1929 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/-/Kat gal II ps 1286)
10. Babice zdjęcie lotnicze 1957 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg. ZDJ_1957_B/W_32_7309_416452)
11. Mapa Babice 1965 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/1125/0/-/27)
12. Babice zdjęcie lotnicze 1978 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg. ZDJ_1978_B/W_15_0135_1903396)
13. Mapa Gminy Babice 1974-75 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/663/0/7/Zb. Kart. VII 2507)

14. Babice zdjęcie lotnicze 1992 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg. ZDJ_1992_B/W_7_8345_2383810)
15. Babice zdjęcie satelitarne.
(https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmmap=gp0, dostęp 04.05.2022).

Bołęcin

16. Bołęcin 1848 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/364).
17. Bołęcin 1932 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.6/Kat gal II ps 1067).
18. Bołęcin zdjęcie lotnicze 1957 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg. ZDJ_1957_B/W_27_6971_409486)
19. Bołęcin 1965 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/1125/0/-/33).
20. Bołęcin zdjęcie lotnicze 1976 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg. ZDJ_1976_B/W_18_8414_2465218)
21. Bołęcin zdjęcie satelitarne.
(https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmmap=gp0, dostęp 04.05.2022).

Brodła

22. Dorf Brodła in Galizien Krakauer Gebiet 1848 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/366).
23. Brodła w Galicji 1900 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.3/KChrz sz ind 16).
24. Brodła Distrikt Krakau Kreis Krakau 1942 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/370).
25. Brodła zdjęcie lotnicze 1957 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg. ZDJ_1957_B/W_35_7552_428367)
26. Brodła zdjęcie lotnicze 1976 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg. ZDJ_1976_B/W_21_7712_2465591)
27. Brodła zdjęcie satelitarne.
(https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmmap=gp0, dostęp 04.05.2022).

Jankowice

28. Dorf Jankowice sammt Ortschaft Olszyny in Galizien Krakauer Gebiet 1848 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/458).
29. Jankowice z miejscowością Olszyny w Galicyi powiat podatkowy Chrzanów 1906 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/461).
30. Jankowice zdjęcie lotnicze 1957 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg, ZDJ_1957_B/W_35_7535_397756)
31. Jankowice zdjęcie lotnicze 1976 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg, ZDJ_1976_B/W_20_7723_2193706)
32. Jankowice zdjęcie satelitarne.
(https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0, dostęp 04.05.2022).

Kwaczała

33. 82 Dorf Kwaczała [Kwaczała] in Galizien Krakauer Gebiet 1848 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/489).
34. Kwaczała w Galicyi powiat podatkowy Chrzanów 1892 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/493).
35. Kwaczała 1948 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.6/Kat gal II ps 755).
36. Kwaczała zdjęcie lotnicze 1957 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg, ZDJ_1957_B/W_33_7365_416494)
37. Kwaczała zdjęcie lotnicze 1976 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg, ZDJ_1976_B/W_18_8408_2465104)
38. Jankowice zdjęcie satelitarne.
(https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0, dostęp 04.05.2022).

Mętków

39. 91 Dorf Mętków sammt Ortschaft Mały Mętków in Galizien Krakauer Kreis 1848 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/523).
40. Mętków Krakauer Kreis 1902 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/527).

41. Mętków zdjęcie lotnicze 1957 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg, ZDJ_1957_B/W_34_7461_416990)
42. Mętków pow. Chrzanów 1959 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/527).
43. Mętków zdjęcie lotnicze 1976 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg, ZDJ_1976_B/W_14_9895_2193591)
44. Mętków zdjęcie satelitarne.
(https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmmap=gp0, dostęp 04.05.2022).

Olszyny

45. Dorf Jankowice sammt Ortschaft Olszyny in Galizien Krakauer Gebiet 1848
(Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/458).
46. Olszyny 1880-1900 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/2.1/193).
47. Jankowice z miejscowością Olszyny w Galicyi powiat podatkowy Chrzanów 1906
(Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/461).
48. Olszyny zdjęcie lotnicze 1957 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg, ZDJ_1957_B/W_34_7471_416995)
49. Olszyny zdjęcie lotnicze 1976 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg, ZDJ_1976_B/W_21_7750_2193730)
50. Olszyny zdjęcie satelitarne.
(https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmmap=gp0, dostęp 04.05.2022).

Płaza

51. Płaza 1848 – 1880 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.3/Kat gal II sz ind 54).
52. Płaza 1949 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.6/Kat gal II ps 1216).
53. Płaza zdjęcie lotnicze 1957 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg, ZDJ_1957_B/W_29_7100_410023)
54. Płaza zdjęcie lotnicze 1976 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg, ZDJ_1976_B/W_17_8518_2465203)
55. Płaza zdjęcie satelitarne.
(https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmmap=gp0, dostęp 04.05.2022).

Rozkochów

56. Rozkochów 1848 – 1880 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.3/Kat gal II sz ind 222).
57. Rozkochów ze wsią Źródło w Małopolsce 1902 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/631).
58. Rozkochów 1931 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.6/Kat gal II ps 986).
59. Rozkochów zdjęcie lotnicze 1957 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg, ZDJ_1957_B/W_35_7540_397760).
60. Rozkochów zdjęcie lotnicze 1976 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg, ZDJ_1976_B/W_18_8406_2465585).
61. Rozkochów zdjęcie satelitarne.
(https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmmap=gp0, dostęp 04.05.2022).

Zagórze

62. Zagórze 1848 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/697).
63. Zagórze 1883 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/13.3/KNS si134).
64. Zagórze 1946 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/-/Kat gal II ps 1688).
65. Zagórze zdjęcie lotnicze 1957 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg, ZDJ_1957_B/W_29_7107_410030).
66. Zagórze zdjęcie lotnicze 1976 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg, ZDJ_1976_B/W_15_8618_2465187).
67. Zagórze zdjęcie satelitarne.
(https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmmap=gp0, dostęp 04.05.2022).
- 68.

Żarki

1. Żarki 1880 – 1889 (Archiwum Narodowe w Krakowie syg. 29/280/0/4.1/709).
2. Żarki zdjęcie lotnicze 1957 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg, ZDJ_1957_B/W_31_7256_416416).

3. Żarki zdjęcie lotnicze 1977 (Państwowy Zasób Geodezyjny i Kartograficzny, syg, ZDJ_1977_B/W_13_1879_2465172).
4. Żarki zdjęcie satelitarne.
(https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/Imgp_2.html?gpmap=gp0, dostęp 04.05.2022).

Spis tabel

1. Tab. 1. Elementy zeitgeistu wewnętrznego i zewnętrznego wpływające na architekturę wernakularną
2. Tab. 2. Wzajemne przenikanie się architektury wysokiej i architektury wernakularnej
3. Tab. 3. Legenda do analizy wsi według zaproponowanej typologii
4. Tab. 4. Zestawienie budynków – Alwernia
5. Tab. 5. Zestawienie budynków – Babice
6. Tab. 6. Zestawienie budynków – Brodła
7. Tab. 7. Zestawienie budynków – Jankowice
8. Tab. 8. Zestawienie budynków – Olszyny
9. Tab. 9. Zestawienie budynków – Kwaczała
10. Tab. 10. Zestawienie budynków – Mętków
11. Tab. 11. Zestawienie budynków – Okleśna
12. Tab. 12. Zestawienie budynków – Źródła
13. Tab. 13. Zestawienie budynków – Płaza
14. Tab. 14. Zestawienie budynków – Rozkochów
15. Tab. 15. Zestawienie budynków – Żarki

Spis ilustracji

1. Il. 1. Długa chata Irokezka, (źródło: https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:Long_House_Iroquois_Allen.jpg)
2. Il. 2. Chata Karaibska z wystawy kolonialnej z 1851 roku (źródło: Gottfried Semper, DER STIL in den technischen und tektonischen Künsten, oder PRAKTISCHE AESTHETIK Ein Handbuch für Techniker, Künstler und Kunstfreunde, Monachium 1863)
3. Il. 3. Wielka Wystawa w Londynie z 1851 roku (źródło: <https://mashable.com/feature/great-exhibition>)

4. Il. 4. Typy i podtypy grupy A
5. Il. 5. Typy i podtypy grupy B
6. Il. 6. Typy i podtypy grupy C
7. Il. 7. Typy i podtypy grupy D, część I
8. Il. 8. Typy i podtypy grupy D, część II
9. Il. 9. Typy i podtypy grupy E
10. Il. 10. Analiza miasta Alwernia – zachód
11. Il. 11. Analiza miasta Alwernia – wschód
12. Il. 12. Analiza wsi Babice – zachód
13. Il. 13. Analiza wsi Babice – wschód
14. Il. 14. Analiza wsi Brodła – zachód
15. Il. 15. Analiza wsi Brodła – wschód
16. Il. 16. Analiza wsi Jankowice
17. Il. 17. Analiza wsi Olszyny
18. Il. 18. Analiza wsi Kwaczała – zachód
19. Il. 19. Analiza wsi Kwaczała – wschód
20. Il. 20. Analiza wsi Mętków – zachód
21. Il. 21. Analiza wsi Mętków – wschód
22. Il. 22. Analiza wsi Płaza – zachód
23. Il. 23. Analiza wsi Płaza – wschód
24. Il. 24. Analiza wsi Źródła oraz Okleśna – zachód
25. Il. 25. Analiza wsi Okleśna – wschód
26. Il. 26. Analiza wsi Źarki – zachód
27. Il. 27. Analiza wsi Źarki – wschód
28. Il. 28. Analiza wsi Rozkochów
29. Il. 29. Mapa Krakowiaków zachodnich według Oskara Kolberga
30. Il. 30. Ewolucja chałupy krakowskiej
31. Il. 31. Rytm na elewacji chałupy krakowskiej

Spis zdjęć

1. Zd. 1. Zaaranżowana wioska na Wystawie Światowej w Wiedniu z 1873 roku (źródło: Matthew Rampley, *Peasants in Vienna: ethnographic display and the 1873 World's Fair* [w:] *Austrian History Yearbook*, nr 42, 2011, s. 110-132)
2. Zd. 2. Chałupa galicyjska na Wystawie Światowej w Wiedniu z 1873 roku (źródło: Matthew Rampley, *Peasants in Vienna: ethnographic display and the 1873 World's Fair* [w:] *Austrian History Yearbook*, nr 42, 2011, s. 110-132)
3. Zd. 3. Zrujnowana chałupa krakowska
4. Zd. 4. Odnowiona chałupa krakowska
5. Zd. 5. Typ niemieckiego budownictwa wg. Paula Schulze'a-Naumburga (Źródło: Paul Schulze-Naumburg, *Kulturarbeiten*, band 3, *Dörfer ind Kolonien*, wyd. Kunstwart-Verlag, Monachium 1908)
6. Zd. 6. Dom naczółkowy ze wsi Zagórze
7. Zd. 7. Dekoracja domu wykonana w tynku
8. Zd. 8. Dekoracja domu z tłuczonej ceramiki
9. Zd. 9. Nowa Wieś – barokowy dwór szlachecki rodziny Niedrowskich (źródło: <https://zamki.rotmanka.com/portfolio/nowa-wies-dwor-szlachecki-rodziny-niedrowskich/>)
10. Zd. 10. Willa Walerego Sławka w Janowiczkach z 1935 roku (źródło: https://miechowski_kuferek.manifo.com/dworek-slawka-w-janowiczkach)
11. Zd. 11. Współczesny dom nawiązujący do stylu dworkowego